

54683

54683

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

A
SZEGEDI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI

1972

1973 AUG 01

ELSŐ RÉSZ

SZEGED, 1972

ACTA ACADEMIAE PAEDAGOGICAE SZEGEDIENSIS

**A
SZEGEDI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLA
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEI**

1972

ELSŐ RÉSZ

SZEGED, 1972

HEGEDŰS ANDRÁS és MÉGYERI JÁNOS
közreműködésével

szerkesztette:
BENKŐ LÁSZLÓ

I. MARXIZMUS—LENINIZMUS, TÖRTÉNELEM

A MAGYAR NÉPESSÉGFEJLŐDÉS A HONFOGLALÁSTÓL 1870-IG (II.)*

(Új kutatási eredmények alapján készült munkahipotézis)

2. A török uralom utáni népesség

Írta: KOVÁTS ZOLTÁN

Történettudományunk a legutóbbi évtizedben több olyan részletfeltárással, elemzéssel gazdagította a történeti megismerés útját, amely az általános szemléleti mód megváltozására is kihatott. Az egyik területen elért eredmény, forráskritikai megállapítás módosította a már feltárt adatok értékelését is. Tanulmányunkban röviden számbavesszük a viszonylag gazdag forrásanyaggal rendelkező *XVIII. századi* népesedési helyzetet.

Történetírásunkban hosszú ideig a népesség számának meghatározására az *adózás* céljait szolgáló összeírások jöttek számításba. Országos összeírások, megyei (dicalis) összeírások, urbáriumok, dézsmajegyzékek adatai nyújtották a legkézenfekvőbb támpontot egy-egy település, terület népességéről. Az adózásba be nem vontak körének többé-kevésbé pontos meghatározása után az adózók és adómentesek számát öttel szorozva (családok átlagos nagysága) vélték megállapítani a települések vagy egy nagyobb terület össznépességét. Ez a módszer tekinthető a legáltalánosabbnak, s e módszer eredményei ivódtak már több mint fél évszázada a történeti tudatba. E korábbi álláspont szerint a török időszak népességvesztései a Mátyás-kori Magyarország 4 milliós népességét 2 és fél millióra csökkentették, s elkövetkezett a XVIII. század csodálatos időszaka, amikor többszörösére emelkedett rövid időn belül a népesség. Tanulmányaink sora beszél gyors népességnövekedésről, beköltözésekről olyan területeken is, ahol külföldről történő, idegen betelepítés nem növelte a népességet.

Az újabb részletvizsgálatok kezdik feltárni e tipikusnak mondható kutatási módszer s a belőle fakadó következtetések hibáit, ellentmondásait. Érdemes kiindulni egy hagyományos módszerekkel végzett elemzésből és „eredményeiből”, hogy a források körének kiszélesítésével, mélyrehatóbb elemzések elvégzésével kialakult új módszer eredményei szemléletesen feltárljanak.

MEZŐSI KÁROLY Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében című munkáját egy korábbi feldolgozásokban nem használt forrásra építi, amelyet Nagyvárad visszafoglalásának évében (1692) készítettek. [1]

A török kiverése utáni évek katonai és kamarai közigazgatása, a korábbi évtizedek és évszázad gazdasági leromlása, a hadműveletekkel járó pusztulás olyan bizonytalan közállapotokat teremtett, amelyben az *adózás* céljából készített összeírásokból a népességre következtetni rendkívül nehéz. Semmiképpen sem lehet az adózásba felvettek számát azonosítani a ténylegesen ott élő családok számával. MEZŐSI KÁROLY azonban még ezt teszi. „1552-ben Bihar vármegyében 11 881 portát írtak össze”. Mivel egy portára 1552-ben 4 háztartás esik”... 47 524 háztartást nyerünk, a 6-os kulcs alapján a török hódoltság előtt, 1552-ben 285 144 lélekre számít-

* A dolgozat első részét l. a Tud. Közl. 1971. évi kötetében.

ható Bihar vármegye népessége. 140 év alatt ez a szám 12 564-re csökkent, tehát a lakosságnak csupán 4,4%-a élte túl a török pusztítást.” [2] Ezt a megállapítást arra alapozza MEZŐSI, hogy 1692-ben Bihar megye 4 járásában 1337 háztartást írtak össze, s ez Debrecen 757 háztartásával együtt 2094 háztartás. Ezt hattal szorozva kapta a 12 564 összlélekszámot.

Arról, hogy e forrásból történő ilyen értelmű következtetés téves, már az is meggyőzheti az olvasót, ha fellapozza azt a századfordulón megjelent jelentős kiadványt, amely közzétette az 1715-ben először végrehajtott és 1720-ban megismételt országos adóösszeírás anyagát. [3] Tájégségénként sorra vettük az adatokat és elvégeztük az egybevetést.

Bihar megye „Érmellék” nevű vidékén 13 lakott és 17 néptelepülést írtak össze 1692-ben. A lakottnak mondott községekben levő háztartások száma:

Település neve	1692.	1715.	1720.
Albis	7	23	15
Bagamér	11	64	68
Diószeg	201	196	271
Érkeseű	8	19	28
5. Gálospetri	6	35	39
Jánosfalva	4	3	4
Kéc	7	20	19
Kiskereki	8	14	25
Koly	5	37	44
10. Mihályfalva (Ér-)	4	67	120
Ottomány	12	49	39
Szalacs	11	75	75
Székelyhid	4	67	120
Háztartások száma összesen:	282	640	856

De nemcsak az támaszt kételyt az 1692-es összeírás „teljessége” iránt, hogy 1715-ben több mint kétszeresét és 1720-ban háromszorosát írják össze az adózó háztartásoknak, hanem az is, hogy az 1692-ben lakatlannak mondott községek 1715-ben és 1720-ban nem is kis létszámú adózó háztartással szerepelnek, s az összeírások nem említik, hogy újonnan történő településekről lenne szó. Az „Érmellék” 17 lakatlan-nak mondott településén 1715-ben és 1720-ban a következő számú háztartásokat írták összei:

Település neve	1715.	1720.
Álmosd	22	42
Asszonyvásár	23	38
Bogyoszló	24	23
Csokaly	6	21
5. Éradony	20	25
Érsemjén	40	44
Értarcsa	21	35
Nagyléta	69	78
Piskolt	25	49
10. Selind (Ér-)	—	29
Vasad	38	40
Háztartások száma összesen:	288	423

Az 1692-ben lakatlannak mondott településeken 1715-ben már 288, 1720-ban 423 háztartást írtak össze. Közük olyat, mint Nagyléta 69, Érsemjén 40 háztartással.

Az „Érmellék” összeírása után a „Berettyó völgye” következik. Az 1692-ben lakatlannak mondott települések közül 1715-ben már 29 a lakott; ezekben 266 adózó

háztartásfőket írtak össze. Míg 1692-ben a Berettyó völgye 10 községében 167 az adózó, 1715-ben ugyanabban a 10 községben 315. A „lakatlan” településekkel együtt tehát 581 az adózó 1715-ben. Ha sorra vesszük most már az egyes tájegységeket, akkor mindegyikben hasonló aránytalanságokat tapasztalunk. Tovább mélyül az ellentmondás, ha figyelembe vesszük, hogy ezen a területen 1693-ban és 1695-ben tatár betörésről, 1704-ben rác pusztításról emlékeznek meg forrásaink, az 1709—10-es nagy pestis sem kerülte el ezt a vidéket. E népességpusztító tényezőkről csak általánosságban tudunk, konkrét adataink nincsenek. Mindezekből és az 1715. és 1720. évi adóösszeírással való egybevetésből arra lehet következtetni, hogy a török kiverése utáni évek katonai, majd kamarai közigazgatása során készített összeírásokba felvettek kevés száma a gazdasági leromlással, a bizonytalan közállapotokkal van összefüggésben, s nem a népesség tényleges pusztulásával.

A részletekbe menő elemzések azt is megmutatták, hogy az egész országot átfogó 1715-ös és 1720-as összeírásban csak a módos elemeket vették fel. [4] Mind a jobbágyoknak, mind a nemesi vármegyének érdeke volt, hogy az országos adó minél kisebb mértékben sújtsa. Ebből a szemléletből és a bizonytalan közállapotokból adódott, hogy egész települések kimaradtak az összeírásból, amit más forrásokból tudunk bizonyítani. Az 1715-ös összeírást 23 évvel megelőző, MEZŐSI által használt forrás ezeket a problémákat még jobban tükrözi.

Az eddig elmondottak a XVII. század végi és a XVIII. század eleji népesedési helyzettel kapcsolatban csak annyit bizonyítottak, hogy a török uralom megszűntével valószínűleg nagyobb volt a népesség, mint hogy arra a forrásokból első látásra következtetni lehetett. De mennyivel? Meglevő forrásainkat hogyan kell értékelni? E kérdések megválaszolásában a források körének kiterjesztése, az anyakönyvi adatok feldolgozása jelentett megoldást. Azokon a helyeken, ahol a születésekről vezetett anyakönyv már a XVIII. század elejétől fennmaradt és pontosan bejegyezték azt, hogy honnan való az újszülött, ezeken a helyeken megállapítható volt a névszerinti feldolgozás segítségével az 1715. és 1720. között élt családok száma. Az adózásba felvettek számához képest minimálisan négyszeres, egyes községekben hatszorosát is elérte a községekben élő családok száma. [5] Ez a jelentős eltérés az adózó háztartások száma és a családok száma között több tényezőtől adódott. A XVIII. század elején, de még a későbbi évtizedek során is az általános szegénység, de a parasztgazdaság követelte munkaerő igény következtében jelentős volt a rokon családok együttélése. Elsősorban a szülő és családos gyermekei alkottak egy nagycsaládot. Ezek adózás szempontjából egy egységet képviseltek. [6] Más tanulmányok még azt is kimutatták, hogy az erősebb parasztgazdaságok idegen, zsellér munkaerőt családjával együtt foglalkoztattak. [7] A XVIII. század során a közigazgatás megszilárdulása is szerepet játszott abban, hogy a cselédnépesség nagy számáról is megbízható forrásaink szólnak. [8]

Az egyházi anyakönyvek adatai tényszerűen bizonyították az adózó háztartások számához képest többszörösét kitevő családok számát egy-egy településen, a nagycsaládi rendszerben történő együttélést is bizonyították különböző területekről vett adatok, s az általános szegénységből adódó kimaradás, bizonyos adókedvezmények (nemesi kiváltság, bírói tiszt, tüzeset stb.) érthetővé teszi, hogy az 1715. és 1720. évi összeírásban szereplő háztartást úgy kell országosan értékelni, hogy egy háztartásfő tulajdonképpen 20—22 főnyi népességet reprezentál. [9]

Ez a feltárás csak általános tájékoztatásul szolgál, lehet, hogy a nyugati vármegyék szilárdabb közigazgatási rendje, jobb életkörülményei következtében esetleg csak 16—18 főnyi népesség tartozik egy adózó háztartás fogalomkörébe, még a

keleti területeken ugyanakkor 24—26. Ezt az esetenkénti elemzéseknek kell eldönteni, ha van megfelelő forrás.

A MEZŐSI KÁROLY könyvében foglaltakra visszatérve, az ország különböző területeiről vett elemzések alapján azt állapíthatjuk meg, hogy Bihar megye össznépessége az 1720. évi országos összeírásban szereplő 8235 adózó háztartás alapján minimálisan 160—180 ezer körül lehetett. [10] Feltétlen csak a minimumról beszélhetünk, mert az 1552-re kiszámítható 285 ezer főnyi össznépességhez képest ezen a területen még így is túl nagymérvű népességpusztulást kell feltételeznünk. Természetesen az képtelenség, amit MEZŐSI KÁROLY említett munkájában állít, hogy 1692-ben 12 és félezerre csökkent volna Bihar megye népessége. [11]

Az általunk 1720-ra kiszámított s minimálisan 160—180 ezerre feltételezett össznépesség már 1692-ben is e táj lakója volt. Minimális természetes szaporodással sem számolhatunk 1692 és 1720 között, ha figyelembe vesszük az 1709—10-es súlyos pestisre utaló adatokat. [12] A két tatárbetörés, az 1704-es rác pusztítás, a Rákóczi szabadságharcban való részvétel is inkább a népességszökkenést eredményezte mint az emelkedést. MEZŐSI KÁROLY a románságnak ebben az időszakban történő beköltözésével magyarázta ezt a mérhetetlen nagymérvű népességnövekedést. Valóban a XVIII. század során történik lehúzódas a románság részéről az Alföld felé, de a románságnak a számbeli növekedése, az etnikai arányok megváltozása a megyében már a korábbi évszázadokban bekövetkezett. [13]

A részletekbe menő mikrofelmérések újabban egyre színesebben mutatják meg a volt török megszállta területnek az eddig feltételezethez képest nagyobb népességét. Bihar megye szomszédja Békés megye. Ez is az „elpusztult”, a „lakatlan” megyék egyike. Orosházát Dunántúlról zombaiak népesítették be — gondoltuk eddig. JÁROLI JÓZSEF névszerinti, anyakönyvi feldolgozáson nyugvó tanulmányában most azt mutatta ki, hogy a Tolna megyei Zombáról elindult 30 család, mire Orosházára ért 70 párra szaporodott. Ezek alapították a községet 1744-ben. Az alapítás évétől vezetett anyakönyvben 1745 és 1751 között 130; 1752—54 között 93; 1755—60 között 289 új családnév tűnik fel az adóösszeírásokhoz képest! „Az elemzés során 1744—60 között 875 családnévet találtam, amelynek viselői a kérdéses korszakban a község lakói voltak.” Arra a területre is következtetni lehetett a ragadványnevekből és a levéltári utalásokból, ahonnan a beköltözések történtek. Maga Békés megye községei adták a legtöbb beköltözőt, azután a tiszántúli mezővárosok (Hódmezővásárhely, Békéscsaba, Tótkomlós) következtek. [14]

MEZŐSI KÁROLY munkája még 1943-ban jelent meg. Több száz oldalas fejtegetésének gyengéi még a századfordulón kialakult szemléletből táplálkoztak, mely szemlélet már az ő korában is kezdett módosulni az elmélyültebb kutatások fényében (SZABÓ ISTVÁN, BARSY GYULA). Még sajnálatosabb az, hogy újabban megjelent tanulmányaink is ezt a már régen túlhaladott szemléletet viszik tovább, és sem a hazai, sem a külföldi történeti demográfiai kutatási eredményekről nem vesznek tudomást. Újabban megjelenő tanulmányaink is megelégszenek a források adatainak nyers közlésével, azok értelmezésében nem mélyednek el. Egy 1967-ben megjelent egyetemi „Acta”-ban olvashatjuk: „Bihar megye népessége a XVIII. század első három évtizedében csaknem tízszeresére növekedett.” [15] A majd harminc oldalas tanulmány címében Bihar megye török hódoltság utáni benépesülésének módjáról ígér értekezést. A tanulmányból azonban csak az adózás céljából készült összeírások alapján láthatjuk a háztartások számának gyors növekedését (1692-ben 1337; 1696-ban 1422; 1715-ben 4427; 1728-ban 13254.), láthatjuk továbbá a megadózott községek számának növekedését (1692-ben 113; 1696-ban 218; 1715-ben 374 és 1728-ban 417), [16] de arról, hogy mivel is magyarázható a három évtized tíz-

szeres népességnövekedése, már nem kapunk tájékoztatást. Beköltözés vagy természetes szaporodás? A viszonyok általános ismeretében, ha kisebb román csoportok Hunyad vagy Arad megyéből való beköltözését feltételezzük is, az a népesség az egészhez képest Bihar megyében elenyésző lehetett. Lényegében a természetes szaporodás az, ami itt is a népességet növelheti. Tízszeres népességnövekedés harminc év alatt! Jellegzetes hibája történelmi tanulmányaiknak, melyek e korszakról íródtak. Ahhoz, hogy egy népesség megkétszereződjön évi 10 ezrelékes természetes szaporodás mellett, 70 esztendő szükséges. Az újabb történeti demográfiai kutatások mind hazai, mind nemzetközi vonatkozásban jelentős előrelépést hoztak a természetes szaporodás lehetséges mértékének megítélésében, s eszerint még a korábbi feltételezés, a 10 ezrelékes természetes szaporulat is túl magasnak bizonyult.

A történeti demográfiai kutatások közül e vonatkozásban az egyházi anyakönyvekre támaszkodó feldolgozások eredményei a legfigyelemreméltóbbak. Néhány végső eredményre szeretnék most csak utalni. Zala megye 86 községében 1705-től vezetett anyakönyvek alapján átlagosan 5–6 ezrelékes természetes szaporodás volt kimutatható a XVIII. században.[17] Miskolc városában a tényleges népességnövekedés mellett a születések és halálozások különbsége 1791 és 1820 között minimális, csak 1,5 ezrelékes természetes szaporodás határozható meg. 1820-tól 1893-ig, ha kismértékben is, de a népmozgalom fogyó tendenciájú. [18] Már itt megjegyezhetjük, hogy a nemzetközi történeti demográfiai irodalomban az adatok és feldolgozások sora bizonyítja, hogy a városokban a XVIII. és korábbi évszázadokban a nagyobb járványveszély következtében a halottak száma meghaladta a születéseket. A városok növekedése mindig a falvak népének beáramlásával volt magyarázható. [19]

Az anyakönyvek igen részletes, névszerinti, a családok demográfiai helyzetének rekonstruálásán alapuló vizsgálatai is igen alacsony, 2–4 ezrelékes természetes szaporodást valószínűsítene a XVIII. században. [20] A családrekonstrukciós vizsgálatok azt is megmutatták, hogy anyakönyvezési gyakorlatunkban a csecsemő- és gyermekhalottak bejegyzésében hiányosság mutatkozik. Ha az anyakönyvi feldolgozás csak arra szorítkozik, hogy a születések számából levonja évenként a halálozások számát, akkor annak a veszélye áll fenn, hogy a természetes szaporodásról a ténylegesnél pozitívabb, tehát hibás eredményre jut. Így tehát nem minden anyakönyvi feldolgozás tekinthető korszerűnek és eredményeiben helytállónak kellő forráskritika hiányában. [21] A családrekonstrukciós vizsgálatok szerint az egy éven alul meghaltak (csecsemők) aránya eléri az elveszültettek 20%-át, s a 14 éves korukig meghaltaké majd az 50%-ot. Ha az anyakönyvi születési adatok egybevetése a halálozásokkal nem tükröz ilyen arányokat, akkor a halotti anyakönyv vezetése hiányos.

A XVIII. században uralkodó magas halandóságra tudunk következtetni a családban élő gyermekek számából is. A különböző conscriptio, egyházi lélekösszeírások, vizitációs jegyzőkönyvek családonként átlagosan 1,6–2,3 gyermeket tüntetnek fel. E kérdésre vonatkozó irodalomból kiemelkedik DÁNYI DEZSŐ Városi háztartások és családok a 18. század végén (Győr, 1787) című tanulmánya. [22] A felhasznált forrás hitelessége, pontossága és a feldolgozás módszere adja tanulmánya értékét. Az első magyarországi népszámlálás (1784–85) és három éven át továbbvezetett egyéni népszámlálási lapjai mindenütt áldozatul estek a vármegyei nemesi tisztikar II. Józseffel szembeni gyűlöletének vagy a későbbi selejtezéseknek. Csak a községi összesített adatsorok maradtak fenn az ország jórésztére. Napjaink forráskritikai vizsgálatai szerint is megbízható, a valóságot reálisan tükröző népszámlálás egyéni lapjai csak Győr városára kerültek elő eddig. Ebből az unikumnak számító forrásból e kérdésre vonatkozó néhány jellemző adat: a városban és a hozzá tartozó területen egy házban átlagosan 8 fő lakik; a családok átlagos nagysága 4,12,

ami úgy oszlik meg, hogy a belvárosban 4,32 (módosabb rétegek); a majorokban 3,98 (szegény, zsellér réteg) [23] tehát a családokban átlagosan Győrben csak 1,8—2,0 gyermek él.

Hatalmas lélekösszeírási anyag maradt fenn a veszprémi püspökség területéről az 1748, 1757 és 1771. évekből. Egy véletlenszerű kiválasztási módszerrel dolgozó mikrofelmérés 2,0—2,3 családonkénti átlagos gyermekszámot mutatott ki a házanként végzett gondos összeírás alapján. [24]

A magyar történeti demográfia tudományának kibontakozását, a történeti megismerés gazdagodását jól jellemzi az, hogy már adataink, feltárásaink vannak a XV. századi családnagyságra, átlagos gyermekszámra is. [25] Igaz, hogy csak arisztokrata családokra sikerült kellő mennyiségű adatot összegyűjteni, de egy ilyen XV. századi felmérés az európai demográfiai irodalomban is ritkaságszámba megy. FÜGEDI ERIK 329 arisztokrata, királyi tisztséget viselő család demográfiai viszonyait mutatja be. A 329 házasságban 824 gyermek születéséről maradt fenn valamilyen formában adat. Egy házasságra tehát 2,6 gyermek jut, ami igen alacsony átlag. Ezt részben magyarázza az, hogy sok az újraházasodás, különösen a férfiaknál az asszonyok korai elhalálozása (szülés) miatt. Azért alacsony ez a 2,6-es átlag, mert a XVIII. századi családrekonstrukciós vizsgálatokból az derült ki, hogy 5,5 gyermek született átlagosan családonként a gyermektelen családok figyelembevételével. A születések nagy száma ellenére a természetes szaporodás a magas halandóság miatt kismérvű (3—5 ezrelék). Ahhoz, hogy 2 gyermek életben maradjon, átlagosan 5 születés kellett, 3 gyermek azoknál a családoknál maradt életben, ahol átlagosan 8 születés történt. [26] Ebből az egybevetésből következik, hogy a 2,6-os családonkénti átlag a ténylegesen életben maradt kategória és az összes élveszületett gyermek kategória között foglalhat helyet. Az összes élveszületési adatok házasságonként különösen a leánygyermekeknél volt nehéz számbavenni, itt mutatkozhat hiányosság a forrásban, ezt a megmutatkozó erőteljes fűtőbbet is bizonyítja. 824 gyermek közül 525 fiú s csak 299 a leány. Ha a leányok számát ugyanannyira egészítem ki, mint amennyire fiúkra vonatkozó adat van, akkor is csak 3,2 a házasságonkénti átlag. Természetesen korán elhunyt fiúgyermek is elkerülhették az okleveles feljegyzést, így a házasságonkénti átlagos gyermekszám 3,2-nél is több lehet. Ha a XV. századi demográfiai viszonyokra vonatkozó forrásainknak ilyen hiányossága is kielemezhető, az mégis igen jelentős eredménye az analitikus tanulmánynak, hogy a rendkívül alacsony, minimális középkori természetes szaporodás megbízható bizonyítást nyert.

Már az eddigi magyarországi részletkutatásokból, különböző összefüggésekből arra lehet következtetni, hogy a természetes szaporodás mértéke országos átlagban nem érte el az évi 5 *ezreléket*. Hullámlások egyes területek és kisebb időszakok természetes szaporodásában előfordulhatnak. Így például 5 ezreléknél magasabb természetes szaporodást kell mutatni egy ideig az új településeknek, ahova aktív termékenységi időszakban levő népesség települt. Nagyobb időtávon azonban ezek természetes szaporodása is közeledik az alacsonyabb szinthez.

A nemzetközi történeti demográfiai irodalom alapján meg kimondottan hozzá nem értő, a demográfiai viszonyokat, körülményeket nem ismerő megállapításnak tűnik, ha egy nagyobb terület, ország természetes szaporodásának évi átlagát 5 ezreléknél magasabbra teszik. Az angliai, franciaországi, svédországi, itáliai, oroszországi területek népességfejlődéséről feltártak azt mutatják, hogy a feudalizmus gazdasági, társadalmi viszonyaitól meghatározott körülmények között a halandóság igen magas, csak minimális, évi 1—3 *ezrelékes* átlagos természetes szaporodásról számolhatunk egészen a XVIII. század közepéig. [27] A XVIII. század második

felében emelkedik csak a természetes szaporodás az 5 ezrelék fölé a gazdaságilag legfejlettebb területen, Angliában. [28] A bizonyító anyagot tanulmányunk első részében részletesen bemutattuk.

Ha a természetes szaporodás a XVIII. században a legkülönbözőbb meghatározó tényezők alapján alacsony, akkor ebből nyilvánvalóan következik, hogy annak a népességnek, amely az 1785-ös népszámlálás idején 8,5 millió volt a Kárpát-medencében Horvát-Szlavónország nélkül, [29] ennek a népességnek megfelelő nagyságúnak kellett lenni a török uralom megszűnése után is ahhoz, hogy természetes szaporodásával ezt a tömeget elérje.

Jelentős külföldről történő beköltözés növelte meg az ország népességét a török kiverésétől 1784-ig terjedő időben. Ha minden német, délszláv, román és kisebb ukrán, cigány, bolgár, lengyel, francia és cseh betelepülést figyelembe veszünk, e tömegek természetes szaporulatukkal együtt sem növelhették egy milliónál többel az ország népességét. [30] 8,5 millióból az egy milliót levonva 7,5 millió az a népesség, amelyiknek az elődei már a török uralom idején is a Kárpát-medence határai között éltek. Ha feltételezzük azt, hogy Magyarországon a természetes szaporodás a XVIII. század során elérte az 5 ezreléket, akkor 5 milliúnak kellett lenni az ország lakosságának 1720 táján. Ha 5 ezreléknél alacsonyabb volt az évi átlagos természetes szaporodás, akkor 5 milliónál is nagyobb volt a XVIII. század elejére meghatározható kiinduló tömeget jelentő népesség. E nagyobb tömegű népesség jelenlétét a korabeli források, az egyházi anyakönyvek és névszerinti összeírások feldolgozása igazolta.

A XVIII. század eleji össznépességi helyzetnek ilyen értelmű megközelítése más megvilágításba helyezi a korábbi évszázadok népességéről szóló eddigi feltevézéseket.

3. A törökkori Magyarország népessége

A XVIII. századi demográfiai viszonyokról feltártak általánosítható tanulságai a következőkben foglalhatók össze:

1. A XVIII. század egészére nálunk még az ún. „születéskorlátozás előtti időszak” (francia terminológia) népesedési szokásai jellemzőek. A gazdálkodásban, a termelésben előnyt jelent a gyermek, hasznos munkaerő, ilyen körülmények között csak a „természet” szab határt a népességnövekedésnek (családrekonstrukciós vizsgálatok). Ennek ellenére csak kismérvű a természetes szaporodás, nem éri el évi átlagban az 5 ezreléket. Ez is a „születéskorlátozás előtti időszak” egyik alapvető jellemvonása. A termelőerők, a termelési viszonyok, az életkörülmények ismeretében minden okunk megvan annak a feltételezésére, hogy a XVIII. századnál korábbi évszázadokban, amikor kevesebb és bizonytalanabb forrásanyaggal rendelkezünk, akkor sem lehetett magasabb a természetes szaporodási arány mint a XVIII. században.

2. Forráskritikai vizsgálataink kialakították az „adózó háztartás” fogalmát, mely elszakad a család fogalmától, s annak a kifejezésére szolgál, hogy az adóösszeírásban szereplő háztartásfő az adózásba be nem vontak széles körének figyelembe vételével hány személy jelenlétét bizonyítja.

Mindkét XVIII. századi elemzésekből levonható általánosításnak az a végső eredménye, hogy a korábbi évszázadokban is nagyobb tömegű népesség jelenlétét kell feltételeznünk a Kárpát-medence területén.

Azonban nemcsak a visszakövetkeztetés az a módszer, amely eddigi nézeteinket felülvizsgálatra készíti, hanem a korábbi évszázadokra vonatkozó újabb feltárt dokumentumok, forrásközlések elemzései is ezt bizonyítják.

Figyelmünk az elkövetkező részben elsősorban a török hódoltsági terület népesedési helyzetének vizsgálatára irányul, mert mind a királyi Magyarország, mind az erdélyi területek forrástípusai hozzávetőleg hasonlóak a XVIII. századi dicalis és országos összeírásokhoz, s az „adózó háztartás” új értelmezésének bizonyítása a források értékelését is megváltoztatta. Továbbá az indokolja a török hódoltsági területtel való behatóbb foglalkozást, hogy e terület népességi helyzetének megítélése a legproblematisabb.

Még 1943-ban megjelent jeles turkológusunk, FEKETE LAJOS munkája az 1570-ben készült esztergomi szandzsák összeírásáról. [31] Ezzel elindult az az hatalmas munka, amely igyekszik az isztambuli Miniszterelnökségi Levéltár (Basvekálet Arsivi) anyagából a Magyarországra vonatkozó iratok legfontosabb részeit lefordítani és értelmezni. A másfél évszázados török időszak során készült adóösszeírásokból csak egy minimális töredéket ismertünk meg, amit VELICS ANTAL kutatott fel és fordított le a nyugati levéltári anyagból. [32] Ezek a török összeírások Buda visszafoglalása után jórészt Marsigli olasz mérnökkari tiszt jóvoltából maradtak fenn, ő szedette össze, az anyag kisebbik részét „emlékül” vitték magukkal a felszabadító hadsereg résztvevői. A XIX. század végi VELICS—KAMMERER-féle kiadvány óta FEKETE LAJOSÉ volt az első kezdeményezés, amelyiknek különleges érdeme, hogy az isztambuli értékes anyaghoz nyúlt. Az ő munkássága nyomán újabban KÁLDY-NAGY GYULA turkológiai felkészültsége révén ezekről a forrásokról egyre többet tudunk meg.

Áttanulmányozva az eddig megjelent kiadványokat, két következtetés adódott:

1. Az adóösszeírások névanyaga majdnem kizárólag magyar.

2. A különböző típusú török adóösszeírások megközelítően ugyanannyi háztartásfőt tüntetnek fel a XVI. században, mint a portális összeírások, rovás összeírások a XVI—XVII. században, ha esetleg a kettős adózás révén a királyi Magyarországnak fizetett adóösszeírás is fennmaradt. Továbbá meglepő egyezéseket mutatnak a török adóösszeírásokban az egyes községeknél szereplő háztartások a XVIII. század elejéről fennmaradt dicalis és országos összeírások adataival.

A török adóösszeírások típusait, az adóbeszedési utasításokat behatóan elemzi Káldy-Nagy Gyula. [33] Fejtegetéseiben azt igyekszik bizonyítani, hogy ezekben az összeírásokban a ténylegesen élő *családok* 80 százalékának a felvétele megtörtént. Minden okunk megvan annak a feltételezésére, hogy a török időkben is *háztartásonként*, az itt meglevő gyakorlat szerint vetették ki az adókat. Több oldalról lehet ezt a következtetésünket bizonyítani.

A török közigazgatás, adózás igyekezett alkalmazkodni a helyi viszonyokhoz. KÁLDY-NAGY GYULA írja: „A dzsizje adókivetése nagy kiterjedésű oszmán birodalom területén különböző módon történt, mert azt a meghódított országokban rendszerint a helyi adózási szokásokhoz igazodva vezették be. E célból áttanulmányozták még az ország törvényeit is, amint az a pozsegai és a szerémi szandzsákokat 1545-ben összeíró Mehmed Cselebinek küldött utasításból kiderül: „Nemrégiben, a pozsegai szandzsák új összeírásához kezdve, átnéztettek a királyi törvények és tudomásra jutott, hogy régi szokásuk szerint házanként (családonként) egy-egy filorit és gabona-tizedet, amikor pedig a királyok hadjáratra mentek, a hadjárat költségeire házanként szintén egy-egy filorit azaz ötven-ötven akcsét szoktak szedni.” [34] Az elmondottakból következik, hogy a török nem változtathatta meg a már meglevő szokásokat, nem bonthatta fel a meglevő nagycsaládi rendszert az adózás érdekében, s a török sem tudott ott adót szedni, ahol nagy volt a szegénység. De maga az adóbeszedési utasítás is úgy szólt, hogy a dzsizje adót, a háztartásonként

fizetendő állami adót, más szóval kapuadót csak azoknak kell fizetni, akik 300 akcse értékű ingósággal rendelkeztek.

A megadóztatás elkerülése az osztályharc egyik legáltalánosabb formája volt a török időkben is. Ugyanakkor a családok együttélése, a nagycsaládi rendszer szintén általános volt, mindez azt eredményezte, hogy az összeírásba felvetteken kívül még jelentős számú család élt. Erről a problémáról, erről a helyzetről maguk az összeírások is árulkodnak. Néhány jellegzetes példán, egybevetésen kívánjuk most igazolni az elmondottakat.

Az *esztergomi szandzsák* 1570-ben készült összeírásában a községként felsorolt megadóztatott háztartásfők névszerinti felsorolása után találunk olyan bejegyzéseket, hogy fia, testvére, szolgálja, de ezekről nem tudjuk, hogy házasok-e vagy nőtlenek. A feltüntetett házak száma látszik legjobban megközelíteni az előző fejezetben kifejtett „adózó háztartás” fogalmát. A következő táblázatban bemutatjuk ezeket az adatokat, és egybevetjük az 1715-ös összeírásban szereplő háztartások számával.

Az esztergomi szandzsákban 1570-ben 470 lakott és lakatlan falut, pusztát és néhány várost írtak össze. Az egybevetésből adódó következtetések levonásához a települések reprezentatív kiválasztása útján is eljuthattunk. Az összeírásban szereplő 13. településtől elkezdve minden 20. adatának összehasonlítására került sor.

*Esztergomi szandzsák*³⁵

Sor- szám	Település neve		Megye	1570	1715
	Szandzsák összeírásban	1715-ös összeírásban		Házak	Háztartások száma
13.	Kis Szelcsin	Kisszecse	Bars	9	18
33.	Almás	Dunaalmás	Komárom	8	21
53.	Szencse	Szencse	Bars	9	13
73.	Nagy Inók	Nagyemőke	Nyitra	10	17
93.	„Sági prépost Leand faluja”	(Elnéptelenedett puszta Nagybény mellett)	Esztergom	5	—
113.	Szen Király puszta	(Esztergomi határ)	Esztergom	—	—
133.	Moravicsa	Marót (Aranyos-)	Bars	20	40
153.	Dolmács	Tolmács	Bars	5	19
173.	Nagy Kovács	Kovácsi	Bars	15	57
193.	Nagy Rendve	Rendve	Bars	7	30
213.	Apát	Kisapáti	Bars	6	18
233.	Nagy Várad	Alsóvárad	Bars	8	15
253.	Ó Bars	Ó-Bars	Bars	20	13
273.	Csuda	Csuda puszta			
		Oroszka mellett	Bars	6	—
293.	Kis-Málás puszta	Málás	Bars	—	14
313.	Imó	Imely	Komárom	12	15
333.	Nagy Csitún	Cétény (Kis- és Nagy-)	Nyitra	13	56
353.	Sopornik	(Meghatározhatatlan)		3	—
373.	Nagy Szonbot	(Meghatározhatatlan)		2	—
393.	Tárcsin puszta	(Meghatározhatatlan)		—	—
413.	Dijákin lakatlan	Deáki lakatlan	Nyitra	—	—
433.	Kis Parócs puszta	Nyitra melletti puszta	Nyitra	—	—
453.	Patak puszta	(Meghatározhatatlan)		—	—
Összesen:				158	346

Az egybevetésből láthatjuk, hogy az esztergomi szandzsákban kevésbé következett be az, mint a Duna—Tisza közén vagy a Tiszántúlon, hogy a kisebb települések népessége városokba tömődött. A XVI. században meglevő településeket majd

mind megtaláljuk a XVIII. században. Az egybevetésből az derül ki, hogy a házak száma nem fedi a háztartás fogalmát, vagy az a helyzet, hogy jelentősebb népességyarapodás következett be a XVI. század óta.

Egy másik névszerinti forrásközlés a *hatvani szandzsák* 1550. évi összeírását ismerteti. [36] Ebben az összeírásban már el tudjuk különíteni a felsorolt nevek közül azokat, akik házasok és akik nőtlenek.

Ez az összeírás 141 települést tüntet fel. Ebből az összehasonlításához minden tizedik község, pusztá adatát használtuk fel, s a kiinduló település az összeírásban szereplő 3. volt.

Hatvani szandzsák [37]

Sor-szám	Település neve		1550		1715
	Szandzsák összeírásban	1715-ös összeírásban	Házak száma	Háztartások száma	Háztartások száma
3.	Alatján	Alattyán	28	63	22
13.	Hord	Hort	18	43	35
23.	Atkár pusztá	(Meghatározhatatlan)	—	—	—
33.	Derecske	Derecske (Mátra-)	13	26	9
43.	Szajla	(Meghatározhatatlan)	15	31	—
53.	Encs pusztá	(Meghatározhatatlan)	—	—	—
63.	Tód falva	Tófalú (Tótfalu)	6	12	15
73.	Gyöngyöstarján	Gyöngyös-Tarján	9	21	49
83.	Atány	Atány	9	9	50
93.	Fedimös	Fedémes	4	10	5
103.	Feső Bátor	Bátor	3	7	6
113.	Báton	Nagy-Bátony	5	7	12
Összesen:			110	219	203
123.	Árka Szállás	Árokszállás (Jász-)	—*	61	106
133.	Szentgyörgy	Jász-Felső-Szentgyörgy	—*	15	22
Összesen:			110	295	331

Az összeírásban szereplő mindegyik község 1715-ben Heves és Külső-Szolnok egyesített vármegyéhez tartozott, kivéve Jászárokszállást és Jászfelsőszentgyörgyöt; ezek a községek a Jász Kerülethez tartoztak.

Ez az összehasonlítás világosan megmutatja, hogy egy-egy házban, amelyik adóköteles volt, több család is élt. Természetesen itt is többen kerülhették el az adózásba való felvételt, így lényegében a török adóösszeírások esetében is adózó háztartásokról beszélhetünk. — Az 1550-es és az 1715-ös összeírások adatai meglepően azonos nagyságú, azonos lélekszámú településekről tudósítanak.

Még egy névszerinti fordítás áll rendelkezésünkre a török kincstári defterek anyagából. Ez a *szolnoki szandzsák* 1571. évi összeírása GYÖRFFY LAJOS munkája nyomán. [38] Ez az összeírás nem tünteti fel a háztartásfővel együttélő fiúkat, test-véreket, szolgákat, a házak száma megegyezik a felsorolt nevek számával, mégis meglepően jelentős számú községet, jelentős számú háztartással tüntet fel. A házakban együttélő családok nagyobb számáról más forrásokból már tudunk következtetni. Ezen a területen azonban a XVI. század közepe óta igen sok település eltűnt, pusztásodott, itt határozottan megmutatkozott a városokba való tömörülés

* „Jászberin város tizenkét faluval együtt... szabott összegben 600 florit... fizet. (KÁLDY-NAGY GYULA, Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. FEKETE LAJOS, A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968. 73.)

tendenciája. Az összeírás névanyaga jól mutatja a XVI. századi jelentős számú népességet. 138 településnek 103 temploma volt, s az összeírt háztartások száma 3965. [39]

KÁLDY-NAGY GYULA Magyarországi török adóösszeírások c. munkájában közöl különböző évekből, különböző területekről községenként összesített adóösszeírási kimutatásokat. Ezek elemzése részben újabb részleteket világít meg, részben még jobban aláhúzza az előző egybevetésekkel kapcsolatban elmodottakat. Ismét összehasonlítjuk ezeket az összeírásokat az 1715. évivel, tesszük ezt azért, mert a török időszak utáni forrásaink közül ennek értékelésével kapcsolatban alakult ki a leghatározottabb álláspont.

Mohácsi szandzsák [40]

A helység neve (Baranya megye)	Dzsizje-defter	Szandzsák-összeírás		Országos összeírás háztartások száma
	dzsizje-adót fizetők száma	dzsizje-adóra kötelezhető családok száma	tizedfizető családok száma	
	1554		1554	1715
Haraszti	5	5	9	10
Egerszeg	7	9	17	6
Gerde	10	10	51	10
Sumony	17	17	28	15
Szentgál	20	20	47	14
Hegyszentmárton	17	17	41	8
Nagytésőny	14	14	40	15
Rugas	7	7	17	9
Mecske	15	15	32	25
Monyarós	3	3	7	7
Szentlőrinc	15	15	35	8
Cserdi	12	12	30	7
Összesen:	142	144	354	134

A „szandzsák-összeírás” rovatban szereplő dzsizje adóra kötelezettek azok, akiket az összeírásba felvettek mint adókötelest, akiknek 300 akcse értékű ingó vagyonuk volt. A „dzsizje defterben” szereplők azok, akik ténylegesen ki is fizették az adót. A két jegyzékbe felvettek száma majdnem megegyezik. De a termények után „mindenkitől” szedtek elvben tizedet, láthatjuk, hogy ezeknek a száma sokkal több. Az 1554. évi és az 1715. évi adatok egybevetése Baranya megyében arra utal, hogy, itt a XVI. század közepén nagyobb tömegű népesség élt, mint a XVIII. század elején.

Nagyjából azonos háztartásszámot mutatnak a *nógrádi szandzsák* települései a XVI. század közepén és a XVIII. század elején.

A dzsizje adót fizetők és a dzsizje adóra kötelezettek száma teljesen megegyezik a XVIII. század elején adózó háztartások számával.

Befejezésül annak a kérdésnek az alátámasztására, hogy a török adófizetés elvei és gyakorlata megegyezett a korabeli magyar adóztatási rendszerrel, egy kétféle adózó terület majdnem egyidejű adóösszeírását kívánjuk bemutatni.

A magyar és a török adószedési gyakorlat kétséget kizáróan megegyezik. — Ezen a területen az egybevetés az 1715. évi adatokkal népességnövekedésre utal.

A KÁLDY-NAGY GYULA által újonnan feltárt és elemzett összeírások egyes esetekben a XVIII. századhoz képest nagy lélekszámú településekről is tájékoztat-

Nógrádi szandzsák [41]

A helység neve (Heves és Nógrád megye)	Dzizje-defter	Szandzsák-összeírás		Országos összeírás háztartások száma
	dzsizje-adót fizetők száma	dzsizje-adóra kötelezhető családok száma	tizedfizető családok száma	
	1548/49	1546	1546	
Jenő (Diós-)	13	12	17	21
Tolmács	13	13	19	11
Nagyoroszi	30	26	58	14
Borsosberény	12	12	24	18
Hidvég	20	20	29	24
Tesmág	10	10	17	21
Hont	10	10	17	11
Rétság	12	12	21	10
Vecse (Ipoly-)	6	6	10	22
Guta	16	16	16	13
Bodony	30	30	31	12
Haláp	20	20	20	6
Dejtár	12	10	11	33
Ipolykeszi	15	15	24	2
Összesen:	219	212	314	218

Isztolni belgrádi (székesfehérvári) szandzsák [42]

A helység neve (Veszprém megye)	Dzsizje-adót fizetők száma	Rovásadót fizetők száma	Országos összeírás háztartások sz.
	1563/66	1564	
	1563/66	1564	
Berhida	9	7	9
Kislőd (Lőd)	14	16	10
Ajka	5	5,5	20
Bogdány (Duna-)-Pest m.	5	5,5	19
Doba	14	13	16
Dudar	8	7	31
Káloz — Fejér m.	16	6	18
Lovas (Berény-)-Fejér m.	17	7	78
Noszlop	12	5	15
Padrag	10	10,5	13
Rátót	8	7	31
Szentistván	7	6	29
Vaszar	9	8	46
Patona	30	45	55
Alásony (Nagy-)	4	5	15
Berzseny (Kis-)	12	7	3
Csősz	4	4	18
Dabrony	19	26	9
Kovácsi (Kis-)	9	8	19
Marcaltó	2	4	8
Ósi	13	10	44
Polyán	7	10	22
Kisszőlős	7	13	24
Varsány	15	12	34
Vilonya	3	3,5	33
Összesen:	259	251,0	619

nak. Részletes elemzéseket olvashatunk Tolna mezővárosról gazdaságtörténeti szempontból, de jelentősek a feltárások demográfiai vonatkozásban is. [43]

Tolnán az 1553. évi adójegyzék szerint 772 háztartás fizetett különböző okokból adót, ezek közül a dzsizje-adó (kapuadó) fizetésére 553 volt kötelezve. Tekintélyes népesség ez. A különböző egybevetések alapján a XVI. században azt kell feltételeznünk, hogy egy dzsizje-háztartási adóegység 20—25 főnyi népesség jelenlétét fejezi ki. Tehát Tolna mezőváros népessége 1553-ban 10—15 ezer között lehetett.

A KÁLDY-NAGY GYULA által ismertetett összeírás ugyanakkor rávilágít a lakosság megélhetési körülményeire. A gabonatermelésen kívül jelentős más források is adódtak a mezővárosban. A közölt adatok alapján Tolna családjainak megélhetési forrásaira a következő arányokat tudtuk kiszámítani. A háztartások

- 28,4%-a nem éri el az adózási képesség határát (300 akcse érték);
  - 22,2%-a gabonatermeléssel, szőlőtermeléssel, állattartással foglalkozik, er.nyi tehát a „telkesgazda réteg”;
  - 14,5%-ának fő megélhetési forrása a szőlőtermelés;
  - 34,9%-a állattartásból, szőlőművelésből, kertből, malomból és méhészetből él, legalábbis az adatok erre pozitíven mutatnak.
- 100,0%

A részletes összeírásnak az az adata, hogy az 553 dzsizje adóra kötelezhető tolnai lakosból csak 171 fizetett gabonatermelése után adót, eddigi ismereteinkhez képest új megvilágításba helyezi a korábbi viszonyokat. Eddig a megélhetés szempontjából alapvetőnek tekintett gabonatermelésen kívül a népességnek majd negyötöde (78%) másból élt (állattartás, szőlő- és kertművelés, méhészet stb.).

A háztartások számának egy ilyen értelmű, ilyen részletességű összeírása és elvégzett felosztása kulcsot ad más adóösszeírások értelmezéséhez is. Nagy a valószínűsége annak, hogy a török adóösszeírások is a későbbi évtizedekben csak a ténylegesen adóterheket bírókat, ebben az összeírásban még eldifferenciálható 22,2% „telekesjobbágys” népességet írtak össze. A XVII. századi összeírásokban mutatkozó csökkenés az adózók számában nem a népesség tényleges csökkenését jelentette, hanem az elszegényedést, az adózók körének szűkülését. A fent jelzett 1553-ból való adatokban még szerepel a szegényebb népesség is, a későbbiekben a szegényebb népelemek számának növekedésével csökkent az adózó háztartások száma.

Tolna mezővárosához hasonló helyzetről tudósítanak más jellegű feltárások is a XVI. századból. Ezek azt mutatják, hogy ekkor még a mezővárosi fejlődés, a kereskedelem, a kézműves ipar, a szőlőművelés elég magas szintet mutat. [44] Ha az új kutatásokban feltároló helyzet nem is annyira kedvező, mint ahogy azt TAKÁTS SÁNDOR a múlt század végén megjelent munkáiban kifejtette, az mindenképpen megállapítható, hogy a XVI. század első felében az összeírások alapján olyan tömegű népesség jelenlétét lehet bizonyítani, mint amilyen nagyságú a XVIII. század elején volt.

Emellett szól 16 szandzsák területét — a majdnem teljes magyarországi hódoltság területét — felölelő 1577/78-ból való összesített kimutatás a dzsizje adófizetők számáról. A budai elájet területén ekkor 66 682 adózó háztartást írtak össze. [45] A török megszállta területnek a budai elájethez tartozó része a Kárpát-medence majd egyharmadát magában foglalta. Ha most meggondoljuk, hogy 1715-ben az egész ország területén az akkori pár megyét jelentő Horvát-Szlavónország nélkül 238 788 adózó háztartást írtak össze, akkor feltételezésünk igazoltnak látszik. [46]

Állításainkkal összhangban vannak a gazdasági természetű adatok is. A kereskedelem, a külföldre hajtott állatok tömege is közvetve egy gazdaságilag és így etnikailag erős országot mutat a XVI. század közepén.

A váci átkelőhelyen 1563. július 22-e és 1564. március 9-e között lebonyolított áruforgalomról egy ún. mukátaa elszámolás alapján megtudjuk azt, hogy honnan, milyen mennyiségben terelték az állatokat nyugat felé. [47] Az adóháztartások alapján kicsinek mondható települések is jelentős számú állatot küldenek, úgy látszik, évenként a külföldi piacokra. A mukátaa összeírásban szereplő települések közül azokat, amelyek egybevezethetők voltak az 1715-ös és az 1720-as országos összeírással, egy összesített táblázatban mutatjuk be.

A nyugati piacokra terelt állatok száma és a települések nagysága [48]
1563/64—1715/20

Település — megye neve	Szarvasmarhák száma 1563. júl.—1564. márc.	Év	Háztartások száma	Év	Háztartások száma
Csaba (Békés-)	270	1567	78	1720	58
Békés megyéből össz.	1163				
Debrecen	2132	1552	250	1715	922
Bihar megyéből össz.	2757				
Battonya	50	1567	85	1720	24
Csanád	266	1567	80	1720	59
Makó	3175	1567	595	1715	227
Csanád megyéből össz.	3491				
Algyő	198	1561	55	1715	53
Csongrád (város)	190	1572	73	1715	146
Szeged	1718	1561	689	1715	398
Szentes	491	1561	56	1715	230
Újfalu (Pusztá-)	401	1567	49	1715	76
Vásárhely	204	1561	174	1715	406
Csongrád megyéből össz.	5366				
Derecske (Mátra-)	80	1562	14	1715	9
Heves (falu)	1302	1562	111	1715	24
Jászberény	2215	1562	591	1715	298
Poroszló	316	1562	73	1715	51
Várkon (Tisza-)	30	1571	60	1720	2
Heves megyéből össz.	5696				
Cegléd	1645	1562	185	1715	145
Egróskáta (Nagy-)	108	1562	14	1715	61
Kecskemét	1661	1562	399	1715	710
Kőrös (Nagy-)	948	1562	180	1715	328
Szecső (Tápió-)	508	1562	46	1715	53
Szentlőrinc-káta	222	1562	62	1715	22
Vác	71	1562	352	1715	141
Pest megyéből össz.	5244				
Összesen:	18 797		4271		4443
Hat megyéből összesen:	23 717				

A váci átkelőhelyen 1563. július 22-e és 1564. március 9-e között összesen 30 248 szarvasmarha után fizettek adót. Tekintélyes szám ez, kiterjedt állattenyésztésről, viszonylag békés időszakról vall. Hat alföldi megyéből összesen 23 717 volt a „szarvasmarha felhozatal”. A táblázatunkban felsorolt településekről, amelyekre népességi adatokat tudtunk összehasonlítani, 18 797 szarvasmarhát hajtottak piacra.

E települések adózó háztartásainak számát ismerve megállapíthattuk, hogy átlagosan 4,4 szarvasmarhát tenyésztettek háztartásonként eladásra. Vagy nagyon kedvezőek voltak az életkörülmények, vagy a „háztartások népe” volt nagyszámú. A népességi viszonyok ismeretében azt állíthatjuk, hogy az utóbbi a valószínűbb.

Az adózó háztartások száma ez esetben is megegyezik a XVI. század közepén és a XVIII. század elején. A XVI. század közepén 4271, 1715–1720-ban 4443. Hozzávetőlegesen ugyanakkora népesség élt a XVI. században, mint a XVIII. század elején e véletlen reprezentáció alapján kiválasztott települések esetében.

A bizonyításnak van egy jelentős gyengéje. Csak az 1580-as évekig tudjuk korabeli forrásokból bizonyítani ezt a jelentős tömegű népességet. Hasonló értelmű kimutatások a XVI. század végéről és főként a XVII. századról nincsenek. Az isztambuli Állami Levéltár sem kecsegtet kiaknázatlan forráslehetőségekkel. Amikor az 1940-es évek elején FEKETE LAJOS számbavette a már rendezett egységeket, úgy találta, hogy különböző időszakokról 58 szandzsák egységnyi összeírás maradt fenn az egész Kárpát-medence területéről, de ebből csak 5 az, amelyik XVII. századi. [49]

KÁLDY-NAGY GYULA közöl egy összesített dzsizje-adó kimutatást a budai elajet szandzsákjairól 1662/63-ból. Eszerint ugyanazon a területen, ahol 1577/78-ban 66 682 adózót vettek számba, ott 1662/63-ban 13 572 az adófizető. [50] Ebből azonban a népességnek hasonló arányú megfogyatkozására következtetni helytelen lenne. A török adózási rendszerről KÁLDY-NAGY GYULA színesen, szemléletesen leírta, hogy Isztambulban hogyan várták a szandzsák összeírásokat, remélve, hogy az adózók száma emelkedik. Ha emelkedett az adózók száma, akkor a szpáhi katonaság eltartására szolgáló tímár birtokokból el lehetett venni, s növelni lehetett a szultáni khász birtokokat, s vele együtt a szultáni jövedelmeket. Ha csökkent az adózók száma, akkor a katonaság eltartására további összegeket vagy birtokokat kellett átadni. Egy ilyen adózási rendszerben a szandzsák összeírók és főként a területek katonai parancsnokai többszörösen nem voltak érdekelve a rájuk pontos számbavételében. A gyéren fennmaradt XVII. századi török összeírásokban megmutatkozó adózók csökkenése elsősorban a gazdasági leromlással, az elszegényedéssel lehet kapcsolatban, de vizsgálatra szorul még az a kérdés is, hogy az utasításoktól függetlenül milyen mértékben következett be a török közigazgatási rendszer meggyengülése, a felsőbb ellenőrzés elmulasztása, a korrupció terjedése, egyszerűen a belső meggyengülés.

A XVI. századtól a XVIII. század végéig a népesség kontinuitását bizonyította több más feltárással egyetemben Hajdúnánás demográfiai viszonyaival kapcsolatban elvégzett mikrovizsgálat. Feltárássra került a XVI. századból fennmaradt összes névszerinti összeírás. [51]

Nánás 1565–1581

Év	Az összeírás típusa	Háztartások száma
1565	Dica	20
1570	Dézma (gabona)	102
1570	Dézma (bárány)	11
1572	Dica	49
1572	Dézma (gabona)	83
1572	Török defter	82
1573	Dézma (gabona)	54
1578	Urbárium	37
1581	Urbárium	40

A XVII. század első évtizedében Bocskai István végzett jelentős telepítést, adott kiváltságot ezen a területen. Sajnos a letelepítettek, a hajdú kiváltságoltak eredeti összeírása nem maradt fenn, csak egy 1702-es összeírás tartalmazza a már kiváltságban részesülőket. Így általában a hajdúvárosok esetében nehéz nyomon követni a telepítés előtti népesség folytonosságát. Hajdúnánás annyiban van kedvezőbb helyzetben, hogy fennmaradt egy elég ritkának számító forrástípus. Rápolti Pap Mihály lelkész volt választott prédikátora Nánásnak 1663. március 28 és 1669. március 4-e között. Ez a sokat hányatott lelkész, akinek ez már a tizedik parókiája volt, megírja Nánáson emlékiratait, ebbe belefoglalja híveinek névsorát is. A kézirat szövegét már 1859-ben kiadták Sárospatakon. [52] Ez az emlékirat a török és a német elől való futások, az életkörülmények megismerése szempontjából elsőrendű forrásnak tekinthető. De a demográfiai viszonyok megismerésére mpontjából már életrajzi adatai is jelentősek. Meggyőzően bizonyítják a rendkívül nagymérvű halandóságot, amit csak mostanában sikerült feltárni kutatóinknak a XVIII. századi körülmények között. „Születtem Rápoti Papp Jánostól, hívséges lelki pásztortól és¹Bakó Erzsébet-től, de nem én csak, hanem többen is mint egy testvérek atyával és anyával voltunk 17. Ennyi számos gyermekek közzül penigh öte volt a leány, az tizenkettő penigh fiúk voltak. Ennyi gyermekek közül penigh kettőnél több tizenkét esztendő meg nem haladhatott, hanem csak én és az én öcsém János, ki Kállóban lakik...” [53]

Egy tanult szülőktől származó, valószínű az átlagosnál jobb életkörülmények között élő családban ilyen nagymérvű volt az elhalálozás.

Rápolti Pap Mihály emlékirataiból most a névanyagot dolgoztuk fel az eredeti kézirat alapján. [54] A névanyag teljes egészében magyar, tehát a letelepült, a XVII. század elején fegyvert fogott hajdúság is magyar volt. A névanyag összehasonlítása a XVI. századi forrásokból nyert családnevekkel azt a nem várt eredményt hozta, hogy a kiváltságolt hajdúváros népességének egynegyede már a XVI. században is ezen a helyen ált. A Rápolti Pap Mihály emlékirataiban felsorolt 415 családból 98-nak a neve már a XVI. századi forrásokban is előfordult.

A további feldolgozás során az 1755. március 9-től 1760. december 31-ig vezetett születési és házasságkötési anyakönyv minden adatát vettük számba. Ennek a névanyagnak Rápolti kézirrattal való egybevetése szerint a családok 70%-a olyan nevű, mint 1663—69-ben. Ez a mikrofelmérés a népesség tökéletes kontinuitását mutatta a XVI. század közepétől a XVIII. század végéig.

A török hódoltsági területre koncentrált új vizsgálatok területi egységenként megmutatták, hogy a dolgozó tömegek ragaszkodása nehezebb életkörülmények között is mily nagy volt szülőföldjéhez. Számbelien *az a népesség, amit gazdagabb forrásanyag birtokában a XVIII. század elejére Magyarország területére ki tudunk mutatni (5—5 és félmillió), az a népesség a XVII. és XVI. századokban is ezen a területen élt.*

A török időszak népességpusztító hatása egyrészt abban mutatkozott meg, hogy elpusztult kétszáz év természetes szaporulata, másrészt abban, hogy megváltozott a Kárpát-medence etnikai összetétele. Még a XV. század végén a magyar etnikum jelentette az ország lakosságának túlnyomó többségét (80—85%), addig a XVIII. század elejére a magyarság aránya 40—45%-ra csökkent. A XV. századtól kezdve egyre súlyosabbá váló török elleni küzdelemben elsősorban a magyar nép elem pusztult, s az etnikai arányok a dél-szlávság, a románság és a szlovákság javára megváltoztak. Mérhetetlenül nagy ez a veszteség, de az új feltárások megmutatták, hogy olyan irányban nem lehet eltúlozni a török korszak népességpusztító hatását, hogy a Kárpát-medence népességének egésze 2 és fél — 3 millióra csökkent volna a török korszak végére.

4. A középkori magyar állam népessége és a honfoglaláskori össznépesség

Ahogy a XVIII. századi történeti demográfiai kutatások más megvilágításba helyezték XVI. századi forrásainkat, úgy a XVI. század népességi helyzetére vonatkozó feltárásaink módosítják a Mátyás-kori Magyarország népességéről eddig vallott nézeteket.

SZABÓ ISTVÁN 1963-ban megjelent tanulmányában erről a kérdésről írva felsorakoztatta a számításba jöhető forrásokat. [55] Széles körű vizsgálatai alapján egy 1494. és 1495. évi kincstári számadásra építve 247 859,5 adózó jobbágyportát mutatott ki az egész ország területére. [56] Ez a jobbágyporta-szám megegyezik az 1715. évi összeírás adózó háztartásainak számával, sőt egy kevéssel meg is haladja azt (1715.: 238 788). — A XV. század végén kimutatható adózó háztartások nagy száma már önmagában is egy jelentős, az 5—5,5 millió össznépességre utal.

Az adózó jobbágyporta már ebben az időben is legalább (törvényesen) 2 jobbágyháztartást foglalt magában. Ebből adódóan SZABÓ ISTVÁN a jobbágyháztartások összes számát 500 000 körülire teszi. Az adózásból kimaradt zsellérek, cselédek aránya feltételezése szerint 20—30%. SZABÓ ISTVÁN a zsellér-családok feltehető számával megemelt jobbágyháztartásokat szorozta 5-tel az általa helyesnek tartott háztartási koefficienssel. Így 3,0—3,25 millió szerinte a jobbágyok és zsellérek teljes létszáma. A kiegészítések ellenére is úgy tűnik, hogy az 5-ös háztartási koefficiens az eddigi mikrofelmérések és visszakövetkeztetések alapján alacsony, egy adózó háztartás mögött a XV. században is 5-nél nagyobb népesség állott. Maga SZABÓ ISTVÁN is „... azt véli hangsúlyozni, hogy ez a szorzószám inkább alsó, mint felső határnak tekinthető.” [57]

Az eddigi feltárások alapján az adózásból kihagyottak létszámának figyelembe vételével 8—10 főt minimálisan számolhatunk jobbágyháztartásonként. Az újabb európai elemzések között vannak olyanok, amelyek ezt támasztják alá. [58] Így a *jobbágyok és zsellérek összlélekszáma a XV. század végén 4 és 5 millió között lehetett.*

A kincstári számadásokban nem szereplő, részben adómentes vagy cenzussal és más szolgálattal adózó rétegek számát egyéb források alapján veszi számba SZABÓ ISTVÁN. *Egytelkes nemesekre* 100 ezer, *birtokos nemesekre* 50 ezer főnyi össznépességet számol. Szerintem ez is csak a rétegek létszámának alsó határa lehet. — A *jászkunok* létszámára megállapított 25 ezer főnyi össznépesség, a *szászok* 70 ezres, a *székelyek* 55 ezres lélekszáma feltétlen nagyon alacsony, sokkal nagyobb tömeget jelenthettek a XV. században. Ehhez hasonlóan problematikus a kincstári számadásokban nem szereplő szabad királyi városok, bányavárosok és más cenzust fizető városok összes lélekszámára meghatározott 80 ezres népesség. Például Buda 8 ezer, Pest 7 ezer főnyi összlakossággal szerepel az összegezésben. [59] Egy újabb forrásközlés és elemzése ennél sokkal nagyobb népességről tudósít. Az 1437-ben Zsigmond által elrendelt összeírás alapján, melynek célja az európai egyházi zsinat Budán történő megtartása esetén a felhasználható üres szobák (házak) számbavétele volt „... Buda lélekszámát 10 ezer — 15 ezer lélekre, a mai Nagy-Budapest területének összlakosságát 25—30 ezerre tehetjük.” [60] A királyi városok, a bányavárosok és más cenzust fizető városok népessége összesen legalább 200 ezerre tehető. *A kincstári számadásokban nem szereplő adómentes vagy más szolgálattal adózó rétegek száma 500 ezer és 1 millió között lehet.* [61]

Míg Szabó István számvetése szerint „... Magyarországon a XV—XVI. század fordulója körül kerekén 3 ½—4 millió között mozgó lakosságról lehet beszélni” [62], addig az újabb történeti kutatások alapján a *Kárpát-medence össznépessége a XV. század végén 5—5,5 millióra tehető.*

Tanulmányunk első részében részletesen foglalkoztunk a természetes szaporodás lehetséges mértékével az egyes századokban. A legkülönbözőbb összefüggések mérleget alapján arra az eredményre jutottunk, hogy a X—XV. században a természetes szaporodás Magyarországon sem emelhette évenként 1—2 ezreléknél nagyobb mértékben a népességet. Ha a korabeli adatok és a XVIII—XVI. századi adatokból nyert visszakövetkeztetés alapján egyaránt egy nagyobb XV. század végi össznépességre (5 millió körülire) következtetünk, akkor az is nyilvánvaló, hogy a Kárpát-medence lakóinak összes száma a IX. század végi honfoglalás idején nagyobb az eddigi feltételezéseknél. A természetes szaporodás lehetséges mértékét determinálja a termelőerők fejlettségi szintje, a meg-megújuló járványok stb. A beköltöző népesség nagyságát is figyelembe véve úgy tudtuk egységes folyamatában bemutatni a középkori népesség alakulását, ha a honfoglalás utáni lakosságszámot legalább 1 millióra tettük.

A honfoglaláskori népesség számával kapcsolatban a legelfogadhatóbb kifejtést GYÖRFFY GYÖRGY tette 1963-ban megjelent tanulmányában. A IX. század végén a Kárpát-medencében élők számát 600 ezerre teszi. [63] Ebből az össznépességből 400 ezer a 895-öt követő években érkező honfoglaló magyarság, és 200 ezer az itt talált népesség. Számításainak alapja a honfoglaló magyarság lélekszámára Dzsahhání arab geográfus munkája, melynek szövegét az arab Ibn Ruszta és a perzsa Gardizi őrizte meg. A 870 tájáról származó értesülés szerint a magyarok fejedelme 20 ezer lovassal indul hadba. A katonai kíséret és köznép arányát más, későbbi források alapján 1:4—1:4,5-ben állapítja meg. Az etelközi magyarság száma így 100 ezer családra, 500 ezer főre tehető. A honfoglalással együttjáró harcok vérvesztességét 100 ezerre teszi, ami véleményünk szerint eltúlzott. Így alakul ki végül a 400 ezer főnyi megtelepedett össznépesség.

Ha elfogadjuk is a 895-öt követő években érkező magyarság összlélekszámára GYÖRFFY GYÖRGY fejtegetését, akkor is az itt talált népesség 200 ezres száma mindenképpen nagyon alacsony. Különösképpen az, ha figyelembe vesszük, hogy a legutóbbi évtizedek régészeti feltásarai, krónikáink szövegelemzései, helyneveink elemzése alapján egyre inkább bizonyítást nyer, hogy a VII. század második felében, a „késői avar-korban” megtelepedett nagyszámú népesség már magyar volt. [64] Számítalan eddig tisztázatlan kérdés nyer így magyarázatot a kettős honfoglalás figyelembevételével. Ezért alig találunk türk-avarokhoz köthető helynevet, s ezért esik egybe a késő-avarkor „griffes-indás” leletanyaga a magyar nyelvhatárral. De etnikai — össznépességi vonatkozásban is így lesz teljes a kép. A magyarság számbeli túlsúlya a Kárpát-medencében a török időkig azzal magyarázható, hogy két időszakban is — a VII. és a IX. század végén is — jelentős tömegű letelepedés történt. LÁSZLÓ GYULA az eddigi kutatások elemzése alapján így foglal állást: „... a magyar nép egy része — talán zöme — VII. század vége táján már megtelepedett a Kárpátok medencéjében.” [65]

900 táján a Kárpát-medencében élők száma tehát a következőképpen alakul: a „késői avarkor” magyarjainak leszármazottai megközelíthették a 400 ezer főt; ugyan ennyi lehetett a második honfoglalás után letelepedett magyar népesség is: az itt talált szláv, bolgár és gepida töredékek száma nem haladhatta meg a 200 ezer főt, hiszen ezek jó része az északi szlávok kivételével beolvadt a magyarságba. SZABÓ ISTVÁN A falurendszer kialakulása Magyarországon c. új monográfiájában 3—4 ezer falu meglétét bizonyítja a X—XI. századokban, s a népesség felső határát már 1 millióban állapítja meg. [66] A korabeli viszonyok elemzése alapján arra a következtetésre jutunk tehát, hogy a X. század elején a Kárpát-medence össznépessége 1 millió körül lehetett.

Ezek a következtetések összhangban vannak az egy terület korabeli eltartó képességéről vallott nézetekkel. Az újabb feltárások megmutatták, „... hogy a steppe nomádjainak egyes csoportjai a VIII—IX. században valóban áttértek az ekés földművelésre.” [67] Az állattenyésztés mellett ekés földműveléssel is foglalkozó 1 milliónyi népesség a gyakorlatilag lakottnak tekinthető 200 ezer km²-es területen már meg tudott élni. (Átlagos népsűrűség négyzetkilométerenként: 5.)

A tanulmányomban kifejtett következtetésekre úgy jutottam, hogy nemcsak részkérdéseket tekintettem és elemeztem, hanem a magyar népességfejlődést egységes folyamatban, európai összefüggésekben vizsgáltam a legújabb kutatási eredmények felhasználásával. Adatok hiányában vagy a fennmaradt források értékelésének különbözőségéből adódóan a megalkotott összkép bizonyos mértékig hipotetikus. E megfontolások azonban előre vihetik a további részletkutatásokat, amelyek vagy alátámasztják, vagy módosítják a magyar népességfejlődés egészéről tett új összegzésünket.

JEGYZETEK

- [1] Bécsi Udvari Kamarai Levéltár. Conscriptioes oder Urbarien von den Königreichen Hungarn, Slavonien, und Sirmien; dann das Grossfürstenthum Siebenbürgen. Fasc. 5. No. 103. Címe: Conscriptio quatuor Processuum Comitatus Bihariensis 1692. MEZŐSI KÁROLY, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében. Bp. 1943. 370.
- [2] MEZŐSI KÁROLY, i. m. 133.
- [3] ACSÁDY IGNÁC, Magyarország népessége a pragmática sancito korában. 1720—21. Magyar Statisztikai Közlemények. (Új folyam.) XII. Bp. 1896. 31—41.
- [4] DÁVID ZOLTÁN, Az 1715—20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. (Szerk. KOVÁCSICS JÓZSEF.) Bp. 1957. 179—87.
- [5] KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megye népessége a XVII—XVIII. század fordulóján. Kaposvár, 1969. 24—30.
- [6] KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megye népesedéstörténetének néhány kérdése a XVIII. században. Emlékkönyv a Kaposvári Állami Közgazdasági Technikum jubileumáról. (Szerk. PINTÉR JÓZSEF) Kaposvár, 1962. 11—2.
- [7] H. VERESS ÉVA, A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVIII. század közepén. = Történelmi Szemle. 1958/3—4: 379—429.
- [8] FÉL EDIT, A magyar népi társadalom életének kutatása. Bp. 1948.
- [9] MÓRVAI JUDIT, Asszonyok a nagycsaládban. Bp. 1956.
- [10] FODOR FERENC, Egy palóc falu életrajza /Nagyvisnyó/. Bp. 1930.
- [11] KOSÁRY DOMOKOS, A paraszti familia kérdéséhez a XVIII. század elején. Agrártörténeti Szemle, (1963) V./1—2: 126.
- [12] KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. (Szerk. Benkő László) Szeged, 1964. 221—43.
- [13] SZABÓ ISTVÁN, A magyar parasztság története. Bp. 1940. 59.
- [14] HÁRSFALVI PÉTER, Adatok a Szabolcs megyei cselédnépesség létszámáról a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle. (1963) V./3: 399—408.
- [15] T. MÉREY KLÁRA, A XVIII. századi határpercek néprajzi és történeti forrásértéke. Etnographia. 1967/4: 37.
- [16] KOVÁTS ZOLTÁN, A XVIII. századi népességfejlődés kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle, 1969/1—2: 224.
- [17] ACSÁDY IGNÁC, Magyarország népessége a pragmática sanctio korában 1720—21. Magyar Statisztikai Közlemények. (Új folyam.) XII. Bp. 1896. 317. — ACSÁDY munkájában a közölt 8235 háztartásra építve még más módszert használ az össznépesség kiszámítására. „Kihagyottak címén” 50 százalékkal megemeli a háztartások számát, bár már ő is megjegyzi, hogy „... az 50 százalékos országos átlag Bihar némely részeire csekélynek mutatkozik.” A megemelt háztartásszámot szorozza az általa 6-nak vett átlagos háztartásnagysággal. Így ACSÁDYNál Bihar megye össznépessége 1720-ban: 74 118.
- [18] MEZŐSI KÁROLY, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején. Bp. 1943. 133.
- [19] MIKLÓSVÁRSZÉKI NAGYAJTAI CSEREI MIHÁLY históriája 1661—1711. Pest, 1852. 429.
- [20] BUNYITAI VINCE, Biharvármegye oláhjai s a vallási unió. Értekezések a történeti tudományok köréből, XV. köt. Bp. 1892.

- [13] JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940.
BUNYITAI VINCE, i. m.
Bunyitai Vince, A váradi püspökség története I—III. Nagyvárad, 1883—84.
GÁLDI LÁSZLÓ — MAKKAI LÁSZLÓ, A románok története, különös tekintettel az erdélyi románokra. Magyar Történelmi Társulat Könyvei VI. Bp. É. n.
I. TÓTH ZOLTÁN, Magyarok és románok. Bp. 1966.
- [14] JÁROLI JÓZSEF, Adatok Orosháza 1744—60 közötti össznépesség számának alakulásához. Békési Élet. 1970/3:512—16.
- [15] BALOGH JÁNOS — SZENDREY ISTVÁN, Bihar megye benépesülése a török hódoltság után. Acta Universitatis Debreceniensis. Magyar történelmi tanulmányok' (Szerk. Rác István és Szendrey István) Debrecen, 1967. 47.
- [16] BALOGH JÁNOS — SZENDREY ISTVÁN i. m. 46—8.
- [17] EGYED FERENC, Göcsej népessége a XVIII. században. Dunántúli Szemle. 1944. 108—17. 201—7.
- [18] MARJALAKI KISS LAJOS, Régi népszámlálások Miskolcon. Miskolc, É. n. 15.
- [19] LÜTGE FRIEDRICH, Roger Mols „Introduction à la Démographie Historique des Villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle”. München, 1957. 24. ROGER MOLS, Introduction à la Démographie historique des Villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle. Louvain, 1955. 47.
REINHARD MARCELL—ARMENGAUD ANDRE, Histoire générale de la population mondiale, Paris, 1961. 120.
- [20] KOVÁTS ZOLTÁN—Cs. TÓTH PÉTER, Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai (1720—1950). Történeti Statisztikai Évkönyv. 1961—62. Bp. 1962. 48—89.
KOVÁTS ZOLTÁN, Somogyásmon népesedési viszonyai 1743-tól 1900-ig. (Kézirat)
- [21] CSÓCSÁN JENŐ, Három Pest-megyei falu népesedése a XVIII. század második felében (Szöd, Vácrátót, Csomád). Történeti Statisztikai Közlemények. 1959/1—2 58—107.
MAKSAY FERENC, Szentgál népesedési viszonyai a feudalizmus korának végén. Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—62. Bp. 1962. 22—47.
KÁPOLNAI IVÁN, Adalék a XIX. század népmozgalmához (Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Szentistván, Tard 1820—1869). Történeti Statisztikai Évkönyv 1961—62. Bp. 1962. 90—130.
B. LUKÁCS ÁGNES, Adalék az 1820-as évek halandósági viszonyaihoz Magyarországon. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965—66. Bp. 1968. 241—61.
- [22] DÁNYI DEZSŐ, Városi háztartások és családok a 18. század végén. (Győr. 1787). Történeti Statisztikai Évkönyv 1963—64. Bp. 1965. 73—109.
- [23] DÁNYI DEZSŐ i. m. 81, 97.
- [24] KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban. Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos közleményei (Szerk. BENKŐ LÁSZLÓ) Szeged, 1964. 237.
- [25] FÜGEDI ERIK, A 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai. Történeti Statisztikai Évkönyv 1963—64. Bp. 1965. 35—71.
- [26] KOVÁTS ZOLTÁN—Cs. TÓTH PÉTER i. m. 80.
- [27] KABUZAN, V. M., Narodonaszolenie Rosszii v XVIII. pervoj XIX. v. Moszkva, 1963. 165.
Historik Statistic för Sverige. I. Bevolkning. Stocholm, 1959. 35—7.
BELOCH, K. J., Bevölkerungsgeschichte Italiens. Berlin, 1961. III. 354—55.
WITHAUER KURT, Die Bevölkerung der Erde. Gotha, 1958. 24.
FORTUNATI PAULO, Quattro secoli di vita del popolo Friulano 1548—1931. Padova, 1932. 37, 44 és 56.
- [28] REINHARD MARCHELL—ARMEGAUD ANDRE, Historie générale de la population mondiale. Paris, 1961. 120.
MITCHELL—DEANE, Abstract of British Historical Statistics. Cambridge. 1962. 5.
- [29] Az első magyarországi népszámlálás (1784/87). (Szerk. DÁNYI DEZSŐ és DÁVID ZOLTÁN) Bp. 1960. 28.
- [30] DÁVID ZOLTÁN, Az 1715—20. évi összeírás. A történeti statisztika forrásai. (Szerk. KOVACSICS JÓZSEF) Bp. 1957. 169—73.
- [31] FEKETE LAJOS, Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Bp. 1943. 197.
- [32] A magyarországi török kincstári defterek. Fordította: VELICS ANTAL, sajtó alá rendezte: KAMMERER ERNŐ. I. II. Bp. 1886. és 1890.
- [33] KÁLDY-NAGY GYULA, Magyarországi török adóösszeírások. Értekezések a történeti tudományok köréből. Bp. 1970. 107.
- [34] KÁLDY-NAGY GYULA, i. m. 22. — Az akcse értékére néhány adat: „...egy ökör ára 200 akcse, egy kereszt búza ára 15 akcse és egy fertál búza (42 liter) ára 20 akcse volt 1553-ban.”
KÁLDY-NAGY GYULA i. m. 75.
- [35] 1570. évi adatok: FEKETE LAJOS i. m. 30—185.
1715. évi adatok: ACSÁDY IGNÁC i. m. Bars megye 19—21; Esztergom megye 45.; Komárom megye 63.; Nyitra megye 83—8.

- [36] FEKETE LAJOS, A hatvani szandzsák 1555. évi adóösszeírása. Jászberény, 1968. 89. + XII.
- [37] 1550. évi adatok: FEKETE LAJOS, A hatvani szandzsák 1550. évi összeírása, Jászberény, 1968. 11—82. 1715. évi adatok: ACSÁDY IGNÁC i.m. Heves és Külső-Szolnok megye 55—56. Jász-kerület 192.
- [38] GYÖRFFY LAJOS, Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Szolnok, 1956. 14—63.
- [39] GYÖRFFY LAJOS i.m. 50.
- [40] 1554. évi adatok: KÁLDY-NAGY GYULA i.m. 92.
1715. évi adatok: ACSÁDY IGNÁC i.m. Baranya megye 12—16.
- [41] 1548/49. és 1546. évi adatok: KÁLDY-NAGY GYULA i.m. 91.
1715-ös adatok: Acsády Ignác i.m. Heves megye 58—60. Nógrád megye 77—80.
- [42] 1563—66. évi adatok: VELICS munkája nyomán kiegészíti KÁLDY-NAGY GYULA, i. m. 90.
1564. évi adatok: PÁKAY Zs., Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovás-adó összeírás alapján. (1531—1696.).
1715. évi adatok: ACSÁDY IGNÁC i. m. Fejér megye 46. Pest—Pilis—Solt megye 94. Veszprém megye 160—1.
- [43] KÁLDY-NAGY GYULA, Tolna város mezőgazdasági termelése a XVI. század derekén a török adójegyzékekben. Agrártörténeti Szemle, 1962/4. 579—601.
KÁLDY-NAGY GYULA, Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 75—86.
- [44] RÚZSÁS LAJOS, Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI—XVII. században. Szigetvári emlékkönyv. (Szerk. Rúzsás Lajos) Bp. 1966. 199—234.
KÁLDY-NAGY GYULA, Harácsszedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon Bp. 1970. 198.
- [45] KÁLDY-NAGY GYULA, A magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 100.
- [46] ACSÁDY IGNÁC i. m. 35*.
- [47] KÁLDY-NAGY GYULA, Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áru-forgalmáról 1560—64-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv. 1965—66. Bp. 1968. 27—97.
- [48] A török hódoltság idejére vonatkozó adatok: KÁLDY-NAGY GYULA, Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áru-forgalmáról 1560—64-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1965—66. Bp. 1968. 32—34.
1715. és 1720. évi adatok: ACSÁDY IGNÁC i. m. Békés megye 24. Bihar megye 32. Debrecen város 197. Csanád megye 44. Csanád mezőváros 196. Csongrád megye 45. Szeged város 197. Heves megye 55—57. Jászberény 192. Pest—Pilis—Solt megye 94—5.
- [49] FEKETE LAJOS, Az esztergomi szandzsák 1570. évi összeírása. Bp. 1943. 8—10.
- [50] KÁLDY-NAGY GYULA, Magyarországi török adóösszeírások. Bp. 1970. 100—101.
- [51] 1565. Országos Levéltár. Magyar Kamara Archivuma. U. et. C. 89/3. Tokaji uradalom. Filmtár 1649-es sz. doboz.
1570. O. L. Dézsmajegyzékek. Filmtár 9779. sz. doboz.
1570. O. L. Dézsmajegyzékek. Filmtár 9780. sz. doboz.
1572. O. L. Dica-jegyzékek. Filmtár 1650. sz. doboz.
1572. O. L. Dézsmajegyzék. Filmtár 9780. sz. doboz.
1572. A magyarországi török kincstári defterek. Fordította: VELICS ANTAL, sajtó alá rendezte: KAMMERER ERNŐ. I. Bp. 1886. 213—229.
1573. O. L. Dézsmajegyzékek. Filmtár 9780. sz. doboz.
1578. BALOGH ISTVÁN, Adatok a Hajdúság XVI. századi népi összetételéhez. Ethnographia LIII. (1942): 37—41.
1581. MAKSAJ FERENC, Urbáriumok. Bp. 1959. 757—8.
- [52] VARGA LAJOS, Nánási emlékirat. Sárospataki Füzetek. 2. kötet. 1859. 165—175. 689—698. 785—800.
- [53] VARGA LAJOS i. m. 165.
- [54] Tiszántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Levéltára. Debrecen. Kollegiumi Könyvtár. Kézirattár. Rápolti Pap Mihály emlékiratai. R. 540.
- [55] SZABÓ ISTVÁN, Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája. (Szerk. Kovácsics József) Bp. 1963. 63—113.
- [56] SZABÓ ISTVÁN i. m. 69.
- [57] SZABÓ ISTVÁN i. m. 92. — SZABÓ ISTVÁN élete utolsó esztendeiben írt nagy összefoglaló munkáiban is visszatér ehhez a problémához, s a bemutatott adatok, összefüggések alapján még inkább kiemeli, hogy az adóösszeírásokban szereplő családfők nem a tényleges családok számát jelenthetik a falvakban; ezek több családnak a fejei, tehát háztartásfők. Az 5-ös szorzószám így az alsó határ az össznépesség tényleges megállapításához. E megjegyzések ellenére kitart az 5-ös együtthatás gyakorlati alkalmazása mellett. Vö.: SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp. 1966. 78—79. és 190. — SZABÓ ISTVÁN, A középkori magyar falu. Bp. 1969. 214—215.

- [58] MOLS ROGER, Introduction à la Demographie Historique des Villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle. II. t. Louvain, 1955. 100—33.
- [59] SZABÓ ISTVÁN, Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája. (Szerk. KOVACSICS JÓZSEF) Bp. 1963. 94—97.
- [60] ZOLNAY LÁSZLÓ, Fővárosunk lélekszáma a középkorban. = Budapest, 1967. 5. évf. 8. sz. 19—20.

	Társadalmi réteg, csoport	Valószínű számuk	
		minimum	maximum (ezer)
[61]	Egy-telkes nemesek	100	150
	Birtokos nemesek	50	70
	Jászkunok	50	100
	Szászok	100	200
	Székelyek	100	200
	Városok	200	300
	Összesen:	600	— 1020

- [62] SZABÓ ISTVÁN i. m. 98.
- [63] GYÖRFFY GYÖRGY, Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig. Magyarország történeti demográfiája. (Szerk. KOVACSICS JÓZSEF) Bp. 1963. 48.
- [64] LÁSZLÓ GYULA, Kérdések és feltevések a magyar honfoglalásról. Valóság 1970/1: 57.
- [65] LÁSZLÓ GYULA i. m. 55.
- [66] SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon (X—XV. század). Bp. 1966. 79.
- [67] BARTHA ANTAL, Kelet-Európa és őstörténetünk. Valóság 1969/12. 68—9. — BARTHA ANTAL, A IX—X. századi magyar társadalom. Bp. 1968. 84—9.

РАЗВИТИЕ ВЕНГЕРСКОГО НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ ОТ ЗАВОЕВАНИЯ ОТЕЧЕСТВА ДО 1879 ГОДА

3. Ковач

В первой части рассматривалось развитие венгерского народонаселения как единый процесс, принимаемая во внимание возможный естественный прирост. В этой второй части на основании анализа демографического состава населения разных территорий обосновываются те факты, которые заключены в новой демографической модели.

Автор начинает анализ с 18 века, а затем последовательно анализирует более ранние периоды вплоть до 9 века. Указывается на основе доказательств, что в начале 18 века, по приблизительным данным, численность населения составляла 5—5,5 миллионов человек. Первая перепись в Венгрии была только в 1784—85 г. г., тогда численность населения страны составляла 8,5 миллионов человек. Используя эти данные, автор критикует взгляды некоторых историков, которые преувеличивают факт обезлюдения страны во время турецкого господства. В доказательствах решающую роль играют данные, полученные в результате анализа метрических книг. Однако, данные о численности хозяйств, полученные в результате анализа налоговых регистраций, говорят о другом. Из-за общего экономического ухудшения страны и обеднения населения после турецкого господства (конец 17 века) многие были не включены в списки налоговых регистраций. Значительное количество составляли такие привилегированные слои, и очень распространена была задруга. Поэтому одно хозяйство налоговой регистрации составляло до 20—25 человек.

Далее, на основании анализа, данных турецких списков налогов (дефтеров), опубликованных в последние десятилетия, отмечается, что численность населения в 16—17 в. равнялась численности населения в начале 18 века. Но соотношение этнических групп изменилось: количество венгров уменьшилось, а количество ютных славян, словаков и румын увеличилось.

Затем, на основании нового толкования налоговых регистраций, сохранившихся с конца 15 века и на основании новых данных, доказываются, что в 15 веке всё население Карпатского бассейна составляло приблизительно 5—5,5 миллионов человек.

В заключительной части автор сопоставляет данные, полученные в языкознании, в археологии, при исследовании летописей с данными о развитии народонаселения в период средневековья. Новые археологические раскопки свидетельствуют о том, что уже во второй половине 7 века, то есть перед завоеванием венграми отечества в 9 веке, на территории Карпатского бассейна осело значительное количество населения, говорившего по-венгерски. По свидетельству арабского географа, Джайхани, венгры, имевшие в армии 20 тысяч конников, в конце 9 века составляли минимально 400—500 тысяч человек. Потомки венгров, поселившихся в Карпатском бассейне в „поздне-аварский” период (вторая половина 7 века) в конце 9 века тоже составляли приблизительно 400—500 человек. Численность славян, болгар, гепидски, племён, живших и раньше в Карпатском бассейне, составляла не более 200 тысяч человек — если учитывать быструю ассимиляцию этих народов. Таким образом, всё население Карпатского бассейна в конце 9 века составляло приблизительно 1 миллион человек.

Приводимые данные в известной мере предположительны из-за различия в оценках и толковании источников, и ввиду отсутствия необходимых источников. Чтобы окончательно выяснить этот вопрос, нужны ещё дальнейшие подробные исследования.

DIE UNGARISCHE BEVÖLKERUNGSENTWICKLUNG VON DER ZEIT DER LANDNAHME BIS 1870 (II.)

Von Z. Kováts

Im ersten Teil hat die Abhandlung die Entwicklung der ungarischen Bevölkerung unter Berücksichtigung des möglichen Masses der natürlichen Vermehrung in ihrem einheitlichen Prozess gezeigt. In diesem zweiten Teil beweist sie das im neuen Bevölkerungsmodell Gefasste vom 18. Jh. von Perioden zu Perioden zurückgehend auf Grund der Analyse von Bevölkerungszuständen in einigen Gebieten.

Zuerst zählt sie die Beweismaterialien für die Bevölkerung von 5—5,5 Millionen des Anfangs des 18. Jahrhunderts vor, da der erste Zensus in Ungarn erst 1784—85 vorgenommen wurde, als die Zahl der Landesbewohner 8,5 Millionen war. Im Laufe der Beweisführung kritisiert sie die übertriebenen Ansichten, nach denen man über eine Entvölkerung während der türkischen Zeit sprechen könnte. In ihrem Beweismaterial spielen die aus namentlicher Analyse der Personenstandbücher gewonnenen Daten eine entscheidende Rolle. Es gaben nach der türkischen Zeit (Ende des 17. Jahrhunderts), wegen des allgemeinen ökonomischen Verfalls, wegen der Verarmung viele, die aus der Steueraufnahme ausgeblieben sind, es gaben verschiedene privilegierte Schichten in grossen Anzahl, aber war auch das System der Grossfamilie verbreitet, wo die Eltern mit ihren Kindern, die schon Familien hatten, zusammenlebten. Ein in der Steueraufnahme vorkommender Haushalt hat in einigen Gebieten sogar eine Bevölkerung von 20—25 Personen bedeutet.

In der Erörterung, die das 16—17. Jh. betrifft, beweist der Autor mit Hilfe der Analyse von Daten der in den letzten Jahrzehnten veröffentlichten türkischen Steuerlisten (Defter), dass wenn auch sich die Bevölkerungszahl in diesen zwei Jahrhunderten nicht erhöht hat, war die Bevölkerung in ihrer Menge genausoviel wie am Anfang des 18. Jahrhunderts. Es ist schon ein anderes Problem, dass sich innerhalb dieser Menge die Proportion des ungarischen Entnikums verändert, und die Zahl der Südslawen, Slowaken und Rumänen zugenommen hat.

Mit der neuen Deutung der Volkszählungen am Ende des 15. Jahrhunderts, mit neuen Daten beweist er, dass die Gesamtbevölkerung des Karpatenbeckens zu dieser Zeit zahlenmässig die 5—5,5 Millionen erreichte.

Im Abschlussteil der Abhandlung bringt er die neuen Ergebnisse der Archäologie, der Sprachwissenschaft, der Untersuchung von Chroniken mit der Frage der mittelalterlichen Bevölkerungsentwicklung in Übereinstimmung. Auf Grund der neuen Aufdeckungen sprechen immer mehr Beweise dafür, dass sich ein ungarisch sprechendes Ethnikum von bedeutender Menge vor der Landnahme am Ende des 9. Jahrhunderts, schon in der zweiten Hälfte des 7. Jahrhunderts im Karpatenbecken niedergelassen hat. Es war auch bis jetzt nach der Arbeit des arabischen Geographen Dzahjani anerkannt, dass das mit 20.000 Reitern am Ende des 9. Jahrhunderts ins Feld ziehende Ungarnum mindestens eine Gesamtbevölkerung von 400—500.000 Personen bedeutete. Auch die Abkömmlinge der sich in der späten Awarenzeit (zweite Hälfte des 7. Jahrhunderts) angesiedelten Ungarn haben am Ende des 9. Jahrhunderts mindestens eine Bevölkerung von gleicher Zahl bedeutet. Die Zahl der schon früher im Karpatenbecken lebenden Slawen, Bulgaren, Gepiden — in Hinsicht auf die schnelle Einschmelzung — konnte nicht mehr als 200.000 sein. So musste die Gesamtzahl der Bewohner des Karpatenbeckens am Ende des 9. Jahrhunderts um eine Million sein.

Die erschaffene neue Synthese ist bis zu einem gewissen Grade infolge des Mangels der geeigneten Quellen und der Differenz der Wertung von Quellen hypothetisch. Zu einer befriedigenderen Klärung der Frage erweisen sich weitere Detailforschungen, Analysen als nötig.

A SZEGEDI TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLÁN OKTATÓ NŐK HELYZETÉNEK, ÉLET- ÉS MUNKAKÖRÜLMÉNYEINEK NÉHÁNY JELLEMZŐJE

Írta: RÓZSA KLÁRA—NAGY ANTAL

A szociológia azt tanítja, hogy biológiai tényezők alapján létrejött tagozódás társadalmi tartalommal telítődik. Az emberek nemek szerinti differenciálódásához a társadalomban hagyományok, szokások, normák kötődnek, amelyek meghatározzák a két nem helyét és szerepét a társadalomban, a családban. Az adott társadalom férfi- és nőideálja tevékenységet, értékelést meghatározó tényező. Az osztálytársadalom társadalmi ellentmondásai, a kizsákmányoló és kizsákmányolt, uralkodó és elnyomott osztályok mellett magukban foglalják a férfiak és a nők közötti egyenlőtlenséget is, ami kifejezésre jut munkájuk társadalmi megbecsülésének különbségében, eltérő jogaikban, lehetőségeikben, családon belüli funkcióik megítélésében.

A szocialista társadalom az első a társadalmi formák között, amely — gazdasági, politikai és erkölcsi tekintetben egyaránt — igyekszik megteremteni a nők egyenjogúságának társadalmi feltételeit. A munkásmozgalom legjobbjai, a marxista ideológia alapján álló kummunista pártok a női egyenjogúság teljes megvalósításáért folytatott harcot egyik forradalmi feladatuknak tekintették és tekintik. A humanitás, emberekről való gondoskodás, emberekkel való törődés jegyében vizsgálta meg pártunk Központi Bizottsága 1970. februárjában a szocialista társadalmunkat építő nők politikai, gazdasági és szociális helyzetét, a női egyenjogúság terén elért eredményeinket, elemezte a meglevő hiányosságokat, és megszabta a tennivalókat.

Az MSZMP Központi Bizottságának a nők politikai, gazdasági és szociális helyzetéről szóló határozata készítette a Szegedi Tanárképző Főiskola MSZMP csúcsvezetőségét arra, hogy foglalkozzon az itt dolgozó nők helyzetével, és a KB határozatához hasonlóan feltárja munkájuk eredményeit, kidolgozza munkafeltételeik javítására vonatkozó álláspontját.

Intézetünk, s az itt dolgozó nők sok tekintetben sajátos helyzetben vannak. E sajátos helyzetet a következők határozzák meg:

1. Főiskolánk oktatási intézmény. A hármas követelményrendszer — oktató-nevelő, tudományos, társadalmi munka — teljesítését minden tagjától elvárja. A főiskola ezért jellegében, az oktatókkal szemben felállított követelmények tekintetében eltér a vállalatoktól, kulturális, tudományos és egyéb intézetektől. [1]

2. Az intézet jellege meghatározza az itt dolgozó nők tevékenységének irányát; munkájuk mennyisége és minősége biztosítja előrehaladásuk ütemét, mértékét.

3. Az oktatómunkában való részvétel előfeltétele a diploma megszerzése, ami meghatározza a nők társadalmi hovatartozását. Intézetünk oktatói az értelmiség rétegébe, ezen belül a felsőoktatásban dolgozó pedagógus értelmiségiek csoportjába tartoznak.

A felsorolt alapvető sajátosságokból következik, hogy a nők helyzetére vonatkozó tapasztalataink, munkafeltételeket javító ajánlásaink elsősorban a hozzánk hasonló oktatási intézetek körére általánosíthatók.

Főiskolánkon az adott helyzet feltárását, a hármas követelményrendszer alapján végeztük el. Ez a követelményrendszer meghatározta a rendelkezésünkre álló empirikus anyag csoportosítását, elemzését, s az egyes területeken folyó munka értékelését is. A főiskolánkon oktató nők helyzetének feltárását a Személyzeti Osztályon található adatok elemzésével, valamint írásos és szóbeli interjú segítségével végeztük. Munkánkat nehezítette a rendelkezésünkre bocsátott statisztikai anyag hiányos volta, az írásos és szóbeli interjú szociológiában jól ismert negatívuma.

1. Az oktatók megoszlásának általános jellemzői

A különböző (gazdasági, politikai, kulturális, oktatási stb.) társadalmi intézetek dolgozóinak közös sajátossága a belső tagozódás. Ez a tagozódás biológiai és társadalmi tényezők alapján jön létre. Biológiai tényezők hozták létre a nemek szerinti tagozódást, valamint az életkori csoportokat. E csoportoknak az adott intézeten belüli aránya társadalmi tényezőktől, az intézet jellegétől és társadalmi szerepétől függ. Ugyancsak társadalmi tényezők határozzák meg a munkaviszony tartósságát is. Ez az általános, minden intézetre kiterjedő belső tagozódás sajátosan jelentkezik az oktatási intézetekben, sőt kiegészül más speciális, csak rájuk jellemző tagozódással is, mint pl. az oktatók munkaköri (tanársegéd, adjunktus, docens, tanár) és tudományos fokozat szerinti (kandidátus, tudományok doktora, akadémia levelező tagja, akadémia rendes tagja) besorolása. Jellemzője a tagozódási formáknak az is, hogy keresztezik egymást, mivel egymástól eltérő, több tényező alapján jöttek létre.

Főiskolánkon 142 oktató dolgozik, akiknek 77,5%-a férfi és 22,5%-a nő. Az oktatók nemek szerinti megoszlásának ez az aránya megegyezik a felsőoktatási intézetek átlagával. [2] Ezzel szemben az alsó- és középfokú oktatási intézetekben a tanárok nemek szerinti megoszlása ennek fordítottja, ami a tanári pálya feminizálódását mutatja. [3]

A felsőoktatásban a férfiak lényegesen magasabb aránya azt is jelenti, hogy tanzsékenként egy, esetleg két nő oktató dolgozik, ami kihatással van a tanszéki kollektívába való beilleszkedésükre, speciális problémáik megértésére, nehézségeik értékelésére. Ezért azokban az intézetekben, ahol a nők aránya a férfiakénál lényegesen kisebb, másként vetődik fel a nők helyzetének, közérzetének kérdése az olyan intézetekhez viszonyítva, ahol ők képviselik a többséget.

A felsőoktatásban oktatók egyik belső speciális tagozódási formája a beosztás, ami a végzett munka minőségét jelzi. A nemek és a beosztás szerinti tagozódás együttes vizsgálata kifejezi az oktatók anyagi és erkölcsi megbecsülését.

A férfiak és a nők munkaköri lehetőségei a felsőoktatási intézetekben elvileg azonosak, ennek ellenére nálunk a nőoktatók nincsenek jelen minden beosztási kategóriában. Ha ezt el is fogadjuk speciális szegedi főiskolai jelenségnek, de az a tény, hogy az egyes beosztási kategóriákban nem arányuknak megfelelően képviselik magukat, többet mond speciális jelenségről. A nőoktatók körében (férfiakhoz viszonyítva) kiemelkedően magas a tanársegédi beosztásban levők aránya. Ezzel szemben a docensi és adjunktusi beosztásokban kevesebben dolgoznak, mint létszámuk azt megkívánná. Az is kimutatható, hogy a férfi oktatók többsége adjunktusként, a nőoktatók többsége pedig tanársegédként dolgozik a főiskolán. Ezt a megállapítást igazolja a férfiak és nők arányának alakulása egy-egy beosztási kategórián belül is.

*A főiskolai oktatók beosztás és nemek szerinti megoszlása
(fő, azonos neműek %-a)*

1. sz. táblázat

Beosztás	Férfi		Nő		Összes		A nők aránya az azonos beosztásúak %-ában
	száma	%	száma	%	száma	%	
Főisk. tanár	19	17,2	—	—	19	13,4	—
Docens	23	21,0	6	18,8	29	20,4	20,7
Adjunktus	51	46,3	10	31,3	61	43,0	16,4
Tanársegéd	14	12,7	12	37,5	26	18,3	46,1
Nyelvtanár	2	1,8	2	6,2	4	2,8	50,0
Egyéb*	1	1,0	2	6,2	3	2,1	66,6
Összesen	110	100,0	32	100,0	142	100,0	—

* Az egyéb kategóriába a kollégiumi igazgatók, nevelők tartoznak.

A felsőoktatásban dolgozók beosztás szerinti megoszlása [4]

2. sz. táblázat

Beosztás	fő	%	Főiskolai %	eltérés	
				+	—
Tanár	1295	13,2	13,4	0,2	—
Docens	1624	16,6	20,4	3,8	—
Adjunktus	3239	33,1	43,0	9,9	—
Tanársegéd	2873	29,4	18,3	—	6,1
Lektor	317	3,2	—	—	—
Egyéb*	443	4,5	4,9	0,4	—
Összesen:	9791	100,0	100,0		

* Az egyéb kategória főiskolai százalékába a lektorok, az országos adatoknál a szakoktatók is beletartoznak.

Főiskolánk (férfi és nő) oktatóinak beosztás szerinti megoszlása valamelyest minden kategóriában eltér az országos átlagtól. A docensek aránya 3,8%-kal, az adjunktusoké 9,9%-kal magasabb, a tanársegédé pedig 6,1%-kal alacsonyabb a felsőoktatási intézetek országos átlagánál. E megoszláson belül nemek szerinti összehasonlítást országos adatok híján nem tudunk tenni. Ezért csupán feltételezzük, hogy az egyes beosztáson belüli aránytalanság más felsőoktatási intézetekben is megtalálható.

Intézetünkben az alacsonyabb beosztásban oktató nők részarányának emelkedése összefüggésben van a nemek életkori megoszlásával. Elfogadhatónak tűnik az a feltételezés, hogy az alacsonyabb beosztás felé való eltolódás a nőknél, több más tényező mellett, alacsonyabb átlagos életkorukkal is magyarázható. Közismert, hogy az oktató-nevelő, tudományos munka területén való előrehaladáshoz időre, szívós, kitartó munkára van szükség.

A férfi és a nőoktatók életkori megoszlása mutatja a nők alacsonyabb átlagos életkorát. A férfi oktatók 33,7%-a, a nőoktatók 3,1%-a 50 éven felüli. Ezzel szemben a nőoktatók 15,6%-a, a férfi oktatók 4,6%-a 30 éven aluli. A férfi és a nőoktatók többsége (81 %) 30—50 év közötti. Országos adataink arra vontakozóan nincsenek,

Életkor	Főisk. tanár		Docens		Adjunktus		Tanársegéd		Összesen	
	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő
20—30	—	—	—	—	—	—	28,6	33,3	4,6	15,6
30—40	—	—	—	16,7	51,0	70,0	71,4	50,0	32,7	46,9
40—50	31,5	—	47,8	66,6	29,4	30,0	—	16,7	29,0	34,4
50—60	37,0	—	30,4	16,7	19,6	—	—	—	22,7	3,1
60—	31,5	—	21,8	—	—	—	—	—	11,0	—
	100,0	—	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

hogy milyen a férfi és nőoktatók életkori megoszlása. Rendelkezésünkre állnak viszont a tanszéki oktatók és tudományos kutatók életkor szerinti megoszlásának 1961-es országos százaléakai. Ezek alapján Magyarországon a tanszéki oktatók és tudományos kutatók 50%-a 20 és 35 év közötti, 37%-a 35 és 50 év közötti, 50 éven felüli 13%. [5] Ezeket az adatokat összehasonlítva intézetünk oktatóinak kor megoszlásával, megállapítható, hogy oktatóink átlagos életkora magasabb az országos átlagnál, az 50 év felettiek aránya nagyobb, ezért az oktatói kar előregedését fiatal, tehetséges oktatók fokozatos és arányos beállítása, az idősebbek nyugdíjazása csak lassan szünteti meg.

Minden intézet oktatói karának életkori megoszlása szorosan összefügg a munkaviszony alakulásával is. Intézetünk nőoktatóinak 20%-a egyetemi és főiskolai tanulmányainak befejezése, 80%-a pedig az alsó- és középfokú oktatásban eltöltött pár év után került a főiskolára. Azt tapasztaltuk, hogy az általános- és középiskolában eltöltött idő ugyanolyan szerepet játszik a beosztásbeli előrehaladásban, mint a főiskolai munkaviszony. Ezért intézetünkben — egyes esetektől eltekintve — a munkaviszony folytonossága és a beosztás szerinti előrehaladás egyenes arányban áll egymással. Mivel nőoktatóink között egy sincs, aki főiskolára kerülése előtt nem pedagógusi munkakörben dolgozott volna, ez a hivatástudatuk, választott pályájuk iránti szeretet magas fokát mutatja.

Az oktatók főiskolai munkaviszonyának alakulása az azonos neműek és beosztásuk százalékában

4. sz. táblázat

Év	Főisk. tanár		Docens		Adjunktus		Tanársegéd		Összesen	
	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő	ffi	nő
0—5	10,5	—	4,4	—	4,0	—	57,1	41,7	12,7	18,8
5—10	5,2	—	34,8	—	66,5	60,0	42,9	58,3	45,5	43,8
10—15	15,9	—	26,0	33,7	23,5	10,0	—	—	19,0	15,6
15—20	21,0	—	21,8	16,3	4,0	10,0	—	—	11,0	6,2
20—	47,4	—	13,0	50,0	2,0	20,0	—	—	11,8	15,6
Össz:	100,0	—	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A munkaviszony tartóssága felsőoktatási intézetekben nagyon fontos, mert csak így képzelhető el az oktató-nevelő és tudományos munka színvonalának állandó emelése. Az intézethez kötődést sok tényező befolyásolja. Különösen fontos a jó

munkához szükséges légkör megteremtése, amit igen hatékonyan befolyásol a vezetők és beosztottak, munkatársak viszonya, a végzett munka értékelése, megbecsülése, s egyéb olyan apró, lényegtelennek látszó tényezők, amelyek szükségesek ahhoz, hogy az oktatók az intézetben jól érezzék magukat. A dolgozók nagymértékű fluktuációja veszélyezteti az intézet társadalmi szerepének sikeres ellátását, ezért minden intézet (gazdasági, politikai, kulturális stb.) a fluktuáció leszorítására, a természetes utánpótlással járó mozgás biztosítására törekszik. E törekvés egyik humánus módja az intézeti törzsgárda kialakítása és nagyobb erkölcsi-anyagi megbecsülése. A gazdasági intézetekhez hasonlóan oktatási intézetekben történtek kísérletek a törzsgárda tagság követelményeinek kimunkálására, azonban ezek még csupán kezdeti próbálkozások. [6]

Oktatóink munkaviszonyát elemezve megállapítható, hogy nincs lényeges eltérés a férfi és a nőoktatók között a főiskolán eltöltött idő tekintetében. Az összes oktatók közel fele 5—10 év óta dolgozik a főiskolán. A 20 évnél hosszabb főiskolai munkaviszonnyal rendelkezők között azonban a nők aránya magasabb. A munkaviszony tartósságának nemek szerinti vizsgálatánál sokkal fontosabb egy-egy beosztásban eltöltött évek számának elemzése. Intézetünkben a docensnők 83%-a végigjárta a megelőző fokozatokat. Általában 3—6 évig dolgoztak tanársegédként és 6—15 évig voltak adjunktusok. Ezek az időtartamok az adjunktus és tanársegédnőkre is jellemzőek. Az egy-egy beosztásban eltöltött évek számának fontos, közvetett meghatározó tényezője a nők családi megterhelésének nagysága, amely családi állapotukkal és a gyermekek számával, korával van összefüggésben.

Családi állapot szerint az intézetünkben oktató nők megoszlása a következő: 18,7% hajadon, 69,0% férjezett, 12,3% elvált vagy özvegy. A férjezettek aránya az életkor és beosztás emelkedésével növekszik, a hajadonoké csökken.

A családi állapot azonban még nem jelent hátrányos helyzetet a nőoktató számára, hiszen a házimunka arányosan megosztható férfi és nő között. Nagyobb otthoni teherviselést, ami hatással lehet a nők oktató-nevelő és tudományos munkájára, elsősorban a kiskorú gyermek jelentheti. Az anya és a választott hivatással járó szerepkör összeütközése ez, amelynek legszélsőségebb megoldásaival találkozhatunk a mindennapi életben. Ezek közül az egyik az, hogy a választott hivatásért feláldozzák az anyaságot, a másik, hogy az anyaságért feláldozzák a választott hivatást, vagy vállalják pályájuk törését, tehetségüknek, képességüknek megfelelő előrehaladás helyett az adott beosztásban való megrekedést. Tanúi lehetünk olyan hősie erőfeszítéseknek is, amikor a nők megpróbálják az anyasággal és a választott hivatással járó szerepköröket ellátni, de egyformán jól csak igen ritka esetekben lehetséges. A felsőoktatási intézetekben oktató nők gyermekvállalása a fenti konfliktus lehetséges megoldásainak felmérését, s az anyagás szerepkörének választását jelenti.

Az intézetben oktató nők 65%-ának van gyermeke. A gyermekek száma, az oktató nők életkora és beosztása összefügg egymással. Ezért a tanársegédek többségénél egy, az adjunktusoknál, docenseknél két gyermeket találunk. Általánosnak a kétgyermekes családok mondhatók, ami bizonyítja, hogy az oktató nők vállalták a gyermeket, s annak minden következményét, beleértve az előrehaladás, jó értelemben a „szakmai karrier” törését is. A gyermekek életkora és az anya beosztásának összefüggése alapján az is megállapítható, hogy pályájuk kezdetén álló tanársegédnők megterhelése a legnagyobb, mert gyermekeik többsége óvodáskorú, s emellett oktató-nevelő és tudományos munkájukat most kell megalapozniuk. Hozzájuk viszonyítva a magasabb beosztásban levők könnyebb helyzetben vannak, mert szakmai, tudományos munkájukban már előbbre léptek, gyermekeik pedig iskolások vagy önálló keresők. A gyermekkel járó otthoni elfoglaltság csökkentésére társadal-

munk többféle lehetőséget kínál fel: bölcsőde, óvoda, napközi stb. Főiskolánk nő-
oktatói ezeket a lehetőségeket csak részben használják fel munkájuk megkönnyítésére.
A 0—6 éves gyermekeknek csak fele jár bölcsődébe vagy óvodába, másik felével
fizetett alkalmazott foglalkozik. Az általános iskolás gyermekeknek pedig 20%-a
jár napközibe. Szocialista társadalmunk igyekszik maximális segítséget nyújtani a
dolgozó nőknek otthoni munkájuk megkönnyítéséhez. Ugyanakkor elvárja tőlük,
hogy a beosztásuknak megfelelő munkaterületen képességükhöz, tehetségükhöz
mértén dolgozzanak. A felsőoktatási intézetekben oktató nőknél a társadalom segít-
ségének minimális mértékű elfogadása csak az intézetben végzett munka rovására
történhet, mivel az teljes értékű embert kíván.

2. Oktató-nevelő munka

A társadalmi intézmények jellege, funkciója határozza meg azokat a követelmé-
nyeket, amelyeket tagjaival szemben támaszt. A felsőoktatási intézmények oktatóitól
elvárják, hogy korszerűen oktassanak, szocialista típusú embert formáljanak, szak-
májukat jól ismerjék, az intézet jellegéhez tartozó területtel tudományos szinten
foglalkozzanak, valamint aktívan kapcsolódjanak be a társadalmi-közéleti tevékeny-
ségbe.

A korszerű oktatás — többek között — feltételezi az optimális óraterhelést, a
szakma magasszintű ismeretét, az oktatási módszerekben való jártasságot, az órákra
való alapos felkészülést.

A felsőoktatási intézetekben oktatók beosztásbeli megoszlása hatással van a
heti óraterhelésre és a megtartott órák jellegére is. Az általános- és középiskolában
tanító tanárok heti óraterhelése a tantárgy jellegétől függően pontosan meghatározott.
A felsőoktatásban az oktatók heti optimális óraszámuk kevésbé kidolgozott, s eléggé
szélsőséges határok között mozog. A heti óraszám alakulását a felsőoktatásban nem
az oktatott tárgy jellege, hanem egyéb tényezők befolyásolják. Ilyenek például a-
beosztás, amely az órák számára és jellegére van hatással. Az alacsonyabb beosztá-
súak inkább gyakorlati órákat tartanak, a magasabb beosztásúak (docens, tanár)
elméleti órákat. Az órák jellegétől függően változik az óraterhelés is. A gyakorlati
(szeminárium, gyakorlatok stb.) órákat tartók óraterhelése magasabb, elméleti órá-
két tartóké pedig alacsonyabb. A beosztás mellett a megtartott órák jellegét és szá-
mát befolyásolja az oktató tudományos tevékenysége és az intézet belső rendszerében,
szerkezetében betöltött (tanszékvezető, dékán, rektor, igazgató stb.) vezető státusza
is. Az óraterhelést befolyásoló tényezők ellenére a főiskolán van egy hallgatólagosan
kötelezőnek elfogadott átlagos óraszám, a heti 10 óra.

*Az oktató nők heti óraszámának és óráik jellegének alakulása
az azonos beosztásúak százalékában*

5. sz. táblázat

Heti óraszám órák jellege	Docens	Adjunktus	Tanársegéd	Nyelvtanár	Összes
10 óra alatt	17	—	—	—	3
10 óra	17	10	17	50	17
10 óra felett	66	90	83	50	80
elméleti	—	—	—	—	—
gyakorlati	—	40	75	100	50
együtt	100	60	25	—	50

A nőoktatók többségének óraterhelése intézetünkben heti 10 óránál magasabb. Úgy tűnik, hogy a tanársegédi és adjunktusi beosztásokban dolgozók heti óraterhelése megközelítően azonos, s kisebb óraterhelésről csupán az adjunktusi beosztástól felfelé beszélhetünk. Azonban a magasabb beosztás heti óraszámot csökkentő hatása intézetünkben a docensnők egy részénél mutatható csak ki. Az oktatók beosztása inkább a megtartott órák jellegét határozza meg. Csak elméleti órát (előadást) tartó nőoktatónk nincs. A tanársegédnők többsége gyakorlatokat vezet, az adjunktusnők megoszlának; egy részük elméleti és gyakorlati órákat is tart, más részük csak gyakorlatokat. A docensnők mindegyike azoknak vezeti a gyakorlatokat, akiknek elméleti órákat ad. Az a tendencia, hogy a tanársegédektől a docensek felé haladva nő az elméleti órákat is tartók aránya, helyes, kifejezi a szakmai, tudományos kvalifikáltság pedagógiai gyakorlatot differenciáló szerepét. Ezért az intézetben az alacsonyabb beosztásokban oktató nőknek a férfiakénál nagyobb arányszáma meghatározta az általuk megtartott órák jellegének eltolódását a gyakorlatok irányába.

A korszerű oktatás a megtartott órák mellett feltételezi, sőt megköveteli az oktatóktól az állandó önképzést, az órákra való lelkiismeretes felkészülést, a szakirodalom állandó figyelemmel kísérését. A felkészülésre fordított idő az intézetben oktató nőknél összefügg a beosztással. A tanársegéd és adjunktusnők többsége, valamint a docensnők 50%-a heti 10 óránál több időt fordít felkészülésre. A nők többségénél ezért a megtartott órák száma és a felkészülési idő együttesen meghaladja a heti húsz órát.

Más társadalmi intézményektől, az alsó- és középfokú oktatási intézményektől a felsőoktatás abban is különbözik, hogy az oktatók számára feladataik jobb ellátása érdekében tanulónapot biztosítanak. A hetenkénti tanulónapok jól szolgálják az órákra való felkészülést és a tudományos munkát. Főiskolánk más felsőoktatási intézményekhez hasonlóan az oktatók számára heti két tanulónapot igyekszik biztosítani. Ezzel nőoktatóink 75%-a rendelkezik, 15%-nak kevesebb és 10%-nak kettőnél több tanulónapja van. Az átlagosnál kevesebb tanulónappal rendelkezők az adjunktusnők köréből kerülnek ki.

Az óraterhelés, felkészülésre fordított idő, tanulónapok száma, családi, otthoni elfoglaltság mértéke lényegesen befolyásolják az órán kívüli nevelőmunkát. Az oktatóknak a rendelkezésére álló szabad idővel jól kell gazdálkodniuk ahhoz, hogy a tudományos és egyéb közéleti, otthoni tevékenységük mellett nevelőmunkára is maradjon idejük. [7] Intézetünk képzési modellje a kommunista pedagógus, ez a jó szakember mellett a szocialista módon élő, gondolkodó dolgozó embert is magában foglalja. Ennek az embertípusnak a kialakítása a korszerű oktatás mellett intenzív órán és órán kívül folyó nevelőmunkát igényel. Igaz a felsőoktatásba került hallgatóknak már többé-kevésbé kialakult a személyiségük, sőt az oktatási intézmény mellett egyéb szocializáló hatások is érik, mégis a képzési időszakban az intézmény nevelőhatásának igen nagy és közvetlen személyiségformáló szerepe van. Ez teszi kiemelkedően fontossá a hallgatókkal való órán kívüli foglalkozást.

Az órán kívüli nevelőmunka hatékonysága nem attól függ elsősorban, hogy mennyi időt fordítanak az oktatók a hallgatókkal való foglalkozásra, de az oktatók nevelőmunkára irányuló törekvését feltétlenül jelzi. Az intézetünkben oktató nők 53%-a heti 1—5 órát fordít órán kívüli nevelőmunkára. Ha ebből az 1—5 órából kivonjuk a heti 2—4 órás kötelező szakmai konzultációt, kiderül, hogy nem marad idő a hallgatói összejövetelekre, KISZ foglalkozásokra, kollégiumi látogatásokra, vagyis mindazon nevelési lehetőségre, amelyeket az intézmény és az ifjúság órán kívül felkínál. A hallgatókkal 5—10 órában való foglalkozást is kevesnek kell tartani, hiszen nőoktatóink többsége csoportvezető tanár. Azok az oktató nők, akik hetenként több

*A hallgatókkal való órán kívüli foglalkozás heti óraszámának alakulása
az azonos beosztásúak %-ában*

6. sz. táblázat

Óra/hét	Docens	Adjunktus	Tanársegéd	Nyelvtanár	Összes
0	—	—	—	—	—
1—5	67	50	42	100	53
5—10	33	30	58	—	40
10 felett	—	20	—	—	7
Összesen	100	100	100	100	100

mint 10 órában foglalkoznak a hallgatókkal, többnyire tisztségviselők. Társadalmi funkciójuktól függ a hallgatókkal való foglalkozás ideje. Talán őket lehetne leginkább „hallgató centrikus” oktatónak nevezni, ami megegyezik az intézetben oktatók egy részének sajátos orientációjával, az oktatók egyik típusával.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy a tanársegédek óraterhelése a legnagyobb, felkészülésre, órán kívüli nevelőmunkára fordított idejük a legmagasabb, ezért oktató-nevelőmunka területén a megterhelésük lényegesen nagyobb, mint más beosztású nőoktatóké. Ehhez járul még az is, hogy többségüknek, mivel fiatalok, kiskorú (bölcsődés, óvodás) gyermekük van, pályájuk kezdetén állnak, ezért most kell bizonyítaniok rátermettségüket szakmai és tudományos munkájuk jó megalapozásával; ez nehéz, sokszor, megoldatlan ellentmondás elé állítja őket. A sokféle elfoglaltság között szelektálni kénytelenek, s a legszükségesebb irányába orientálódnak. Ez az esetek többségében a tudományos munka, tudományos ambíciók időszakos vagy végleges feladását jelenti.

3. Tudományos munka

A felsőoktatási intézetek oktatóinak egyik feladata a tudományos munka végzése. A korszerű oktató és hatékony nevelő munka csak a tudományos tevékenységgel együtt képzelhető el. [8] Államunk, szocialista társadalmi rendünk azonban nemcsak megköveteli a felsőoktatásban oktatóktól a tudományos munkát, de ehhez a rendelkezésre álló anyagi eszközök segítségével az optimális feltételeket is igyekszik biztosítani. A tudományos munkához szükséges anyagi, tárgyi feltételek tekintetében az egyes felsőoktatási intézetek eltérnek egymástól, ennek ellenére mindegyikben végezhető tudományos munka. Intézetünk szerény anyagi, tárgyi feltételekkel rendelkezik, de elegendővel ahhoz, hogy benne jellegének megfelelő komoly tudományos munka folyjon.

Az oktató-nevelő és tudományos munka szakmai-ideológiai megalapozását szolgálják a továbbképzések. Az elmúlt 5 évben nőoktatóink közül a tanársegédek 100, adjunktusok 70 és a docensek 66%-a vett részt ezeken. A részt vevők 3%-a külső kényszer (felettesei utasítására), 90% pedig belső kényszer hatására kapcsolódott be a továbbképzésbe. Ezzel szemben, ha a tudományos munkába való bekapcsolódás okait kutatjuk, kiderül, hogy az oktató nők 22%-ánál ösztönöz csupán a szakmai ambíció. Százalékuk nem éri el a hajadonok és a gyermektelen házások százalékát. Az oktató nők 70%-a külső (tanszékvezetői, intézeti) és belső (ambíció, belátja szükségességét) kényszer együttes hatására végzi tudományos munkáját. Ezek többsége családós, egy vagy több gyermeke van.

Az intézetünkben oktató nők között kandidátusi fokozata senkinek sincs. Ezzel szemben a férfi oktatók közül 9-en védtek meg kandidátusi disszertációjukat. Általánosabbnak mondható az egyetemi doktori cím megszerzése, ami nem tudományos fokozat ugyan, de jelzi a tudományos munka megkezdését.

Az egyetemi doktori címmel rendelkezők nemek szerinti megoszlása az azonos beosztásúak százalékában

7. sz. táblázat

	Főisk. tanár	Docens	Adjunktus	Tanársegéd
Férfi	73,6	39,1	35,3	—
Nő	—	66,6	20,0	8,3
Összesen	73,6	44,8	32,8	3,8

Férfi oktatóink 39,0, nőoktatóink 21,8%-a rendelkezik egyetemi doktori címmel. Az egyetemi doktori cím megszerzése szorosan összefügg a beosztással: tanársegéd-től a főiskolai tanárig százalékos arányuk emelkedik. Ebben az a törekvés fejeződik ki, hogy az egyes beosztásokhoz a tudományos munka valamilyen szintje kapcsolódjon.

A tanárképző főiskolákon az egyes beosztásokat még nem kötik szigorúan tudományos fokozatokhoz, ezért sok docensi, tanári beosztásban dolgozónál csupán az egyetemi doktori cím megszerzését találjuk. Ugyanakkor a követelmények állandó és fokozatos növekedésével egyre inkább erősödik az a tendencia, hogy az egyes beosztásokhoz az oktató-nevelő, tudományos és társadalmi munka megfelelő szintje tartozzon. E követelményrendszer beosztásokra való lebontását már több intézmény több alkalommal megkísérelte, de még nem vált általánosan elfogadottá.

Az egyetemi doktori címmel rendelkezők megoszlása életkori csoportok szerint, azonos korú nők százalékában

8. sz. táblázat

Életkor	Doktori cím van	Doktori cím nincs	Szándékozik készíteni	Nincs szándéka
20—30	20	80	25	75
30—40	20	80	41	59
40—50	25	75	—	100
Összes nők	22	78	24	76

Az oktató-nevelő munkánál kimutattuk, hogy a tanársegédnők családi és intézeti megterhelése a legnagyobb. E nagy megterhelés következményének kell tartanunk azt a jelenséget, hogy a 20—30 év közöttieknek csupán 20%-a rendelkezik egyetemi doktori címmel, s a fennmaradt 80%-ból is csak 25% szándékozik disszertációt készíteni. A családi megterhelés csökkenése és az oktató-nevelő munkával járó feladatok könnyebb teljesítése miatt a 30—40 év közötti korosztálynak már 41%-a kíván doktori címet szerezni. Úgy tűnik, hogy az oktató nők között ez a korosztály végez legintenzívebb tudományos munkát. Az egyetemi doktori címmel rendelkező 40—50 évesek aránya lényegesen nem tér el az előző korosztályokétól. Jellemzőjük viszont az, hogy

ha eddig az egyetemi doktori címet még nem szerezték meg, már nincsenek ilyen szakmai ambícióik. Ugyanakkor a családi, otthoni megterhelés náluk már kisebb, gyermekeik nagyok, középiskolások, egyetemisták, oktató-nevelő munkában kellő jártassággal rendelkeznek, ezért több szabad idejük van, mint az előbbi korosztályoknak.

Az oktatók tudományos tevékenységének eredményességét mutatják — fokozatok megszerzése mellett — a publikációk, tanulmányok, cikkek, jegyzetek, könyvek. A publikációk száma és minősége szorosan összefügg az oktatók kvalitása mellett a beosztásukkal is. Ennek megfelelően a legmagasabb beosztásban dolgozóknak van a legtöbb publikációja, kisebb beosztások felé haladva számuk arányosan csökken. Ez a tendencia érvényes az egy főre eső átlag és a nemek szerinti megoszlás tekintetében is. Ezen belül azonban a tanársegédek kivételével a férfi oktatók publikációinak száma minden beosztásban jelentősen meghaladja a női oktatókét. Az intézetünkben oktató nők gyakran hangoztatják, hogy a férfiak publikációinak száma azért több mert átlagos életkoruk magasabb. A tények ezt az álláspontot nem igazolják. A férfi korosztályoknál nem elsősorban az életkor, hanem a beosztás és a publikációk száma között van összefüggés.

A nők tudományos tevékenységének jelenlegi helyzete meghatározza további céljaikat is. E célok jelentős százalékuknál (24%) az egyetemi doktori cím megszerzésére, néhány esetben pedig (6%) kandidátusi fokozat elérésére irányul. Az utóbbiak docensek, az előbbieket adjunktusi, tanársegédi beosztásban dolgoznak. Az oktató nők többségének tudományos munkaprogramjában elsősorban tanulmányok, cikkek írása szerepel.

A magasszintű, eredményes tudományos tevékenység egyik feltétele a nyelvtudás. Intézetünkben az oktató nőknek 31%-a rendelkezik nyelvvizsgával vagy nyelvszakos diplomával. Legkedvezőbb helyzetben a nyelvtanárnők és a docensnők vannak, mivel a nyelvet vagy nyelveket ismerők többsége közülük kerül ki. Jelentősnek kell tartani azt is, hogy a különböző beosztásban dolgozó nők 50—60%-a tanul valamilyen nyelvet. Azok a nőoktatók, akiknek nyelvvizsgája, diplomája nincs, s nyelveket nem is tanulnak, a 40 év feletti korosztályhoz tartoznak.

Az intézetben oktató nők tudományos tevékenységét, annak eredményeit összegezve megállapítható, hogy az ún. „tudós típusú”, tudományos munkára, tudományos eredmények elérésére erősen orientált oktató nincs közöttük. Ezt igazolják eddigi eredményeik és céljaik is.

4. Társadalmi munka, közéleti tevékenység

A felsőoktatásban oktatóként dolgozóknak harmadik feladata a társadalmi-közéleti tevékenység. Az oktató-nevelő és tudományos munka mellett ez igen fontos tevékenységi terület, mert szocializmust építő társadalmunk a politikai, kulturális közéletbe való bekapcsolódást, a kulturális forradalom jelen szakaszából adódó feladatok megoldását, politikai céljaink megvalósításában való tevékeny részvételt várja tagjaitól. Az oktatók intézeten belüli és intézeten kívüli társadalmi tevékenysége jelentősen hozzájárul szocialista építésünk feladatainak sikeres megoldásához, az új típusú ember kialakításához.

Az intézetünkben oktató nők mindegyike végez valamilyen társadalmi munkát. Közülük 72% az intézeten belül, 28%-uk pedig az intézeten belül s azon kívül is vállal közéleti tevékenységet. Az utóbbi csoportba elsősorban a docensek és az adjunktusok tartoznak. Az oktatók társadalmi munkára fordított ideje igen eltérő, függ a munka

jellegétől, rendszerességétől. Ebből adódóan az oktató nők 87%-a hetenként 10 óránál kevesebb időt fordít társadalmi munkára, 13%-a pedig többet.

A főiskolán belül és főiskolán kívül végzett társadalmi munka jellege szorosan összefügg az intézmény céljával, az oktatók szakmai, tudományos képzettségével. Ezért a különböző társadalmi-politikai szervezetekben és bizottságokban (MSZMP, KISZ, Népfront, Nótanács, Nevelési Bizottság, Diákjóléti Tanács stb.) végzett társadalmi munkájuk döntően felvilágosító, nevelő jellegű.

A társadalmi- közéleti tevékenység keretét a különböző szervezetek és bizottságok adják meg. E szervezetekhez való tartozás, céljaikkal való egyetértés a társadalmi tevékenység alapja. Ezért azok az oktatók szervezhetők könnyebben valamilyen feladat megoldására, akik tagjai az adott szervezetnek. Intézetünkben az oktatók 38,7%-a párttag. Ezen belül a férfi oktatók 39%-a, a nőoktatók 37,5%-a tagja az MSZMP-nek.

A párttagok nemenkénti megoszlása az azonos beosztásúak és azonos korúak százalékában

9. sz. táblázat

	Tans.	Beosztás			Életkor			
		Adj.	Docens	Főisk. tan.	20—30	30—40	40—50	50—
Férfi	35	51	30	21	40	69	44	10
Nő	25	40	33	—	—	60	25	—

A párttagság és a beosztás összefüggésének vizsgálata megmutatja, hogy az intézeti pártszervezetben kiugróan magas az adjunktusok (férfi, nő) aránya. Az adjunktusoknál alacsonyabb vagy magasabb beosztásokban dolgozóknál a párttagok százalékos aránya kisebb. Az adjunktus párttagok magas arányát igazolja a párttagok életkori megoszlása is. Pártszervezetünk tagságának többségét a 30—40 év közötti generáció alkotja.

Nem tudjuk, hogy pártszervezetünk összetételében az adjunktusok, illetve a 30—40 évesek kiemelkedő aránya más felsőoktatási intézetek pártszervezeteiben megtalálható-e, általános jelenséggel vagy speciális intézeti sajátossággal állunk-e szemben? Ennek ellenére úgy érezzük, hogy a jelenséghez egy általános megjegyzést kell fűznünk. Az adjunktusok, illetve a 30—40 évesek generációja szocialista társadalmunk születésekor volt fiatal. Szülei tevékenyen részt vettek az új társadalom kialakításában, ezért harcos, elkötelezett, forradalmi családi példát láttak, illetve ilyen nevelést kaptak, amit kiegészített a korabeli ifjúsági mozgalomban végzett tevékenységük, e mozgalom forradalmi szellemű nevelése. Mivel a 30—40 évesek korosztályának alapélményei a szocialista társadalom születésének időszakára esnek, érthető elkötelezettségük, harcosságuk, tenniakarásuk. Ezért főleg közülük kerülnek ki az olyan „hallgatócentrikus oktatók”, akik nemcsak e szakma jó elsajátításáért, pedagógiai ismeretek, készségek megszerzéséért éreznek felelősséget, hanem a hallgatók világnézeti, politikai elkötelezettségéért is. Ők a nevelési orientációjú oktatók olyan típusát képviselik, akik apáik, saját fiatalkoruk harcosságát, politikai elkötelezettségét kívánják a mai ifjúságba belenevelni. Ezért őket találjuk elsősorban az ifjúsági rendezvényeken, ők foglalkoznak legtöbbször az ifjúsági szervezettel, ha kell, szerveznek, irányítanak, tanácsokat adnak, szabad idejüket nem kímélve. Ők azok, akik ha szükségét látják, az ifjúság politikai nevelése, az ifjúsági szervezet eredményesebb tevékenysége érdekében átmenetileg feláldozzák egyéni ambíciójukat, de sokszor családi kötelezettségeik egy részét is.

Összefoglalva: A társadalomban élő emberek nemek szerinti differenciálódása megtalálható a munkamegosztás minden területén. E differenciálódáshoz eltérő hagyományok, szokások, normák, értékítéletek kötődnek, amelyek meghatározzák a két nem helyét, szerepét, presztízsét a társadalomban, családban s egy-egy adott intézményen belül is.

Intézetünk az oktató nőkkel szemben is a hármas (oktató-nevelő-, tudományos-, társadalmi munka) követelményrendszerrel állítja fel. E követelményrendszerből családi, otthoni — tradicionálisan nagyobb — elfoglaltságuk miatt elsődlegesen az oktató-nevelő munkával kapcsolatos elvárásoknak igyekeznek eleget tenni. A hármas követelményrendszer részbeni teljesítése meghatározza a beosztás szerinti megoszlásukat. Köztük — a férfiakhoz viszonyítva — magasabb a tanársegédek, s alacsonyabb az adjunktusok, docensek aránya. E beosztás szerinti megoszlásnak egyik következménye, hogy az oktató nők átlagfizetése alacsonyabb, mint a férfiaké, a másik pedig, hogy az alacsonyabb beosztásban dolgozók óráinak jellege gyakorlati. A gyakorlati órákat tartó oktatók óraterhelése viszont nagyobb az elméleti órákat tartó férfiakénál.

A főiskolán oktató nők oktató-nevelő munka felé való orientációjának nemcsak a beosztás, fizetés, órák jellege, s az óraterhelés területén van következménye, hanem a nevelő-, társadalmi-, tudományos munka területén is. Az órák színvonalas megtartása mellett törekszenek az órán kívüli nevelési lehetőségek jobb kihasználására. Ebbe az irányba ösztönzi őket a családi szerepkörük, a hallgatói összetétel (többség leány hallgató), a hallgatók és az intézet elvárása. E törekvésük összeütközik a rendelkezésükre álló szabadidővel, amely munkájukban, intézethez való viszonyukban feszültségforrásként jelentkezhet. Ezt fokozza még a társadalmi munka követelménye és a rendelkezésre álló szabad idő egyeztetésének esetenként megoldhatatlan nehézsége.

Az oktató nők főiskolai helyzetének alakulása munkájuk függvénye, amelyet intézeten kívüli és intézeten belüli feltételek határoznak meg. A főiskola által támasztott hármas követelményrendszerből adódó feladatok teljesítésében a férfi és nőoktatók között meglevő különbségek többnyire intézeten kívüli okokra vezethetők vissza.

A társadalmi feltételek közül elsődlegesen megoldandó feladat a nők otthoni, családi tevékenységének megkönnyítése, szabad idejük egy részének felszabadítása. Ehhez a szolgáltatóipar, az óvoda-, bölcsődei hálózat, élelmiszeripar további fejlesztése, valamint a családi egyenlőtlen munkamegosztás megváltoztatása szükséges.

Az intézeten belüli feltételek közül a nagyobb fejlődési lehetőség érdekében a nőoktatók által tartott elméleti és gyakorlati órák helyes arányának kialakítása, az optimális óraterhelés megállapítása (különösen fiatal, kezdő oktatónőknél, akik az oktató-nevelő és tudományos munka, valamint a családi élet (kisgyermek) kezdetén vannak, a társadalmi munka arányos elosztása a feladat.

JEGYZETEK

- [1] POLINSZKY KÁROLY, Az egyetemek és a tudományos kutatómunka Magyarországon. Magyar Tudomány. 1968/9: 536.
- [2] Művelődésügyi Minisztérium Statisztikai Osztály: Statisztikai Tájékoztató. 1970/71. Felsőoktatás. Bp. 1971. 105.
- [3] Uo. 50.
- [4] Uo. 111.
- [5] Statisztikai Időszaki Közlemények: A tudományos kutatás helyzete és fejlődése. KSH. Bp. 1965/5: 55.

- [6] Budapesten egyes oktatási intézményeknél van olyan kezdeményezés, hogy törzsgárda tagnak tekintik azokat, akik 10 éves pedagógus pályán, s ezen belül 5 éve egy intézménynél dolgoznak. Megfontolandó azonban, hogy ezeket a kritériumokat szabad-e és lehet-e a felsőoktatásban is alkalmazni.
- [7] E témáról bővebben lásd: A felsőoktatási intézmények nevelőmunkájának alapvető feladatai és módszerei. (Művelődésügyi Minisztérium irányelvei). Felsőoktatási Szemle. 1968/11, 12 és 1969/1.
- [8] MSZMP KB tudománypolitikai irányelvek. 1969. és ERDEY-GRUZ TIBOR; A felsőoktatás és a tudományos kutatás. Felsőoktatási Szemle. 1968/1: 3—4.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ УСЛОВИЙ РАБОТЫ И БЫТА ЖЕНЩИН, ПРЕПОДАЮЩИХ В СЕГЕДСКОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ

К. Рожса—А. Надь

В соответствии с решением ЦК Венгерской Социалистической Рабочей Партии, принятым в феврале 1970 года, в статье рассматриваются условия работы и быта женщин, преподающих в Сегедском Педагогическом Институте.

В первой части работы резюмируются результаты анализа, даётся общая характеристика преподавательского состава, который делится на группы в зависимости от пола, назначения, возраста, семейного положения, стажа. Во второй части анализируется учебно-воспитательная работа. Указывается количество и характер занятий, проводимых женщинами-преподавателями, количество времени, затрачиваемого на воспитательную работу, характер этой работы. В третьей части статьи исследуется научная деятельность женщин-преподавателей, указывается, сколько защищено ими диссертаций, сколько опубликовано научных работ (в зависимости от возраста и должности). Четвёртая часть работы посвящена анализу общественной деятельности женщин-преподавателей. Основной вывод авторов статьи сводится к следующему: из всего комплекса требований, предъявляемых к преподавателю вуза, лучшие всего женщинами-преподавателями выполняется пункт об учебно-воспитательной работе.

EINIGE CHARAKTERISTIKEN DER LAGE, LEBENS- UND ARBEITSVERHÄLTNISSE DER FRAUEN AN DER SZEGEDER PAEDAGOGISCHEN HOCHSCHULE

Von K. Rózsa—A. Nagy

Die Autoren haben die Lage der in ihrer Institution unterrichtenden Frauen nach den Beschlüssen des Zentralkomitees unserer Partei, die von Februar 1970 stammen, untersucht. Die Autoren beschäftigen sich im ersten Teil der Abhandlung mit den allgemeinen Charakteristiken der Verteilung der Hochschullehrer: sie untersuchen die Verteilung der Hochschullehrer nach Geschlechter, Posten, Lebensalter, Familienstand, Dauer des Arbeitsverhältnisses. Im zweiten Teil analysieren sie die Unterrichts- und Erziehungsarbeit. Innerhalb dessen gehen sie auf die obligatorische Stundenbelastung, die Typen der Stunden, die für die Erziehungsarbeit ausserhalb der Stunde verwandte Zeit der unterrichtenden Frauen ein. Im dritten Teil untersuchen sie die wissenschaftliche Tätigkeit der unterrichtenden Frauen. Sie beschäftigen sich mit der Proportion der Frauen, die den Dokortitel erworben haben, mit ihrer Publikationstätigkeit in Teilung nach Posten und Lebensalter. Im vierten Teil wird die gesellschaftlich- öffentliche Tätigkeit der unterrichtenden Frauen untersucht. Die Hauptlehre der Abhandlung kann so zusammengefasst werden, dass die unterrichtenden Frauen sich vom dreifachen Erfordernissystem in erster Linie den Erfordernissen der Unterrichts- und Erziehungsarbeit zu genügen bemühen.

II. NYELV ÉS IRODALOM

AZ ÉRTELMEZÉS AZ ÍRÓI SZÓTÁRBAN

(Részlet)

Írta: BENKŐ LÁSZLÓ

Az írói szótárnak eddig tárgyalt elemei — a címszók és variánsok, szófajiság, toldalékok, mennyiségi adatok — olyan objektíve létező és egzakt módon megragadható tényezők, amelyek bizonyos korlátozásokkal ugyan, de alapjában véve a vizsgálótól függetlenül leírhatók, elemezhetők és lexikográfiaileg rendszerezhetők. Az is kétségtelen azonban, hogy az írói szókincsnek ezekre a sajátságokra szorítókozó elemzése — akár lexikográfiai céllal és módon, akár másként történik is — nem sokat mutat meg az írói korpuszból, nem tárja fel leglényegesebb sajátságait sem a szókincsnek, sem az egyéni stílusnak. Hiszen a szókincs egészének éppen úgy, mint alkotó egyedeinek, a szóknak (morfémáknak) alapvető és természetes funkciójuk az, hogy jelentéshordozók, a kommunikációban fontos szerepet betöltő, nélkülözhetetlen nyelvi jelek. Egyszerűen és világosan szólva, a szónak kétségtelenül legfontosabb sajátsága az, hogy jelentése van. E tulajdonságával válik — persze más kommunikációs eszközökkel is párosulva — gondolat, érzés, akarat, hangulat stb. emberi megnyilvánulások kifejezőjévé, tolmácsolójává.

Ebből pedig az következik, hogy az írói szótárnak legfontosabb feladata a címszók jelentésének, mégpedig az írói korpuszban érvényes jelentésének a megállapítása.

Az írói szótár feladata tehát szemben az általános értelmező szótárral az, hogy tisztázza a címszóknek aktuális, az írói felhasználásban megmutatkozó jelentését. Ha már most a jelentésnek végtelen rugalmasságú mozgékonyására, folytonosan vibráló fluktuáló hajlékonyságára gondolunk, akkor a mai szemmel kissé lenézett és az írói szótár előzményeként emlegetett „szemelgető” szójegyzékek egészen más megvilágításba kerülnek; legalábbis azok, amelyekben maga a szerző magyarázta, értelmezte az „eszméletlen” vagy ilyennek vélt szavakat. Kétségtelen ugyanis, hogy maga az író (beszélő) tudja legjobban, hogy mit „akart” mondani. A sokat emlegetett Arany János-i „akarta a fene” újra meg újra visszatérő probléma mindenféle szemantikai analízisben.

Nem célom a szójelentés sokat vitatott kérdéskomplexumának bogozása; nem tartozik az írói szótárral kapcsolatos közvetlen feladatok közé. De néhány vonatkozásával a továbbiakban kénytelen-kelletlen szembe kell néznünk.

Az írói szótári értelmezés elemzésével kapcsolatban célszerűnek látszik már itt két lényeges, alapvető tétel leszögezése:

a) A szójelentés megállapításában számos előremutató és a későbbiekben hasznosítható kísérlet ellenére sem sikerült teljesen objektív, egzakt módszereket kialakítani, sőt még a jelentés lényegét, mibenlétét sem sikerült megnyugtatóan tisztázni.

b) Az írói szókincs értelmezése elvileg egy olyan szintézis megalkotása, amely egyrészt az írói szándék és az olvasói visszhang mint szubjektív elemek, másrészt az őket tápláló, létrehozó társadalmi valóság mint objektív alap között létesül. [1]

A jelentés megállapítása tehát nem történhet kizárólag objektív alapokra építve. (Ezért is akarták mellőzni — mint közismert — a szemantikai vonatkozásokat a nyelvi vizsgálatok köréből egyes avantgard strukturalista irányzatok.)

A szemantika jelentősége ma már az egzaktitás igényét a lexicográfiánál kevésbé nélkülöző tudományos diszciplínákban is ismert és elismert.

A jelentésnek egyik, az írói szótár szempontjából lényeges, sokat vitatott és a terminológiai tarkaság következtében is nehezen tisztázható kérdése az a kettős arculat, amely a saussuri felfogás, illetőleg terminológia szerint egyrészt a *langue*, másrészt a *parole* síkján mutatkozik meg.

Ákár arról az állásponttól indulunk, amely elkülöníti az ún. állandó (lexikális) jelentést az alkalmi (kontextuális) jelentéstől [2], akár azt valljuk, hogy „a jelnek nincs külön *szótári* és *kontextuális* jelentése” [3], az írói szótárnak az általános szótárhoz való viszonyában mindenképpen számolnunk kell a jelentésnek bizonyos állandó jellegű (lexikális, invariábilis) elemeivel és a felhasználás egyes eseteiben mutatkozó változó, hullámzó (kontextuális, variábilis) jegyeivel. Ilyen értelemben használom a továbbiakban a magyar szakirodalomban hagyományosan elterjedt „állandó és alkalmi jelentés” elnevezéseket. [4]

Az írói szótár szempontjából a jelentésnek főleg három aspektusát kell tanulmányoznunk:

a) logikai-tartalmi (szignifikatív) vonatkozását; ennek alapján épül fel a szótári jelentés struktúrája;

b) emocionális (pragmatikus) oldalát, vagyis a jel ún. hangulati elemeit, stilisztikai értékeit;

c) kontextuális (strukturális) összefüggéseit, vagyis más jelekkel való kapcsolatát és grammatikai kötöttségeit.

Ennek megfelelően az értelmezés is három oldalról történik:

a) tartalmi,

b) stilisztikai,

c) grammatikai szempontból.

Az írói szótár jelentésstrukturája — az általános szótáréval szemben — kizárólag az alkalmi jelentésekre épül, tehát a *parole* területén mozog. (Más kérdés, hogy az alkalmi jelentés vagy jelentések egy része gyakran egybeesik az állandó jelentéssel, illetőleg azt nemcsak részben, hanem egészében is fedi. A jelentések közti egybevetésekre az írói szótár kitűnő lehetőséget nyújt, de az ilyen vizsgálatok már nem tartoznak feladatkörébe.)

Az alkalmi jelentések vizsgálatában gyakorlatilag az első feladat annak megállapítása, hogy az egyes előfordulások hány csoportba és alcsoportba (más szóval: jelentésbe és jelentésárnyalatba) sorolhatók. Vagyis meg kell állapítanunk az egymással azonos és az egymástól eltérő jelentéseket. Mindjárt hozzá kell tennem, hogy mind az azonosság, mind az eltérés relatív. Ismeretes, hogy van olyan felfogás, amely szerint a nyelvi jelnek minden egyes felhasználása egyúttal új alkalmi jelentést is eredményez. [5] Elméletileg, ad absurdum vive a jelentésárnyalásokat, ez a felfogás helyeselhet. De gyakorlatilag nem alkalmazható, mert nincs mód az egyes jelentésárnyalatok „mikroszkopikus” megkülönböztetésére. Nem lehetséges olyan finom megkülönböztető értelmező rendszer, amely egy több száz, sőt esetleg több ezer előfordulású szójelentés árnyalatait megállapítani és értelmezni tudná. [6]

Egy nyelvi jel jelentéseit és jelentésárnyalatait tehát azokra az esetekre kell korlátozni, amelyeket valamely sajátos jegy, mozzanat stb. alapján ténylegesen is meg tudunk különböztetni. Pl. a *gazdag* melléknév a köznyelvben leggyakrabban

'anyagi javakban bővelkedő' személyt, közösséget jelent: *gazdag kereskedő, gazdag termelőszövetkezet*. Lényegesen eltér ettől a jelentéstől a szónak ilyen felhasználása: „Úgy érzem, gazdag voltam benned én” (Juhász Gy.). Ebben az esetben a szó ún. átvitt értelemben 'erkölcsi javakban, értékben bővelkedő' személyt jelöl. Újabb alkalmi jelentést kap a szó ebben a kontextusban: „Őh nagy világnak hírhedett zenésze. Kinek csodás és gazdag húrokon A legnagyobb költő hódolt szerényen” (Juhász Gy.). Új jelentésének kell tekintenünk ezt a felhasználást azért, mert a *gazdag* szóval megjelölt tulajdonság nem személyre (nem is nagy anyagi értéket jelentő vagyontárgyra), hanem olyan tárgyra, közelebbről hangszerre (sőt arra is csak közvetve) vonatkozik, amely sokféle hang kifejezésére képes. Tehát a szónak ebben a ritka költői felhasználásában a jelentés 'változatos, sokféle tulajdonsággal bíró, különböző tartalmak, érzelmek kifejezésére alkalmas' tulajdonságokat mint jellemző jegyeket foglal magában. Mint ilyen nem sorolható sem az 1., sem a 2. említett jelentéshez, a szó 3. jelentésének kell minősítenünk.

A jelentések és jelentésárnyalatok megállapításában a lexikográfus csakis a nyelven belüli kommunikációs eszközökkel, illetőleg ezek felhasználásával foglalkozhat. A nyelv szuperszegmentális elemeinek (hangsúly, hanglejtés, szünetek) vizsgálata nincs módjában. Így az írói szótár aspektusában előbbi fejtegetéseimből leszűrhető eredmény lényegében azonos P. ZUMTHOR megállapításával: az, ami a költői felhasználásban, tehát az új, alkalmi jelentés létrehozásában változik, a nyelvi jelek kombinációja („Ce qui change, c'est la combinaison des éléments du code.”) [7]

Kérdés, hogy a nyelvi jelek kombinációjának vizsgálatában meddig mehetünk el a lexikográfia eszközeivel. Minthogy célunk az értelmezés, mégpedig a kiválasztott írói szövegben (szövegekben) előforduló szavak értelmezése, mellőznünk kell minden olyan kifejtést, amely túllépi a szótári kereteket. Nem illeszthető tehát a szótárba sem enciklopedikus magyarázat, sem az egyéni szófelhasználás körülményeinek olyan részletes taglalása, amely Boccacio Dante-kommentárjai óta az *explication de textes* körébe vágó irodalmi, esztétikai fejtegetésekben szokásos. Ha viszont az írói szótárban megelégszünk azzal, amit az általános szótár is nyújt, így elsősorban az átvitt értelem pusztá jelzésével, akkor az írói szótár elveszti specifikus, saját műfaji értékét.

A kérdés megoldását abban látom, hogy

a) az írói szótár nem mutathat meg többet egy mű, egy író nyelvéből, stílusából, mint amennyi a lexikográfia eszközeivel lehetséges. A szójelentés megállapításának viszonylatában ez azt jelenti, hogy az írói szótár a lehető legfinomabb árnyalatokra bontva mutatja be a címszó jelentésstruktúráját, de persze mindenkor az írói (költői) műben ténylegesen felhasznált jelentésstruktúrát. Az írói szótár jelentésstruktúrája tehát nem a szó teljes vagy általános felhasználás szerinti (köznyelvi) jelentésrendszerét, hanem az egyéni felhasználásból fakadó alkalmi jelentéshullámzásokat ábrázolja;

b) az alkalmi jelentések megállapításában a szövegkörnyezet és nyelvi szerkezet figyelembevételével mindenkor a teljes jelentés megjelölésére kell törekedni. Tehát a tartalmi (logikai) jelentésmozzanatok mellett a szó hangulati elemei (elsősorban a képszerűség) jelenlétét és összetevőit is meg kell az írói szótárnak állapítania és feltüntetnie.

Minthogy az írói szótár mindenkor stíluszótár is, vagyis egy egyéni stílusnak — GUIRAUD kifejezésével „stilisztikai mezőnek” — tükrözője, a jelentésstruktúra finomításában nem mondhat le a stilisztikai minősítésről.

Végeredményében tehát az írói szótár értelmezése céljában és módszerében eltér az általános értelmező szótártól azért, mert az utóbbi a szóhasználat gyakori elő-

fordulásaiból a közös elemeket gyűjti össze és regisztrálja, tehát sűrítő, lepároló eljárással állapítja meg az állandó, invariáns jelentéselemeket. Az írói szótári értelmezés megfordítva, elsősorban az állandó jelentés mozgásából származó új hajtásokat rendszerezi, hogy ezzel a jelentéskör (körök) kiterjedését, dinamizmusát mutassa meg. SCHADEWALDT találóan mondja az írói szótárról a Goethe-szótárhoz írott bevezetőjében: „Wie Bedeutung sich bildet, wird hier vielfach gleichsam *in statu nascendi* sichtbar.” [8]

Az írói szótári értelmezés céljának, funkciójának ez a megjelölése arra is utal, hogy az írói szótári értelmezésben nincs és nem is volna helyes értelmező sémák, modellek felállítása. Az írói szótári értelmezésben is felhasználhatók mindazok a logikai vagy strukturális módszerek (helyettesítés, szembeállítás, átalakítás stb.), amelyek az értelmezésnek általánosan használt, segítő eljárás módjai, és amelyek az objektivitás megőrzését könnyítik a szubjektív, egyénieskedő önkényességgel szemben. Ám az ilyen sémák merev következetességgel történő erőszakolása éppen olyan tévutakra és hamis eredményre vezetne, mint a szubjektív ráérzés kötetlen érvényesülése. E két véglet közötti hánykódásban csak úgy lehet szilárd talajon maradni, ha a legfontosabb alapelveket megállapítva és azok irányítását szem előtt tartva, minden egyes szóértelmezést a maga sajátos adottságainak megfelelően alakítunk ki. Költői, írói jelentéseket, jelentésárnyalatokat nem lehet tehát mindenáron precízizott meghatározásokká szűrkíteni. Szintúgy nem lehet a jelentés hajszálfínomságú eltéréseit vég nélküli alcsoportokba tördelni. Inkább egymáshoz való viszonyításukban, az állandó alapjelentéstől való távolodásuk rendjében lehet sajátos vonásaikat ábrázolni azzal az alázatosan szerény mércével, hogy a jelentésárnyalatok kifejezése és kifejtése (sokszor a jelentéseké is) nem lezárt, végérvényes megállapítás, csak a mérlegeléshez, értékeléshez segítő, elfogadást vagy ellenvetést kiváltó kiindulási alap, eszköz, mint amilyen az egész írói szótár is. Tehát H. NEUMANN pregnáns axiomájával: „Man soll nicht *im* Lexikon das machen wollen, was man einmal *mit* dem Lexikon machen wird.” [9]

Ennek az igen bölcs és fontos alapelvnek a követését az alább megjelölendő gyakorlati szempontok és módszerek biztosíthatják.

A szótári értelmezés jogosultságát, általános érvényét tekintve kétféle szemlélet húzódik végig a lexikográfia egész történetén. Az egyik korlátozó, csökkentő tendenciát kíván, az értelmezést részben fölöslegesnek tartja, részben fenntartással él vele szemben, ezért is tartózkodik tőle.

A nagy német szótár szerzőjének gyakran ironikusan idézett szavai: „Tisch — eine auf Füßen erhobene oder ruhende Scheibe, vor der oder wobei man verschiedene Verrichtungen vornimmt” — váltak fő támaszává annak a felfogásnak, amely a köznyelvi, ismert szavak értelmezését nem tekinti a szótár feladatának. [10] Talán e felfogás mai napig húzódó megnyilvánulását jelzi Bar-Hillelnek az a megjegyzése, hogy egy szótár, ha még oly terjedelmesen részletező is, nem hordozhatja a szemantikai információ teljes terhét. [11]

Másrészt viszont azt is számon tartja a szótárirás története, hogy Voltaire milyen fontosnak vélte a szavak jelentésárnyalatainak megőrkítését a legjobb írók műveiből vett idézetekkel együtt. GÁLDI LÁSZLÓ gazdag filológiai apparátusa alapján Voltaire mellé Adelung és Aranka György nevét is ide sorolhatjuk. [12]

Hogy az írói szótárhoz ez az utóbbi felfogás áll közelebb, azt nemcsak Voltaire-nek az írói idézetekre vonatkozó megjegyzése sugallja, hanem az írói szótár funkciójának s benne a szójelentések szerepének már az előzőekben kifejtett fontossága is magával vonja, s az írói szótárak sora Blanctól a még csak mutatóványokban jelentkező új szótárakig számos változatban demonstrálja.

Sokat mondó e tekintetben a Goethe-szótár alakulási útja. Az első szótári kiadványok, Goethe egyes műveiből készített szótárak (Götz, Werther) — nyilván a grami hagyományok alapján — még szinte teljesen mellőzik a címszavak értelmezését. A teljes szótári füzetek megindulása azonban már lényegesen eltérő szerkesztésmódot, illetőleg felfogást hozott. W. SCHADEWALDT nyomatékosan hangsúlyozza a szótár értelmező jellegét és az egyéni jelentésárnyalatok kiemelésének fontosságát. („Man ist angesichts des im synchronischen Autorenwörterbuch reich entfalteten Belegmaterials versucht, seine Aufgabe darin zu sehen, die *Bedeutungsnuancen* vielseitiger und subtiler als im diachronischen Wörterbuch herauszuarbeiten.” [13])

Ugyanezt az alakulási utat mutatja a Juhász Gyula-szótár formálódása is az első alapvetéstől és kísérleti szócikkektől a minden címszót és minden jelentésárnyalatot értelmező szótári rendszerig.

A modern igényű, értelmező típusú írói szótárnak tehát elsőrendű velejárója a címszók értelmezése, mégpedig jelentésekre és jelentésárnyalatokra bontott értelmezése. Az értelmezés hiányával szemben itt mindig járt egy másik felbukkanó veszélyre kell utalnom: a jelentésárnyalatok túlságos szétbontására (l. már előbb is).

Kérdés, van-e konkrét támpont a szóelőfordulásoknak jelentések és jelentésárnyalatok szerinti szétbontásában. A legegyszerűbb, legközvetlenebb segítség természetesen itt is a nemzeti nyelv értelmező szótárának (magyar vonatkozásban az ÉrtSz.-nak) jelentésstruktúrája. De az is természetes, hogy az írói felhasználásból származó jelentések és főleg jelentésárnyalatok nem mind azonosak az általános szótárban szereplő értelmezésekkel. Márpedig minden szótárban akkor ideális az értelmezés, ha a példamondat jelentését minél hívebben, minél egyértelműbben fejezi ki. (Más típusú, nem írói szótároknál ez a tétel fordítva jelentkezik: „A példamondat akkor ideális, ha a megfelelő címszó megfelelő jelentését minél egyértelműbben illusztrálja” — mondja B. LŐRINCZY ÉVA. [14])

Az alábbiakban szó lesz az értelmezés különböző módjairól. Itt csak annyit, hogy mivel az írói szótárban megadott példasort kell szétbontani, csoportokba, alcsoportokba sorolni, a jelentés alapján ezt a bontást addig alkalmazhatjuk, amíg az állandó jelentéstől (jelentésektől) eltérő, az értelmezéssel világosan megkülönböztethető jegyek mutatkoznak meg az egyes példák, illetőleg példacsoportok között. Ha az egymástól valóban csak hajszálnyi eltérést mutató példák jelentésének megkülönböztetése már nem vagy nem világosan fejezhető ki az értelmezés szótári eszközeivel, akkor a csoportba sorolás határához érkeztünk. A költői nyelvnek finom árnyaltságú, inkább csak sejthető, mint megragadható eltéréseire szép szavakkal mutat rá BÁRCZI GÉZA: „A pillanat ihlete teljesen új szavak kivirágzását teszi lehetővé, s ezekben a szín, a kép még friss, eleven, mert elhasználatlan, viszont az értelmi jelentés körvonalai egy-egy képzőnk változatos funkciói, a ráérhető sok árnyalat miatt gyakran elmosódnak, szinte a ködbe fozlanak. A költőnek megbecsülhetetlen egy-egy ilyen sejtelmes, derengésből és homályból összeszőtt szó, mely saját hangulatainak önkéntelen alkotása. ... Finom értelmi árnyalást tesznek lehetővé az igekötők (pl. megfagy, lefagy, elfagy, befagy, kifagy, átfagy, szétfagy, fölfagy stb.). Ugyancsak igen lényeges és értékes vonása szókincsünknek a kifejező szavak (hangutánzók, hangulatfestők) nagy sokasága és változatossága, melyekben értelmi jelentés és hangulati mozzanat képszerű ábrázolással együtt jelentkezik sok-sok árnyalatban.” [15]

Részint az értelmezéssel kapcsolatban eddig mondottakat összegezve, részint az értelmezés gyakorlati megvalósítását elősegítendő, tekintsük át a lexikográfus, közelebbről az írói szótár szerkesztője előtt álló, az értelmezéssel összefüggő kérdéseket!

a) Mi a jelentés? Vagyis mit kell és mit lehet leírni a szótárban, amikor értelmezünk?

b) Milyen módon, milyen szempontok alapján és milyen eszközökkel történjen az értelmezés, azaz a jelentés megállapítása?

c) Mit értelmezünk? Azaz minek a jelentését állapítjuk meg (szónak, esetleg morfémának, szószerkezetnek vagy mondatnak)?

d) Milyen mélységű legyen a jelentésstruktúra, az árnyalatok kibontása, megállapítása?

e) Hogyan lehet megőrizni az értelmezés viszonylagos objektivitását az egyedi nyelvhasználatból adódó új jelenségek, egyéni asszociációk okozta jelentésváltozatok és módozatok leírásában?

Sajnos, az a lendület és érdeklődés, amely a szemantika alapkérdései iránt a nyelvtudományban az utóbbi évek folyamán megnyilvánul, ez idő szerint inkább nehezíti, mint segíti az eligazodást. Különösen akkor, ha — mint ez a lexikográfia esetében természetes — az elméleti, tételeket a gyakorlatban akarjuk alkalmazni. (Ez a fenntartás nem utolsósorban a jelentés megállapításának strukturalista (matematikai nyelvészeti) kísérleteire vonatkozik. Az ilyen irányú kísérletek kétségkívül sok hasznos, ötletadó indítást tartalmaznak, de a gyakorlati lexikográfiában — legalábbis egyelőre — aligha alkalmazhatók, részint a kísérleti stádium, részint és főleg a képletrendszer túlságos bonyolultsága miatt.) [16]

Az egzaktásra törekvő mellett számolni kell a lexikográfiának sajátos adottságaival, korlátozott eszközeivel is. Ezért nem használható a szótári értelmezésben az olyan alapos elemző módszer sem, amelynek igen szép példáját mutatja G. HAGER „*Gesund bei Goethe*” c. szömonográfiája. [17] Persze a kérdés nincs lezárva, egész sor kutatóhely foglalkozik a jelentés megállapításának problematikájával — főleg a gépi fordítás szempontjából. [18]

Az írói szótár speciális szempontjait tartva szem előtt, s az általános elvi kérdéseket is ezeknek irányába szűkítve, célszerűnek látom, hogy felidézzem A. SCHAFFnak azt az alapvető megállapítását, hogy a nyelvi jel legfontosabb sajátossága jelentéssugárzó képessége. [19]

E tétel hangsúlyozására azért van szükség, mert megerősít abban a felfogásban, hogy az írói szótár nem hagyhatja figyelmen kívül a nyelvi jelnek (egyszerűség kedvéért mondjuk így: a címszónak) azt a legjellemzőbb, legalapvetőbb sajátosságát, hogy a szónak jelentése van. Sőt továbbmenve, az írói szótár leglényegesebb műfaji sajátosságainak egyike éppen abból a különleges helyzetből adódik, hogy az írói szótár a szóhasználatnak egy bizonyos meghatározott körén belül teljes és pontos képet tud adni a jelentés valóságos mozgásáról, a kommunikációban betöltött szerepéről, s ezzel mindenféle más eszköznél jobban lehetővé teszi a jelentésnek mint folyamatnak vizsgálatát. Ezt az által érte el, hogy az írói szótár a maga szűk korlátai ellenére is legjobban megközelíti és megvalósítja azt az ideális szótárt, amely egy nyelvi jelnek a többi nyelvi jellel meglevő vagy lehetséges kapcsolatát bemutatja. [20]

Abból a tényből, hogy a nyelvi jelnek jelentése van (s ezt a jelentés minden kutatója elismeri), következik, hogy a jelentés a nyelvi jel tulajdonsága.

A jelentésnek mint tulajdonságnak feltüntetésével egyáltalán nem szándékozom az eddigi számos felfogást újjal tetézni, vagy éppenséggel a jelentésre vonatkozó terminológiai tömkeleget még jobban összekuszálni. A jelentéssel kapcsolatban (főleg SCHAFF nyomán) azért beszélek tulajdonságról, mert a jelentésnek viszonyként vagy szabályként való felfogását túlságosan semlegesnek, általánosnak tartom. Teljes mértékben osztom e tekintetben KÁROLY SÁNDOR felfogását. Viszont az általa megjelölt *genus*: a „használati érték” vagy „funkció” a jelentésből a jelölés (a *nominatio* helyett az *actio*) felé vezető eltolódást mutat. [21]

A jelentés azonban nem egyszerű, hanem nagyonis bonyolult tulajdonsága a nyelvi jelnek. Leglényegesebb összetevőinek — ismét csak az írói szótár szempontjaira gondolva — a következőket tartom:

a) A jelentést magával a nyelvi jellel együtt a beszélők alkotják meg (egy-egy nemzeti nyelven belül). A jelentés tehát a nyelvi jellel együtt jön létre. Nyelvi jel és jelentés egymástól elválaszthatatlanok, és egymást nem nélkülözhetik, vagyis nyelvi jel nincs jelentés nélkül, és jelentés nincs nyelvi jel nélkül.

b) A beszélő (közösség) által létrehozott jelentés, amelyet a hallgató (közösség) átvett, befogadott, elválíik alkotójától, önállósul. Létrejötté után a beszélőtől, hallgatótól (közösségtől) függetlenül is létezik, és önkényesen meg nem változtatható.

c) A meglevő, a közösségtől elfogadott jelentés a felhasználás során időben és térben változhat, mégpedig igen különböző módon és igen különböző mértékben.

d) A jelentés változása nemcsak diakronikusan, hanem szinkronikusan is bekövetkezhet, mindkét vonatkozásban egyaránt tág keretek között. Vagyis — mint egy francia lexikográfus szellemesen megállapította — a jelentés állandóságának időtartama egyaránt lehet öt évszázad és öt perc. [22] Másrészt egyidejűleg is megváltozhat a jelentés akár egyazon beszélő használatában. Gondoljunk az ilyen nyelvi fordulatokra: „A költő... Nem tudja álmait beváltani. Mint a bankokban szoktak valutákat.” (Juhász Gy.). A *bevált* ige jelentése itt egyszerre tartalmazza a 'megvalósítás' aktusát (az álommal összefüggésben) és a 'cserélést' (a valutával kapcsolatban).

e) A jelentésnek rendkívül érzékeny és rugalmas, mégsem korlátlan változási képessége mutatja, hogy benne igen sok elem bonyolult összeszővődésével kell számolnunk. Ezek az összetevők részben nyíltak, vagyis viszonylag könnyen felismerhetők és megállapíthatók (pl. fogalmi, logikai vonatkozások), részben azonban rejtettek, csak nehezen, csak közvetve hozzáférhetők (pl. az emocionális, stilisztikai jellegű elemek). A nyílt összetevők inkább sztatikus jellegűek, lassabban és kisebb mértékben változók; a rejtettek csaknem állandó hullámlásban vannak, és szinte sohasem pontosan ismétlődők.

f) A jelentés nyíltak nevezett és standard jellegű elemei adják a nyelvi jelnek ún. állandó (lexikális) jelentését vagy a jelentésmagot; több-kevesebb pontossággal és teljességgel ezt jelölik meg az általános (értelmező) szótárak és lexikonok. Ezek az állandó elemek a jelentésnek — mondhatnánk — par excellence összetevői, vagyis olyanok, amelyek az önmagában álló, mintegy használaton kívüli nyelvi jelre is jellemzők és hozzá tapadók. Ezeket a sajátságokat a nyelvi jel tehát mintegy önmagában tárolja. A jelentésnek ezek az elemei túlnyomólag a „fogalmi mezőben” helyezkednek el, vagyis a nyelvi jel fogalomjelölő képességét mutatják meg (spatio-vizuális szempont). Pl. a *fotel* 'olyan bútordarab, amelynek támlája és karfái vannak'. A fogalmi mező rendszerint kiegészíthető (még mindig az önmagában álló lexémaként tekintett nyelvi jelre vonatkoztatva) a funkcionális mezőben elhelyezkedő ismertető jegyekkel: a *fotel* 'ülésre alkalmas' bútordarab. [23] (Ismeretes, hogy vannak stilisztikai értéket tároló lexémák is, mint a hangutánzó, hangulatfestő szók.)

g) A nyelvi jel felhasználása, informatív szerepének érvényesülése közben a jelentés összetevői megsokszorozódnak, vagy inkább úgy mondhatnám, hogy a tárolás során háttérben maradó, lappangó elemei aktivizálódnak, következésképp sokkal több oldalról és sokkal pontosabban láttatják meg a jelentés egészét és lényegét, mint a lexémaként elszigetelten álló nyelvi jel esetében. Más szóval az egyedi nyelvi jel (lexéma) jelentése mint valamely információ tárolása általános és relatív, határai elmosódnak. A nyelvi jel felhasználásában, összekapcsolásában (vagyis a beszédben) a jelentésnek ezek a homályos körvonalai fokozatosan élesíthetők. A nyelvi jelek bizonyos felhasználásában, kapcsolatában a jelentés általánossága és

relativitása fokozatosan csökkenthető, poliszemiája megszüntethető. Együttal a jelentés egésze rugalmasan módosítható az adott információ megkövetelte irányban és mértékben.

Egy illusztráló példa: a *pokol* szó jelentését (vallási, mesei, irodalmi képzetek, emlékképek alapján) úgy fogjuk fel, mint valami képzeletbeli, túlvilági helyet. (Erre utalnak az idegen nyelvi megfelelők *enfer*, *Hölle* stb. is.) Elsősorban így értelmezik az általános szótárak is. Azok a további, közelebből, pontosabban megállapított jelentések és jelentésárnyalatok, amelyeket pl. az ÉrtSz. felsorakoztat, már nem magából a szóból, hanem különböző szókapcsolatokból körvonalmazhatók.

A szónak mint lexémának és a szónak mint kontextuális elemnek a jelentéskülönbségeit jól szemléltetik W. SCHMIDT alábbi sorozatai. „Auf die Frage, was grün sei, wird in der Regel geantwortet: „Eine Farbe“. Erst die Gegenüberstellung des Wortes in Kontexten etwa der folgenden Art lässt den Sachverhalt hervortreten:

1. grünes Gras, grüner Wald, Grünzeug, Das grüne Kleid
2. grüne Ware¹, grünes Holz, grüne Bohnen
3. grünes Obst
4. grüne Heringe, grüner Speck, grüne Klösse
5. Gasthaus zur Grünen Hoffnung
6. jemandem nicht grün sein; Mädele, ruck, ruck, ruck, ruck an seine grüne Seite (Volkslied)
7. ein grüner Junge; Grünschnabel.” [24]

h) A nyelvi jelnek tehát van lényegileg szervesen összetartozó, csupán elméletileg elkülöníthető lexikai (állandó) és kontextuális (alkalmi) jelentése, illetőleg jelentései. Az elsőnek mint lehetőségnek jellemzője, hogy általános és homályos, az utóbbit mint megvalósítást viszont az jellemzi, hogy egyedi és pontos. (NB! Előfordulhat és éppen a szépirodalmi nyelvben nem is ritkán, hogy a kontextusban homályosul el egy világos lexikális jelentés — akár tudatos szándékból, akár önkéntelen kódosításból. KOVALOVSKY mondja Adyról a *láz* szóval kapcsolatban, hogy a költő a szó jelentésének határait úgy kitágítja, tartalmát annyira szétoldja, hogy ezáltal egészen sejtelmessé, igazi „költői” szóvá teszi, amelybe többféle fogalmi tartalmat és hangulati árnyalatot is beleérthetünk, illetőleg beleérezhetünk. [25])

Ezen a ponton, az állandó és alkalmi jelentés kettősségénél válik el az írói szótár értelmezése, illetőleg jelentésstruktúrája az általános szótárétól. Az általános szótár jelentésstruktúrája természeténél fogva a lexikális jelentésből indul ki. Az általánosból, a gyakoribból halad a ritka, egyedi felé bizonyos szempontok szerint összeválogatott kontextusok alapján. Tehát a jelentésstruktúra határai kötetlenek vagy legalábbis a szótárszerkesztők szempontjai szerint szűkíthetők és tágíthatók. A jelentésstruktúra összeállításának alapvető módszere a szintézis.

Az írói szótár jelentésstruktúrája kötött. Szigorúan a feldolgozandó írói korpuszra szorítkozik, vagyis kizárólag az alkalmi jelentés egyedi felhasználásból adódó eseteit vizsgálja; módszere analitikus. (Az általános szótár anyaga építő kockákhoz hasonlítható, amelyekből a szótár szerkesztője összerakja egy-egy nyelvi jel jelentésstruktúráját. Az írói szótár szerkesztője egy meglevő épületet bont szét egymással megegyező vagy egymástól eltérő elemekre.)

i) Ebből következően az írói szótár értelmezésének feladata kettős: aa) megállapítani az egymást — megközelítő pontossággal — fedő, azonos jelentéseket; bb) felállítani a különböző jelentések összefüggő rendszerét.

¹ = frisches Gemüse.

Az értelmezéssel kapcsolatos eddigi fejtegetések alapján egy nyelvi jel alkalmi jelentésének megállapításához a következő körülmények szükségesek:

- a) a szóban forgó, vizsgálandó nyelvi jel állandó jelentésének (jelentésmagnak) elemei,
- b) a szóban forgó, vizsgálandó nyelvi jel grammatikai (legalábbis szófaji, mondattani, esetleg morfológiai) jellege,
- c) az egyértelműséget biztosító, meghatározó szöveggörnyezet,
- d) a felhasználásból adódó (vagy a nyelvi jelben önmagában meglevő) stilisztikai elemek.

(A nyelvi jel jelentésének ezeket az alapvető komponenseit a szemantika művelői számos különféle csoportosításban és elnevezéssel alkalmazzák.)

Az értelmezésnek hagyományos, klasszikus — s mint láttuk, a szótár őskoráig visszavezethető — formái a lexikográfiában a szinonim megfelelők (akár azonos, akár idegen nyelvűek) megjelölése, illetőleg a meghatározás vagy meghatározó jellegű körülírás. Semmi sem indokolná, hogy az írói szótárban ezeknek az alapvető értelmezési formáknak a megváltoztatására vagy kerülésére törekedjünk.

A kétnyelvű írói szótár (vö. Blanc, Troyes) műfaji jellegénél fogva következetesen szinonimával, vagyis idegen nyelvi megfelelővel értelmez. Az indexek és a konkordanciák, amelyek — mint tudjuk — csak esetlegesen értelmeznek, többnyire beérik a szófaji megjelölés vagy egyéb megkülönböztető jelzés esetenkénti feltüntetésével. (Pl. a George szótárban: *Zug* (1), *Auszug*, *Einzug*, *Weiterzug*, *Atemzug*, *Höhenzug*... *Zug* (2) (ausdruck) „...Ein blitz: für uns ein zug von wunderstaben”. (750-1).)

A szinonimával történő értelmezést a modern lexikográfia csak bizonyos esetekben alkalmazza (általában akkor, ha az értelmező szinonima jelentését a szótár más helyén, — mint címszót — már értelmeztük), hiszen a teljes megfelelést biztosító szinonima nagyon ritka. Az idegen nyelvi szinonimákkal való értelmezés ebből a szempontból még szerencsésebb lehet, de CHRISTA DILL — igen helyesen — fontosnak tartja a címszó állandó jelentésének megadását is az adott kontextus szerinti alkalmi jelentés feltüntetésében; „... muss bei solchem Verfahren die synonymische Grundbedeutung des Wortes angesetzt und nicht nur die für einen bestimmten Kontext verbindliche Übersetzung geboten werden.” [26]

Az értelmező—minősítő típusú írói szótárak legigényesebb értelmezési formája a meghatározó körülírás. Az ilyen írói szótár szerkesztőjének gyakorlatilag két elvi megoldás között lehet választania.

Az egyik lehetőség a válogató, szórványos értelmezés. Ennek lényege a Grimm-féle felfogás alapján: minek értelmezni az olyan mindennapi, alapvető szokat, amelyeket mindenki ismer, használ. (Ezt a felfogást képviselte nálunk Rubinyi Mózes Mikszáth-szótára.) De a modern írói szótárak körében sem idegen ez a felfogás. A Puskin-szótárral kapcsolatban SOROKIN határozottan ellenzi az olyan szavak értelmezését, amelyeknek jelentését az olvasók úgy is világosan ismerik. [27]

A részleges értelmezés mellett szól egy másik s talán nyomósabb érv is: Az értelmezés nem mentesülhet bizonyos szubjektív mozzanatoktól. Az általános és teljes értelmezést adó szótár szerkesztője nolens volens a saját felfogását is tolmácsolja, azt mintegy rákényszeríti a szótár használójára. Kétségtelen, hogy e tekintetben is érvényes BÁRCZI GÉZÁnak nagyon megszívlelendő megjegyzése: a szótár annál jobb, minél inkább háttérben marad a szerkesztő.

Végül a részleges értelmezésnek kedvez az a csaknem kivétel nélküli körülmény, hogy minden szótár megszerkesztése az első betűtől az utolsóig szakadatlan küzdelem a terjedősség, illetőleg terjedelem ellenében.

Nos, ha ennyi szempont támogatja a részleges értelmezést, milyen igény szól a minden esetre kiterjedő teljes értelmezés javára? Ennek a megoldási formának is vannak meggondolandó érvei.

Az első az, hogy milyen alapon döntünk valamely szó jelentésének közismert, általános vagy kevésbé ismert, illetőleg ismeretlen voltáról. A közhasználatú tárgyak, alapvető fogalmak megjelölésén túl minden szótár címszóanyagában felmerül egy sereg olyan szó, amelyeknek hovatarozása e szempontból bizonytalan. A szerkesztőnek szubjektíve (legjobb esetben valamely kollektíva bevonásával), de mindenképpen önkényesen kell döntenie ide vagy oda sorolásukról. A szubjektivitástól tehát így sem sikerül megmenekülni. Másrészt a nagyon hétköznapiaként vélt szavak is gyakran tartalmaznak számos olyan jelentésmozzanatot, amelynek megjelölése célszerű és fontos, másként nagyon sok árnyalat semmisül meg vagy marad homályban. A sokat emlegetett *asztal* helyett változatosság kedvéért vizsgáljunk meg egy másik, ugyancsak eléggé közismert, gyakran használt szót. Az *ablak* szónak Juhász Gyula költői nyelvén az alábbi jelentésárnyalatai különböztethetők meg a megfelelő kontextusok alapján (idézzve a Juhász-szótárból): [28]

Falnyílás világosság bebocsátására: *Szelid az este, mint a lányok, Vastráncos ablakok megett*, 522/2.

a) (átv költ) Erre emlékeztető jelenség: *A régi bánat úgy száll vissza hozzám... Mint hegedűszó bágyadt alkonyórán, Mikor ablaka nyílik vágyainknak*, 1217/4 kép szór|465/1 1106/8.

b) Az ablaknyílásba beépített keret, párkány: *Tegnap este a cipőmet Az ablakba kitettem*. 1370/2 enjamb Helyh|58/5 395/2 987/6 1022/3.

c) Az ablak külső felülete, környéke: *Nem álltál-e ablaknál, könnyezőn* 269/11 kérd Helyh|833/11 1082/4.

d) Ablaküveg: *Őszi est esője monoton Zenéjével dobol ablakomon* 953/3 kép told Helyh.

e) Az ablak mögötti belső térség: *A szomszéd ablakból időnkint Szívembe zsong egy drága zaj*, 1092/1 kép Helyh|503/12 833/3.

f) Jármű ablaknyílása: *Száguldó sorsom ablakából Tünő határra néz szemem S reménytelen tekintetével Időz elszálló réteken*. 527/1 metafor Helyh|ua: 527/9.

g) (Nem létező, képzelt) ablaknak megfelelő hely a falon: *jaj annak, aki él még s már halott... Keze remgeve babrál egy kilincsen, Amely kinyitna egy vak ablakot*, 1102/8 kép.

Ha egy szó értelmezése téves, vagy szubjektíve befolyásolja is az olvasót, mégis felhívja a figyelmét olyan jelenségekre, amelyek kiváltják helyeslését vagy ellenkezését, a felmerült kérdés vizsgálatára készítetik, támpontot adnak neki, s esetleg újabb, tökéletesebb megoldás keresésére inspirálják. Ha egy jelentés, értelmezés az írói szótárban bizonytalan, homályos — s ez a szépirodalomban egyáltalán nem ritka eset —, ezt a szótár szerkesztőjének — felfogásom szerint — jeleznie kell. Ezt vallotta és alkalmazta már Scartazzini és B. Schmidt is Dante-, illetőleg Shakespeare-szótárában; ezt az utat követi a Goethe- és a Juhász-szótár is.

A minden szó minden jelentésére kiterjedő teljes értelmezést támogatja egy igen lényeges gyakorlati követelmény is; az, hogy a szótár önállóan is olvasható, használható legyen. Ha az írói szótár olvasójának — akár kutatás, akár ismerkedés szándékával veszi kézbe valaki — minduntalan egy másik, általános értelmező szótárt is fel kell ütnie, mert hol ennek, hol annak a szónak az értelmezésére kíváncsi, akkor az olvasó elkedvetlenedik, bosszankodik, végül teljesen félreteszi szótárát. Ellenkező esetben viszont, ha valamely kérdésben az általános értelmező szótárból nem kap kielégítő tájékoztatást, bizakodva veheti kézbe az írói szótárt, hiszen az is teljes

értékű, normatív jellegű, és sok esetben részletezőbb, mint az általános értelmező szótár.

Kétségtelen tehát, hogy mindkét értelmezési típusnak van létjogosultsága. Magam a minden szót értelmező írói szótárt tartom helyesebbnek, teljesebb értékűnek. (A magyar írói szótárak szerkesztésében ez a felfogás egyöntetűen érvényesül.)

Az értelmezéssel kapcsolatban minden óvatosság mellett is (a későbbiekben még tárgyalandó objektív fogódzók még oly gondos számbavételével is) számolnunk kell a szubjektivitásnak bizonyos fokú jelenlétével, azzal a már előbb is jelzett körülménnyel, hogy minden nyelvi jel jelentésének kettős szubjektív falat kell áttörnie: a beszélő (író) és hallgató (olvasó) egyéniségét a maga sokrétű komplexumában. (Ennek jelentőségét domborítja ki, s talán túlzott mértékben is hangsúlyozza FABRICZIUS K. FERENC. [29])

A szubjektivitásnak ez a két fókusza minden nyelvi jel jelentésének felhasználásában és értelmezésében (leadásában — felvevésében) érvényesíti a maga erősebb-halványabb reflektorozó hatását a legegyszerűbb dialógustól kezdve a legelvontabb elméleti fejtegetésig. Az értelmezésnek tehát mindig az a feladata, hogy ezeknek a szubjektív elemeknek a kilengéseit minimálisra csökkentse az objektív támpontok feltüntetésével. Azt azonban tudomásul kell vennünk, hogy az értelmezés sohasem egy pontra rögzített. Minden értelmezésnek van egy bizonyos ingadozási sávja. A jelentés síkján tehát éppen úgy hiába keresnénk a tiszta kategóriákat, mint a nyelv bármely más területén; kezdve a fonémáktól, a szófajok és mondatrészek, az egyszerű és összetett mondat között mindenütt bőséggel találunk átfedéseket, bizonytalan határeseteket.

A szótári értelmezés legtökéletesebb, legmagasabb rendű formája tehát a meghatározó körülírás. A modern értelmező szótárak (az ún. közép- és nagyszótárak) általában ezt alkalmazzák. Felfogásom szerint az írói szótár értelmezésének is ez a követendő, alapvető módja, mégis az általános szótárral szemben bizonyos módosításokkal.

Az általános értelmező szótár feladata természetesen a pontosságra törekvő megjelölés, az írói szótáré viszont a megkülönböztető jelleg kidomborítása; vagyis az írói szótár értelmezésének a köznyelvi (általános szótári) értelmezéshez viszonyítva kell megjelölnie a címszó jelentését. Azt kell kifejeznie, hogy megegyezik-e a szóban forgó nyelvi jel jelentése a köznyelvi jelentéssel, vagy eltér tőle valamilyen módon.

Mínthogy az írói szótárban mindenkor egyéni, alkalmi felhasználásról, illetőleg jelentésről van szó, az értelmezésnek azokra a kontextusból fakadó jelentésmozzanatokra kell különös gondot fordítani, amelyek a kontextus szituációs mezejében mutatkoznak meg. Az általános szótár a szavak standard, sztatikus jelentéseleseit tünteti fel elsősorban, az írói szótár ezzel szemben a szituáció következtében létrejövő új mozzanatokat, egyedi sajátosságokat domborítja ki. Ezért az általános szótár értelmezése túlnyomólag a lexikális, mégpedig a köznyelvi használatban megszokott lexikális mezőre vonatkozik, gyakran kizárólag erre korlátozódik. A szituációs mező csak másodrendű kísérő, vagy egyáltalán nem érvényesül.

Az írói szótár értelmezésében megcserélődnek ezek a szerepek. Mutassa ezt egy konkrét példa:

A *sugárút* címszót az ÉrtSz. így értelmezi: „Központi térségből induló, ill. azt metsző egyenes, hosszú, széles(ebb), gyak. fákkaal szegélyezett városi (fő) út-vonal.” [30] Ezekből az általánosságban igen fontos, jellemző fogalmi jegyekből — mint a lexikális mezőbe tartozó jelentésmozzanatokból — az írói felhasználásban nem egy háttérbe szorul, funkció nélkül marad, tehát az értelmezésben sincs rá szükség.

Amikor Juhász Gyula ezt írja: „Ő szomorú bolondság Rímebe törni mind a drága szépet. Mely a szivárványos, márványos élet Nagy sugárútján pompázik, ...” az előbbi fogalmi jegyekből alig maradt valami a *sugárút* szónak költői képbe szőtt felhasználásában. A fogalmi jegyekből itt csak annyi aktualizálódik, amennyi a jelentésmagot még éppen őrzi: ’hosszú, széles út’. A szituációs mező szempontjából a *sugár* előtag (mint jelző) lényegében közömbös. A felhasználásnak ebben az esetben tehát az értelmezés nem a lexikálisan specifikusból táplálkozik, csupán a szó genusának van szemantikai funkciója, a speciesnek nincs.

Az ilyen jelentésmódosulás s az ennek következtében alkalmazandó értelmező módszer azonban egyáltalán nem törvényszerű. A szépirodalmi nyelvre jellemző ún. költői kép értelmezésében az általános szótár megelégedhet egy egyszerű utalással anélkül, hogy külön értelmezné a képi használatban érvényes, ún. átvitt értelmű jelentést (vö. az ÉrtSz. ilyen „átv.” jelzéseit). Az írói szótárnak azonban éppen az ilyen képi szóhasználat értelmezésében van sajátos feladata, tehát a képi jelentésárnyalatot is értelmeznie kell. (A költői kép mibenlétével, írói szótári minősítésével külön fejezetben foglalkozom.)

Összegezve: az írói szótár értelmezése lényegében abban tér el az általános szótári értelmezéstől, hogy az értelmezés súlypontja áttolódik a kontextus szituációs mezejére. Ez természetesen feltételezi a szituációs mező két szegmentumának: a külső helyzet és hangulati érzelmi velejáró (stilisztikai érték) vizsgálatának szótári rendszerezését, illetőleg ilyen minősítő rendszer kialakítását, minősítő jegyek megállapítását, amelyek a lexikográfiai értelmezést lehetővé és megbízhatóvá teszik. (Ezeknek a feladatoknak a megoldását a kontextusról, illetőleg a stilisztikai minősítésről szóló fejezetekben tárgyalom.)

* * *

A szótári értelmezésnek nemcsak a szótári gyakorlatban van gazdag hazai és külföldi hagyománya, hanem az elméleti alapvetés tekintetében is olyan körültekintő gondosságú útmutatással rendelkezünk, mint BALÁZS JÁNOSnak az értelmezésről szóló tanulmánya. [31] Így az értelmezés gyakorlati alkalmazásának egyes kérdéseiből csupán azokkal kell foglalkoznom, amelyekben az írói szótár eltér az általános szótári módszerektől.

Az általános szótári értelmezéshez viszonyítva az írói szótári értelmezések három csoportba sorolhatók:

- a) az értelmezés azonos az általános szótári értelmezéssel (magyar vonatkozásban az ÉrtSz. értelmezésével);
- b) az általános szótári értelmezés módosított felhasználása;
- c) új értelmezés.

Az első típusban főleg azok a címszók szerepelnek, amelyek történeti múltjuknál (régiségüknél), használati elterjedtségüknél vagy egyéb (pl. nyelvtani kötöttségi) adottságaiknál fogva a jelentés kevésbé hullámzó mély vizében foglalnak helyet. Gondolhatunk itt — magyar vonatkozásban — a finnugor vagy uráli eredetű szókra, másrészt a technika századának elterjedt használati eszközeinek nevére (*gépkocsi*, *telefon*, *rádió* stb.), illetőleg a viszonyjelölő formaszókra stb.

Az általános szótári értelmezés módosítása két irányú: vagy egyszerűsítő (vö. a *sugárút* előbb idézett példáját) vagy részletesebben kifejtő, illetőleg szétbontó. A részletes kifejtés főleg az átvitt értelmű szóhasználatban mutatkozik meg (erről alább részletesebben szólok). Az értelmezés szétbontása voltaképpen új jelentésárnyalat megkülönböztetését eredményezi, illetőleg teszi szükségessé az értelmezendő adatok alapján. Pl. a *halál* címszónak Juhász Gyula költői nyelvében határozottan

elkülönül egymástól az 'élő szervezet működésének végleges megszűnése, meghalás' (az ÉrtSz.-ban is feltüntetett) értelmezése mellett egy 'az élet megszűntével bekövetkezett állapot' jelentésárnyalata is: „E bánatot magammal hurcolom Az életem s a végtelen halálban!” (Mégis ...): „E dalt dalolta hű öregek ajka, Kiket halálban ringat messzi táj.” (Koronázás); „... s sorsod szép és bús rege És a halálod büszke örök élet!” (Lord Byronhoz), stb.

Az új értelmezés legegyszerűbb, legtermészetesebb esete a neologizmusok, a költői szóalkotásból származó címszók jelentésének megállapítása. Ezek köre pedig rendkívül széles és heterogén, hiszen a jelentés szempontjából nemcsak a szóteremtés produktumai tartoznak ide (egyéni szóteremtésnek, tehát új szónak tekintem az írói (költői) nyelvből azokat a szókat, amelyek nincsenek szótározva), hanem a szemantikai neologizmusok is, vagyis a már meglevő, köznyelvi vagy rétegnyelvi szóknak új jelentései, elsősorban és leggyakrabban az ún. átvitt értelmű jelentések. Ilyenek az írói (költői) nyelvben alighanem gyakoribbak, mint a köznyelvileg használt (konkrét) jelentések.

Az alkalmi szójelentések megállapítása — mint már eddig is láttuk — csak a grammatikai szerep, a szintaktikai összefüggés tisztázásával történhet. A szókörnyezetnek, közvetlenül az egy szintagmába illesztendő nyelvi jeleknek, illetőleg jelkapcsolatoknak jelentésdetermináló szerepe éppen akkor mutatkozik meg, amikor egy szónak ismert, köznyelvi jelentése mellett szokatlan, újszerű jelentését próbáljuk megállapítani. Köznyelvi, ismert szónak új jelentése nagyon gyakran keletkezik az ún. költői kép révén. Meg kell tehát vizsgálnunk a költői kép mibenlétét és lexicográfiai feldolgozásra alkalmas elemzésének lehetőségét (vö. A költői kép c. fejezetet).

Az általános szótárétól eltérő új értelmezési módnak minősül a tulajdonnevek, idegen szók (szövegek) stb. értelmezése is; vagyis azoké a nyelvi jeleké, amelyek az általános értelmező szótárakban nem szerepelnek, de az írói szótárnak a közszókkal egyenlő értékű elemei, az írói szótárban feldolgozott korpusz részei.

A tulajdonnevek értelmezése

A régebbi felfogással ellentétben ma már általánosan elfogadott álláspont, hogy a tulajdonneveknek is van jelentésük. [32]

A tulajdonnév tehát csak abban tér el a köznévtől, hogy más a jelölő funkciója. A köznevek osztályokat jelölnek (s csak külön nyelvi eszköz — pl. kijelölő jelző — segítségével válnak alkalmassá egyedi dolog jelölésekre), a tulajdonnevek viszont osztályok egyedeit jelölik. [33]

Ha már most a tulajdonnévnek jelentése van, akkor a tulajdonnév szótárilag is értelmezhető. De ez az értelmezés — éppen az említett funkcionális különbség miatt — szükségképpen eltér a köznevek értelmezésétől. Az értelmezés formája lényegében itt is az értelmező körülírás. Egyszerűsíti az értelmezést az, hogy a tulajdonnévnek nem kell megadni sajátos megkülönböztető (részosztály) jegyeit. Ha általában a *színész* szót mint közszót értelmezem, nem elég a *genus* (fogalmi osztály) szerinti besorolás (az, hogy a színész 'személy'), hanem 'olyan személy, aki színpadi művek alakjainak megelevenítésével, illetőleg színpadi szerepek játzásával hivatászerűen foglalkozik'. Ha viszont a *Csontos* (Gyula) tulajdonnevet értelmezem, a 'színész'-nek mint fogalmi osztálynak megnevezésével megadtam az összes idetartozó egyedek (Egressy Gábor, Gózon Gyula stb.) sorát, halmazát. Az egymást pontosabban meghatározó jegyek tehát itt más típusúak. (Személyeknél a leglényegesebb élet-

rajzi adatok, röviden: a születési és halálozási évszám; élő személyeknél persze csak az első). A *Csontos* (Gyula) tulajdonnévi címszó szótári értelmezése tehát ez: színész (1883—1945).

NB! Ha a tulajdonnév nemcsak egy egyedet (individuumot) jelöl, hanem többet is (mint a családnevek nagy része), akkor az egyedit (keresztnévvel, utónévvel történő szűkítés) vagy már a címszóban elvégezzük, vagy alcímszó beiktatásával oldjuk meg. Tehát az írói szótárban a címszó lehet *Csontos* vagy *Csontos Gyula*. Az előbbi esetben az értelmezéshez kerül az egyeditő, az egyértelműséget biztosító nyelvi jel: — *Gyula*: színész... (A *Gyulának* persze mindenképpen szerepelnie kell a címszók sorában is, de csupán utaló címszó marad a megfelelő ábécérendi helyen.)

A fogalmi osztály megjelölésében is alkalmazhat megszorításokat, pontosabb megjelölést az írói szótár. Ha pl. az értelmezendő személy idegen nemzetiségű, a foglalkozást jelentő osztály megjelölése mellett feltüntetjük a nemzetiséget is. (Pl. *Beethoven*: Ludwig van (1770—1827) német zeneszerző.

Hasonló a helyzet az egyéb típusú tulajdonnevekkel kapcsolatban is. Pl. a földrajzi neveket szintén besoroljuk a megfelelő osztályfogalomba (város, község, folyó, hegység stb.), de az osztályfogalmat megfelelően szűkítjük (pl. franciaországi folyó, dunántúli község, dél-amerikai hegység stb.).

Az értelmezésnek ez a formája nem idegen és ismeretlen a lexikográfiában, de külön szótári nemben: a lexikonban szokásos ismerettári (enciklopedikus) értelmezésben használatos. Az írói szótár a tulajdonnevek besorolásával egyesíti a két értelmezési műfajt. (Közel áll e tekintetben az írói szótárhoz a „Petit Larousse” típusú kiadvány, amely külön-külön ábécérendbe sorolva, de egy kötetbe foglalva nyújtja a köznevek és tulajdonnevek értelmezését.)

Speciális értelmezési eljárást igényel az írói szótárban az a tulajdonnév, amelynek „appellatív” értéke is van. Ennek a legegyszerűbb, átmeneti esete az olyan felhasználás, amikor a szóban forgó személy, tárgy, dolog stb. a már jelzett ismerettári adatok mellett valamely különös ismertető jeggyel felruházva, azzal mintegy elválaszthatatlan egységben szerepel az írói, költői műben. (Ilyenkor a szabványos ismerettári adatok feleslegessé is válhatnak.) Így kerül pl. a Goethe-szótárban az *Alfonzo* címszóhoz első jelentésként ez az értelmezés: „Name eines span[ischen] Adligen, der sich als Banditenführer Crugantino nennt”. [34] Ugyanez a tulajdonnév előfordul címszóként a Juhász-szótárban is egészen más jelentésben, de ugyanilyen értelmezési típusban: „XIII. Alfonz spanyol király (1908-ban feleségével, Enával Budapestre látogatott).”

Nagyon csábító volna itt annak a kérdésnek a felvetése, vajon Juhász Gyula tréfás, ironikus hangvételű versének nincs-e valamilyen visszacsengése a Goethénél szereplő „Banditenführer”-hez. Az ilyen összefüggések vizsgálata azonban nem szorítható be a szótári keretekbe.

Egy másik gyakori sajátság a tulajdonnevek metaforikus vagy metonimikus használata. Pl. a Werthernek ebben a mondatában: „Ossian hat in meinem Herzen den Homer verdrängt.” Ilyenkor az értelmezésben a fogalmi aspektus mellett a stilisztikai mező is aktivizálódik, tehát az értelmezésben ennek is meg kell mutatkoznia. A megoldás többféleképpen történhet. Legegyszerűbben a megfelelő stilisztikai minősítő jeggyel — pl. metafora, meton. stb. — vagy ha illet egyébként nem alkalmaz a szótár, külön megjegyzéssel. Érdekes véletlenként itt is párhuzamba állítható a Goethe-szótár egyik előfutáraként elkészített Werther-szótárnak és a Juhász-szótárnak *Homer* (Homer) címszáva, illetőleg szócikke. A Werther-szótárban a címszó az idézett előfordulás után a következő kiegészítő értelmezést kapta: „mit Übertragung des Namens auf das Werk.” [35]

A Juhász-szótár a címszó négy előfordulását három jelentésbe (jelentésárnyalatba) sorolja: 'Homérosz, az európai irodalom első nagy költője' ...; a) (átv) 'Ismert,

nagy tiszteletnek örvendő énekes' ...; b) (átv) *magyar* —: 'Arany János' ... (Az a), b) alatti jelentéshez tartozó idézetek *meton* (=metonímia) minősítő jegyet kaptak.)

Ugyanúgy, mint a közszóknak, a tulajdonneveknek az értelmezése is gyakran okoz gondot ingadozásával, bizonytalan minősítési lehetőségével. Az appellatív értéknek ilyen határeseiteire gondolok: „... tudom, hogy lesz még ünnep egyszer, Hol Helfferichnél Ehrlich többet ér S Pasteur külön, mint száz véres vasember,” (Juhász Gy.: *Salve*). A két első tulajdonnév nyilvánvalóan szimbolikus értékű. Pasteur esetében már nem annyira világos az appellatív érték, de a két előbbihez csatlakozva igen valószínű. (A szótári minősítésben a szó „szimb. (=szimbólum) is” minősítést kapott.)

Még rejtettebben, szemérmesebben visszahúzódva csepegtette el az appellatív értéket a költő akkor, amikor Csokonai szobra előtt így elmélkedik: „Míg álltál boldog magasan fölöttem S deres subában ködlött a jelen. Belémeredtél az örök jövőbe: Csokonai, magyarság, Debrecen! (Juhász Gy.: Csokonai szobránál). Csokonai itt nyilván nemcsak a felvilágosodás korának legnagyobb magyar költője, hanem 'példaként tekintett költő előd, sorstárs' is.

Nem véletlen, hogy itt is, másutt is Juhász Gyula költői nyelvéhez folyamodom igazoló példáért. Csak a részletesen elemző módszer segíthet hozzá az ilyen hajsza éreztű árnyalatok felismeréséhez, s ez természetesen abban a költői (írói) korpuszban áll leginkább rendelkezésemre, amelynek mikrofilológiai elemzését a szótárszerkesztés során el kellett végeznem.

Más jellegű, tehát más értelmezési formát kíván az írói szótárban az idegen szók feltüntetése. A legegyszerűbb, legtermészetesebb megoldás itt az, ha ilyenkor a kétnyelvű szótárak szinonim értelmezését hívjuk segítségül (miként előbb az enciklopédiáét), vagyis megadjuk az anyanyelvi megfelelőt. Esetenként természetesen itt is szerepelhet kiegészítő értelmezés. Pl. *delendam* címszónál: — *esse censeo* = 'Az a véleményem, hogy [Karthagót] el kell pusztítani' (Cato senex híres szállóigéje).

A jelentések szétválasztása és rendszerezése

Statisztikai megállapítások igazolják, hogy az írói szókincsnek, tehát az egy írói korpuszba tartozó szavaknak több, mint fele hapax legomenon. [35a] Ebből következik, hogy az írói szótár címszavainak jelentős része az írói felhasználásban egyjelentésű szó. Minthogy pedig a többször előforduló szók között is vannak szótárilag azonos jelentésűnek minősülő felhasználások, az írói szótár címszavainak igen tekintélyes hányada (több írói szótárban végzett statisztika szerint mintegy 60—65%-a) monoszemikus. [36]

Ez a tény bizonyos szerkezeti előnyt jelent az írói szótárban az általános szótárral szemben: megkönnyíti a jelentésstruktúra összeállítását, de persze csak a szótárnak egyik részében. A többjelentésű szók jelentésstruktúrája viszont annál bonyolultabbá válhat. Az elrendezésben két irányvonal érvényesülhet.

a) Követve az általános értelmező szótárak rendszerét, a jelentésstruktúra a legkonkrétabb, illetőleg legelterjedtebb jelentésből indulhat ki, és haladhat az elvont, ritkán felbukkanó jelentések felé. Nem meglepő, hogy az ilyen rendszerezésre a szókincs legősibb, primitív rétegéből származó szavak — testrészek, természeti alapjelenségek neve — kínálkoznak szemléletes például: *láb* → *asztalláb*, *hegyláb*, *verseny láb*; *szív* → 'érzés'; *szél* 'bizonytalan hír, események sodra', 'a belekben keletkező gáz', 'sűrített levegő', (nép) 'szélütés, hűdés'; *tűz*: (katonai) tüzelés, '(borban) erő', 'égető fájdalom', 'lelkesezés, szenvedély' stb.

Az értelmező-minősítő írói szótárak prototípusában, a Puskin-szótárban az a kettős elv vezérli a jelentésstruktúra kialakítását, hogy a címszó fő jelentéséből ágazzanak ki a többi jelentések; másrészt az egyik jelentés vezessen el a másikhoz, ismét abból vezetendő le a harmadik stb. (Persze nem genetikus, hanem fogalmi ágrendszerről van szó.) [37]

A másik alapvető rendszerezési szempont többé-kevésbé elszakad az általános szótári gyakorlattól, és a költői használat szerinti gyakoriság elvét követi. Ez az elv mutatkozik meg a Goethe-szótár szócikkeinek struktúrájában. De a statisztikai elv csak megszorításokkal, a fogalmi körök összefüggésének, a tartalmi szempontok egységének megóvásával érvényesül. [38]

A jelentésstruktúra felépítése tehát gyakorlatilag nem történhet egyetlen vezérelv szerint, nem hiába küszködnek vele a szótárírók évszázadok óta. Az írói szótárban is — mint az általános szótárak túlnyomó részében — a logikai és statisztikai (gyakorisági) szempontok harmonikus kiegyenlítésére törekednek a szótárírók. A szintézist hathatósan elősegíti a jelentésárnyalatok megkülönböztető beiktatása. Tehát egy vagy több fő jelentéshez csatlakoznak a ritkábban előforduló, bizonyos vonatkozásokban eltérő, elkülönülő jelentésárnyalatok. (A modern lexikográfiában általánosan elterjedt egyszerű jelölési rendszerrel a fő jelentéseket számokkal, a fő jelentéseken belül felsorolt árnyalatokat az ábécérend kisbetűivel különböztetjük meg. Ez a jelölési rendszer gyakran bővül még a jelentéscsoportokat egybefogó római számok bevetésével, illetőleg a finomabb árnyalásokat jelző vékony szedésű vagy megkettőzött betűk (aa, bb) esetleg görög betűk stb. alkalmazásával.)

A jelentéseknek ez a széttagolása jól áttekinthető képet ad, de természetesen csak a megadott értelmezéseknek megfelelően kiválasztott jelentésű (jelentésárnyalatú) példákról, miközben a jelentésstruktúra szempontjából homályos, de az egyéni stílussajátságok szempontjából esetleg igen értékes felhasználási a címszónak történetesen be sem kerülnek a szótárba. Teljesen indokolt CHR. DILL fenntartásos megállapítása: „Auf jeden Fall scheint darin eine Gefahr zu liegen, sich mit der Analyse des Wortes zu begnügen. Bei der Technik der Reihung darf der Lexikograph nicht stehenbleiben, er muss die Technik der Komposition beherrschen. Das vornehmste, wenn auch schwerste Ziel darf niemals aus den Augen gelassen werden: die Synthese, das Zusammen- und Unterordnen der verschiedenen Bedeutungsgruppen zum lebendigen Wortorganismus.” [39]

A jelentésstruktúra felépítésében, az értelmezés és illusztráló példák konvergenciájában jelentkező sok-sok Skylla és Charybdis leküzdésében az értelmezés rugalmassága segíthet legtöbbet, amint ezt SCHADEWALDT kifejtette a Goethe-szótár bevezetőjében.

Az értelmezésnek nem szabad túlságosan szűkre szabottnak lennie, hogy beleférjenek a sajátos egyedi vonásokat tartalmazó adatok is. (Ezeknek egymástól, illetőleg az értelmezésben körülírt fő jelentéstől való távolodását tipográfiai jelzéssel is ki lehet többé-kevésbé fejezni, pl. | vagy || elválasztó jelekkel.)

Az írói szótárak jelentésstruktúrájában és különösképpen a jelentések, jelentéscsoportok elrendezésében figyelembe kell venni még néhány olyan körülményt is, amely e szótártípus sajátosságaiból következik.

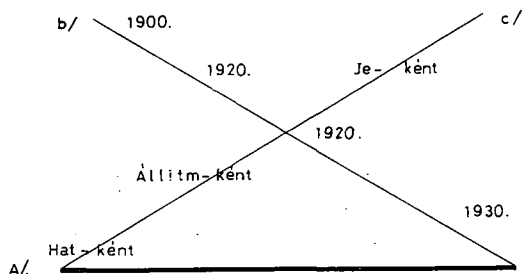
Az írói szótár természeténél fogva szinkron nyelvallapotot tükröz. Ezen belül azonban egyáltalán nem közömbös a diakronia, vagyis az, hogy egy szó, illetőleg annak különböző felhasználásai és jelentései az írói (költői) pályát egészében átfogják-e, vagy csak bizonyos szakaszaira korlátozódnak. Szintúgy nem közömbös az sem, hogy a jelentésstruktúrában mutatkozó eltérések (jelentésváltozások) és az időbeli egymásutániség között van-e valamilyen megfelelés, szabályszerűség. Ezek a

körülmények pedig azt írják elő, hogy az írói szótár idézetei, esetleg jelentései (jelentésárnyalatai) időrendi sorrendben álljanak egymás után. Persze ez az időrendiség nem kerekedhet a jelentésstruktúrának már előbb jelzett felépítési rendje fölé, hanem csak vele békés egyetértésben, s amannak alárendelve valósulhat meg.

Egy másik, nem kevésbé figyelmet érdemlő szempont az írói szótár anyagának elrendezésében a szintaktikai és frazeológiai kapcsolatok helyének megállapítása. Írói szótárban nem lehet közömbös, hogy egy főnév jelzővel vagy jelző nélkül fordul-e elő, s persze az sem, hogy milyen jelzőkkel. Szintúgy fontos jegye az egyéni stílusnak a melléznevek mint determinánsok szerkezeti alaptagjának milyensége. Tükrözni kell továbbá az írói szótárnak az igék vonzatait és megannyi más, a szintaktikai felhasználásból adódó nyelvi, stilisztikai sajátsgát.

Az állandósult szókapcsolatok (frazeológiai egységek) kivetítését sem mellőzheti az írói szótár, hiszen ezek nemcsak szemantikailag különülnek el, hanem mindenkör sajátos jellemzői az egyéni stílusnak is. Ezeknek a jelkapcsolatoknak mint stílus-elemeknek az ábrázolása, a jelentésstruktúra keretében történő elhelyezése tehát egy újabb jelentős keresztező tengelyt idéz vagy idézhet elő az írói szótárnak a jelentésstruktúrán nyugvó rendszerében.

Ha már most a szócikk felépítési rendjében továbbra is a jelentésstruktúrát tekintjük alapvetőnek, akkor ennek mint fő tengelynek legalábbis két, egymástól független és egymástól eltérő irányú keresztvonalával kell számolnunk: az időrendiséggel és a (stíluselemeket is tartalmazó) szintaktikai (frazeológiai) kapcsolatok tengelyével. Sematikus ábrázolásban ilyenformán:

- A) tengely = jelentés
- b) tengely = időrend
- c) tengely = grammatikai (szintaktikai) felhasználás (melléknév esetén)

A felsorolt, különböző rendszerezési szempontok alapján az értelmezés következetességére nagy gondot fordító Petőfi-szótár az alábbi módon szándékozik szócikkeit elrendezni: „1. (alap) jelentés; példák — jelző, illetve határozó nélkül — erre a jelentésre; 2. birtokos jelzős szerkezetek, példákkal; 3. minősítő jelzős — igék-nél határozós — szerkezetek, példákkal; 4. állandó igés kapcsolatok, illetve igék-nél állandó névszós kapcsolatok; 5. frazeológia, vagyis állandósult (esetleg átvitt jelentésű) szókapcsolatok, szólások, szóláshasonlatok, közmondások.

A fő címszó jelentései közé a maguk megfelelő helyére beépítendő azok a jelentések is, amelyek anyagunkban csak egy-egy alcímszó jelentéseként fordulnak elő. Ha ezt a módszert gondosan alkalmazzuk, az alcímszónál nem kell új jelentéseket megadnunk, hanem egyszerűen utalhatunk a címszó megfelelő jelentésére.

Nagy figyelmet fordítunk az állandósult szókapcsolatokra (frazológiai egységekre), amelyek Petőfi nyelvére külön-külön és együttvéve talán szóhasználatánál is jellemzőbbek. Nagyobb szócikkekben kiemelhetünk egyébként nem állandó szókapcsolatokat is, ha ezáltal a cikk áttekinthetőbbé, világosabbá válik. Igyekszünk a felesleges ismétléseket elkerülni; a rövidség kedvéért a szókapcsolatokat csak akkor értelmezzük, ha erre feltétlenül szükség van, s igen gyakran csak a lelőhelyet adjuk meg, szövegpélda nélkül. Átutalhatunk a szókapcsolat valamely tagjára vonatkozó más szócikkre is.” [40]

JEGYZETEK

- [1] A jelentéssel kapcsolatos szinte áttekinthetetlenül gazdag irodalomból főleg Ахманов, О., С., *Очерки по общей и русской лексикологии*. Москва 1957; GOMBOSZ ZOLTÁN, A m. tört. nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan. Pécs 1926; GUIRAUD, P., *La Sémantique*. Paris 1954.; KÁROLY SÁNDOR, *Általános és magyar jelentéstan*. Bp. 1970; KATZ, J.—FODOR, J. A., *The Structure of a Semantic Theory*. Language XXXIX (1963); SCHAFF, A., *Einführung in die Semantik*. Berlin 1966; SCHMIDT, W., *Lexikalische und aktuelle Bedeutung*. Ein Beitrag zur Theorie der Wortbedeutung. Berlin 1963; ROSETTI, A., *Le mot. Esquisse d'une théorie générale*. Copenhague—București 1947.; ULLMANN, St., *Précis de sémantique française*. Bern 1952.; WEISGERBER L., *Das Problem der inneren Sprachform und seine Bedeutung...* Germanisch—Romanische Monatsschrift XIV. (1926); WÜSTER, E., *Die Struktur der sprachlichen Begriffswelt und ihre Darstellung in Wörterbüchern*. (Studium Generale) 1959.; CASARES, J., *Introducción a la lexicografía moderna*. Madrid 1950. munkáira támaszkodtam.
- [2] SCHMIDT i. m.
- [3] KÁROLY i. m.
- [4] MMNyR. I. 156 kk.
- [5] WALPOLE, H., R., *Semantics. The nature of words and their meanings*. New York 1941.
- [6] HAGER, G., *Gesund bei Goethe. Eine Wortmonographie*. Berlin 1955; BENKŐ LÁSZLÓ: *Weimarer Beiträge* 1960. 345.
- [7] ZUMTHOR, P., *Stylistique et Poétique*. (Style et Littérature) Le Haye 1962. 25.
- [8] *Goethe Wörterbuch*. (I. I.) Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz 1966. (Einführung.)
- [9] Uo.
- [10] GRIMM, J., *Vorrede zum I. Bd. des Deutschen Wörterbuchs*. 1854.
- [11] Utal rá SCHWEISTHAL, K., G., *Die Bedeutung der Sprachinhaltsforschung für die maschinelle Sprachbearbeitung*. Beiträge zur Linguistik und Informationsverarbeitung 10. (1967): 48.
- [12] GÁLDI LÁSZLÓ, *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp. 1957. 4.
- [13] *Goethe Wörterbuch*. (I. I.) (Einführung.)
- [14] NyK. LXXI (1970): 248.
- [15] BÁRCZI GÉZA, A m. nyelv életrajza. Bp. 1963. 385.
- [16] Vö. KIEFER FERENC: MTA. I. OK XXIII (1966): 175.
- [17] HAGER i. m.
- [18] SCHWEISTHAL i. m.
- [19] SCHAFF i. m.
- [20] TOGBY, K., *Grammaire, lexicologie et sémantique*. Cahiers de Lexicologie VI (1965): 3—7.
- [21] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, *A szavak stilisztikai értékeléséről*. NyK. LXVI (1964): 142.
- [22] GREIMAS, A., J., *Signification dans le discours*. Cahiers de Lexicologie V (1964) II: 24.
- [23] GREIMAS i. m. 23.
- [24] SCHMIDT i. m. 23.
- [25] KOVALOVSKY MIKLÓS, *Egy Ady vers világa*. Bp. 1965. (MNyTK) 111.
- [26] DILL, CHR., *Lexika zu einzelnen Schriftstellern*. Forschungen und Fortschritte 33 (1959): 371.
- [27] *Vopr. Jazük*. 1957. 130.
- [28] Juhász Gyula költői nyelvének szótára. Szerk. BENKŐ LÁSZLÓ. Bp. 1972. (Az idézetek utáni számok a kritikai kiadás vers-, ill. sorszámaikat jelzik.)
- [29] FABRICZIUS KOVÁCS FERENC, *Jelentés, társaslélektan, kommunikációelmélet*. M. Pszichológiai Szemle XXIV (1967): 331.
- [30] ÉrtSz. V. 1296.
- [31] *A szótárirás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában* (Szerk. ORSZÁGH LÁSZLÓ) kötetben. Bp. 1962. (Nytd. Ért. 36/66)

- [32] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár címszavai. SzTF. Tud. Közl. 1971/I: (uo. szakirodalmi áttekintés).
- [33] KÁROLY i. m. 112.
- [34] Bd. 4. Lief. 398.
- [35] MERKER, E., Wörterbuch zu Goethes Werther. (1—3. Lief.) Berlin 1958—63.
- [35a] Vö. ALINEI, L., M., La lista di frequenza della Divina Commedia. Utrecht. É. n. (1965).
- [36] Vö. BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szótár teljessége. SzTF. Tud. Közl. 1969. 38.
- [37] Vö. SCHMIDT i. m.
- [38] Vö. HAGER i. m.
- [39] DILL i. m. 372.
- [40] MTA I. OK. XXII (1965): 375.

ТОЛКОВАНИЕ В СЛОВАРЕ ПИСАТЕЛЯ

Л. Бенкő

Самой важной задачей при составлении словаря писателя является определение значения толкуемого слова — того значения, которое дано в контексте. При этом необходимо иметь в виду три аспекта значения слова:

а) сигнификативный (предметный, логический); он учитывается при определении структуры значения,

б) прагматический (эмоциональный) — экспрессивно — эмоциональные элементы, стилистическая окраска языкового знака;

г) контекстуальный (структуральный) — связь данного знака с другими знаками и грамматическая обусловленность. В соответствии с этими тремя аспектами значение слова в словаре писателя толкуется с точки зрения: а) содержания, б) стилистики, в) грамматики.

При определении структуры значения слова в словаре писателя учитываются актуальные (неустойчивые) значения. Отсюда вытекает первая практическая задача. — выяснение групп и подгрупп (значений и оттенков значений), в которые входят заглавные слова. Поскольку в словаре писателя большую роль играют отдельные значения и оттенки значения, по мнению автора, необходимо толковать все заглавные слова.

При толковании словаря писателя автору представляется необходимым решить следующий круг проблем:

а) Что такое значение? то есть, определение того, что можно и нужно толковать.

б) Как, каким образом нужно толковать слово, какие аспекты учитывать при определении значения?

в) Что толкуется — значение чего определяется (значение слова, может быть морфемы, словосочетания или предложения)?

г) С какой глубиной раскрыть структуру значения, оттенков?

д) Как можно сохранить относительную объективность толкования при описании разных оттенков и вариаций, возникших вследствие индивидуальных ассоциаций и употребления слова в данном контексте.

Автор занимается также толкованием значения собственных имён, иностранных слов и т. д., то есть объяснением тех языковых знаков, которые в обычных толковых словарях не даются, но органически входят в словарь писателя и используются писателем наравне со словами литературного языка.

ÜBER DIE ERLÄUTERUNG DER STICHWÖRTER IM AUTOREN-WÖRTERBUCH

Von *L. Benkő*

Die wichtigste Aufgabe des Autorenwörterbuches ist — der Auffassung des Verfassers nach — die Feststellung der Bedeutung, und zwar der im schriftstellerischen Korpus geltenden Bedeutung der Stichwörter. Hinsichtlich des Autorenwörterbuches sollen besonders drei Aspekte der Bedeutung vor Augen gehalten werden: a) logisch-inhaltliche (signifikative) Relation, auf deren Grund die Bedeutungsstruktur des Wörterbuches aufgebaut ist; b) emotionale (pragmatische) Seite, d. h. die sogenannten emotionalen Elemente, der stilistische Wert des sprachlichen Zeichens; c) kontextuelle (strukturelle) Zusammenhänge, d. h. Beziehung zu anderen Zeichen und grammatischen Gebundenheiten. Dieser dreifachen Forderung entsprechend wird auch die Erläuterung von drei Seiten gegeben: vom a) inhaltlichen, b) stilistischen, c) grammatischen Gesichtspunkt aus.

Die Bedeutungsstruktur des Autorenwörterbuches ist auf die gelegentlichen (aktuellen) Bedeutungen gebaut. Praktisch ist also die erste Aufgabe festzustellen, in wieviel Gruppen und Untergruppen (Bedeutungen und Bedeutungsnuancen) die einzelnen Vorkommnisse der Stichwörter eingeteilt werden können. Da alle Bedeutungen und Bedeutungsnuancen im Schriftstellerwörterbuch von grosser Wichtigkeit sind, soll ein jedes Stichwort gedeutet werden.

Im Zusammenhang mit der Erläuterung im Schriftstellerwörterbuch sind der Auffassung des Verfassers nach folgende Fragen zu klären:

a) Was ist Bedeutung? D. h. was soll und was kann im Wörterbuch beschrieben werden, wenn man das Stichwort erklärt.

b) Auf welche Weise, auf Grund welcher Gesichtspunkte und durch welche Mittel soll die Erläuterung, d. h. die Feststellung der Bedeutung vorgehen?

c) Was soll gedeutet werden, d. h. soll die Bedeutung eines Wortes, eines Morphems, eines Wortgefüges oder eines Satzes festgestellt werden?

d) In welchem Masse soll die Bedeutungsstruktur, die Auslegung, die Feststellung der Nuancen analysiert werden?

e) Wie ist eine verhältnismässige Objektivität der Erläuterung zu bewahren, wenn man neue, aus individuellem Sprachgebrauch entstehende Erscheinungen, Bedeutungsvariationen und Modalitäten individueller Assoziationen beschreibt?

Im Zusammenhang mit diesen Fragen beschäftigt sich der Verfasser mit Erläuterung der Eigennamen, der Fremdwörter usw., also mit Bearbeitung der sprachlichen Zeichen im Autorenwörterbuch, die in den allgemeinen erläuternden Wörterbüchern nicht vorkommen, die aber im schriftstellerischen Wortschatz von gleichem Wert sind wie die Gattungsnamen, und als wesentliche Teile des im Autorenwörterbuch bearbeiteten Korpus erscheinen.

MÓRA FERENC AZ „EGYETEMI KÖR”-BEN

Írta: HEGEDŰS ANDRÁS

Móra Ferenc többször idézte egyetemi éveit. Leggyakrabban, több változatban ezeknek az éveknek a nyomorát: *a fagyoskodást, az éhséget, a megélhetés miatti hajszolt élettempót. A téli Istenben* így írt: „Ó, hogy gyűlöltem mindig ezt a gonosz téli Istent, aki velem együtt nőtt, és mindig rám talált! Törött ablakú filozopter odúm takarótlan vackán hányszor éreztem borzongató leheletét! Pesti hajnalokon álmosan bukdácsolva a korrektori műhelybe, nyúlt kabátom alatt hányszor hasogatta jégtűs korbácsaival fiatal bőrömet! S mikor már jól ment a sorom, és ágyterítőkbe takaródzva hajnalig égethettem a petróleumot, hányszor kellett gémberedett újjaimat a lámpaüvegen melegíteni, mert sürgős volt a munka: az élet rövid és a lexikon hosszú, és még akkor ifjú számár voltam, aki azt hitte, hogy könyvekben lakik a bölcsesség”. [1] A *Pesten rend van* című írásában kesernyész-humoros ízzel így eleve-nítette fel egyetemi évei krajcáros szegénységét: „Könnyű szívvel és jó kedvvel indulok el hazulról, Ceglédig egészen jól elmulatom magam mindenféle szép tervekkel, leszámolok a kiadókkal. Singer és Wolfnertől jár egy tavaszi versért tizenöt korona, a *Vasárnapi Újságtól* tíz korona, a *Magyar Figarótól* öt korona, nézzem csak, az összesen harminc korona, abból a szoba elvisz tizenhárom koronát, ebéd a József utcában tíz korona, szalonna, kenyér egész napra öt korona — no, nézd csak, még marad is két koronám. Marad, no marad, akárhogy számolom. Istenem, de nagy kő esett le a völgyényi szívemről! Huszonötödikén lesz a menyasszonyom születés-napja, s két hét óta évdöm rajta, hogy miből veszek neki valamit. Tavaly más volt, tavaly még csak gimnazista voltam, szedtem neki búzavirágot, és költői párhuzamot vontam a közt és az ő szeme közt, de már egy filozopter mégsem tehet ilyen gyerek-séget. Meg kell mutatni, hogy úr az ember ...” Először két koronás ajándék vásárlá-sára gondolt, később olyanra, hogy maradjon néhány fillér, egy kis luxusra is. Rövid szivarra is meg pörkölt mandulára is. Nagyszerű múzsaabrak az mind a kettő, mikor a lírai költő tizenkilenc esztendő, és olyan hónapos szobája van neki a Gyöngy-tyúk utcában, amelyiknek hát van egy-két hibája, de az sokat ér benne, hogy az ab-lakán senki se tájtja be a száját. Tudniillik nincs ablaka” [2]. Ennek az embert próbáló nyomornak a legfeledhetetlenebb mozzanatát a *Boldogult költő-koromból* című írásá-ban így örökítette meg: „Télvizes idő volt, amikor én legjobban szoktam fázni, a február és március összeakaszkodásából születő zegernye, amikor a régi havat elnyalogatja a tavasz és új havat szítál a menekülő tél. A szobai hideg elől kimene-kültem a hókavaráró szélbe. A Rókus-kórház földszinti konyhái adtak nekem olyankor menedéket, azoknak a rossz ablakain tódult ki a gőz, amely meleg is volt, ételszagú is, fűtötte is az embert, jól is lakatta, s elviselhetővé tette az életet amaz ifjú boglyas számára, aki nem vállán viselte a glóbuszt, mint Atlasz, hanem a szívén. (A mai kezdő kartársak érdekében remélem, hogy ezt a népjóléti intézményt máig se rontották el a megjavítással.)

Hát ott élvezkedtem, mohón nyelve a meleg párát és számolgatva a kabátzsebben tartózkodó vagyont. Akárhányszor eresztgettem át az újjaim közt, csak hat fillér volt, s nem tagadhatom le, hogy a négy fillér híja kissé megingatta bennem a lelki egyensúlyt. Isten bocsássa meg, a húszas évek elején jártam akkor, s tapasztalati lélektannal, logikával és metafizikával táplálta lelkemet a szigorú, fekete szakállas Pauer Imre tanár úr, akinél éppen aznap kollokváltam kitűnőre az etikai determinizmus elméletéből. De Hobbes és Shaftesbury minden filozófiáját odaadtam volna négy fillérért, mert a hattal együtt az tíz, s tíz fillérért két rövidszivart vehettem volna, megszépítésül nemcsak a mának, hanem a holnapnak is. Ilyen telhetetlen az ember, mikor még olyan nagy haja van, hogy futja belőle bajuszra is, ellenben a filozófiája olyan kevés, hogy kénytelen órákat venni belőle.

Lehet, hogy ha tovább emészttem magam a hiányzó négy fillér problémájával, nagy gondolkodó leszek belőlem, és nevem mint egy új filozófiai rendszer megalapító-jáé kerül az utókor elé, de egy kolduska elejét vette filozófiai karrieremnek.

— A Krisztus hét sebére! — nyikorogta, és elém tartotta a tenyerét.

Zsákdarabokba csavargatott lábú öregember volt, minden gondolkodás nélkül a tenyerébe szórtam a vagyonomat. Hat fillért a Krisztus hét sebére. Hogy a hetedik az én szívemben maradt takaratlannak, az csak akkor jutott eszembe, amikor az öreg testvér már elcsoszogott. Hát én kitől kolduljak mármost? A szél a szemembe vágta a havat, és az Isten megfagyott könnyei elolvadoztak az arcom melegén.

Most magam se tudom, könny-e ez vagy csak víz? — mosolyodtam el, aztán hazafordultam. Nagy szenzációra érkeztem meg. Az öreg zsidóéknak, akiknél laktam — a nevüket már nem tudom, a családfő éjjeli pincér volt valahol —, meghalt a köhögős fiúk, és olajmécesest állítottak annak a deszkafálnak a párkányára, amelyik az én ablaktalan odúmat elválasztotta az ő szobájuktól. (Az úri szoba volt, ablaka is kettő, az egyikén még firhang is.)

Nagy öröm volt nekem ez a mécses. Adott az annyi világosságot, hogy ceruzával rá lehetett találni a papírra. Verset írtam; ha a fejem elütnék, se tudnám, mi volt benne, de a címére emlékszem: Hópelyhek, ezt írtam fölé. Könnyű és veszendő strófák lehettek, mint a hópelyhek.

A bánat adakozóvá teszi az embert, és a néni, aki akkora fiút siratott, mint én, adott bélyegre valót. Elküldtem a verset az Új Időknek, s vártam a pénzt.” [3] Ezt az életrajzi mozzanatot bizonyos módosítással megírta a *Confiteor...* című vallomássos, visszaemlékező cikkében is. [4]

A megélhetés kényszere többféle munka vállalására is készítette Mórát: volt a *Magyarország* korrektora; vállalt tanítványokat; Péterfy Sándortól egy időben szállást és reggelit kapott a diákok írásbeli dolgozatainak javításáért.

Móra — az egyetemi évekre emlékezve — többször idézte akkori *költői tevékenységét* is. Ihletője nemcsak a szelíd múzsa volt, legtöbbször a könyörtelen szegénység. A *Boldogult költő-koromból* című írásában ezt olvashatjuk: „Igen komoly filozopternek ismert Mágócsy-Dietz Sándor tanár úr, a botanikus, és Kövesligethy Radó tanár úr, — a csillagász, és úgy szerettem öméltségüket, hogy nagyon szégyeltem volna, ha megtudják, hogy én nem botanizálni járok a Peridák berkeibe, és szebb csillagokat látok akkor, ha behunyam a szemem. De hát élni nem lehetett se a zygospórákából, se az Androméda ködfoltjából. A legkülönbözőbb pseudonimemen verseltem össze annyit, ami futotta a vackot a Gyöngytyúk utcai ablaktalan szobában; a gyertyát, ami nélkül ott nappal se lehetett látni; a rövidszivart mint minden napra való ópiumot, és a kenyeret, amely olykor csak minden másnapra volt. Voltam Bartos Imre, Fehér György, Tanyai Tamás és Árokházy Lőrinc, s volt olyan arisztokrata hangulatom is egyszer, hogy Szántovay Gusztávnak nevez-

tem magamat.” [5] Nyomorának a tudata visszariasztotta attól is, hogy elmenjen az *Új idők* kiadóhivatalába, ahová — versei alapján — levélben hívták, hogy megismerkedjenek vele. „Éppen csak ez kellett még nekem! Hogy én beállítsak olyan helyre, ahová írók járnak, és hogy ott engem kifaggaszanak, ki vagyok, mi vagyok, miből élek? Arra nem is gondoltam, hogy tán be se eresztenének a gúnyámtan, amelyről első tekintetre meg lehetett állapítani, hogy nem bíborpalást.” [6]

Vissza-visszatérően szólt Móra arról a sokirányú érdeklődésről, szellemi mohóságról is, mivel a különböző tudományok elsajátításába, meghódításába kezdett. Díszdoktorrá avatásakor így vallott: „Felkerültem az egyetemre, és egyforma lelkesedéssel hallgattam Beöthy Zsolttól esztétikát, Gyulai Páltól magyar irodalmat, Lóczy Lajostól földrajzot, Mágócsy-Dietz Siándortól botanikát, Ballagi Aladártól történelmet, Hampel Józseftől görög művészetet, Czobor Bélától keresztény régészetet és Kövesligethy Radótól csillagászatot.” [7] A szívéhez egyik szaktárgya, a természetrajz állt a legközelebb. „Az egyetemen tanárnak készültem, mégpedig természetrajzból — írta —. Nagyon szerettem a virágot, már mikor a félegyházi árokparton szaggattam is a pipitért, s ráérő időmben most is elcsavargok félnap is egy csokor vadvirágért... De a mikroszkópi gyakorlatokat is szerettem, sőt azon ritka természetrajzos tanárjelöltek közé tartoztam, akik a tanulmányi kirándulásokon meg tudják különböztetni a rozsot a búzától. Mágócsy-Dietz Sándor professzor úr tán máig se bocsátotta meg nekem, hogy asszisztense nem lettem. De úntam a pesti nyomorgást — ablaktalan volt a Gyöngytyúk utcai szobám, és a Rókus kórház konyhaablakain kitűdülő gőzbe jártam el melegedni —, a negyedik esztendőben otthagytam a scientia amabilist, és elmentem alapvizsgás tanárnak Felsőlövőre.

Tudós professzoromat nem láttam azóta. Pedig mindig szerettem volna megkérni, hogy ne haragudjon rám. Ő maradt meg pesti éveim legkedvesebb emlékének, s legalább egyszer egy esztendőben ma is megnézem a mikroszópomon az akác fásrészenek érintőirányú hosszmeteszében a spirális vastagodású edényeket ötszázszoros nagyítással. S pár hónapja az ő Erdészeti Növénytanának új kiadását is megvettem”. [8]

Móra a sokirányú érdeklődésének, a polihisztóri szenvedélyének egyetemista korában és később is jól látta pozitív és negatív következményeit. Így írt: „Természetes, hogy ennek nem lehetett jó vége. Egy huszonhárom éves ifjúból, aki így eltékozolta az életét — komoly dolgot csak egyet csinált: félévig segédtanár volt —, nem lehetett más csak író, vagy múzeumigazgató. Énbőlőlem lett mind a kettő, de egyik minőségemben sem komolyodtam meg. Az egész életem abban telt el, hogy magános kis sajkámon, amelyet soha nem kötöttem senki nagy hajójához, hol ide, hol oda csapongtam a két part, a tudomány és a szépirodalom közt. Ki is szálltam, hol az egyiken, hol a másikon, de végleges megtelepedésre kikötni nem tudtam egyiken se. Mert ha valameddig elidőztem az egyiken, annál mohóbb vágy kergetett vissza a másikhöz, és így lettem egész életemre félbenmaradt egzisztencia írónak is, tudósnek is. Talán szabad magam azzal ámítanom, hogyha le tudom magam horgonyozni egy hivatáshoz, akár az egyik oldalon, akár a másikon, hagyok magam után valami aere perennius monumentumot. Nem halott márványt és bronzot, hanem valami hosszú életű, nagy diófát, amit nemzedékek áldanak azért, amit nekik terem, az ültetőjével együtt. Így, Ahasverus nyugtalanságától üzelve, be kellett érnem azzal, hogy ha kifelé nem termette is meg az életem, amivel talán tartozott, befelé telt és dús volt, hiszen a Cassiopeia magasságától a sírok mélységéig mindenbe belenézett, amin érdemes elbámulni, s minden serleget a számhoz értetett, ha csak ízelítőnek is, amit a lélek pohárnoka, a szellem töltőget a maga százszájú amforájából.” [9]

Mindenesetre „félbenmaradt egzisztencia” lett Móra abban az értelemben, hogy nem szerzett tanári diplomát. Nem lett tanár, pedig igazán az akart lenni. Sok keserű-

séget okozott neki az, hogy egyetemi tanulmányait nem fejezhette be. Egy alkalommal így vallott: „... az én fiatalkoromban nagyon megszegyenítő bélyeg volt a „félbenmaradt egisztencia”, amelynek osztogatásában mindig volt gőg, de nem mindig volt igazság, mert azt a legtöbbször nem kérdezték meg, hogy mi siklatta ki pályájából a darabban maradtat.” [10] 1904-ben az egyik szegedi paptanár arról beszélt maró gúnnyal, „hogy az újságírók minden rendes életpályáról kikopott, elkeseredett, rossz szájú emberek...” Mórát szíven ütötte a rágalom. *Mi az újságíró?* című cikkében egyértelműen megfogalmazta, hogy egyrészt „a diploma-gőgnek rabjai” nevezik az újságírókat „félbenmaradt egisztenciá”-nak, másrészt azok az alacsony intelligenciájú „zsurnaliszta-falók”, akiknek az elevenébe szúrt vagy akiknek nem tartott létrát a felfelé való kapaszkodáshoz az újságíró. Móra különben is úgy látja, hogy „Addig, míg a diplomát pénzen árulják, nincsen benne semmi röstelni való, ha valaki nem bírja magának megvásárolni a pergament, mert bár győzi ésszel és szorgalommal, nem győzi pengővel. Minthogy nem szégyene az senkinek, ha nem bír magának ökröt, lovat, házat, földet szerezni. Ellenben hogy diploma nélkül is tud becsületes kenyeret keresni és érvényesülni, csak becsületére válik mindenkinek... Tehát nem a diplomán fordul meg a kérdés. Az nem szükséges ehhez a mesterséghez, bár ártani sem árt, ha egyéb is van hozzá: írói tehetség, éles szem és becsületes szív.” [11]

Móra a társadalmi nyomort egyéni élményként, a kor társadalmi kérdését egyéni kérdésként élte át egyetemista korában. Most bemutatott, csokorba kötött vallomásainak nagy jelentősége akkor válik nyilvánvalóvá, amikor az *Egyetemi Lapok*ban írt, eddig nem értékelt verseinek a szemléletét, gondolatiságát tárom fel.

Móra Ferenc egyetemi éveinek elmélyült vizsgálatára eddig nem vállalkoztak a Móra-kutatók. Jelenleg én is írónknak csupán az „Egyetemi Kör”-ben kifejtett tevékenységét és az *Egyetemi Lapok*ban megjelent írásait mutatom be, az egyetemi, évek teljesebb feldolgozását máskor végzem el. Tanulmányom egyrészt leíró jellegű, mivel Móra életének, írói munkásságának ismeretlen területéről, tényeiről van szó, másrészt értékelő jellegű: mindazt, amit ekkor tett és írt Móra, az élet és az életmű egészében mutatom be, mert jelentőségük, fontosságuk számottevő.

*

Az egyetemi Kör 1872-ben alakult a tudományegyetemi ifjúság központi egyesületeként. 1892. február 3-ig „Tudományegyetemi és Műegyetemi Olvasókör” nevet viselte, ettől kezdve „Egyetemi Kör” néven szerepelt. „A kör célja a köz és társas szellem fejlesztése egyfelől, a tudományos művelődés előmozdítása másrészről.”

Az „Egyetemi Kör” helyiségében olvasó-, társalgó-, játéktér, 10 000 kötetes könyvtár, az *Egyetemi Lapok* szerkesztőségi szobája stb. kapott otthont. A tagok kívánsága szerint járattak politikai, ismeretterjesztő és szépirodalmi lapokat. Az „Egyetemi Kör”-ön belül két „intézmény” működött: „A tudományos viták és retorikai esték” és „Az egyetemi dalkör”. Az „Egyetemi Kör” rendezett tudományos felolvasásokat, vitákat, szépirodalmi-művészeti előadásokat és társas mulatóságokat. Az „Egyetemi Kör” arra is törekedett, hogy a főváros közönségét különböző művészeti matinéik rendezésével magához kösse. Az alapszabály azt is megfogalmazta, hogy az „Egyetemi Kör” politikai törekvéseket nem szolgál és napi politikai kérdésekkel nem foglalkozik. (Látni fogjuk, hogy ez az apolitikusság milyen határozott eszmeiségű és célú konzervatív politikai állásfoglalást jelent.) A nemzeti ünnepélyeket az egyetemi ifjúság az „Egyetemi Kör” vezetése alatt rendezte meg. [12]

1899 őszén Móra Ferenc „A tudományos viták és retorikai esték” elnökeként az „Egyetemi Kör” szellemi életének irányítójává lett. *Programot adott, szervező*

tevékenységet fejtett ki és az „estélyek” tartalmát határozta meg. Az Egyetemi Lapokban megjelentetett alkotásai sajátos szellemiséget sugároztak a töményen konzervatív szemléletű írások között.

Móra programja

Az Egyetemi Kör bizottságának 1899. október 23-án tartott rendkívüli ülésén választották meg Móra Ferencet „az irodalom-rhetorikai szakosztály” elnökévé. Az Egyetemi Lapokban a rendkívüli ülésről készített jegyzőkönyvi kivonat ezt az eseményt így rögzítette: „Zsembery István indítványára elhatározza a bizottság, hogy a szakosztályi elnöki állásra, a lemondott Molnár István helyett: Móra Ferenc biz. tagot választja meg.” [13] Az irodalom-rhetorikai szakosztály az új elnök vezetésével november 4-én délután 5 órakor tartotta megnyitó ülését. Az Egyetemi Lapok a következőkben tájékoztatta olvasóit a megnyitó ülésről és Móra Ferenc elnöki beszédéről: „Az érdeklődés nagy volt, az ifjúság szép számmal jelent meg, noha egyrészt a Segély-egyletnek szinte ekkor tartott gyűlése, másrészt a szokottnál korábbi idő (az ülések rendes ideje 6 óra) sok érdeklődőt visszatartott. Az estély menete kissé nehézkes volt, nem lévén még betervezve az ülések új ügyrendje és ügykezelési szabályzata, de különben higgadt, tárgyilagos és sok reménnyel kecsegtető.

Móra Ferenc elnök azzal a kijelentéssel kezdi megnyitóját, hogy mikor az Egyetemi Kör bizalmából a tud. viták és rhetorikai estélyek elnöki székére lép, úgy érzi magát, mint a vándor, akit sorsa nagyszerű alkotások, magasztos építmények szomorú romjai közé sodort. Aztán rövid szavakban vázolja az intézmény huszonhárom esztendő történetét s reflektálva a múlt esztendő szomorú viszonyaira, mikor a jegyzőkönyveket az esték ügyviteli könyvébe be se vezették, kijelenti, hogy föladatának ismeri ez évben ezeket a romokat eltakarítani s helyükön egy új, nem olyan nagymérvű, de biztosabb alapokra fektetett intézményt létesíteni. A szakszerűség kultuszát űző modern világban lehetnek, akik ennek a szakosztálynak a létjogosultságát kétségbe vonják, legkivált itt az egyetemen, mely épen szakembereket nevel, ő pedig egyenesen a szakszerűség túlténgetése miatt tartja nemcsak jogosultnak, hanem égetően szükségesnek egy ilyen szakosztálynak a létezését, a mely szakkülönbség nélkül egyesítse az alma mater fiait. A szakmunkálkodás nehéz órái után szükség van a virágszedés üdítő perczeire. A szakosztály föladata a szépízlés fejlesztése és a szép előadási képesség megszerzése, gyarapítása. És vajjon nincs-e szüksége a komoly tudománynak is szépízlésre, mely előtte megtörje az utat és felelt, eleven stílusra, melynek friss szárnyain könnyebben repül a nehézkes anyag? Vajjon a nagy tudósok, akik bámulatos fölfedezésekkel viszik előbbre az emberiséget, nem mondhatják-e el a költővel: Est deus in nobis, agitante calescimus illo? Legközelebből véve a példát: a magyar szépirodalom befolyását és nagy szerepét Magyarország politikai történetében mindenki ismeri. Távol legyen tőle, hogy e szerény szakosztálynak akarjon ilyen jelentőséget tulajdonítani: de ennek az egyetemi életben való fontosságát újra hangsúlyozza. A mi végre őt magát illeti, ő azt hiszi, hogy mint közember többet használhatott volna az ügynek, de ha az Egyetemi Kör bizalma úgy akarta, ő a közkatona lelkesedését a vezér ügybuzgalmával fogja egyesíteni s ha a jelenlevők mindegyike az ő akaratának csak századrészt hozza magával az estékre, ő meg van győződve, hogy egy esztendő alatt több eredményt mutat föl e szakosztály, mint a lefolyt huszonhárom esztendő alatt együttvéve...” [14]

Az elnöki programbeszédből a következőkre kell felfigyelnünk:

Móra helyesen értelmezte a szakműveltség és az általános műveltség összefüggését a századforduló idején, amikor is lényegében azt hangsúlyozta: úgy kell képzettnek lenni egy szakban, hogy közben ne legyen semmi idegen a szakembertől, ami emberi. Móra írói, emberi szemléletének a csírait találjuk meg ebben az elnöki programbeszédben, hiszen tudjuk, hogy írónkat később egész életében az a törekvés hatja majd át, hogy minden tudomány emberi értékeit magáévá tegye. Ez a polihisztori szenvedély, ez a sokirányú érdeklődés és sok területen munkálkodás nem is ad majd lehetőséget neki arra, hogy csak a szépirodalommal vagy csak egy tudományterülettel jegyezze el magát.

Móra jól látta a szépirodalom szerepét a szakember életében: egyrészt gyönyörködtet, másrészt művelté formál, és történelmünk problémáival ismerteti meg. Helyesen határozta meg az irodalmi-retorikai szakosztály funkcióját a különböző tudományokkal foglalkozó egyetemisták életében, amikor azt hangoztatta: a szakosztály előadásai, vitái fejlesszék az esztétikai ízlést, a szép előadási képességet, és formálják a leendő tudósok stílusát, gondolatközlési módját elevenné, hatékonyá.

S végül Móra szerénységét és komolyságát is tükrözte ez a programbeszéd: közemberként szeretett volna az ügyért tevékenykedni, de ha már elnökké választották, munkálkodásában a közkatona lelkesedését a vezér ügybuzgalmával kívánja egyeíteni. A funkciót tartalommal telítette, felelősséggel viselte, s ennek eredményeként a szakosztály élete az ő irányítása alatt elevenebb, pezsgőbb lett.

Móra a retorikai-irodalmi szakosztály elnökeként nemcsak a szakosztályi ülésen megjelentek előtt fejtette ki programját, hanem az *Egyetemi Lapok*ban *Esték* címen az egyetemisták egészéhez is szólt. Ez az írás Móra erkölcsi komolyságának, az ügyet és általában az életet komolyan vevő emberi magatartásának szép dokumentuma. Cikkének ezt a részét idézem: „A czim (*Esték* — H A) tagadhatatlanul rejtelmes és sokat ígérő. Valamelyes számító fufang vezette tollam, mikor csak egyszerűen ennyit írtam: esték. Mert így megtörténhetik, hogy te, drága magyar ifjú, a ki billiárdtól üres idődben olvasni is szoktál, kezvedbe veszed a lapot, látod a talányos czimet, látod a novellisztikus szakaszolódást: és pikáns várakozásokkal telve elolvasod e cikket. Megképzenelek lelkedben Babilon bűvös estéi, a ragyogó utcák, a suhogó selyemruhák, a bársonyos orczák... Bocsáss meg, édes czimborám, hogy megcsaltalak. A nyüzsgő utcák helyett komoly terembe kalauzollak, holott nem lelsz mosolygó kisasszonyokat, hanem magadformájú népeket, bajusztalan és bajuszkás urakat, a kik szavalnak és fölolvasnak, bírálnek és tapsolnak. Mert ezek az én Estéim nem az utczai ténfergések estéi, nem a kártyaszoba estéi — ezek csak az irodalom-rhetorikai szakosztály estéi. A miket te, édes vérem, agyonhallgatsz, kerülsz, utálsz. Mert neked tanúbizonytságot kell tenned a világ előtt, hogy te már embernyi-ember vagy, a gimnazistaság aranyos porát lerázott komoly ember, a ki a világon mindennel agyon tudod csapni az időt, csak épen komoly munkával nem...

De legyen vége a céltalan kesergésnek. Mert azt érhetem el vele, hogy mikor idáig értél, várakozásaidban csalódva még eldobod a lapot. Hát legyen vége, hát ne dobd el. Légy szíves inkább tudomásul venni, hogy e sorok írója nem nagyképű apostol, a minek eddig gondolnád, hanem napszámos élete gyötrelmei daczára is olyan jókedvű bohém, akár te. És ha fázol is a rhetorikai estékről, ha nem is jársz el azokra azután se: ezeket a vázlatokat olvasd el most is, ezután is. Lásd meg: hogy bár párbajok nem datálódnak onnan, ott is lehet érdemeket szerezni; bár útszéli mókák záporába nem fullasztanak senkit, ott is el lehet tölteni az időt; bár végig kell szenvedni egy-egy verset, onnan is meg lehet élvezni szabadulni; bár nem tüntetnek senki ellen, ott is megnyilatkozik az egyetemi közélet...” [15]

Móra Anatole álnéven az *Egyetemi Lapok*ban beszámolt a retorikai-irodalmi szakosztály üléseiről. Álnév mögé rejtőzött, így népszerűsítette szakosztálya tevékenységét. Magáról is írt — kevés dicsérrettel, finom ironiával, tárgyilagos objektivitással, de nem fukarkodott az elismerés szavaival akkor, amikor mások értékes szerepléséről szólt. Így látta önmagát, így értékelte az ülés hangulatát s ilyen gondolatai születtek az elnöki programbeszéd elmondása után a november 4-i ülésen: „Az elnök, az borotvátlan volt ugyan, hanem a beszédje nagyon jóképű volt. Lelkesült és lelkesített. Az én kiérdemült szívemnek gyanús volt az a lelkesedés és ha különben nem ismerném az elnököt, azzal gyanúsítanám meg, hogy: gólya. Így azonban figyeltem a figyelőkkel, lelkesültem a lelkesülőkkel és tapsoltam a tapsolókkal. Miért ne? Hiszen olyan ritka alkalom van ma szívből lelkesedni és lélekből tapsolni. Ki tudja: egy hónap múlva nem lesznek-e szárnyaszegettek az elnök reformáló tervei, illúziói nem zúzódnak-e össze az első anyagi szírten és ki tudja: ebből a 40—50 emberből lesz-e itt a jövő estén 4—5?

Mert én ismerem az én atyámfiat...” [16]

Móra szervező tevékenysége

Móra első, szervezési jellegű feladatának azt tartotta, hogy elkészítse „intézménye” ügykezelési szabályzat-tervezését. 1899. november 24-én már be akarta nyújtani az „Egyetemi Kör” bizottsága rendkívüli ülésén a „Tudományos viták és retorikai estélyek” ügykezelési szabályzatát, csak az idő rövidsége miatt állt el ekkor tőle. [17] Néhány nap múlva tervezete bemutatására sor került. Ez a szabályzat Móra munkája.

A „Tudományos viták és retorikai estélyek” ügykezelési szabályzata

I. Czím, czél és eszközök

1. Czím: Tudományos viták és retorikai estélyek.
2. Czél: Általában az irodalmi önképzés, tudományos és szépirodalmi dolgok produkálása s a szép előadási képességnek gyakorlati úton való megszerzése.
3. Eszközök: a) fölolvasások vagy szóbeli előadások; b) szónoklati és szavalati előadások — valamennyi bírálattal egybekötve.

II. Az intézmény fölosztása és szervezete

4. Az intézmény élén az esték elnöke áll, a kit az Egyetemi Kör bizottsága saját kebeléből választ.
5. Az elnök mellett áll az általa összehívott albizottság, mely tíz tagból áll s élén az elnökkel az intézmény adminisztrációját viszi.
6. Az Egyetemi Kör bizottsága csak az intézmény anyagi támogatást igénylő és e szabályzatra vonatkozó ügyeiben tartja fön magának a végleges elhatározást.
7. Az intézménynek minden belépési kötelezettség nélkül tagja minden egyetemi hallgató.
8. Minden tagnak jogában áll az estéken aktíve résztvenni s az intézményre vonatkozó óhajait, eszméiket az esték levelező-könyvébe bejegyezni.

III. Megalakulás

9. Az intézmény elnökét az Egyetemi Kör bizottsága első ülésén saját kebeléből választja.
10. Az elnök a megválasztás után való első bizottsági ülésén az Egyetemi Körnek tartozik bejelenteni megerősítés végett annak a tíz egyetemi hallgatónak a nevét, a kikből az esték vezető-bizottságát meg akarja alakítani s a kik mindegyikének köri tagnak kell lennie. A megerősítéstől számított négy nap alatt pedig tartozik összehívni a vezető-bizottságot, mely saját kebeléből választ egy alelnököt és két jegyzőt, a kik természetesen hasonló tisztviselői az estéknek is.

IV. Vezető-bizottság

11. A vezető-bizottság főadata az intézmény ügyeinek vezetése, új ügykezelési szabályok meg-
hátas-vetése, a levelezőkönyvi bejegyzések tárgyalása.

12. A vezető-bizottság tagjainak egyénenként is kötelessége az esték ügyét tőlük telhetőleg elő-
mozdítani, az üléseken megjelenni s a műsorban lehetőleg aktív résztvenni.

13. A vezető-bizottság minden hónapban egyszer tart ülést, a hónap vége felé, de rendkívüli
ülést az elnöknek bármikor joga van összehívni, valamint három vezetőbizottsági tag írásbeli kérel-
mére is tartozik ezt összehívni.

14. A vezetőbizottsági ülés pontjai: az előbbi gyűlés jegyzőkönyvének hitelesítése: elnöki
előterjesztések; esetleges interpellációk.

15. A vezető-bizottság tagjai indítványukat két nappal az ülés előtt tartoznak az elnöknek írás-
ban benyújtani, hogy az a napirendet az ülés előtt egy nappal megállapíthassa és kifüggeszthesse.

16. Az intézmény tagjainak indítványairól, kérelmeiről, melyek a levelező-könyvbe vannak
bejegyezve, az elnök referál. Az indítványozó e vezetőbizottsági ülésekre mindig meghívandó, azon-
ban neki csak szólás-joga van.

17. A ki az ülésekről háromszor igazolatlanul elmarad, az vezetőbizottsági tagságát elveszíti.
Elmaradását előre tartozik bejelenteni az elnöknek.

18. Érvényes határozathozatalra elnökön kívül a vezető-bizottság fele szükséges.

19. A jelenlevők a főljegyztetés során szólanak a jegyző fölhívása szerint.

20. A rendezavarót vagy személyeskedőt az elnök rendreutasíthatja s kétszeri rendreutasítás
után megvonhatja tőle a szót.

21. Szavazatok egyenlősége esetén az elnök dönt.

22. A vezetőbizottsági határozatokat az elnök mindig köteles kihirdetni a legközelebbi szak-
osztályi ülésen s azok ellen húsz egyetemi hallgató az Egyetemi Kör bizottságához föllebezhet.

23. Személyes vonatkozású ügyekben az elnök titkos szavazást rendelhet el.

V. Tisztviselők

24. A vezető-bizottság elnöke, alelnöke és jegyzői ugyanoly tisztviselői az estéknek.

25. Az elnök főadata: vezetni és képviselni az intézmény összes ügyeit és érdekeit.

26. Az elnök az összes hírdetéseket, melyek az estékre vonatkoznak, ellenjegyzi.

27. Hetenként három hivatalos órát tart, melyek alatt a levelező-könyv a tagok által használ-
ható. Ugyanez idő alatt fogadja el és beszéli meg a jelentkezőkkel a fölolvasásokra és előadásokra
vonalkozó bejelentéseket is.

28. Az üléseket a jelentkezésekhez képest saját tetszése szerint időben hívhatja össze, a szüksé-
ges meghívásokat kellő időben teljesítve.

29. Jogszerű helyettese az alelnök; ennek akadályoztatása esetén azonban bárkivel is helyettesít-
tetheti magát a vezető-bizottság tagjai közül.

30. A jegyzők vezetik a jegyzőkönyveket és segélyére vannak az elnöknek írásbeli munkák vég-
zésében.

VI. Az esték ügyrendje

31. Az üléseken résztvehet minden egyetemi polgár.

32. Az esték tárgysorozata tisztán csak irodalmi és retorikai. Ügykezelési szabályok az esték
elé nem tartoznak.

33. A ki mint fölolvasó vagy mint szavaló részt akar venni az estéken, előzőleg jelentkezik az
elnöknel hivatalos órái alatt, bejelenti szavalata címét, illetve átadja fölolvasandó munkáját.

34. Az elnöknek joga van a bejelentett előadások fölött kritikát gyakorolni s ha arra elegendő
oka van, azokat a műsorba föl nem venni.

35. Az esték tárgyalási rendje a következő: Elnöki előterjesztések. A múlt ülés jegyzőkönyvének
fölolvasása. Műsor.

36. Az előadókat az elnök által átadott műsor szerint a jegyző szólítja föl előadásra. A szavala-
tot bírálók szintén a jegyzőnél iratják föl magukat, a ki a jelentkezés sorrendje szerint szólítja föl
őket. A legelső fölszólaló az előadó, a ki még egyszer fölszólalhat s legvégül összegezi a mondotta-
kat. A többi előjegyzettek kétszer szólalhatnak föl. Személyes kérdésben csak az elnök engedelmé-
vel lehet fölszólalni.

37. Az elnök az ülés elején jelentést tesz a benyújtott dolgozatokról s fölhívja a jelenlevők
közül azokat, a kik hajlandók a bírálatra s ezek közül egyet kiválaszt az előadói szerep vitelére,
kiadja neki a munkát s ez a jövő ülésen tartozik bírálatát benyújtani. A többi jelentkezők mindjárt
az előadó után teszik meg észrevételeiket.

38. Ha bíráló nem jelentkezik, az elnöknek joga van a vezető-bizottság tagjai közül szólítani
föl előadót.

39. Úgy a szavalatok, mint az írásbeli dolgozatok minősítésénél négy fok van: első fok (dicséret), második fok (elismerés), harmadik fok (tudomásul vétel), negyedik fok (el nem fogadás).

40. A kérdés szükség esetén szavazással döntendő el; szavazategyenlőség esetén az elnök dönt.

41. Rendzavarás esetén elnök az ülést felfüggesztheti vagy felfoszlathatja.

42. A főlshózlálásban személyeskedőt vagy bármiképpen rendzavarót az elnök rendreutasíthatja, kétszeri rendreutasítás után megvonhatja tőle a szót, végre az ülés helyéről kiutasíthatja.

43. A dicsérettel elfogadott dolgozatok benmaradnak az elnökségnél s év végén elhelyeztetnek az Egyetemi Kör irattárában. Az egész évben beadott „dicséretes” dolgozatok közül a legjobbnak év végén jutalomdíj adatik. A bírálás a vezető-bizottságot illeti, kizárva belőle az esetleg érdekelteket, a kik helyett az Egyetemi Kör Bizottsága küld ki bírálókat.

44. Versenyszavalat is tartatik, melyen csak azok vehetnek részt, akik évközben az estéken „dicséretes” eredménnyel szavaltak.

VII. Vegyes határozatok

45. A miben e szabályzat határozottan nem intézkedik, vagy intézkedései a gyakorlatban kivetetlennékn bizonyulnának: a vezető-bizottság föl van jogosítva határozatilag intézkedni.

46. Jelen szabályzat mindaddig érvényes, míg az Egyetemi Kör bizottsága annak érvénytelenségét ki nem mondja.

Köppösdý Dezső s. k.
az Egyetemi Kör elnöke.

Mórá Ferencz s. k.
a tudományos viták és rhetorikai esték elnöke.

A „Tudományos viták és rhetorikai estélyek” ügykezelési szabályzata alapján a következöket mondhatjuk el Móráról:

Írónk az „estélyek” elnökeként először került intézmény élére. Első feladatának azt tartotta, hogy olyan szabályzatot fogadtasson el, amivel a „Tudományos viták és rhetorikai estélyek” életét, munkáját szervezetté és tartalmassá lehet formálni. Arra törekedett, hogy áttekintse és átfogja annak a szervezeti egységnek az egészét, aminek az irányításával megbízták. Ez a szabályzat már érzékelteti Mórának azt a magas szintű szervező és irányító képességét, ami akkor bontakozik majd ki teljes gazdagságában, amikor írónk a Somogyi Könyvtár és a Városi Múzeum igazgatója lesz.

Móra ezzel a szabályzattal a tartalmi munkát: az irodalmi önképzést, a tudományos és szépirodalmi munkák produkálását és a szép előadási képesség fejlesztését állította előtérbe akkor, amikor megfogalmazta: „Az esték tárgysorozata tisztán csak irodalmi és rhetorikai. Ügykezelési szabályok az esték elé nem tartoznak.” Ugyanis Móra az előző évben azt tapasztalta, hogy az estélyeken az időt „szabályrendeleti vitákkal” lopták, s ezzel az üres szócsépléssel a lényegest szorít ották félre.

Móra világosan látta, hogy a tudományos és retorikai esték sikere, vonzó ereje inkább függ az elnök személyétől, buzgó tevékenységétől, mint a szabályzat milyenségétől. *Esték* című cikkében Anatole álnéven így írt önmagáról, a szabályzatot előterjesztő elnökről: „Első dolga az új alapszabály-tervezet beterjesztése volt. Szép dolog, jó dolog, okos dolog, — de fölösleges dolog. A rhetorikai estéket eddig se szabályozta senki, azok csak szabályozódtak, illetve nem szabályozódtak. Én, régi névtelen személője a dolgoknak, úgy tudom, hogy a rhetorikai esték a legsoz roszabban össze vannak forrva az elnök egyéniségével. Ha ön tevékeny és buzgó ember marad meg fog élni szabályzat nélkül is, ellenkező esetben az intézmény nem fog gyümölcsöt hozni az idén se, mint nem hozott eddig, bárhogy ömlenek a szabályrendeletek özöne.” [18]

Móra számos intézkedésével igyekezett növelni a tudományos és retorikai esték vonzó erejét. 1899. december 10-től az üléseket nem az egyetem épületében, hanem az „Egyetemi Kör” helyiségében tartották. „Kettős czélt értünk el ez által — írta Móra —: először itthon vagyunk, nem kell szüntelen engedélyt kunyorálnunk; másodsor: ha a hegy nem jött Mohamedhez, eljött Mohamed a hegyhez. A mit

úgy érts, igen tisztelt lakója a játszó-szobának, hogy ha te nem fáradhattál át az egyetemre az emberevő rhétorok közé, azok jöttek át hozzád, nem azért, hogy mártírhálálra szánva, versekbe fullaszszanak, hanem csak hogy légy szíves tudomást venni róluk, a kik a játszó-szobától számított harmadik teremben találhatók...” [19] 1900. január 20-tól az „Egyetemi Kör” vezetőségének a határozata nyomán a vitáesteket összekapcsolták a teaestékkal. Az első „tea-estély” sikeréről az *Egyetemi Lapok* így számolt be: „Az Egyetemi Kör jan. 20-án rendezett első tea-estélye, a melyet a rendezőség fölolvadásokkal, szavatokkal és zenepontokkal tett változatossá és élvezetessé, minden várakozást fölölmúló sikerrel végződött. 150 egyetemi hallgató töltötte együtt késő éjjelig ezt a kedves emlékü barátságos estét. Sikeréről kedves Guise-Ella kolleginánk számol be részletesen, mi csak jóleső örömmel a sikert konstatáljuk és azt az óhajtatunkat fejezzük ki: minden ezután rendezendő barátságos este ilyen rendkívül meleg érdeklődést támasszon, akkor meg lesz jutalmazva a rendezők fáradozása s a mi a legfőbb eredmény: igaz, közvetlen és meleg baráti érzés fogja egygyé tömöríteni lassan az ifjúságnak legalább azon tagjait a kik kedvet és erőt éreznek magukban az ifjúsági élet munkálására.” [20] Móra nagyon ügyelt arra, hogy a retorikai esték jellege, komolysága ezután is megmaradjon, hogy a jó kedvnek határt szabjanak s az összejeövetel „kedélyeskedéssé ne fajuljon.” [21] Azután Móra részt vett az úgynevezett „nyilvános felolvasó estély”-ek programjának a kimunkálásában is. Ezeken az estélyeken az „Egyetemi Kör” a város közönsége részére irodalmi, zenei műsort adott. 1900 elejétől a nagyobb érdeklődés biztosítása érdekében a nyilvános felolvasó estélyeket bállal kapcsolták össze. Mórának mint a retorikai esték elnökének az irodalmi, művészeti műsor összeállítása és az est művészeti, irodalmi programot tartalmazó részének az irányítása, levezetése volt a feladata. Az „Egyetemi Kör” első nyilvános felolvasó estélyéről Móra írt ismertető cikket az *Egyetemi Lapokban*. De csak a tartalmi részéről, a „báli tudósító” szerepére nem vállalkozott. Így zárta a cikkét: „Ha pedig én most hangulatokban utazó báli tudósító volnék, így fejezném be becses cikkemet. És víg zene zendül, suhogva, lebegve keringenek a párok; selyemruha zizzen, frizura kibomlik, aranyszínű fűrtök bűvös ragyogása, sötét szemek éje kábítja a lelkem.

Én azonban lehetek anthologus és botanikus, csillagász és könyvmoly, még filozopter, sőt statisztika is lehetek, de báli tudósító nem vagyok.” [22] Az *Egyetemi Lapok* szerkesztősége ezt a megjegyzést fűzte Móra írásához: „Referensünk irtózáván a báli tudósító szerepétől, az estélyünkön megjelent notabilitásokról s a hangversenyt követő tánczról a következőkben számolunk be...” [23] Móra más eszközökkel igyekezett az egyetemi ifjúság alkotó kedvét erősíteni, az irodalom, a művészetek iránti érdeklődést fokozni. Pályadíjak kiírásával akarta például az ifjúságot nemes versenyre készíteni. Az „Egyetemi kör” 1900. február 18-án tartott rendes üléséről készített jegyzőkönyvi kivonatban ezt olvassuk: „Móra Ferencz, a retorikai szakosztály elnöke indítványozza, hogy a szorgalom és tehetség jutalmazására és fokozására tűzzön ki a bizottság az évközben fölolvastott legjobb munka jutalmazására 1 darab 20 frankos aranyat, a legjobb, komoly és legsikerültebb víg szavaltat jutalmazására pedig 10—10 frankos aranyat.

Az indítványt egyhangúlag elfogadja a bizottság.” [25]

Móra jelentős tevékenységet fejtett ki az egyetemi ifjúság hazafias jellegű rendezvényeinek, megmozdulásainak szervezésében.

1899-től minden nagyobb egyetemi ifjúsági ünnepélyen az ő költeményét is szavalták; írónkat az „Egyetemi Kör” „házi poétának” névvel tisztelte, tüntette ki. 1900. március 15-én az „Egyetemi Kör” például a Múzeum kertjében és a Petőfi-szobornál rendezett emlékező ünnepélyt. Az *Egyetemi Lapok*ban megjelent híradás

arról számolt be, hogy ezen Móra is szerepelt volna, de „Félegyházáról, ahol az ottani ünnepélyen vett részt, idejében nem jöhetett meg”, s így „remek márcziusi költeményét”, az *Örökké* című versét a lapban teszik közzé. [25]

Nagy szerepet vállalt Móra Kossuth Lajos halála hatodik évfordulóján az egyetemi ifjúsági rendezvények megszervezésében.

Az egyetemi ifjúság két rendezvényen kívánta 1900-ban kifejezni gyászát: március 24-én, szombaton a retorikai szakosztály ülésén és vasárnap Kossuth Lajos sírjánál a Kerepesi temetőben. Mindkét helyen Móraé volt a főszerep.

Március 24-én este a retorikai szakosztály ülését Móra nyitotta meg. Móra így idézte vissza a megnyitót: „Móra Ferencz elnök megnyitóját állva hallgatták végig a jelenvoltak. Fölpanaszolva mai társadalmi és politikai életünk nyomorúságait, visszaóhajtja és visszavárja a Kossuth Lajos korát, a nemzeti idealizmus korát. Visszavárja ezt az időt, mert a kézből kiütött kard még nem összetört kard, az alvó szívek még nem összetört szívek. Addig pedig, míg egy új közdelemben meg nem tisztul a nemzet, nincs elhagyatottságában egyéb kincse, mint a kerepesi-temető szent sírja...” Egy szavaltat és *Kossuth Lajos* címmel tartott felolvasás után az egyik egyetemi hallgató Móra *Ex tenebris* című „alkalmi versét adta elő”. Az ünnepély záró mozzanata pedig a „leglelkesebb pillanata volt a szakosztály ez évi ülésének.” Móra „a közlekedés közepette felállt”, és bezárta az ünnepélyt. Írónk a zárszóról így tájékoztatta az *Egyetemi Lapok* olvasóit: „Köszönetet kellene mondani a megjelenteknek, a kiket ide hozott a kegyelet, s a szereplőknek, a kik tolmácsai voltak a közfájdalomnak. De nem teszi, mert kötelességteljesítésért nem jár köszönet, pedig, a kik itt megjelentek, mindannyian kötelességet teljesítettek. Szomorú, hogy kevesen ismerik ezt a kötelességet. Sokkal kisebb ember, semhogy jogosultnak érezné magát valakit a hazafiatlanság vádjával bélyegezni, noha az annyira közönséges dolog ma, hogy nem is megbélyegző, de azt hiszi, fájlalnia szabad neki, hogy a „sasnemzedék” ennyire méltatlan lett önmagához. A jelenlevőktől, a kiknek hazaszeretete mégis hint valami halvány világot a ködös jövőndőbe, azzal búcsúzik: viszontlátásra holnap a a sírnál!...” [26] Móra ezt az értékelő reflexiót fűzte még zárszava gondolataihoz: „Amint látni tetszik, bizony ezek jócskán egyszerű szavak, figurák és trópusok nélkül, nem is mondódtak valami fönséges páthosszal, — hanem egy érdemüket érezte a szakosztály, hogy: *igazak*. És az a megindulás, amely mindenkin erőt vett s itt is, ott is kicsillant a szemek könnyűjében, nem az elnök érdeme, hanem a kétségbeejtő igazságé.” [27]

Az „Egyetemi Kör” elnöksége felhívással fordult az egyetemi ifjúsághoz, s ebben kérte, hogy március 25-én minél nagyobb számban jelenjen meg Kossuth sírja mellett. A „felhívás” Móra ekkori szemléletét, stílusjegyeit tükrözi. Írónk a retorikai szakosztály elnökeként az „Egyetemi Kör” elnökségének is tagja volt, természetes, hogy ő kapta a megbízást a felhívás megfogalmazására. Teljes szövegét közlöm: „Egyetemi polgártársak! Hat esztendeje már, hogy Magyarország Messiásának számkivetését megszüntette a halál, a hatodik tavasz lágy fuvalma ringatja már a kerepesi-temető szent sírján a jövő természet virágait és a hálátlan feledékenység tüskébokrait. És a sebesen szárnyaló idővel csak növekszik lelkünkben a fájdalom és az elhagyatottság érzete.

Hamis próféták hirdetnek kárhozatos elveket, bolygó lidérczek csalogatnak a kozmopolitizmus útvesztőjén és az éjszakában nincs vezércsillagunk!

Régi nemzeti eszméink ragyogása halványulóban, hazafiúi érzéseink tüze hamvadóba és a haza oltárán kilobbant a Vesta-tűz, melynél lelkünk új tüzet foghatna!

Panaszainkra vigasztaló szó, síró sebeinkre balzsamír sehol! Mindössze egy néma sír az, a mire védelmet kérve, borulhatunk elhagyatottságunkban, a mi megacézolja

erőnkét a jövő nagy küzdelmekre. Egy néma sír, melynek jeltelensége vádolja a mai nemzedéket, de küzdelemre hevíti a jövő nemzedéket: az ifjúságot...

Magyar ifjak! Jertek el mindnyájan, vasárnap, márczius 25-én Kossuth Lajos sírjához. Legalább mi tegyük le oda a kegyelet koszorúját, legalább mi mutassuk meg, hogy a magyar nemzet nem hálátlan legnagyobb jótevője emlékéhez! Legalább a halottal hitessük el azt, a mit tagadott az élő, hogy szabad magyar hazánk szabad földjében nyugszik.

Gyülekeztek mindnyájan vasárnap délelőtt tíz órakor a központi egyetem aulája előtt! Onnan menjünk Kossuth Lajos sírjához, hol Benárd Ágost, Móra Ferencz alkalmi költeményét fogja szavalni, Brázovay Kálmán pedig beszédet mond. Innen Bónis Sámuel sírjához vonul a menet, a hazafiúi becsület önzetlen képviselőjének sírjához, a kire Kossuth a válságos időben a magyar szent koronát bízta, s a ki azt ezer kísértés és veszély között megmentette. Itt Móra Ferencz mond beszédet.” [28]

Március 25-én 10 órakor 35 egyetemista gyűlt össze a gyászmenetre az aula elé. A kis csoport zuhogó esőben, a Kossuth-nőtét énekelve vonult a sírhoz. Itt először az egyik egyetemi hallgató Móra Ferenc *Ex tenebris* című költeményét szavalta el. A vers elhangzása után Brázovay Kálmán egyetemi hallgató ünnepi beszéde következett. Móra ezt jegyezte fel róla: „Szép, temperamentumos beszéd volt, kár, hogy nem volt publikum, a mely megszívlelje. Sötét színekkel füstötte a nemzet elhagyatottságát, tüzes haraggal ostromozta a hálátlanságot, a gyáva meghunyászkodást, a mely bizonyos tekintetekből nem engedi az ország filléreit fölhasználni arra a szent célra, a melyre gyűjtötték. Egyedül e sír halottjának eszméi vezethetik a boldogulás útján a nemzetet. És ezek az eszmék ébresztik majd a nemzetet új életre. A számadás napja, a megtisztulás ideje el fog jönni, mert el kell jönnie.” [29] S ezután Móra helyezett koszorút — rövid beszéd kíséretében — Kossuth sírjára. („Mivel Bónis Sámuelnek sírját, aki a szabadságharcban a koronát Pestről Debreczenbe szállította Windischgrätz szoldateszkái elől, a rendezőség nem kereste meg idejekorán, a Bónisnak szánt koszorút is a Kossuth sírjára tette le Móra Ferencz...”) A beszéd záró mondataiban így kívánta vissza Móra Kossuthék korát: „bár mentül előbb jönné vissza az ő idejük, az az idő, mikor a hazafiaság nem érdem volt, csak kötelesség, a honfiúi önzetlenség oly közönséges, mint ma a haszonlesés; a honfi bátorság oly mindennapi, mint a gyáva...”

Móra az egyetemi ifjúság ünnepélyét — a feltűnő részvétlenség miatt — gyászünnepnek nevezte. Ezt írta: „Az egyetemi ifjúság gyászünnepéről szólván, pompás alkalom kínálkozik néhány éghasogató frázis megeresztésére bevezetőképen. Elmondhatnám például, hogy a gyászmenet olyan kicsi volt, hogy elveszett a lobogó árnyékában, de lelkesedésének tüze beragyogta az egész Kerepesi-utat. Azonban versben is gyűlölöm a frázist, prózában meg épen utálom. A reflexiókat, melyeket a lefolyt gyászünnephez fűzhetnék, elmondja helyettem a vezércikk. Így nem marad más hátra, mint a száraz referáda. Annyit azonban legyen szabad konstatálnom, hogy ünnepünk *gyászünnep* volt mindenképen.” [30]

Az egyetemi ifjúság közönye meglepte és felháborította Mórát. Írónk az *Egyetemi Lapok* 1900. április 1-i számában közzétett *Politika és kegyelet* című vezércikkében fejtette ki véleményét az egyetemi ifjúság hazafias szemléletéről, illetve a nemzeti tradíció iránti közönyéről, érzéketlenségéről. A vezércikket közlöm:

Politika és kegyelet

Adhattam volna cikkemnek ezt a címet is: Záporosd és kegyelet. Vagy: Kaláber és kegyelet. Avagy: Flirt és kegyelet. És így tovább végtelen variációban. Azonban egy komoly vezércikk nem éktelenkedhetik ilyen groteszk címmel, azután meg így hangzatosabb is.

Pedig minálunk ez billenti le a mérleget.

Egyébként valamennyi azt jelentené: hogy minálunk hálátlanabb és kegyetlenebb nép nincs a kerek világon. A mit a legvakmerőbb pilátuskodással se tagadhat el az, a ki az „egyetem ifjúságának” kivonulását a Kossuth-sírházhoz végignézte valamelyik ablakból. (Úgy láttam, a műegyetemi körablakából pompás kilátás esett.) A látványosság valami nagy időt nem rabolt el senkitől. Reporteriszámítással se lehetne a gyászolók számát százra tenni, sőt az is túloz, a ki hatvanat mond.

Bizony én meg nem tudom hamarjába mondani: hány hallgatója van az egyetemnek, hanem azt sejttem, hogy ötvennél több van. Azt azonban tudom, hogy hol voltak azok, a kik *ott* nem voltak. Olyik aludt. Olyik fültölt a Váci-utcán. Amaz kalábrezett a Hunniában. Talán olyan is akadt, a ki nem akarta a koci-úton és a temetőben besározni a cipőjét. Igen merész hipotézis, de lehetett olyan is, a ki a könyveit bújta. Mind szép, mind helyes. Tiszteletben tartom mindenkinek a passzióit és bogarait. Hanem az úton hozzánk csatlakozott egy jó úr, nem azért, hogy a lobogóink követőit szaporítsa, csak hogy faggatásukra kijelentsé, hogy az orvosnövendékek nem jöhetnek ki a Kossuth-sírházhoz, mert „az orvosnövendékek sohse politizálnak”. Távol legyen tőlem, hogy eme derék úri embert az orvosnövendékek testületével azonosítsam. Korántsem! Hiszen ő közülök is láttam a menetben valami — hármat. Nem az keserít el, hogy egy orvosnövendék mondja ezt, hanem hogy *egyetemi hallgató, magyar egyetemi hallgató*.

És ólomsúllyal nehezedik a lelkemre az a félelem: hogy sok ilyen lelki színvak vagyon mi közöttünk, a kik ünnepi alkalmakkor a „jövő nemzedékének” szoktuk magunkat czímezni.

Valami csodálatos jövő lesz az. Szónoki trópussal élve: elgazosodott kert, a hol a csalán vetekszik a bógáncscsal. Prózában szólva: komisz világ lesz, még a mainál is csúnyább, amikor a hazaszeretetnek még a nevét is elfelejtjük, ma még nagyon győzzük — szóval, ma még élünk-halunk a hazáért — szóval, hanem a kalapunkat nem áztatjuk meg érte, szokott szórakozásainkkal föl nem hagyunk a kedvéért. Inkább azt mondjuk: nem politizálunk.

És ez a lelkes had mind elmenne, *ha még egyszer azt üzennék?* A ki ezt elhiszi, az elhiheti azt is, hogy a pesti aszfalt pálmafát nevel. A mi ugyan nem lehetetlenség, ha megtörtént az, hogy a sasok verebet nemzetek és gyáva nyulat szült Nubia párdúca.

Idáig érve, te jámbor olvasóm, bizonyosan azt kérdezed: hát érdemes *ekkora* hühöt csapni *ekkora* dologért? De hát valóban csak *ekkora*-e ez a dolog? Hát nem megtagadása-e ez minden ősi tradíciónak, nem porba taposása-e a jövő minden bimbájának? Nem *kötelessége*-e az ifjúságnak örök időktől fogva az önzetlen lelkesedés? És lehet-e bizalmad a jövő nemzedékben, ha idealizmusának csillagtűzét kioltotta a közöny és az önzés? Nincs, ebben a jövő nemzetékben neked sincs, nekem sincs.

De hát akkor minek írtam én ezt meg?

Annak, a ki veszni tért, nem használ se czirógatás, se ostor. A kiknek szánva voltak ezek a sorok, azok úgy sem fogják olvasni. A ki olvassa, kárhóztató szóval betöri a fejemet, mert igazat mondtam. Minálunk nem divat azzal dicsekedni, a mi fáj. És igen megköszönhetem, ha valaki csak úgy vesz magának elégtételt, hogy gúnyos mosolysággal megveregeti a vállam. Hogy vagy, bús magyar?...

És én mégis megírtam, a mit akartam: hadd maradjon nyomtatott emléke is ennek a mi szégyenletes kegyeletünknek, ha majd jőn egy egészségesebb nemzedék, a mely mert *politizálni*, t. i. méltóan meg fogja ünnepelni a nemzet szentjeinek emlékét.

Hát mégis lesz jobb hövő, hazafiasabb nemzedék?

Őh igen, a temetőbeli záporosőnek szívárványa is volt. Két fiatal parasztember állt ott levett kalappal a Kossuth sírja mellett. Rá lehetne ugyan fogni, hogy a kíváncsiság vezette ki őket, hanem azt nem lehetne könnyű szerrel kimagyarázni, hogy miért sírtak. Alig hiszem, hogy a mi cifra szavaink indították meg őket. Hanem valami megmozdulhatott a Kossuth sírja mellett a szívük fenékén, valami, a miért én ő bennük látom a jövő nemzedékét. Nem az egyéneken, hanem az osztályban. Ebben vagy Magyarország jövődjéje. Pedig lehet, ez a két ember is csak pattogatott kukoriczát árul valamelyik utcasarkon. Melyiken nem tudom, hanem azt merem állítani, hogy március 15-én nem szoktak semmiféle erős esküvéseket tenni...

Móra szervező tevékenységének ismertetése után írónk akkori szemléletéről, életlátásáról, magatartásáról — a már elmondottakon kívül — a következőket állapíthatom meg:

Móra Ferenc magatartása, életformája alapvetően különbözött az akkori egyetemisták nagy többségének életmódjától, életstílusától. Az egyetemi hallgatók léha, üres, gondolatlanul, szórakozásra, lumpolásra épített világától Móra írtózott. Kevés szabad idejét a retorikai szakosztály ügyeinek intézésére, programja kimunkálására fordította. Móra a tartalmas élet, a komoly élet hírdetőjeként és megvalósítójaként áll előttünk egyetemista korában is.

Mórának az „Egyetemi Kör” vezetőségében betöltött funkciója lehetőséget adott arra is, hogy az akkori egyetemi hallgatók politikai szemléletéről — konkrét tapasztalásai alapján — igaz képet formáljon, alakítson ki magában. Móra demokratikus tartalmú nemzeti érzéssel, szemlélettel érkezett az egyetemre. Őszintén hitt a 48-as örökségben, frázis nélkül, igaz meggyőződéssel vallotta eszményképeinek Petőfit és Kossuthot. Eleinte azt hitte, hogy a magyar ifjúságban, az egyetemi ifjúságban Kossuth, Petőfi eszméinek harcosait találja meg. A *Politika és kegyelet* című vezércikke mutatja, hogy az úri Magyarország holnapi vezetőinek, az akkori egyetemista ifjúságnak politikai felelőtlenségét, nemzeti közömbösségét, csak frázisban élő hazafiasságát felismerte. Rájött arra, hogy nem generációs problémáról: az öregek hazafiatlanságáról és a fiatalok hazaszeretetéről van szó, hanem az uralkodó osztályok értéktelenségéről. A *Politika és kegyelet* című vezércikk azt jelzi, hogy egyetemi éveinek tapasztalásai is erősítették benne a városi urak elítélését és a falusi parasztok dicsérő értékelését.

Móra ekkori szemléletének teljesebb, differenciáltabb értékelésére csak azután vállalkozhatom, miután bemutattam azt, hogy *Móra milyen irodalmi, művészeti tartalommal* telítette a retorikai szakosztály üléseit, s milyen gondolatiságú írásokat jelentetett meg az *Egyetemi Lapok*ban. Móra 1900. március 15-től lett az *Egyetemi Lapok* társszerkesztője. [31] Móra eddigi ismeretlen alkotásainak a vizsgálatára, elemzésére a következő fejezetben vállalkozom.

JEGYZETEK

- [1] Móra Ferenc: *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*. Budapest, 1962. 26—37.
- [2] Uo. 145—50.
- [3] Uo. 187—96.
- [4] Magyar Hírlap, 1928. július 1., 3—4.
- [5] Móra Ferenc i. m. 187—96.
- [6] Uo.
- [7] Uo. 373—80.
- [8] Uo.
- [9] Uo.
- [10] Uo.
- [11] Szegedi Napló, 1904. június 26.
- [12] *Hivatalos rész*. Egyetemi Lapok. 1899. október 15., 21—2.
- [13] Egyetemi Lapok. 1899. december 1., 12.
- [14] *Az irodalmi-rhetorikai szakosztály megnyitó ülése*. Egyetemi Lapok. 1899. november 25., 9—10.
- [15] Egyetemi Lapok. 1900. február 1., 8—9.
- [16] Uo.
- [17] Egyetemi Lapok. 1900. január 1., 11.
- [18] A „Tudományos viták és rhetorikai estélyek” ügykezelési szabályzata az *Egyetemi Lapok*. 1900. február 1. Az *Esték* című írása Anatole álnéven megjelent: Egyetemi Lapok. 1900. február 1., 8—9.
- [19] *Esték*. Egyetemi Lapok. 1900. február 15., 8—9.
- [20] Egyetemi Lapok. 1900. február 1., 15.
- [21] *Esték*. Egyetemi Lapok. 1900. április 1., 10—1.
- [22] *Az egyetemi Kör első nyilvános fölolvasó estélye*. Egyetemi Lapok. 1900. február 15., 10—1.
- [23] Uo.
- [24] Egyetemi Lapok. 1900. április 1., 18.
- [25] *A mi ünnepünk*. Egyetemi Lapok. 1900. III. 15., 9.
- [26] *A Kossuth-gyász*. Egyetemi Lapok. 1900. április 1. 2—5.
- [27] Uo.
- [28] Uo.
- [29] Uo.
- [30] Uo.
- [31] Egyetemi Lapok. 1900. március 15., 19.

МОРА ФЕРЕНЦ В „УНИВЕРСИТЕТСКОМ ОБЩЕСТВЕ”

A. Хегедюш

Резюме данной статьи на русском языке публикуем в заключительной части (Научные записки 1973.)

FERENC MÓRA IM „UNIVERSITÄTSVEREIN”

Von A. Hegedűs

Die deutschsprachige Zusammenfassung wird nach dem Schlussteil der Abhandlung (Bd. 1973.) veröffentlicht.

A FÖLDRAJZI NEVEK ELIZIÓJÁRÓL

Írta: INCZEFI GÉZA

A régi stilisztikák is számon tartják a „fordulatosság”-nak azt a formáját, amelyben az erős érzelem hatására valamely szó a mondatban kimarad. E stilisztikai alakzat neve *szóhiány* (*ellipszis*, *elliptikus alakzat*), a jelensége *elizió*. [1] Ezenkívül minden érzelmi indíték nélkül is kieshet a szóösszetétel valamelyik tagja a beszéd tempójának gyorsulása következtében: *tejbefőtt kása*—*tejbekása*, *általvivő út*→*általút*, [2], vagy a német nyelvben *Weißbrotbäcker*→*Weißbäcker*, *Ölbaumzweig*→*Ölzweig*. [3] Mindezek csak akkor tekinthetők rövidülésnek, ha a szó teljes alakjának korábbi használata kimutatható, tehát nem ebben a formában keletkezett az összetétel. A névtudomány a stilisztikából kölcsönözhetette a fenti terminusokat a névrövidülésre, de a nevek természetéből következően tartalmuk a nevek rövidülési folyamatához igazodott, a stilisztikai szempont háttérbe szorult.

Földrajzi neveink alakja nem állandó, hanem fejlődésük folyamán változik. A változásnak a településnevek törzskönyvezése vetett véget, de a határnevekben (leginkább csak a nép ajkán élőknél) a változás ma is állandó folyamat. Módosulhat hangalakjuk, hangtestük gyarapodhat vagy fogyhat. E változások közül igen jelentős a névrövidülés (elizió). Eliziónak nevezzük a névtudományban a névrövidülésnek azt a fajtáját, amelyben a név hangtestéből valamely szó értékű elem kiesik fejlődése folyamán. A hazai és külföldi szakirodalom számon tartja a névrövidülést, és a rövidült neveket *elliptikus nevek* terminussal jelöli. [4] A nevek stilisztikai jellegű eliziójára kevés utalást találunk, csak megemlítik, hogy az újabban keletkezetteknek bizalmas, tréfás hangulatuk van (*San Francisco*→*Frisco*, uo.). A német névanyagban gyakoriak az ún. egybefoglaló nevek (a német szakirodalom *Klammerform* terminussal jelöli), és ezek jellemzője, hogy a teljes név középső tagjának kiesése után a meg rövidült név szoros egységgé válik (pl. *Salzachburg*→*Salzburg*, *Heidelbeerberg*→*Heidelberg*, mint a közszói *Sonntagabend*→*Sonnabend* rövidülés. [5] A névrövidülést számon tartja J. SCHNETZ is [6], és úgy nyilatkozott, hogy leginkább a népnyelvben gyakori e változás (pl. *Oberhammerhütte*→*Oberhütte*), amelyet ő *redukciónak* nevez. Az alapelemek elizióját említi F. MENTZ. de csak az alapelemüket vesztett család-névi eredetű, genitívusi raggal (nem többesjellel!) ellátott nevekről szól (*Burkhardshaus*→*Burkhardshaus*). A szovjet irodalomban B. A. SZEREBRENNYIKOV említi a nevek rövidülését [8], és olyan példát hoz fel, amelyben a meghatározó elem esik ki: *Sztaraja-Russza*→*Russza*. A francia irodalomban A. DAUZAT úgy nyilatkozott [9], hogy leginkább az utolsó tag kiesése folytán rövidülnek a nevek, és ennek az a magyarázata, hogy az első tag tudatosulása már önmaga elég ahhoz, hogy jelölje a helyet.

A magyar nevek rövidülését BENKŐ LORÁND tárgyalja Nyárádmente névanyagában [10], és „lekopás”-nak nevezi e jelenséget. Megállapítása szerint, ha „a földrajzi név egyik tagja önmagában is elég erős képzettartalmú, akkor a másik tag feleslegessé válik és lemaradhat”. A lekopás formája e területen: a jelzők megmaradása a szer-

kezetből (*Hosszú, Kurta*). A szerző megjegyzi, hogy e jelenség vizsgálatához a történeti adatok nagy tömege szükséges. [11] SÍPOS ISTVÁN Mihályi község levéltári anyagát a maival egybevetve megállapítja [12], hogy a nevek régebbi alakja a mainál mindig hosszabb, néha mondatforma, és ezek a használat folytán egytagúakká egyszerűsödtek (*Avaska cserje* → *Avaska*).

A magyar földrajzi nevek elizióját településneveinkben és határneveinkben egyaránt megvizsgálom. Erre az késztet, hogy a jelenségre történeti adatainkban és élő neveinkben is sok a példa. Településneveink életük folyamán nagyot változtak, és e változás jól kitűnik, ha a különböző időből származó adatokat egybevetjük. E változásoknak sokféle indítéka és formája lehet: Módosulhat hangalakjuk annak következtében, hogy e neveket alkotó köznevek a köznévi változásokat nyomon követik. Így vált például a régi *Koplon*-ból (1279, Cs. I, 100) a mai *Kaplony* (Hnt. 1913), a régi *Hozyumezeu*-ból (1329, Cs. I, 445) 1457-re *Hozzwmezew* (uo.), mai *Hosszúmező* alakult. A szókincs változásait is nyomon követhetjük neveink. A *hajlat* köznevet a *hajlás* váltja fel neveinkben: *Deszki nagyhajlat* → *Deszki nagyhajlás* (INCZEFI, Makó 59). Néha településtörténeti okok következménye a változás, és ebben az esetben a név egyik tagjának cseréje sem ritka jelenség. Az 1427-ből adatolt *Zadorhaza* (Cs. I, 149) 1486-ban *Zádorfalva* alakban található (uo.), és így is állapodik meg (Hnt. 1913) annak következményeként, hogy a település fejlődését nyomon követte: eredetileg egy magányos udvarház környékét jelölte, majd e körül falu keletkezett. [13] A névalkotó tagok efféle cseréje minden településtörténeti indíték nélkül is bekövetkezhet annak következményeként, hogy a közszói szóhasználatban változás történt, és ezt a név is nyomon követte. Így a *szállás* alapelemű határnevek (pl. *Dálszállás, Igásiszállás* stb.) *tanya* alapeleművé váltak (Makó 64). De ezt a változást településneveink már nem követték, ha időközben névkövéletté váltak (pl. *Ferencszállás, Szabadszállás* stb. 1. Hnt.).

A határnevek ilyen természetű (eliziós) változása ma is meglevő folyamat, főleg a telekkönyvben nem rögzített (tehát csak a nép ajkán élő) nevekben, és továbbra is módosítja határneveinek alakját. De a határnevek eliziójának megállapítása elég nehéz feladat, mert a fejlődés folyamatának bemutatásához legtöbbször hiányoznak a történeti adatok. A folyamat meglétét mégis ki lehet mutatni azzal, hogy egyidejűleg sok rövid — hosszú változat él a nép ajkán, amelyek közül igazolni lehet a rövidülés eliziós eredetét. Ilyen rövidülésnek tekintem például a *Garasosbérc* — *Garasos* névpár rövid tagját (Heves 28/160), amelyből végül feltehetően a rövid forma állapodik meg, a hosszú pedig kiesik. De számításba kell venni, hogy valamely hosszú — rövid változat egy időben is keletkezhet (és élhet) a nyelvben, mint valamely terület részletező és kevésbé részletező megnevezése; ilyennek tarthatjuk például az *Alsóvárosnyomás* és *Alsónyomás* (Sz. 8) névpárt. Ha azonban valamely név rövidülésének következtében annak nyelvi formája hiányossá válik azáltal, hogy a szerkezetből csak az egyik tag marad meg, akkor az ilyeneket bátran tarthatjuk alakrövidüléses (eliziós) neveknek. Hiányos például a név, ha a birtokviszonyból csak a jelölt birtokszó marad meg, a birtokos pedig hiányzik, vagy a név valóság-vonatkozását jelölő község elmarad, az ismert összetett családnév egyik eleme kiesik stb.

Ilyen példaim: *Péterlaka* — *Laka* (Sz. 71), *Paplógóhegy* — *Lógóhegy* (Sz. 70; a nevet alkotó meghatározó elem az ismert *Paplogó* családnévből származik), *Zöldfáskút* — *Zódfás* (Sz. 99; eredetileg egy élő fára épített gémeskút, amelynek neve jelöléstágulással a környék nevévé is vált); *Porgányér* — *Porgány*, *Körösér* — *Körös* (Sz. 52, 72). Az eredetibb *Mészvögyipatak* névnek középső tagja kiesett, ezért a két szélső tag került egymással értelmi viszonyba a *Mész pataka* névben (Heves 26/309 = mész

tartalmú patak, eredetileg a mészben gazdag völgyön átfolyó patak; ugyanígy a *Hidegkútivölgy* teljes névnek *Hidegvölgy* változata (Heves 28/410) csak rövidülés lehet, mert a *Hideg-kút* nevű vízfolyást jelölte az előtag (az a völgy, ahol a *Hidegkút* átfolyik). Ha az alapelem esik ki, akkor egészen más terepalakulatra utalhat a név, mint az eredeti: *Házhelyrét* egy rét neve (Heves 28/187), a rövidült *Házhely* változat viszont e fogalmi körből már elszakadt ugyan, de ugyanazt a rétet jelöli. E példánál azonban kétségünk is támadhat, hogy nem ismét részletező és kevésbé részletező névvel van-e dolgunk.

A településneveknek is volt régen egymás mellett élő teljes és rövid változatuk, és az elliptikus formának állandósulását hosszú történetük folyamán nyomon követhetjük, 1430: *Bwdawereske*, *Wereske* (Cs. I. 420; CodDipl. X, 7. 231), 1454: *Vereczke* (Cs. uo.), de a név korán differenciálódik, 1465: *Nagwereichke*, *Kyswereichke* (uo.). A meghatározó elemeket hivatalos úton a nevek törzskönyvezésekor módosították: *Alsóvereczke*, *Felsővereczke* (Hnt. 1913).

A nevek fejlődéstörténetét vizsgálom, ezért különböző korból származó adatokra van szükségem, ezek bő forrása pedig *Csánki* és *Györffy* műve, de oklevélkiadványaink is használhatók, ha a településnevek fejlődését nyomon követjük. Az említettek figyelembevételével határneveink gyűjteményeit tartalmazó munkákat is feldolgoztam. Gyűjteményem anyagának már futólagos áttekintése is azzal a tanulsággal jár, hogy az anyag rendszerbe foglalása és az elizió okainak felderítése nem kis nehézséggel jár; az anyag természete szerint nagyon szétágazó, egységes szempont szerinti áttekintésük igen bajos. Mégis az elizió oka alapján elkülöníthetők a következő típusok:

a) Az elliptikus név annak a következménye, hogy a névadás alapja megváltozott, a név kieső elemének valóságvonatkozása megszűnt. Ide (határnevek mellett) több olyan településnév is sorolható, amelyek a jelölt település pusztulása után határ-rész nevévé váltak, és a névnek települést jelölő eleme (*-falva*, *-laka* stb.) kiesett. Ezzel a tendenciával számolnunk kell akkor is, ha nem minden ilyen névben érvényesült [14], és ellenpéldák is vannak rá. E nagyméretű falupusztulásoknak más nyelvi következménye is lehet. A falunévhez csatlakozhat olyan jelző, amely a pusztta állapotra utal, vagy a nevet tartalmazó szöveg ad a változásról felvilágosítást. [15] Tárgyunkhoz azonban csak a névrövidülések tartoznak, ezért ezeket vesszük itt számba.

b) Nem kevés azonban azoknak a neveknek a száma, amelyek a nevek természetes belső mozgása következtében rövidülnek, tehát az elizió a rövid megnevezésre való törekvés következménye, Nincsen tehát e nevek alakulásának településtörténeti oka, csupán a neveket alkotó nyelvi változások módosítják hangalakjukat.

E két szempontú elizió érvényesülésének következményeként kieshet az alapelem vagy akár a meghatározó elem, de a többtagú nevek középső elemének kiesése is van példánk. Gyakoribbnak és így tipikusabbnak az alapelem kiesését látom, éppen ezért először az egyes alapelemek eliziójának körülményeit külön is megvizsgálom. Ezen a helyen a következő alapelemek elizióját tárgyalom: *falva*, (*falu*), *egyháza*, *monostor*, *telek*, *vár*, *földe*, *berek*, *kút*, *ér*, *patak*, *hegy*, és összefoglalóan más (ritkábban kieső) elemeket is bemutatok.

1. A *-falva* (*-falu*) alapelemű nevek egy része alapelemük valóságvonatkozásának megszűnése miatt rövidült meg. Ebben a csoportba két típus sorolható. A nevek *-falva* alapelemének valóságvonatkozása akkor szűnhet meg, ha a falu városi rangra emelkedik, és a „*falu*” jelentéstartalma pejoratív értékűvé vált. De akkor is valóságvonatkozás nélkülivé válik a *falu* elem, ha a falu elpusztult, és a név határnévként él tovább. A városi rangra emelkedett falunév eliziójára példám *Makó* nevének ala-

kulása. Feltűnőnek és bizonyító erejűnek tartom, hogy a sok régi *Makófalva* adat (1332—7: *Makofalua*, 1360: *Makofalwa*, INCZEFI, Makó 129) után az 1519-ben jelentkező *Makó* elliptikus név (1519: „Georgio de *Mako*, Pesty. A szörényi bánság III, 167) állandósul, többé nincsen Makófalvára adat, a várossá vált település jelölésére a pejoratív értékű *falu* többé nem jelentkezett. A régi Kolozsvár megyei *Mákó* (1299: *Mako*) neve mindig ebben a rövid alakban élt, míg *Mákófalva*-ra nem bővítették hivatalos úton (Hnt. 1913). A Fehér megyei *Makótelke* alakja viszont állandó maradt [16]. KÁZMÉR MIKLÓS érinti ezt a kérdést [17], és előadja azt a kételyét, hogy a fenti példán kívül mindössze két esetben lehet a változást a várossá válással indokolni, 1609: *Zenth Jánosffalwa*, 1635: *Sz Janosfalua*, 1808: ~, majd *Szentjános*; 1390: *Martonfalwa*, 1471: *Zenthmarthon*, állandósulva *Szentmárton* (uo. 292—3). Továbbá olyan példákat hoz fel, amelyek látszólag e feltevésnek ellentmondanak; ezek *Balázsfalva*, *Ilyefalva*, *Érmihályfalva*, *Hanusfalva*, *Káposztafalu* és *Lajtafalva*, amelyek „oppidumok”, mégis megmaradt nevükben a *-falva* (*-falu*) alapelem. E nevek egyenkénti elemzését nem tartom szükségtelennek annak ellenére, hogy elismerem, hogy az említett szabályszerűség viszonylag kevés példában észlelhető, de vele számolni kell.

Az egykori Fehér megyei *Balázsfalva* a románság jelentős művelődési központjaként vált az utóbbi időben várossá, de a régiségben mindig faluként emlegetik (Leustachius saxerdos de *villa Blasii*, Monumenta Vaticanae Hungariae I, 96). Csánki művében is *villa* vagy *villa magna*, *possessio* megjelölésekkel illeti (V, 867—8), ez pedig falut jelent [18]; Csánki sem a városok, hanem a „helységek” között tárgyalja. A várossá válás előtt lezárult a név magyar alakja (*Balázsfalva* — román *Blaj*), mert várossá csak az utóbbi időben vált. [19] Még megjegyzem, hogy Balázsfalva kettő is volt régen, de a nagyobbiknak volt fontosabb szerepe; a törzskönyvezéskor azután elkülönítették őket: *Balázsfalva*—*Kisbalázsfalva* (Hnt. 1913). A háromszéki *Ilyefalva* nagyközség volt 1913-ban, de még 1944-ben is nagyközség a maga 1550 lakosával. Régebbi állapotáról ezt írhatjuk: A település régen két részből állott: faluból és városból (nem várból?), ezeket egyesítették. 1332—7-ben *villa*-nak jelölik [20], amely a faluk jelölője. [21] 1595-ben taxalis mezőváros vásárral, ettől 1578-ban eltiltják, illetőleg elnéptelenedve megszűnnek a vásárai. 1658-ban csaknem teljesen elpusztult, lakosait legyilkolták és elhurcolták. Később is csupa háború, pusztulás a sorsuk. Újabb időben régi jogairól lemondott, és nagyközséggé alakult. [22] A Hnt. 1882 szerint mezőváros (nagyközség 1395 lakossal, de különös, hogy JANCsó BENEDEK művében [23] 1901-ben meg sem említi, annyira csökkent a jelentősége. Még ehhez megemlítjük, hogy ORTVAY adatai (II, 638) 1331—37-ből (*Elie*, *Heile*, *Helye villa*) úgy is értelmezhetők, hogy a két első adat a várat jelöli, *Helye villa* pedig a falut. Mindezek alapján csak annyit mondhatunk, hogy városi léte nem olyan határozott, története sem olyan, hogy városi rangjának nevében is kifejezésre kellett volna jutnia. Városi élete nem is lehetett, csak a vár otléte emelte jelentőségét. A bihari *Érmihályfalva* régi neve *Nagymihály* (1284: *Nogmihal*, Györffy I, 644; 1434: *Nagh Myhalfalwa*, Csánki I, 599; 1439: *Nagmichal*, uo.). A megye monográfusa JAKÓ ZSIGMOND felhozza [24], hogy prédiúmként emlegetik ugyan, de nagy *falu* volt, amelynek jelentőségét az erre vezető sókereskedelem növelte, emellett vásártartási joggal is felruházzák. Más szerző [25] vásáros, vámszedő helynek, mezővárosnak minősíti, de csak az említett kiváltságai alapján nevezhették így, hiszen csak 14 és fél telekkel jegyzik fel, majd gyarapodik, és 1720-ban 69 jobbágy lakik a helységben. A sárosi *Hanusfalva* 1913-ban kisközség; régebbi minősítései: 1538-ban *possessio*-nak nevezik (Cs. I, 285), 1488-ban *oppidum* a jelzője, és nagyobb helységnek tartják, de nehezen érthető, hogy az 1438-ban még *possessio*-nak nevezett települést [26] 50 év múlva a város megjelölés megillette volna. A régi szepesi *Káposztafalu* 1260-tól szerepel az oklevelek-

ben, de mindig *villa*-ként emlegetik (1260: *villa Kabost*, 1279: *Villa Compositi*, 1295: *Villa Kabust*, 144: *Káposztafalva*. [27] Ezek alapján e kis lélekszámú településeket jelölő nevek egyikében sem volna indokolt az említett településtörténeti ok miatt a *-falu* (*-falva*) alapelem kiesése. Kételkedem abban, hogy a települések minősítése mindig, minden esetben egyöntetű és megbízható volna. Példaként felhozom, hogy Kassát *villa*-nak nevezi egy 1277-ből való oklevél (Gy. I, 102), másutt gyakrabban *civitas* a jelölője (103–4). Debrecen minősítései között gyakori a *villa*, pl. 1332–7: *v. Debrecen*, *sac. de v. Debrecen*; Gy. I, 610, holott ez a faluk jelölője. [28]

Most a *-falva* (*-falu*) alapelemüket veszítő nevek két nagy csoportját mutatom be:

a) A valóságvonatkozás megszűnésének következményeként értékelem, hogy számos *-falva* (*-falu*) alapelemű nevünk elvesztette alapelemét akkor, amikor elpusztult, és csak határrész nevéként él tovább. A falunevekben ez a változás szintén falupusztulás bizonyítéka lehet olykor, nemcsak a latin kommentáló szöveg. [29] A falupusztulást jelölő elizió gondolatát felveti KÁZMÉR is [30], de megjegyzi, hogy csak három név jelölte területen tudja a „pusztasodást” igazolni. A magam adatai között ez a típus gyakoribb, ezért hozom fel azokat, amelyekről a források jelzik, hogy az egykori település neve ma határnév. Természetesen ezenkívül a továbbra is faluként fennmaradó települések nevei közül is több megrövidül, de ezek oka nem a valóságvonatkozás megszűnése, hanem az elizió általános tendenciájának a következménye (1. később).

Itt tehát olyan neveket mutatok be, amelyekről a források közéteveői jegyzik meg, hogy „dűlőnév”-ként él tovább az egykori településnév elliptikus formában, illetőleg az 1913-ból származó Helységnévtár nem tartja számon településként (esetleg mindkét helyen határnévként találjuk), 1427: *Bordafalwa* (Cs. I, 204), 1430: *Bordafalva* (CodDipl. X, 7, 231), ez *Borda* alakban egy pusztta névvé vált (Cs. i. h.). A Hnt. 1913 szerint megfelelője Kelecsényborda nevű kisközség *Borda* nevű része; ez úgy látszik, hogy a település terjedésekor került a faluba, a határrész is benépesült, és falurész nevévé vált. Ezt a típust *másodlagos falurész* névnek minősítettem. [31] Kétséget csak az okozhat, hogy a település nevének alapeleme is *-borda*, de a Hnt. jelzi, hogy a *Kelecsényborda* mesterségesen alkotott név az 1898. évi IV. tc. alapján. A hivatalos név alkotói felhasználták a határrész nevét, de az is megmaradt a helyén, majd beleolvadt a településbe. 1406: *Chakfalwa*, 1506: *Chaak* (Cs. II, 476). Nyoma nem maradt. Egy név változatos életére tanulságos a következő példa, 1463: *Chentryzfalwa*, 1482: *Chenthrizhaza*, 1497: *Czentryzfalwa*, 1513: *Chentthrycz* (Cs. III, 42). Csánki szerint *Csentricfa* nevű dűlő őrzi a nevet. Zala megyéről szóló újabb adatok tájékoztatnak a név további sorsáról, Z. 54/22: Batiz nevű falu határában élő név *Csentëricfa* *Csentericfa*, de a határrész átnyúlik Nagylengyel határába is, Z. 63/31: *Csenteric* (a katonai térképen *Csentericfa*). Tehát a falu pusztulása után megrövidült alapelemmel (*-fa*) vagy anélkül él tovább az egykori településnév határrész nevéként. Gondolhatunk arra, hogy a dunántúli sok *-fa* alapelemű név analógiája településnevet sugalmaz [32], ezért rövidülhetett újra a név Nagylengyel határában a nép ajkán határnévi funkciójában. 1267: *Terra Chepani* (Cs. II, 477), 1289/374: *v. Chepanfolua* (Gy. I, 294), 1342: *Chepanfolua* (Cs. II, 477); majd ingadozás után újra jelentkezik az elliptikus név, 1426: *Chepan*, *Chepanfalwa*, 1450: *Chypan*; Csánki idejében *Csipány* nevű pusztát jelöl (uo.). 1480: *Hernyefalwa*, 1522: *Herne* (Cs. II, 151). Később nyoma vész. 1360: *Harpatokfalva* (?: *Hotpatakfalva*), 1452: *Hothpathak*, 1469: *Hothpathaka*, 1470: *Hothpathaka*, 1517: *Hathpathok* (Cs. I, 448). *Kazafalva*, Csánki korában *Kaza* határrész név Kismarja mellett (Cs. I, 612). 1346: *Poss. Iwankafolwa*, 1425: *Iwankafalva*, 1501: *Iwanfalwa* (Cs. II, 615). Csánki korában *Ivánka* néven határrész Gálosfa és Hajmás mellett Somogy megyében). 1475: *Katha-*

linfalwa (Cs. I, 557); Csánki a Koltó melletti *Katalin* nevű településsel azonosítja, de ennek nyomát nem lelem. Az eliziót néha névbővülés előzi meg, 1477: *Marthon*, 1488: *Martonfalwa*, 1536: *Marthonfalwa* (Cs. II, 628). Csánki idejében *Márton* nevű puszta őrzi a nevet Somogy megyében (Hnt. 1913: *Martonpuszta*, Vése kk. része). E példák mutatják, hogy van ilyen típusunk, ezzel számolni kell, de számukat csak akkor lehet szaporítani, ha több határnevünk településnévi eredetét a gyűjtések szaporodtával ki tudjuk mutatni. Kevés példánk annak a következménye, hogy határneveinket nem jegyeztük még mindig fel.

b) A nevek nagyobb csoportja a természetes belső mozgás következtében rövidült meg. A *-falva* (*-falu*) alapelem a nevek gyakori használata következtében esett ki több névből. Ide csak azokat soroljuk, amelyek településnévi szerepükben rövidültek meg, tehát az alapelem kiesése nem annak a jelzése, hogy a település elpusztult. 1427: *Chakofalua*, *Czakofalwa* (Cs. I, 132, már Cs. korában és később is *Czakó* alakúra rövidült a régi Gömör és Kishont megyei kisközség neve (Cs. uo. Hnt. 1913). 1381: Poss. *Repafalwa*, 1390: Poss. *Repafalua*, 1495: Poss. *Repa*; és ez az elliptikus név állandósult differenciáló elemmel gyarapodva (Cs. V, 396), *Alsórépa*, *Felsőrépa* neve a régi Marostorda megyében). 1350: *Sydofolua*, 1538: *Zido* 1551: *Sydo* (Moór i. m. 60), 1913: *Zsida* alakját hivatalosan állapították meg a törzskönyvezéskor (Hnt. 1913). Közszeink életében sem ritka a többtagú szavak rövidülése, és jelentéstapadás néven tartjuk számon a jelentés oldaláról tekintve (MMNyR. I, 188). A nevek eliziója is alkalmi rövidülésből indul ki, és eleinte alaki ingadozást eredményez, majd állandósul a használat folyamán. Az alkalmi rövidülésből való kiindulást azok a példák igazolják, amelyekben a legrégebbi adat teljes alakú, de később elliptikus nevek után újra felbukkan a teljes név, végül állandósul az elliptikus név, 1387: *Batyzfolua*, 1404: *Batyz*, 1446: *Bathyzfalwa*, 1501—2: *Bathycz*, 1520: *Batyzfalva* (Cs. V, 74), majd *Batiz* alakban állandósult (Hnt. 1913). A települések neveit az 1898. évi IV. tc. alapján módosították, és néha teljesebb alakban (*Batiz*-t viszont rövid formájában) törzskönyvezték. Ez is az oka annak, hogy a Hnt.-ban néha a régi, teljesebb alakok találhatók. Arra is kell azonban gondolnunk, hogy abban az időben, amikor még a településnevek sem voltak névkövéletek, az egymás után is felbukkanó rövid és hosszú alakok egyidejű névváltozatok voltak, amelyekből hol az egyikről, hol a másikról maradt írásos emlék.

Csak érintem azt a kérdést, hogy az egykori többnyelvű vidéken élő nevekben a *-falva* (*-falu*) alapelem elmaradásával néha együttjár az eliziós névhez idegen képző csatlakozása, máskor pedig a *-falva* alapelem nélküli név képző nélkül is élhet egy ideig [33], majd később jelentkezik az idegen képzővel ellátott név. Az első típusra példa: Sok régi adat után az utolsó teljes név 1515-ből való: *Karachonfalwa*, amely a XIX. században *Kracsunesd* formát ölt (Cs. I, 734); *Iwanfolua*, 1427: *Iwanouch* (Cs. II, 319); 1480: *Komarfalva*, a múlt században *Komarócz* (Cs. I, 261); *Bogdanfolua*, 1481: *Bogdanowcz* (Cs. II, 296); *Baskfalwa*, 1462: *Baskocz* (Cs. II, 293); *Tóthfalw*, 1438: *Tothest* (Cs. V, 143); 1587: *Habdafalw*, 1599: *Habdalcocz*, 1733: *Abdalóc*, ez vált hivatalos névvé (Hnt. 1913; Moór, Westungarn 84). Idegen képző nélkül (valószínűleg magyar névadás eredményeként) már vannak elliptikus neveink más vidékekről, 1441, 1445: *Balihfalva*, 1525: *Balth*, a múlt században *Baltyele* (Cs. I, 726). A magyar hivatalos névadás termékeként újra teljesebb a név: *Báltfalva* (Hnt. 1913). A teljesebb magyar név más nyelvben jelentkező eliziós alakjának eredete szerint tehát két fajtája lehetséges átvétel esetén: A magyar nyelvben ment végbe az elizió, és az érintkező nyelvben képzővel egészült ki; a magyar alapelem az idegen nyelvben (átvételtkor) esett ki, (mert tudatosul magyar jelentést hordozó mivolta), és egyben hozzá valamilyen idegen (szokásos) helynévképző járult. Az sincs azonban

kizárva, hogy párhuzamos, azonos szemléleten alapuló nevekről van szó [34], amelynek azonban csak az egyik alakját ismerjük.

Néhány elliptikus nevünkben a *-falu* alapelem maradt el, 1075: *Mikolafalu*, 1247: *Mykola*, és ez az elliptikus név állandósult a település nevéként is (Gy. I, 462). Jogosan jegyzi meg róla GYÖRFFY (i. h.), hogy *-falu (-falva)* alapelemű nevek „csak a XIII. század elejétől szerepelnek, és így az adatot betoldásnak tekinthetjük”; 1439, 1441, 1445: *Zeldafalu*, *Zewdesfalwa*, *Felsew Zeldes*, 1525: *Zewldes* (Cs. I, 748), a múlt században *Zöldes* (Hnt. 1913); 1075: *Saroufalu*, 1245: *Sarow*, 1332: *Sarow*, Hnt. 1926: *Kissáró* (Gy. I, 471). Bizonyára e névre is érvényes az a megjegyzés, hogy a *-falu* alapelem igen korai az 1075. évi oklevélben (I. Mikolafalu), bár ez hamis oklevél.

Gyakori az *-egyháza*, *-monostor* stb. alapelemek eliziója is. Ezek funkciójuknál fogva újra a településtörténeti vonatkozásokat sugalmazzák, másoknál (főleg a határnevek esetében) csak általános névtudományi indítékokra következtethetünk.

Az *egyház(a)* alapelem eliziójára néhány példám van, és ezek elemzése alapján az előzővel azonos típusokat különíthettem el, de életük igen változatos.

Az alapelem eliziója gyakran új névadási indíték keletkezésével van kapcsolatban. A terület temploma e típus névadója, és amikor e köré falu települt, akkor jelöléstágulással ennek a nevévé is vált. De ebben az esetben az eredeti névadó szerepe (valóságvonatkozása folytán) fölöslegessé válhat és elmaradhat. Így értelmezem a következő eliziót (és bizonyára még sok más példát), 1340: *Bothanyaeghaza* (Gy. I, 848), a mai *Battonya*; 1317/324: t. *Bankeghaz*, 1324: t. seu p. *Bankyghaz*, 1325: v. *Bank* (Gy. I, 597), Debrecenhez tartozó külterület (Hnt. 1913; Gy. i. h.). Ugyanide sorolom azokat a neveket, amelyek már településnévi minőségükben megrövidültek, bizonyára a templom jelentőségének az összbnyomás szempontjából háttérbe szorítása következtében (mint előbb), de ebben az eliziós alakjában határrész nevévé vált, 1419: *Meggyeseghaza*, 1488: *Megyes*, Csánki korában *Megyes pusztá* (Cs. I, 740). Mivel a régi megye nyugaton Csanád megyével határos volt (Cs. I. 718.), ezért lehetséges, hogy a Sarkad határában levő *Meggyespusztá* (Hnt. 1913) vele azonosítható.

A következő típusban az *egyház* alapelem a valóságvonatkozás megszűnése miatt eshetett ki, 1367: *Ludaseghaz* (Cs. I, 681), Csánki idejében *Ludas* nevű pusztá. Az egykori település elpusztult, a pusztá nevévé vált határnévben ez valóban fölöslegessé vált. Az egykori település- majd határnév ki is halhatott története folyamán, 1341: *Renduseghaza*, 1346: Poss. *Rendys*, később nincs róla adat (Cs. II, 207).

E típusba tartozó nevek külön csoportját azok alkotják, amelyek egy eredetibb rövid névnek *-egyháza* alapelemmel való bővülései, majd azután következett be az elizió a valóságvonatkozás megszűnése folytán, 1347: *Hurth*, *Horth*, 1468: *Horteghaza*, Csánki idejében *Nagy-* és *Kishort* pusztá Balmazújváros mellett, illetőleg *Hort* (és *Nagy-* és *Kishort* is) e község határnevéként él (Hnt. 1913, 1944). Azonos utat tett meg fejlődésben *Somoskeszi* neve (1338: *Kezy*, 1418: *Kezyeghaz*, Csánki idejében *Keszi*; Cs. I, 735), hivatalosan bővült neve *Somoskeszi* (Hnt. 1913), de továbbra is településnév maradt.

Az *-egyház* alapelemű nevek közül néhány egy korábbi *-ház* alapelemükből bővült, majd esetleg újra rövidült alakban található, 1374: *Hymusház*, 1389: *Hymus Eghaz*, 1542: *Felsehymeseghaz*, *Alsohymeseghaz* (Cs. II, 491). Mai *Himesháza* (Hnt. 1913) a gyakori személynévi előtagúak (pl. *Adorjánháza*) analógiájára alkotott mesterséges alakulat. E típus névadási indítéka valamilyen lakóépítmény, amely jellegzetességével vált névadóvá, a személynévi előtagúak esetében a birtokosának (első települőjének)

hajléka. [35] Egyébként az *egyház*—*háza* alapelem váltására alig van magyarázat (1418: *Levkuseghaz*, ma *Lőkősháza*, Cs. I, 739; Hnt. 1913). Csak a gyakori *-háza* alapelemű nevek analógiás hatásának magyarázatára gondolhatunk. Elégge rejtélyes a *-háza*—*egyház* alapelem fejlődése is.

Az előbbihez szorosan kapcsolódnak a *-laka* alapelemű nevek, amelyeket a névtudomány szintén a XIII. század óta terjedő típusnak tart. [36] Ezek eliziójára is a XIV. századból van példám, XIII. század: *Chemperlaca*, 1359: *Cemperd* (Cs. I, 769), később nincs nyoma. E példa azért is tanulságos, mert a *-laka* alapelem eliziója után a név a korabeli, szokásos *-d* helynévképzővel bővült. [37] Arra gondolhatunk, hogy e korban szokásos két névalkotó váltakozik a nem állandósult névben.

A *-háza* alapelemű nevek személynévi meghatározó elemmel a XIII. századtól jelentkező településnév-típusunk, amelynek névadási alapja egy kisbirtokos nemes családi háztartása és gazdasága volt eredetileg [38], majd a név áterjedt a köréje keletkezett településre is. A *-háza* alapelem jelentésének eleven voltával indokolom, hogy ilyen (birtokos személyraggal ellátott!) határneveinkre alig tudok példát, csak tréfás megjelölések, mint a *-falva* (*falu*) alapelemmel alkotott nevek (*Pocokfalva*, *Retekfalva*, *Tökfalva*; Sz. 72, 74, 93). Ezzel szemben a *-ház* alapelem határnévben is előfordul, mert a névadás alapja a tájra jellemző épület: *Fehérház* amely a püspöki uradalomnak fehér színű gazdasági épületét jelölte eredetileg (Makó 163). De a birtokos személyrag hozzájárulhat az eredetileg ragtalan alapelemhez a településnevek analógiájára. Erre jó példa a Szegedtől ÉK-re élő *Hantháza* határnév, amely még Fényes szótárában (II, 88) *Hantház* alakú, és a névadás indítéka föld-, gyepek-kákból emelt építmény, erősítés lehetett. A NySz.-ban több példát találunk felhasználásáról, „Erősíti Székesfehérvárot *hanthal*, toltisekkel”. „Mas *hantból* rakott falatis építettett volt”, „Négy bástyaí azután mind *földhantokkal* regulariter rakattak”, „*Hantos* avagy *hantal* fodott kunnyhócskákban laknac vala”. CzF. is ismeri még a „*Hantokból* csinált kerítést”-t. Az uradalomnak egy ilyen építménye lehetett a névadó. Az analógiás hatás a *-ház* alapelemű településnevekre is kiterjedhet, amint ezt *Sövényháza* neve igazolja, 1348: „*Possessio Süenhaz vocata*” (Cod-Dipl. IX/I, 628), 1455: *Sewenhaz* (Cs. I, 683), majd 1515-től jelentkezik az első *Sewenhaza* alak [39], később a birtokos személyraggal ellátott nagy számú településnév analógiás hatására *-a* birtokos személyraggal bővült alakban állapotodott meg: *Sövényháza*, de a ragtalan alakok még sokáig élnek, 1650: „*Sövényház* faluról jüttenek be közinkben lakni... *Sövényház* falunak földes urinak mondatván” (Reizner IV, 190). A XVIII. században még csak elvétve van *Sövényháza* alakunk, majd állandósul a birtokos személyragos alapelem. Ez a változás településneveink nagy számát érintette, de határneveinknek ilyen bővülésére kevesebb a példa (vö. *Feketeház*, Bkl. 45; *Fehérház*, Makó 163 stb.).

A *-háza* alapelemüket vesztett neveink egy része települést jelöl továbbra is, más részük határnévvé vált ebben az elliptikus alakban. Mindkét típusra néhány példa, 1513: *Almashaza*, Csánki korában *Almás* (Cs. III, 27, Zala megyében); ebben a rövid alakban őrizi a népnyelv ma is (Z. 106), de törzskönyvezéskor a korábbi teljes nevet tették hivatalossá (Hnt. 1913). Egyes nevek elliptikus alakja csak változatként bukkan fel, később válik általánossá, 1389: *Bedewhaza*, *Bedő*, 1458: *Bede*, Csánki korában *Bedő* (Cs. I, 446), majd törzskönyvezéskor e nevet is régi, teljesebb alakjában rögzítik: *Bedőháza* (Hnt. 1913). Egyes *-háza* alapelemű nevek fejlődésük folyamán *-falva* alapeleművé váltottak át, 1355: *Gyulahaza*, 1451: *Gyulafalwa* (Cs. I, 448, Máramaros m.); ez utóbbi állandósult, majd törzskönyvezéskor *Máragyula-falva* alakúra bővítették megkülönböztetés céljából (Hnt. 1913). Az alapelemeknek ezt a váltakozását csak úgy értékelhetjük, hogy mindkettő azonos korban szokásos névtípus [40] a névközületté válás előtti ingadozás következménye. A *-háza* alap-

elemű név esetében a névadás alapja a birtokos jelölésen alapul, a *-falva* viszont a birtokos rezidenciája körüli településre. [41] A törzskönyvezéskor gyakran elevenítik fel a régi formát, de arra is van adatunk, hogy olykor az elliptikus nevet törzskönyvezik, 1416: *Zalochhaza, Zalowk*, Csánki korában *Szalócz* (Cs. I, 146), és így válik hivatalossá (Hnt. 1913: *Szalóc* kisközség). A törzskönyvezéskor néha az elliptikus nevet népetimológiás alakban rögzítették, 1256: *Zemekhaza* (Cs. I, 703), 1326: *Scennek*, 1330: *Zemlek* (Gy. I. 870), 1346: *Scemlukhaza*, 1454: *Scemlek* (Cs. I, 703), Csánki korában *Szemlak* (uo. Hnt. 1913). Az a névadás alapja, hogy *Szemlék* ispán öröklött birtoka volt (Gy. I, 870). Emellett már korán kialakulhatott a népetimológiás *Szemlak*, mert már Lipszky (Repertorium) így jegyzi fel. Az eredeti elliptikus nevet törzskönyvezték, 1395: *Ordashaza* poss. in C. Pest (Cod.Dipl. X, 2, 269), 1497: *Ordashaza* (Cs. III, 340), 1913: *Ordas* nagyközség Alsódabas külterülete (Hnt., Cs. i. h.); 1320: Johannes dictus *Urdas* (Cs. i. h.) adata igazolja, hogy elizió útján maradt fenn a pusztá személynév. [42] Megrövidülése után is települést jelöl, 1427: *Lewkushaza* (Cs. I, 140), 1435: *Lewkwshaza* (Cod.Dipl. X, 7, 653); hosszú idő múltán a (hivatalosan megállapított) rövid név bukkan fel, Hnt. 1913: *Lőkös* kk.

Az alapelemüket vesztett elliptikus nevek néha képzővel bővíülhetnek, vagy a szóvég módosulhat. Olykor nem lehet megállapítani, hogy nem törzskönyvezéskor módosították-e a nevet. Itt jegyzem meg, hogy a törzskönyvezés módjainak, elveinek vizsgálata fontos volna. Néhány példám, 1360: *Dobracsényhaza*, Csánki idejében *Dubricsony* (Cs. I, 606), 1913: *Doborcsány* kisközség (Hnt. 1913). 1426: *Petermanhaza*, 1498: *Pethermanhaza*, 1498: *Petherman* (Cs. I, 143), 1913: *Petermány* (Hnt. 1913). Képzővel gyarapodott az elliptikus név, 1386: *Zenthushaza*, 1520 k.: *Zenteske*, Csánki korában *Szentes* (Cs. I, 398); törzskönyvezéskor a korábbi kicsinyítő képzős nevet tették hivatalossá (Hnt. 1913: *Szenteske*) azzal a szándékkal, hogy ezáltal a Csongrád megyeitől megkülönböztessék. Egy régi képző késői időben csatlakozott az elliptikus névhez (valamikor 1481 után), 1341: *Detrehaza*, 1481: *Detreh* (Cs. I, 582), 1913: *Detreheim* (Hnt. 1913) (< *Detreh* személynév -m kicsinyítő képzővel. [43])

A *-háza* alapelemű nevek között is számos olyan van, amely csak a település pusztulása után rövidült meg, 1427: *Chobankahaza*, újabb alakja *Csobánka* már határnévként élt (Cs. I, 332; Hnt. 1913). 1427: *Pwhaza* (!), XVI. század: *Pwhahaza*, újabban *Puha* nevű pusztát jelöl (Cs. I, 144). 1414: *Rakushaza*, 1425: *Rakos*, újabban egy pusztá neve (Cs. I, 178; Hnt. 1913). A pusztásodás következményeként végbenő eliziót nyomon követheti a névnek a *-puszta* alapelemmel való gyarapodása, de ezeket gyakran csak a hivatalok alkották, és maguk is használták. Erre példaként felhozom a *Feketeházpuszta* nevet, amelyet csak *Feketeház* alakban ismer a lakos- (Blh. 45). Ugyanígy a *Pusztamérge*s név hosszú ideig csak *Mérge*sipuszta alakban élt a népnyelvben. Ilyen különbség a népi és a hivatalos névhasználat között az utóbbi időkig gyakori volt: *Monostori pusztá*—*Pusztamonostor* (Cs. III, 505; Hnt. 1913; vö. Szabó i. m. 142).

Az elizió útján rövidült nevek azonban nem állapodnak meg okvetlenül, hanem élik a nevekre jellemző életüket; így például differenciálódhatnak is. A *Csobánka*-ra rövidült név (l. fenn) mellé *Alsócsobánka*, *Felsőcsobánka* differenciált nevek keletkeztek, illetőleg hivatalos alkotásként meghatározó elemmel gyarapodhatnak.

A *-telek* alapelemű nevek e tagjának eliziójára is van példánk. Ennek jelentése a földet megszálló települése, a jóság nyári éjszakázásának és téli szállásának állandó helye [44], amely a XIII. század elejétől alkotója régi neveinknek. [45] Ezzel az alapelemmel alkotott nevünk elizió

jelentésű. [46] A név meghatározó elemének *Gyák* és *Gyákos* változata élt, és ez utóbbit törzskönyvezték. A név mindvégig települést jelölt, ezért eliziója csak az általános rövidülési tendencia következménye lehet. Ennek az alapelemnek az eliziójára még van példánk, 1413: *Gyulasteljee*, *Gywlstelke*, 1469: *Gywlws*, 1475: *Gywlw*, 1480 k.: *Gywlos*, 1482: *Gyulas*, 1913: *Gyulás* (Cs. V, 879; Hnt. 1913); 1296: *Pethwrteluke*, után *-laka* alapelemmel is jelentkezik, 1334: *Pethelaka*, 1417: 1417: *Pethelaka*, 1344: *Peteteluke*, 1375: *Petetelke*, 1444: *Pethee*, 1461: *Pete*, 1913: *Magyarpete* (Cs. V, 394; Hnt. 1913).

A *monostor* alapelemű nevek annak az emlékei, hogy a területen az egyház szerzetesek lakóhelyéül létesített épületet (épületcsoportot) [47], és ezt sokféleképpen nevezték el. [48] Megnevezték többek között annak a helynek a nevével, ahol létesült, de a fordítottjára is sok a példa: a kolostor neve vált a köréje települt helység nevévé. A *-monostor* alapelemüket veszített nevek mind már településnévként megrövidültek, egy pedig megrövidülése előtt még az *-egyház* alapeleműre váltott át, 1411: *Vidmonostara*, *Vydmonostr*, 1484: *Wydmonostor*, 1415: *Vydeghaz*, *Wydeg-haza*, Csánki korában *Rácz-Vid* nevű pusztá; Hnt. 1913: *Vid* nevű terület Hajdú-böszörmény határában (Cs. I, 528).

A települések más építménye a *vár*, amelynek képzete szintén háttérbe szorulhat az építmény pusztulásával vagy a település gyarapodásával, 1405: *Castrum Letawar*, 1408: *Leta*, 1441: *Letha*, Magyarléta határában várrom (Cs. V, 672—5). A *-vár* alapelemű név eredetileg magát a várat jelölte, ha csak a mellette keletkezett települést kívánták jelölni, akkor elmaradhatott az alapelem, 1256: *Leuka wara*, 1260: *Castrum de Levka*, 1663-ig ezt az alakot jegyezték fel: 1698: *Leka*, Lipszky: *Léka* (Moór i. m. 88), 1913: *Léka* kk. Vas megyében, amelynek része *Lékavára* (Hnt. 1913).

A most sorra kerülő rövidülések abban térnek el a tárgyalattól, hogy kieső elemük jelentéstartalmánál fogva a rövidülés kapcsolatba se hozható településtörténeti indítékkal. A rövidülés példái között település- és határnevek egyaránt vannak, a szűkösebb történeti adatok mellett a mindinkább gyarapodó határnevgyűjteményekből a példák nagy száma került elő. A településnevek időrendi adatai világosan mutatják az elizióz folyamatot, a határneveknek azonban csak egyidejűleg élő rövid és hosszú változatai állnak egymással szemben. E változás legbiztosabban akkor mutatható ki, ha erre levéltári bizonyítékaink vannak, például 1818: *Sárga part*, 1882: *Sárga szirt*, ma *Sárga* (Sz. 77). Levéltári bizonyíték nélkül az említett megfontolások alapján állapíthatjuk meg az eliziót.

Gyakori a *-földe* alapelem kiesése, 1313: *Terra Gybarthfewldy*, 1314: *Villa Gebarth*, 1428: *Gybarth*, *Gybart*, később nyoma vész a településnek (Cs. II, 486). 1409: *Kuzepfalufelde*, 1455: *Kewzepfalw*, 1467: *Kwzepfalw* (Cs. II, 767). Határneveink közül ide sorolom a következő névpárokat, *Feketeföld—Fekete* (Sz. 29); *Tót-Királföld—Tót-Kirá* (Z. 191/92).

Kiesik a *-berek* és a *-kút* alapelem, 1289/291: v. *Wylagus Beruk*, Lip.: *Virágos*, Hnt. 1913: *Virágos* (Gy. I, 406—7), de Csánki már 1388—1406-ból közöl elizióz változatot: *Vyrágos* (Cs. II, 536). A régi Sáros megyei *Kellemeskuta* (1270; CodDipl. V, 1. 19) már korán megrövidül, 1324: *Kellemes*, 1427: *Kelemes*, *Chelemes* (Cs. I, 299), és ez a rövid forma állandósul, Hnt. 1913: *Kellemes* kk. Még olyan példát mutatok be, amelyben a *kút* alapelem kiesése nem a valóságvonatkozás változásával jár együtt, *Bütykös-kút—Bütykös* (Heves 20/188; mindkettő ma szántót jelöl); *Cégér-kútja—Cégér* (Heves 26/221, forrást jelölnek).

A víznévből keletkezett településnevek és határnevek közül több megrövidült az *-ér* és a *-patak* alapelem eliziójával, 1247: *Keukenyer*, 1399—1406: *Keukenyr*, 1408: *Kwkenes* (Cs. I, 699), ma ismeretlen. Az alapelem kiesése után a név az *-s* képző

felvételével e típusba sorolt (l. még a *Cemperd* nevet). Az *-ér* alapelem kiesése gyakori a határnevekben, *Kőrösér—Kőrös* (Sz. 52), *Matyér—Maty* (Sz. 60), *Porgányér—Porgány* (Sz. 72). A *-patak* alapelem is kiesett több névben, 1415, XX, 1416: *Komlospathaca*, *Comlos*, 1427: *Komplos* (!), Csánki korában *Komlóssa* (Cs. I, 300), Hnt. 1913: *Komlóspatak*, hivatalosan rekonstruált név. 1427: *Myglizpataka*, Csánki korában *Miglész* (Cs. I, 141), Hnt. 1913: *Miglészpataka*, rekonstruált hivatalos név. 1341: *Pathchapataka*, Csánki korában *Pacsa* (Cs. I, 143), Hnt. 1913: nincsen adat róla. Erről a csoportról sem állíthatjuk, hogy a felhozott településnevekben az alapelem valóságvonatkozásának megszűnése miatt (nem vizet jelölt később, hanem a víz mellé létesült települést) rövidült meg, hiszen helységnévtárainkból víznévvel jelölt települést többet is találunk (l. az *ér* és a *patak* címszóknál). Ebből egy-két példa: *Nádasér* (az *ér* alapelemből kevesebb a településnév), *Patak*, *Alsópatak*, *Egerpatak*, *Sárpatak*, *Verespatak* stb. A *-patak* alapelem gyakrabban alkotója településneveknek.

A *-hegy* alapelemű nevek (az Alföldön legalább is) a *XVIII.* században terjednek el a szőlőskertek jelölésére, előtte meg a *-szőlő* alapelemű nevek jelölték e kertet. [49] Ezzel az alapelemmel alkotott neveink ezért mind újabb keletűek, és a *-hegy* alapelemű településneveink (l. Hnt.) bizonyára többségükben nem ebből, hanem a „mons” jelentésű szóból származnak. A *-hegy* alapelemet vesztő példáim mind határnevek, mai vagy régebbi szőlők nevei, amelyek a használat folyamán meg rövidültek. A legtöbbször még eleven a teljes alakja is, *Alpárihegy — Alpári* (Sz. 7), *Bábahegy — Bába* (uo. 10), *Bóna-hegy — Bóna* (Heves 38/36), *Keljől-hegy — Keljő* (Sz. 43), *Neszűrj-hegy—Neszűr* (~Nészűr, Sz. 66) stb.

Égészen másképpen kell megítélnünk a látszólag *-dülő* és *-tábla* alapelemüket vesztett neveinket, mert ezek nagyon gyakran újabban (hivatalos használatból terjedve) *bővültek* ezzel az alapelemmel, ezért nem is tartoznak az elizió körébe. Ilyenek országshatárúak, és jellemzőjük, hogy a rövid (népi) változat széles körben ismert, a hosszabbat pedig inkább a hivatalok használják, *Cseresnyefás — Cseresnyefajidülő* (Z. 135/17), *Csurgó — Csurgó-dülő* (Heves 27/32), *Rótkút — Rótkúti dülő* (Sz. 75), *Uj-méris — Uj-mérisi-dűllet* (Z. 179/26), *Tizenkilences—Tizenkilencen-táblá* (Heves 38/20).

Más kieső alapelemek eliziójának okait elkülönítve nem vizsgálhatjuk, mert a legváltozatosabb jelentéstartalmúakra van példánk, és ezért nyilvánvalóan csak az általános nyelvi rövidülés körébe tartoznak. Csak néhányat mutatok be a gazdag gyűjteményemből. Közöttük települések történeti példái és párhuzamos határnevek egyaránt találhatók. Településnevek, 1443: Poss. *Selkethew*, 1458: *Selke*, Csánki korában *Zsejke*, egy pusztá neve Győr megyében; 1471: *Wamosywth*, *Wamos* (Cs. III, 562); 1263: *Lekenczethw*, 1383: *Lekenche* (Cs. V, 718); 1434: *Jobagzenthmiklos*, *Jobagh* (Cs. II, 202); 1406: Poss. *Fornazenthmiklos*, *Fornazenthmiclos*, 1459: *Farnazenth Miklós* 1481: *Forna*; ma *Forna* néven határt jelölt Csákvártól D-re (Cs. III, 329; Fejér m.). 1389: *Iwankasentgeurg*, 1511: *Iwanka* (Cs. II, 284); 1259—66/XIV. sz.: *Wrdugbarazdaya*, 1294: *Barazda* (Gy. I, 281); *Zumbathel*, 1367: *Zonbath* (Cs. III, 112); *Zoruosholm*, ma *Szarvas* (Gy. I, 513); 1320: *Fridmanvágása* (Cod Dipl. VIII, 5. 113), Cs. korában *Fridman* (és Hnt. 1913), majd a kis község kivatalosan megállapított neve *Frigyevágása* (Hnt. 1913). A határnevek is a legkülönbözőbb alapelemeket veszthetik el, *Bikakút — Bikaólkút* (Heves 35/15), *Csaszar laposs — Csaszar* (uo. 25/185), *Kőröséri erdő — Kőrösi erdő* (Sz. 53), *Török-asszony — Asszony* (Heves 33/135; egy barátot szerető asszony kővé vált) stb.

JEGYZETEK

- [1] Vö. ZLINSZKY ALADÁR, Stilisztika és verstan. Bp. 1914. 201; FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉ-NI, A m. stilisztika vázlata 1958. 268.
- [2] Vö. MMNyR. I, 447; HORGER ANTAL, A nyelvtud. alapelvei. Bp. 1926. 81.
- [3] KOCH, M. BzN. 15 (1964), 22—26.
- [4] BACH A., Deutsche Namenkunde. Heidelberg 1953. II/1, 262. §.
- [5] Uo. 261. §.
- [6] Flurnamenkunde.
- [7] Deutsche Ortsnamenkunde. 1927. 60.
- [8] A toponimiai nevek tanulmányozásának módszereiről. Vop. Jaz. VI. [1959]: 43.
- [9] Les noms de lieux 58.
- [10] Nyárádmente földrajzi nevei 48.
- [11] Uo. 12.
- [12] Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. (Nyelvtud. Ért. 40) Bp. 1964. 327—9.
- [13] Vö. SZABÓ ISTVÁN, A falurendszer kialakulása Magyarországon, Bp. 1966: 134.
- [14] Vö. KÁZMÉR i. m. 99.
- [16] ICZKOVITS EMMA, Az erdélyi Fehér megye a középkorban Bp. 1939. 17.
- [17] A „falu” a magyar helynevekben 97, 99.
- [18] SZABÓ i. m. 37—8.
- [19] ICZKOVITS i. m. 16; ZIMMERMANN—WERNER, Urkundenbuch. Hermannstadt, 1892—1937. I, 139.
- [20] ORTVAY II. 638.
- [21] SZABÓ i. m. 7, 36.
- [22] Háromszék vármegye. Emlékkönyv (szerk. POTSA JÓZSEF) Sepsiszentgyörgy 1899, 17.
- [23] Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország VII. kötet 345, 366.
- [24] JAKÓ ZSIGMOND, Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp. 1940, 302.
- [25] MEZŐSI KÁROLY, Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében Bp. 1943, 123, 246.
- [26] Vö. SZABÓ i. m. 51—2.
- [27] FEKETE NAGY ANTAL, A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. 84—5.
- [28] SZABÓ i. m. 7, 36.
- [29] SZABÓ i. m. 142.
- [30] i. m. 99.
- [31] SZTF. Tud. Közl. 1966, 71.
- [32] Vö. KÁZMÉR i. m. 68.
- [33] KNIEZSA, Keletmagy. 184.
- [34] KNIEZSA, A párhuzamos helynévadás 47.
- [35] SZABÓ i. m. 136.
- [36] KNIEZSA i. m.
- [37] KNIEZSA i. m. 127; BÁRCZI, Szókincs² 155.
- [38] KNIEZSA, Keletmagy. I. 138—9; BÁRCZI, Szókincs² 161; SZABÓ i. m. 151, 426.
- [39] HORNYIK JÁNOS, Pusztaszer ... tört. Kecskemét, 1865, 158.
- [40] KNIEZSA, Keletmagy. I. 128.
- [41] Vö. SZABÓ i. m. 136.
- [42] SZABÓ T. ATTILA, MNy XXXVI (1940); 127—9.
- [43] EtSz., MELICH: MNy. XIII (1916): 18; HORGER: FE. IX, 42; VIRÁGH RÓZSA, Magyar helység-nevek eredete. Szeged, 1931, 31.
- [44] BELÉNYESI MÁRTA, Ethn. LXV (1918): 394 kk.; TÁLASI, A. Kiskunság népi állattartása. Bp. 1936. 110.
- [45] KNIEZSA, Keletmagy. 128.
- [46] SZABÓ i. m. 51—4.
- [47] Vö. EPERJESSY KÁLMÁN, A magyar falu tört. Bp. 1966, 100.
- [48] Vö. BASH, A., II, I, 384; II, 2, 521.
- [49] Vö. INCZEFI, Makó 59.

Forrásrövidítések: Cs. = Csánki Dezső, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I—II, V. Bp. 1890—1913; VI—VIII, IX. — Gy. = Györffy György, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. — Hnt. = Helységnévtár. — Blh. = Mező András. A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967. — Heves = Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. Bp. 1970. — Makó = Inczeffi Géza, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Bp. 1970. — Sz. = Inczeffi Géza, Szeged környékének földrajzi nevei. Bp. 1960. — Z. = Zala megye földrajzi nevei. Kiadja Zala megye tanácsának végrehajtó bizottsága. Zalaegerszeg 1964.

ОБ ЭЛИЗИИ В ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЯХ

Г. Инцефи

Среди изменений в географических названиях важное место занимает элизия, которая характеризуется выпадением одного элемента из звуковой оболочки слова в процессе развития. Описание элизии даётся в ряде работ по венгерской топонимике. Автор исследует явление элизии на материале географических названий, встречающихся в разных языковых областях. Собранный материал группируется в зависимости от основного выпадаемого элемента. Указываются причины выпадения элементов: 1, изменение основы наименования (например, название поселения превращается в название участка земли), 2, укорачивание в результате естественного, внутреннего изменения.

ÜBER DIE ELISION DER ON

[Von G. Incze]

Eine der wichtigen Formen der Änderung der ON ist die Elision, das daraus besteht, dass aus dem On irgendein Element im Laufe der Entwicklung ausfällt. Die Fachliteratur der Namenkunde hält diese Änderung in Evidenz, auch in der ungarischen Literatur gibt es einige grundlegenden Artikel über die Elision der Namen irgendeiner Gegend. Der Verfasser stellt auf grösserem aus mehreren des Sprachgebietes stammenden Material die Erscheinung dar. Den Stoff gruppiert er nach den GW-n, und analysiert den Grund der Elision der einzelnen GW. Dieses kann meistens auf zwei Motive zurückgeführt werden: Der elliptische Name ist die Folge dessen, dass sich der Grund der Namensgebung veränderte (zB. aus einem Siedlungsnamen wurde ein FN nach dem Verfall der Siedlung), andere Namen verkürzen sich infolge der inneren Bewegung der Namen.

ADATOK SZEGED FRANCIA NYELVŰ BIBLIOGRÁFIÁJÁHOZ

ÍRTA: PALÁSTI LÁSZLÓ

Aligha van még olyan vidéki magyar város, melynek története annyira gazdag volna nemzetközi vonatkozásokban, mint éppen Szegedé. Erre a megállapításra készlet bennünket Péter Lászlónak a Délmagyarország c. napilap hasábjain néhány évvel ezelőtt megjelent cikke, melyben a szerző számos nemzetközi vonatkozású történelmi, művelődéstörténeti mozzanatot sorol fel Szeged múltjából. „S mindezzel, írja cikke befejező részében Péter László, még nem értünk végére Szeged nemzetközi kapcsolatainak. Kutatásokra van szükség e kép kikerekítésére. Célunk csupán az volt, hogy felhívjuk a figyelmet a tennivalókra”. [1]

Ezen teendők között szerepelhetne — éppen a további kutatások érdekében — néhány, már régóta esedékes feladat megvalósítása is, nevezetesen Szeged orosz, angol, francia stb. nyelvű bibliográfiájának elkészítése.

Dolgozatomban a város francia nyelvű bibliográfiája összeállításának kérdésével kívánok foglalkozni, és egyúttal egyes, még szétszórtnak található bibliográfiai adatokkal kapcsolatban óhajtok néhány megjegyzést tenni, ill. további kutatási lehetőségekre a figyelmet felhívni. Dolgozatom megírásánál szemelvényesen azt az eddig még össze nem gyűjtött anyagot használtam fel, mely La Brocquière ismert művének megírásától az első világháborúig terjedő időből származik. Az első világháborútól napjainkig megjelent anyagnak Szeged francia nyelvű bibliográfiája szempontjából történő vizsgálatával egy másik dolgozatban kívánok foglalkozni.

Szeged francia nyelvű bibliográfiájának összeállításánál elég tekintélyes anyaggal kell számolnunk. Ez a körülmény elsősorban azzal magyarázható, hogy a város történetében az elmúlt évszázadok során nem egy olyan esemény adódott, melyek külföldön is visszhangot keltettek, mint pl. az 1879. évi árvízi katasztrófa.

Emellett idők folyamán több olyan külföldi utazó fordult meg Szegeden, akik francia nyelven megjelent útleírásaikban Szegeden szerzett tapasztalataikról is beszámoltak. Megállapításaikban sok értékes adat található Szeged múltjára vonatkozóan. Különösen fontos ebből a szempontból a már említett francia La Brocquière útleírásának Szegedről szóló része.

Az elmúlt évszázadokban az útleírásokon kívül, amint az KONT IGNÁC Bibliographie française de la Hongrie c. munkájának [2] adatai alapján is megállapítható, más jellegű műveknek szintén hosszú sora látott francia nyelven napvilágot francia vagy más nemzetiségű szerzők tollából. Ezen művek között számos olyan munka akad, melyekben Szegedről említés történik.

KONT nem vette fel említett művébe az enciklopédikus szótárakat, a mai lexikonok elődeit. Szeged francia nyelvű bibliográfiájában ezeknek szintén helyet kell kapniuk. Szeged több más magyarországi várossal együtt korán bekerült a francia nyelvű enciklopédia-irodalomba, amint azt pl. Thomas Corneille Dictionnaire universel géographique et historique címmel 1708-ban kiadott szótára is tanúsítja.

A bibliográfia összeállításával kapcsolatos munka keretében a szépirodalomra is figyelmet kell fordítani. Erre figyelmeztet az a körülmény, hogy a korabeli francia irodalom egyes alkotásai is annak idején a török elleni küzdelemre lelkesítettek: francia regényhősök szintén a törökök ellen harcoltak magyar földön. Irodalmi vonatkozásbaa másik példát is lehet említeni: az 1879. évi árvíz alkalmával a város iránt Franciaországban megnyilvánult részvét költői formában is kifejezést nyert.

Szeged múltja szempontjából különleges figyelmet érdemelnek az útleírások. A városnak külföldi utazótól származó legrégibb leírásaként az a tudósítás ismeretes, melyet éppen egy francia utazó, Bertrandon de La Brocquière hagyott reánk útleírásában.

Bertrandon de La Brocquière (a kéziratos eredeti szövegben: Broquiere) személyéről keveset tudunk. A délfraanciaországi La Brocquière-ben (Haute-Garonne) született. Születésének ideje ismeretlen. Jó Fülöp burgundiai fejedelemnek volt a tanácsosa és főasztalnoka (premier écuyer tranchant), nem pedig „első lovásza”, ill. „lovázmestere”, mint ahogyan HORVÁTH MIHÁLY, ill. REIZNER JÁNOS a *premier écuyer tranchant* kifejezés jelentését tévesen értelmezte.

La Brocquière ura megbízásából hosszabb utazást tett Keleten, és onnan, 1433-ban, Magyarországon is keresztülutazva tért vissza hazájába. Utazásáról a fejedelem felszólítására terjedelmes munkában számolt be. Lille-ben halt meg 1459-ben.

La Brocquière munkáját idők folyamán többször is kiadták külföldön. Ezen külföldi kiadások közül REIZNER JÁNOS kettőt említ. Az egyik, amely 1804-ben Párizsban jelent meg, [3] Legrand d'Aussy nevéhez fűződik. REIZNER hivatkozik egy hazai részleges kiadásra is, mely La Brocquière útleírásának Magyarországra vonatkozó részét tartalmazza. Ezt HORVÁTH MIHÁLY (Hatvani Mihály néven) Schayez „brüsseli tudós és múzeumi őr másolatából” 1859-ben közölte a Magyar Történelmi Okmánytár negyedik kötetében. [4]

REIZNER nem említi Ch. Schefer nevét, aki La Brocquière művét 1892-ben adta ki Párizsban. [5]

Az alábbiakban ebből a kiadásból idézem az útleírás Szegedre vonatkozó részét:

Et de là je vins à Segading qui est une tresgrande ville champestre et est sur ladite rivyere de la Tisce. Et jusques cy je suis venu sans treuver nulz arbres que deux petis boys enclos de rivyere, et ne font feu en celluy chemin où j'ay passé que de paille ou de roseaulx qui sont sur les rivyeres ou sur les marescaiges, de quoy il y a de tresgrans en aucuns lieux parmy celles grandes plaines, et n'y mengeoit on pain que de gasteaulx tendres et pou.

Cette ville de Segading n'a que une rue laquelle, il me samble, peut bien avoir une lieue de long et est moult fertile de tous vivres, par especial de poissons, des plus grans que j'aye point veu prendre sur nulles autres rivyeres; et je veys grant marchié de grues et de bistardes que on y prent communement, mais on les y appoincte et mengue ordement. Et y a pou de litz et ceulx qui y sont sont ors et couche on en pailles sur sacz de cuyr plains de vent que on souffle et sont de la longueur d'un homme. Il y a en ceste ville grant foison de chevaulx à vendre et est estrange chose de les veoir donter et aprevoisier, car ilz sont tous saulvaiges. Et, me a on dit que on en y trouveroit III ou III^m à vendre et à tresgrant marchié, car pour X flourins de Honguerie, on auroit là ung tresbeau rouchin. Il y a une assés belle eglise de Cordeliers. Je ouys le service qu'ilz font ung peu sur le hongre. Et me fut dit que l'empereur avoit donné ceste ville à ung evesque que je veys là: et me sambla homme de grosse conscience. Je me partis dudit Segading et puis vins à une ville nommée ..... Et de là je vins à Paele qui est sur la Dunoe devant Boude [6].

Bertrandon de La Brocquière munkáját, amint már említettem, többször kiadták. A legrégibb kiadás 1601-ben jelent meg Londonban. [7] Az egyes kiadások között azonban a szöveghűség tekintetében eltérések mutatkoznak. Ilyen eltérések HORVÁTH MIHÁLY, ill. SCHEFER által közzétett szövegnek Szegedről szóló részében is találhatók. Ime néhány példa:

Horváth Mihály

által közölt szövegben:

chemin, que jay passe,
rosaulx, ceulx qui sont
samble, quelle peut avoir
appointe et menge bien ordement
sur pailles en sacz de cuyr,
je vins a Paste
stb.

Ch. Schefer

által közölt szövegben:

chemin où j'ay passé
roseaulx qui sont
samble, peut bien avoir
appointe et mengue ordement
en pailles sur sacz de cuyr
je vins à Paele

A fentiekre való tekintettel szükségesnek látszik a Szegedre vonatkozó rész szövegűségének megállapítása, ill. betűhív közlése külön tanulmány keretében.

Az útleírás ezen részének magyar nyelvű fordításai közül legismertebb és gyakran idézett két fordítás, mely *Szamota István*, ill. *Reizner János* munkájában olvasható [8].

Ami a SZAMOTA által közölt fordítást illeti, elsősorban arra kell rámutatni, hogy az nem egészen teljes, mivel nem tartalmazza az eredeti következő mondatának fordítását: „Et y a pou de litz et ceulx qui y sont sont ors et couche on en pailles sur sacz de cuyr plains de vent que on souffle et sont de la longueur d'un homme” [9]. Hiányzik az „Et me fut dit” mondat fordítása is. Az *homme de grosse conscience* kifejezés „igen tág lelkiismeretű ember” értelemben való fordítása nem fogadható el a *grosse* melléknévi jelzőnek tulajdonított „tág” jelentés miatt. Az *homme de grosse conscience* kifejezés jelentése ugyanis „homme de grande moralité”, „homme de grande intégrité” vagyis olyan embert jelöl, aki minden kötelességét nagyon gondosan, igen lelkiismeretesen teljesíti. A mai francia nyelvben egyébként a *grosse conscience* helyett *grande conscience*, illetőleg *grande moralité* vagy *haute moralité* kifejezés használatos.

REIZNER az útleírás Szegedről szóló részét teljes egészében közli fordításban. Szeged történetét tárgyaló művének kiadása előtt megjelenet fordításokat „csonka és hibás” fordításoknak mondja, ugyanakkor azonban az általa közölt fordítás sem mentes hibás értelmezésektől. Így például az „ét je veys grant marchié de grues et de bistardes que on y prent communement, mais on les y appointe et mengue ordement” rész fordítása egyrészt az eredetiben nem létező kijelentést („pénzért árulják”) tartalmaz, másrészt olyasmit is („jól elkészítve élvezik”) állít, ami teljesen ellenkezője annak, amit La Brocquière mond.

Az útleírásnak ezt a szóban forgó részét az 1960-ban francia nyelven megjelent városismertető kiadvány a mai francia helyesírás szerinti átírásban így idézi: „J'ai vu aussi le grand marché aux grues et aux outardes; on chasse ces bêtes ici, on les vend à bon prix et les consomme bien préparées”. [10] Ezen idézet szerint a darut és a tűzokot olcsón árulják („on les vend à bon prix”), és — amint azt a Reizner közölte fordításban is olvashatjuk — jól elkészítve fogyasztják („les consomme bien préparées”).

Sem a SCHEFER, sem a HORVÁTH MIHÁLY által közölt szövegben nem szerepel la Brocquière-nek olyan kijelentése, hogy a darut és a tűzokot „pénzért árulják”, vagy hogy „olcsón árulják”. Ami pedig azt az értelmezést illeti, miszerint a darut és a tűzokot „jól elkészítve” fogyasztják, ennek éppen az ellenkezőjéről van szó az eredetiben. LA BROCQUIERE ugyanis azt állítja, hogy ezeket tisztátalanul elkészítve fogyasztják. A hibás fordítást ennél a résznél az *ord,-e* melléknévből képzett határozói alak jelentésének téves értelmezése okozta. A ma már elavult *ord,-e* (<latin *horridus*) melléknévnek a mai francia nyelvben jelentésre nézve a *sale, vilain, hideux* mellék-

nevek felelnek meg. Éppen ezért a „mais on les y appointe et mengue ordement” mondat a mai francia nyelvben helyesen így hangzik: mais on les prépare et mange salement. A *salement* helyett egyformán használható még *malproprement* vagy *d'une manière malpropre*.

Az „Et y a pou de litz et ceulx qui y sont sont ors” mondat fordítása szintén hibás Reiznernél: „Az ágynemű itt igen kevés és tisztátalan... Az *ors* 'tisztátalan' jelentéssel való fordítása téves, mivel az *ors* ugyanazt jelenti, mint *en dehors*, tehát nem melléknévről való szó. Valószínűleg az *ors* téves értelmezése okozta azt, hogy a fordító a *lit* szót 'ágynemű' jelentéssel fordította le, ami szintén hibás.

Nem kívánok a fordításban található többi téves értelmezésre kitérni. Az elmondottakból eléggé kitűnik, hogy az útleírás Szegedre vonatkozó részének fordítása Reizner közlésében sem mondható hibátlannak.

La Brocquière látogatása után eltelt időkből francia utazótól származó olyan feljegyzés nem ismeretes, mely Szegedről szólna. Amikor pedig Szeged a törökök kezére került, attól kezdve a városnak 1686-ban történt felszabadulásáig egyébként is aligha kerülhetett sor francia utazóknak Szegeden való megjelenésére. Bár a magyarországi török uralomnak akadt ugyan néhány francia szemtanúja is, mint pl. a diplomata Louis Deshayes de Courmemin, ezek azonban, ha az országnak déli részén átutaztak, útjukat szívesebben a Dunán tették meg.

A török uralom idején történt magyarországi, ill. erdélyi eseményeknek gazdag francia nyelvű irodalma van, és ebben Szeged neve is gyakran szerepel, így pl. MARTIN FUMÉE-nek Párizsban 1595-ben megjelent *Histoire des Troubles de Hongrie* c. művében, az 1693-ban Kölnben kiadott *Histoire d'Emeric comte de Tekeli, ou Mémoires pour servir à sa vie, où l'on voit ce qui s'est passé de plus considérable en Hongrie depuis sa naissance jusqu'à présent* c. munkában stb.

Szeged francia nyelvű bibliográfiájához jelentős adatanyagot tartalmaznak az enciklopédiák is. Ezek közül a legrégebbiek a XVII. század utolsó évtizedeiben láttak napvilágot. Az első francia nyelvű enciklopédia LOUIS MORÉRITÓL 1674-ben jelent meg Lyonban *Le grand dictionnaire historique* címmel. MORÉRINEK ezt a munkáját 1682-ben MICHEL-ANTOINE BAUDRAND latin nyelvű szótárának megjelenése követte. Ezen mű francia nyelvű kiadására *Dictionnaire géographique et historique* címmel 1705-ben került sor Párizsban. A század vége felé, 1696-ban, jelent meg PIERRE BAYLE szótára *Dictionaire historique et critique* címmel.

Az enciklopédia-irodalom kivirágzása a XVIII. században következett be. LOUIS MORÉRI és PIERRE BAYLE műve újabb kiadásban került az olvasók kezébe. THOMAS CORNEILLE említett szótára 1708-ban jelent meg. MICHEL-ANTOINE BAUDRAND enciklopédiája, amint már említettem, 1705-ben került francia nyelven kiadásra. A század folyamán jelent meg DIDEROT és D'ALEMBERT, BRUZEN DE LA MARTINIÈRE, FÉLICE és mások enciklopédiája.

A memoár- és röpiratirodalom, valamint a sajtó áttanulmányozása is nyilván számos további adatot fog szolgáltatni Szeged francia nyelvű bibliográfiájának anyagához és egyben a város felszabadulásának franciaországi visszhangja megismeréséhez.

A török ellen folytatott harcokban franciák is nagy számban vettek részt. Ismeretes, hogy Szeged felszabadítására küldött csapatok vezényletét — ideiglenes megbízatással — egy francia nemzetiségű altábornagy, La Vergne látta el, aki az ostrom elején kapott sebébe belehalt, és Szegeden temették el. Azoknak a csapatoknak is, amelyek néhány hónappal a város felszabadulása előtt — közvetlenül Szegednél — sikeres hadi vállalkozást hajtottak végre, szintén egy francia származású tábornok, Mercy de Billets volt az egyik parancsnoka.

A török elleni harcokban részt vett franciákkal kapcsolatban a történeti hűség kedvéért mellékesen egy lényeges körülményre is rá kell ezen a helyen mutatni, mégpedig arra, hogy a magyar földön harcoló franciák nem csupán a francia nemesség soraiból kerültek ki, mint ahogyan azt egyes magyar szerzők munkáiban olvashatjuk. A török elleni harcokban a francia „plebejusok” is nagy számban vettek részt. Erre vonatkozóan AUGUSTE DIGOT, akinek Lotharingia történetét tárgyaló műve nem szerepel KONT IGNÁC említett bibliográfiai munkájában, bár számos magyar vonatkozást tartalmaz, a következőket írja: „le roi permit aux Lorrains d’aller servir en Hongrie sous les ordres de Charles, et quantité de gentilshommes. et même de plébéiens s’empressèrent d’aller le rejoindre”. [11]

A török ellen harcoló franciáktól kéziratban több feljegyzés maradt fenn, pl. baron de Rheims jelentése: *Relation de la campagne des armées impériales contre les Turcs en 1683 et années suivantes par le baron de Rheims, adjudant général de l’armée de l’Empereur en Hongrie, commandée par son Altesse Charles V duc de Lorraine*. [12] Louis-Hector de Villars marsall emlékiratait, amelyekben a szerző többször említi Szeged nevét, Vogüé 1884-ben adta ki Párizsban. [13] Károly lotharingiai herceg táborozási naplójából REIZNER JÁNOS közölt részletet, mely Szeged visszavételére vonatkozó részt is tartalmazza [14].

A város török uralom alól történt felszabadulásának nagy visszhangja volt külföldön. „A hazán kívül, a művelt nagyvilágban, írja REIZNER JÁNOS, Szeged visszavételének híre mindenfelé örömet keltett. Számos alkalmi nyomtatvány és rajz lőn közrebocsájtvá, melyeken az ostrom képe és leírása van megörökítve. A sajtó és a művészet talán az 1879-i évi nagy katasztrófa alkalmával sem foglalkozott Szegeddel élénkebben — legalább aránylag nem — mint ekkor. Mintegy kilencz különféle metszvény ismeretes ez időszakból (1686—1716.), melyek tanújelei annak, hogy már az időben az örökös tartományokban s azontúl Német- és Olaszországban is Magyarországnak mily kiváló helyéül ismerték Szegedet” [15].

Szeged visszavétele Franciaországban sem maradt visszhang nélkül, ahol a város felszabadulását szintén jelentős eseménynek tekintették. Erről tanúskodik egyrészt az a körülmény, hogy az enciklopédia-irodalomban is említés történik Szeged visszavételéről, így pl. THOMAS CORNEILLE *Dictionnaire universel géographique et historique* c. szótárában.

De a későbbi idők francia történetírói is az 1686. évi hadjárat eseményeiről szólva sorra megemlítik munkájukban Szeged felszabadulását, mint pl. VINCENT MIGNOT a török birodalom történetét tárgyaló munkájában, AUGUSTE DIGOT Lotharingia történetével foglalkozó művében. [16] MIGNOT Szeged ostromával kapcsolatban ezeket írja: „Tandis que les Généraux Husler & Caraffé formoient le siege de Segedin, ville très forte de la haute Hongrie, qu’ils ne prirent qu’après deux mois & demi de tranchée ouverte” [17].

Ezek után nem meglepő az, hogy a világhíró Aubry de La Motraye negyed századdal Szeged felszabadulása után Magyarországnak ezt a városát is látni óhajtottá, amint ezt munkájában kijelentette: „Comme je desirois voir Segedin & Temeswar, avec le País qu’on traverse pour y arriver de ce côté-là...”.

Az enciklopédia-irodalom tárgyalása során fentebb elmondottak kiegészítéseként meg kell még említeni azt, hogy az egyik szótárszerző, a katolikus LOUIS MORÉRI támadta Szegedi Kis Istvánt, akit azután egy másik szótárszerző, a kálvinista JACQUES-GEORGE DE CHAUFÉPIÉ vett védelmébe munkájában [18].

Nemcsak a törökök, hanem az osztrákok ellen folytatott küzdelemnek is gazdag francia nyelvű irodalma van. Hágában 1739-ben jelent meg *Histoire des Révolutions de Hongrie* címmel az a munka, mely közli Rákóczi emlékiratait is. Ebben

olvasható francia nyelven — a fejedelem elbeszélésében — Szeged 1704. évi sikertelen ostroma. [19]

A török uralom megszűnése után lassanként az Alföld francia látogatóinak száma is kezdett növekedni. Az országnak ezen a részén különösen a múlt század második felében jelentek meg nagyobb számban franciák [20]. A város felszabadulása után eltelt kétszáz esztendő leforgása alatt Szegednek is számos francia látogatója akadt.

Az Alföldön járt franciák közül többen írásban is megörökítették alföldi utazásuk élményeit és benyomásait. Ezekből azokat a szegedi vonatkozású részeket, amelyek különösebb figyelmet érdemelnek, a következőkben francia eredetiben és időrendi sorrendben közlöm, kiegészítve néhány olyan fontosabb leírással, melyeknek szerzői nem jártak Magyarországon, vagy ha ellátogattak is hazánkba, Szegeden nem fordultak meg.

Különösképpen értékes az a leírás, melyet AUBRY DE LA MOTRAYE hagyott reánk a XVIII. század eleji Szegedről 1727-ben megjelent munkájában. LA MOTRAYE az 1710-es évek első felében járt Szegeden. Az Alföldön Szegedig tett útjáról, ill. Szegeden szerzett tapasztalatairól ezeket írja:

„Comme je desirois voir Segedin & Temeswar, avec le Païs qu'on traverse pour y arriver de ce côté-là, je passai le Danube... & me rendis à Pesth, ... jusqu'à un petit Village, nommé Oftcha, ... je me rendis le lendemain à Kecskemet. C'est un assez gros Bourg avec deux Eglises, l'une Catholique & l'autre Lutherienne, assez mal bâties, mais grandes: les maisons à proportion sont encore plus mal construites... me mener jusqu'à Segedin, lui offrant une recompense pour lui, ... Il y consentit, & nous nous y rendimes en moins de vingt-quatre heures. C'est une ancienne Ville située sur la Teisse, qui est le Tibisir ou Tibiscus des Anciens, lequel se décharge dans le Maros. Elle est bâtie sur les ruines de leur Singidava, Ville de leur Dacia. C'est si peu de chose aujourd'hui qu'elle ne me parut pas meriter la peine que j'avois prise, étant même à demi ruinée par la guerre. On travailloit aussi lentement qu'à Bude à la reparer. Ses principaux habitans consistoient en Rasciens & quelques Hongrois Catholiques, qui étoient encouragez à bâtir des maisons pour se mieux loger qu'ils n'étoient, par les privileges que l'Empereur leur avoit accordez, en consideration des services qu'ils lui avoient rendus contre les Hongrois mécontents, joints à quelques Troupes Auxiliaires à la solde de la France. Les premiers sur tout sont admirables pour les courses & pour harasser des Troupes régulières, de sorte qu'ils sont à Sa Majesté Imperiale, ce que les Tartares sont au Grand Seigneur. Au reste le Païs entre Pesth & cette Ville est fertile, les pâturages sont gras; & une preuve de cela, c'est que les boeufs en quelques endroits sont aussi gros qu'en Angleterre. Ayant traversé la Teisse, je trouvai sur sa rive Orientale un Emin, qui recevoit les droits ou les douanes des Marchandises qui passaient par là”. [21]

A belga FRANÇOIS-XAVIER DE FELLER, aki 1781-ben Dictionnaire historique címmel szótárt is kiadott, 1768-ban járt Szegeden. Az itt látottakról a következőket jegyezte meg utleírásában, mely halála után jelent meg:

„Nous gagnons enfin Segedin, très-grande ville, mais mal bâtie: elle a un assez bon château, dont on va augmenter les fortifications, car il n'y a que des tours et des demi-lunes devant les courtines. Les Piaristes ou Prêtres des Ecoles-Pies, ont un college à Segedin: ils me reçoivent bien” [22].

Az emigráns SALABERRY 1791-ben utazott át Szegeden. A városról a földrajzi fekvésén kívül mást nem mond, a Tisza szerint a „legszomorúbb és legsárgább” folyó. Figyelemre méltó azonban az, amit a Budától Szegedig tartó utazásáról ír:

„De Bude à Témesswar, il n'y a de remarquable que la monotonie des plaines, l'ennui et la faideur des chemins qui ne permettoit souvent pas d'aller à pied. Les noms des villages hongrois sont d'une douceur qui contraste avec pauvreté qui s'annonce sur l'extérieur des habitans des maisons. Kitea, Ais, Komora, Nesmüli, Oësa, voilà des noms aussi agréables, que les villes qui les portent le sont peu... Au milieu de la Hongrie, à-peu-pres, est Fregedin sur la plus triste et la plus jaune des rivières” [23].

AUGUSTE LAGARDE, aki 1811-ben járt Szegeden, hosszasan ír a városról. Ő is megjegyzi, miként Feller, hogy Szeged nagy, de „rosszul épített város”. Szegedi tapasztalatairól az alábbiakat írja:

„Cette ville, grande, commerçante, mais très mal bâtie, est traversée par la Theisse, rivière qu'on assure être la plus poissonneuse de l'Europe, et, après le Danube, la plus utile aux transports des productions de la Hongrie. Elle sort des montagnes de Marmaroch, et peut porter bateau à mille pas d'où jaillit sa source. La rivière de Maros se réunit à elle aux portes de cette ville, et toutes deux se jettent dans le Danube, entre Semlin et Peterwaradin. Szégédin fait un commerce considérable en grains et bestiaux, et, malgré son opulence et une population de vingt-huit mille âmes, elle est si mal entretenue, ses maisons éparses semblent si peu en rapport, qu'on prendrait plutôt ces bâtimens sans ordre pour une réunion de petits villages, que pour une ville royale de première classe. Les rues n'y sont pas pavées, et le seul édifice qui attira mon attention fut d'insalubres boucheries construites au centre de la ville. Enfin, sans le mouvement que la Theisse donne à ces rames d'habitations, et les carpes monstrueuses que l'on y mange, le souvenir de Szégédin fuirait avec la rapidité du fleuve qui la traverse. M. Ritter, conseiller des finances, avec lequel nous avons diné, nous entretenait pendant le repas d'un ouvrage qu'il vient de publier sur les ressources de la Hongrie” [24].

Larousse nagy enciklopédiájának nem sokkal Szeged árvízi katasztrófája előtt jelent meg az a kötete, mely szintén elég részletes ismertetést ad a városról. A szótár a következőket közli Szegeddel kapcsolatban:

„SZEGEDIN, SEGEDIN ou SEGED, place forte de l'empire d'Autriche, dans la Hongrie chef-lieu du comitat de Csongrad, sur la rive droite de la Theisse, près de l'embouchure du Maros, au milieu de marais, à 150 kilom. S.-E. de Bude; 40.000 hab. Institut philosophique, collège, gymnase de piaristes, entrepôt de sel. L'ancienne citadelle sert actuellement de maison centrale de force pour le royaume de Hongrie. Fabrication de tabac renommé, soude, savon; récolte de bons vins et de tabac. Important commerce de vins, tabac, bois, grains, bétail, sangsues, savon et salpêtre. Navigation très-active” [25].

Az 1879. évi árvíz után újjáépült Szegeden Lesseps vezetésével 1885-ben népes francia küldöttség tett látogatást. A küldöttség tagjai közül többen megemlékeztek Szegedi tartózkodásukról a francia sajtóban közölt cikkekben, ill könyvekben megjelent visszaemlékezéseikben. A küldöttség egyik tagja, JOSEPH MONTET, a Paix munkatársa a következőkben számolt be a neves francia vendégek Szegedre érkezéséről:

„Mais nous approchons de Szeged. Là-bas, sur le rive droite de la Tisza, la ville apparaît, espaçant ses vastes rangées de maisons et d'édifices. Deux kilomètres encore nous en séparent, et déjà la bienvenue nous est souhaitée. Des embarcations de grand luxe, pavoisées et fleuries, arrivent à notre rencontre, enlevées par des équipes de vigoureux rameurs. A la barre, de belles dames en grande toilette sont assises, portant en écharpe les couleurs françaises... Mais déjà nous voici près du quai. Toute la ville est là, en foule serrée, compacte, haletante... Elle est superbe, cette Szeged nouvelle, cette ville ressuscitée, sortie de ses ruines comme par un coup de magie, et c'est merveille de penser que ces riches maisons, ces monuments splendides ont surgi de terre en moins de huit ans! Une promenade sur la digue, du haut de laquelle on domine toute la ville, nous permet d'en prendre une vue d'ensemble. Nous en revenons éblouis...” [26]

MONTET közli munkájában Emile Blavet-nek, a Figaro munkatársának beszédét, mely a francia vendégek tiszteletére rendezett banketten hangzott el. BLAVET többek között a következőket mondotta:

„Il y a, messieurs, entre Szeged et le Figaro, comme une chaîne de fraternels souvenirs, quelque chose de solidaire et d'intime qui me fait trouver à l'accueil de votre ville un charme plus spécial, plus profond, plus pénétrant qu'à celui de toutes les autres villes dont nous avons été les hôtes fêtés et choyés. C'est que, si la chair, le sang, l'âme et le cœur de la Hongrie sont partout où nous avons passé et où nous avons été reçus comme des amis, comme des patriotes, comme des frères, pour moi, c'est ici, c'est à Szeged que bat plus tendrement le cœur de la Hongrie. Tout à l'heure, comme nous arrivions en vue de Szeged, nous avons eu, messieurs, une bien douce surprise. Nous croyions

trouver une ville en reconstruction, à peine échappée de ses ruines; nous trouvons une ville construite, réalisant la fable ancienne du Phénix et les miracles modernes de la génération spontanée! Et nous avons salué avec joie la ville ressuscitée” [27].

SCHEFER abban a munkájában, melyben Bertrandon de La Brocquière útleírását kiadta, Tscherning Das Königreich Ungarn c. műve alapján a következőket közli Szegedről:

„Szegedin (Segudunum) dans la Haute-Hongrie, au comitat de Csongrad, sur la Theisz, à l'endroit où la Maroch se jette dans cette rivière. Szegedin était autrefois une ville libre, habitée par une nombreuse population. Szegedin fut, jusqu'en 1513, une ville ouverte entourée seulement d'un fossé: Sultan Suleyman y fit construire pour la défendre un château en briques qui resta entre les mains des Turcs jusqu'en 1686” [28].

A magyarországi török uralom megszűnése után eltelt két évszázadból Szeged történetének lapjai nem egy olyan esemény emlékét őrzik, amelyek a külföld figyelmét Szegedre irányították. Ezen események közül időrendben elsőnek a szégyenteljes boszorkányüldözések keltettek szélesebb körű külföldi visszhangot.

Arra vonatkozóan, hogy a Szegeden történeteknek német nyelvterületen milyen erős és széles körű lehetett a visszhangja, az alábbi két adatból is eléggé lehet következtetni. REIZNER JÁNOS említett munkájában ismerteti a Frankfurter Zeitungnak a szegedi eseményekről szóló beszámolóját, mely 1728-ban nem sokkal a 13. éltelt kivégzése után Szegedről küldött tudósítás alapján jelent meg [29]. Jellemző, hogy a gyászos események emléke 150 év múltán is még mindig kísértett külföldön. 1879-ben ugyanis, tehát abban az évben, amikor az árvízi katasztrófa nyomán a nagyvilág figyelme és részvéte Szeged felé irányult, Franz Möstl tollából Ein Szegediner Hexenprozess címmel Grazban megjelent munka újból felidézte a másfél évszázaddal azelőtt lejátszódott eseményeket.

A szegedi boszorkányüldözéseknek a korabeli külföldi sajtóban keletkezett visszhangja még feltárára vár. Nem ismeretes a franciaországi visszhang sem. A Szegeden történt eseményekről — német közvetítéssel — a hírek nyilván Franciaországba is eljutottak, ahol a boszorkányság és a vámpírizmus babónájával kapcsolatosan abban az időben nagy érdeklődés nyilvánult meg. A Mercure historique et politique, mely Magyarországról érkezett tudósításokat is közölt 1736-ban a vámpírizmus két esetéről adott hírt olvasóinak, ezt megelőzően pedig a Glaneur 1732. évi XVIII. számában jelent meg ilyen tudósítás [30].

A múlt század derekán, bár csak rövid ideig, újra Szegedre irányult a külföld figyelme, mégpedig arra az időre, amíg a kormány a szabadságharc végső szakaszában néhány hétig Szegeden tartózkodott. A francia közvélemény haladó része nagy figyelemmel és mély rokonszenvvel kísérte a szabadságért folytatott küzdelmet. A további kutatások egyik feladata lehetne annak feltárása, hogy a kormány szegedi tartózkodása idején a francia sajtóban Szegeddel kapcsolatban milyen közlések jelentek meg. A kutatásnak azonban nemcsak a liberális lapokra (National, Réforme stb.) és a konzervatív francia újságokra (Journal des Débats, Patrie stb.), hanem a folyóiratokra (Revue des Deux Mondes stb.) és olyan munkákra is ki kell terjednie, amelyek a magyar szabadságharc eseményeivel foglalkoznak, mint amilyen pl. J. TOLSTOY, BLAZE DE BURY, G. DE PIMODAN munkája.

A szabadságharc után három évtized múlva az árvízi katasztrófa irányította a nagyvilág figyelmét Szegedre. A tragédia világszerte nagy részvétet keltett, és ez nagyfokú áldozatkészségben is megnyilvánult, amint arra egy a múlt század végén Németországban Leo Woerl kiadásában megjelent városismertető kiadvány is rámutat. [31]

Az árvíz ismertté tette a város nevét szerte a nagyvilágban. A francia RAOUL CHÉLARD egyik munkájában, melyben számadatokkal is ismerteti a város újjáépítésének eredményeit, Szegedet 1879. évi árvízi katasztrófájáról híres városként említi: „célèbre par la terrible catastrophe d'il y a quelques années”. [32] Larousse enciklopédikus kis szótárának a századfordulón megjelent kötete is — bár nem egészen pontos dátummal — Szegeddel kapcsolatban még mindig utal a város árvízi pusztulására: „SZEGEDIN, v. de l'empire austro-hongrois, ravagée en 1878 par une inondation de la Theiss; 73.675 h.”.

A szegedi „vízvészre” századunk első évtizedében is még emlékeznek Franciaországban. Nem ötletszerű elhatározás volt HUBERT MORAND részéről az, hogy magyarországi ”sétáit” éppen Szegeden tett látogatásával kezdte meg. Erről a látogatásáról írva nagy elismeréssel nyilatkozik Tömörkény Istvánról mint a múzeum igazgatójáról: „Ce musée ethnographique est arrangé à merveille; son directeur, M. Tömörkény a su rassembler et présenter avec beaucoup d'art les objets de toute sorte”. [33]

Szeged árvízi tragédiája Franciaországban is nagy visszhangot keltett. LELKES ISTVÁN részletesen ismerteti munkájában [34] az árvíz párizsi visszhangját, a vidéki visszhanggal azonban nem foglalkozik. A francia vidéki sajtóban megjelent közlemények arról tanúskodnak, hogy a katasztrófa nemcsak Párizsban, hanem szinte egész Franciaországban nagy visszhangot váltott ki. Eléggé illusztrálják ezt a normandiai Lisieux városának akkori két lapjában (Le Lexovien, Le Normand) megjelent tudósítások is. Nem lesz érdektelen ha a Lexovien-ben közölt tudósításokból az alábbiakat idézem:

“A ces détails, le *Soleil* ajoute quelques renseignements sur la contrée, théâtre de la catastrophe. Szegedin, sur la Theiss, près du confluent, de cette rivière avec le Marosch, comporte 80,000 âmes, dont 20,000 israélites.

Cette ville, située à mi-route entre Pesth et Baziasch, sur le grand réseau de la compagnie de l'Etat austro-hongrois, est traversée en outre par la ligne de Fiume à Alföld. Il se fait à Szegedin un important commerce de céréales et de bétail.

Comme toutes les villes hongroises, sauf Buda-Pesth et Presbourg, c'est plutôt un vaste village qu'une cité dans le vrai sens du mot. Les édifices publics sont des maisons sans architecture et sans valeur; les belles maisons — deux douzaines à peu près — ne s'élèvent pas au-dessus de deux étages, et elles sont simplement construites en mauvaises briques, sur des fondations qui n'exigent ni grands frais, ni grand travail. Tout le reste se compose de bicoques en pisé, de la hauteur d'un de nos rez-de-chaussée.

Dans ces conditions, on conçoit facilement que les ravages de l'inondation ont dû être immenses; car toutes ces constructions, si peu solides, n'ont pas pu offrir beaucoup de résistance, d'autant plus que la majeure partie de Szegedin se trouve placée à quelques mètres au dessous de la digue brisée, et que la projection des eaux s'est produite conséquemment avec une puissance d'autant plus grande” [35].

“Les eaux de la Maros et celles qui couvrent les environs de Szegedin commencent à baisser. Cependant Neuf-Szegedin est encore en danger. Le curé de Szoregh raconte que, jusqu'au 14, deux cents noyés ont été enterrés. Un certain nombre de personnes sont réfugiées dans l'église des Minarets; elles sonnent les cloches pour attirer l'attention des bateaux de sauvetage. Elles n'ont pas de vivres et il est difficile de parvenir jusqu'à elles. Beaucoup d'habitants offrent de vendre leurs bien-fonds à des prix dérisoires et déclarent qu'ils iront s'établir dans le Banat” [36].

Az árvíz alkalmával Szeged lakossága iránt Franciaországban megnyilvánult részvét JACQUES NORMAND Aux Inondés de Szegedin c. terjedelmes alkalmi költeményében is kifejezésre jutott. [37] NORMAND ezen versét LELKES ISTVÁN említett munkájában teljes terjedelmében közölte [38]. Egy árvízi epizódról szól ABONYI LAJOSnak az a novellája, mely francia nyelvű fordításban 1884-ben jelent meg a *Revue internationale*-ban [39].

KONT IGNÁC a már idézett munkájában két más jellegű kiadványt is feltüntet, melyek szintén az árvízzel kapcsolatosan jelentek meg 1879-ben [40].

Az árvíz világszerte keletkezett visszhangjának kutatása terén még sok a tennivaló. A franciaországi visszhangon kívül ugyanis — tudomásom szerint — még csak a belgiumiról állnak rendelkezésre részletesebb adatok, mégpedig FERNAND RADAR munkája révén, amelyet kéziratban a szegedi Somogyi Könyvtár őriz.

Az árvízi katasztrófával kapcsolatban meg kell még említeni azt, hogy 1910-ben, a Szajna által okozott árvíz idején, Szeged város vezetősége és lakossága a franciák részéről annak idején nyújtott segítségre emlékezve maga is áldozatkészen sietett a franciaországi árvízkárosultak anyagi megsegítésére, amint erről a *Revue de Hongrie*-ben megjelent közlemény is tanúskodik [41].

Az árvízi események után Szeged névével egészen más vonatkozásban is találkozunk. A nemzetiségi kérdéssel kapcsolatosan megjelent munkákban és újságcikkekben ugyanis, melyeknek jelentős része éppen francia nyelven íródott, a szerzők gyakran említik Szegedet is azon magyarországi városok között, ahol a nemzetiségi mozgalmak harcosai raboskodtak. A Párizsban megjelenő *La Justice* c. lap 1895 június 4-i számában G. MOROIANU tollából jelent meg az a cikk, melyben a szerző a szegedi és váci börtönökben akkor újonnan életbe léptetett szigorú intézkedésekről ír. „C'est ainsi que le Ministre de l'Intérieur de Hongrie... vient d'introduire dans les prisons de Szeged et de Vacz un nouveau règlement et encore très rigoureux”, állapítja meg többek között Moroianu. Néhány évtizeddel ezelőtt megjelent munkájában is többször említi Szeged nevét. [42]

Mindaz, amit dolgozatomban Szeged tervezett francia nyelvű bibliográfiájával kapcsolatban vázlatosan előadtam, eléggé tanúskodik arról, hogy a város francia nyelvű bibliográfiája szempontjából a régebbi időkre vonatkozóan is tekintélyes anyaggal kell számolni. Ennek számba vétele, amint arra nem egy helyen konkrétan is utaltam, még további kutatásokat tesz szükségessé. Most is rá kell mutatni arra, hogy ez irányú kutatások során különös gondot kell fordítani a franciaországi levéltárakban még ismeretlenül maradt régi szegedi vonatkozású adatok feltárására.

JEGYZETEK

- [1] PÉTER LÁSZLÓ, Szeged nemzetközi hagyományai. Délmagyarország. 1965. október 8.
- [2] I. KONT, Bibliographie française de la Hongrie. Paris, 1913.
- [3] L. Mémoires de l'Institut National des Sciences et Arts. Sciences morales et politiques. Paris, 1804. V.
- [4] Töredék Bertrandon de la Broquiere, Vieux-Chateau urának, II. Fülöp burgundi herceg tanácsosának és első lovászának (premier écuyer tranchant), keleten 1432-ben tett utazása leírásából. Magyar Történelmi Okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. Összeszedte és lemásolta HATVANI MIHÁLY. Pest, 1859. IV.
- [5] Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne. Publié et annoté par CH. SCHEFER. Paris, 1892.
- [6] Uo. 232—233.
- [7] HAKLUYT, The discoveries o the world. London, 1601.
- [8] SZAMOTA ISTVÁN, Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, Budapest, 1891. 91—92; REIZNER JÁNOS, Szeged története, 1899—1900. I, 45—46.
- [9] Az idézeteket az útleírásnak SCHEFER által kiadott szövegéből közlöm.
- [10] Szeged ville du soleil. Szeged, 1960. 19.
- [11] AUGUSTE DIGOT, Histoire de Lorraine. Nancy, 1856. V, 438.
- [12] L. KONT i. m. 273.
- [13] Mémoires du Maréchal de Villars publiés d'après le manuscrit original pour la Société de l'histoire de France et accompagnés de correspondances inédites par M. LE MIS DE VOGÜÉ. Paris, MDCCCLXXXIV. I, 66, 72, 357.
- [14] REIZNER i. m. IV, 214.

- [15] REIZNER i. m. I, 177—178.
- [16] DIGOT i. m. V, 435.
- [17] VINCENT MIGNOT, Histoire de l'empire ottoman depuis son origine jusqu'à la paix de Belgrade en 1740. Paris, M. DCC. LXXI. III, 383.
- [18] JACQUES-GEORGE DE CHAUFÉPIÉ, Nouveau dictionnaire historique et critique. La Haye, 1750—56. Szegedi Kis Istvánról szóló részt lásd Kis címszó alatt.
- [19] Histoire des Révolutions de Hongrie, où l'on donne une idée juste de son légitime gouvernement. Avec les Mémoires du Prince François Rakoczy sur la guerre de Hongrie, depuis 1703 jusqu'à sa fin et ceux du comte Betlem Niklos sur les Affaires de Transylvanie. La Haye, 1739. V, 161—164.
- [20] BIRKÁS GÉZA, Francia utazók az Alföldön. Délvidéki Szemle. 1943. 207—213.; BIRKÁS GÉZA, Francia utazók Magyarországon, Szeged, 1948.; LADISLAS PALÁSTI, Voyageurs français dans la Grande Plaine Hongroise. Gazette de Hongrie. 1943.
- [21] Voyages du Sr A. de La Motraye, en Europe, Asie & Afrique. La Haye, M.DCC.XXVII. II, 201—202.
- [22] FRANÇOIS—XAVIER DE FELLER, Itinéraire ou voyages en diverses parties de l'Europe, en Hongrie, en Transylvanie, en Esclavonie... Paris, 1822. I, 492—493.
- [23] [Salaberry], Voyage à Constantinople, en Italie, et aux îles de l'archipel, par l'Allemagne et la Hongrie. Paris, [1799]. 84.
- [24] LE COMTE DE LAGARDE, Voyage de Moscou à Vienne par Kiow, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermanstadt ou Lettres adressées à Jule Griffith. Paris, 1824. 406—407.
- [25] Grand dictionnaire universel de XIX siècle par PIERRE LAROUSSE. (L. Szegedin címszó alatt).
- [26] JOSEPH MONTET, De Paris aux Karpathes. Paris, 1886. 122—123.
- [27] Uo. 129—130.
- [28] SCHEFER i. m. 232.
- [29] REIZNER i. m. I, 353—354.
- [30] HANKISS JÁNOS, XVIII. századbeli francia tudósítás magyar „vampirok”-ról. Történeti Szemle 1920. 94—96.
- [31] Führer durch Szegedin und Umgebung. Würzburg und Leipzig. é. n. 8.
- [32] RAOUL CHÉLARD, La Hongrie contemporaine. Paris, 1891, 45—46.
- [33] HUBERT MORAND, Promenades en Hongrie. Szeged. Revue de Hongrie. 1910, V, 59.
- [34] LELKES ISTVÁN, A magyar—francia barátság aranykora. Budapest, 1933. 77—108.
- [35] Le Lexovien. Samedi 15 mars 1879.
- [36] Le Lexovien. Mercredi 19 mars 1879. A cikkben l'église des Minarets tévesen szerepel l'église des Minorites helyett.
- [37] JACQUES NORMAND, Aux Inondés de Szegedin. Poésie à propos dite par M. Delaunay, de la Comédie Française Au Concert donné au Trocadéro le 21 mai 1879 par le comité de l'association des artistes dramatiques. Paris, 1879.
- [38] LELKES i. m. 87—92.
- [39] LOUIS ABONYI, Le veston. Revue internationale. 1884. IV. L. KONT i. m. 112.
- [40] TÜRRE, Szegedin et les inondations de la Tisza. Les portes de fer du Danube. (Communication faite à la Société de géographie le 6 juin 1879). Paris, 1879.; MORIN, Sur l'inondation de la ville de Szeged en Hongrie. Paris, 1879. L. KONT i. m. 104.
- [41] Concert de Charité à Szeged. Revue de Hongrie. 1910. V, 526—527.
- [42] GEORGES MOROIANU, Les luttes des Roumains transylvains pour la liberté et l'opinion européenne. Paris, 1933. 44, 162, stb.

ДОПОЛНЕНИЯ К БИБЛИОГРАФИИ О СЕГЕДЕ, НАПИСАННОЙ НА ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Л. Палашти

В течение нескольких столетий о городе Сегеде написано много работ на французском языке. В работах содержатся исторические, культурные, общественные, политические, хозяйственные, географические и другие сведения о Сегеде, важные с точки зрения венгерского—французских взаимоотношений. Учёт этих работ необходим.

Автор статьи занимается вопросом составления библиографии на основе материала, вышедшего до начала XX. века. Используемые в работе источники свидетельствуют о наличии богатого материала о Сегеде на французском языке. Но необходимо также дальнейшее исследование, поиск новых материалов, например, нужно выяснить, какое отражение во Франции получило освобождение Сегеда в 1686. году.

DATEN ZUR BIBLIOGRAPHIE VON SZEGED IN FRANZÖSISCHER SPRACHE

Von *L. Palásti*

Seit Jahrhunderten bis zu unseren Tagen sind zahlreiche Arbeiten in französischer Sprache erschienen, die in bezug auf Szeged historische, kulturgeschichtliche, gesellschaftliche, politische, ökonomische, geographische und andere Mitteilungen, in mehreren Fällen auch vom Gesichtspunkt der ungarisch-französischen Beziehungen wertvolle Daten enthalten. Die Berücksichtigung dieser Werke ist eine überfällige Aufgabe.

Diese Abhandlung befasst sich mit der Frage der Zusammenstellung der Bibliographie auf Grund des Materials, das vor unserem Jahrhundert erschienen ist. Die in der Abhandlung mitgeteilten Daten zeugen davon, dass man im Zusammenhang mit Szegeds Bibliographie in französischer Sprache auch in den früheren Zeiten mit einem ansehnlichen Material rechnen muss. Das Inanschlagbringen dieses Materials erweist aber noch weitere Forschungen als notwendig, so z. B. im Zusammenhang mit dem französischen Echo der Befreiung der Stadt im Jahre 1686, mit den Daten der Enzyklopedieliteratur, die sich auf Szeged beziehen.

SZÓLÁSSZÓTÁR CSOKONAI KÖLTŐI NYELVÉBŐL

Írta: ROZGONYI MIKLÓSNÉ

A felvilágosodás kora a magyar irodalmi nyelv kialakulásában jelentős időszak: a nyelv ügye politikai üggyé vált, s legjobb íróink, költőink szívügyévé. Be kellett bizonyítaniuk a magyar nyelv gazdagságát s alkalmas voltát mindenfajta gondolat és érzelem megszólaltatására. Csokonai sok írásában értekezik erről, elméleti megállapításokat tesz, egyrészt a nyelv korabeli állapotát értékeli, másrészt fejlődésének lehetőségeit rajzolja meg. Gondos figyelemmel fordul a népnyelv felé. Az alábbi megállapítása nemcsak tanács a kortárs írók számára, hanem annak bizonyítéka, hogy féltő szeretettel óvja a népnyelv értékeit, s az irodalmi nyelvbe akarja bevinni őket. „... sok jó magyar szavaink némelly jó magyarok előtt is eszméletlenek; annak oka az, hogy az olyan szó a több vármegyékben feledékenységgben menvén, mai napon, mikor nyelvünkre jobban kezdünk ügyelni, csak néhol és talán a legegységűbb magyarok közt maradt meg. Magyarim! Literátorok! ne csak a külföldi írókat olvasátok, hanem keressétek fel a robotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő Scyta pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekes könyveket, a veszekedő prédikációkat, a szűr bibliopoliumon kiterített szennyes románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi lányt és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tiszteletesebb maradványait, a melyeket az olvasott és útazott uracskáknak társaságában haszontalan keresnétek.” [1]

A Csokonai életmű számos nyelvi értéket tartalmaz. A XVIII. századi szólás-kincsből sokat műveibe zárt; versei, prózai alkotásai, drámái őrzik ezeket a fontos nyelvi alakulatokat. Szótárírók is gyűjtötték, jegyeztették ezeket a nyelvi fordulatokat (Kresznerics Ferenc, Dugonics András, Baróti Szabó Dávid), de teljességük csak összefüggő költői szövegben életszerű; csak így értékelhető.

A frazeológiai egységek közül a szólások expresszivitása a legszámottevőbb. Az összegyűjtött anyag bizonyítja, hogy a legkülönbözőbb témájú és műfajú művekben figyelemkeltők, érzelmi-hangulati töltésük jelentős; stilisztikai értéküket emeli az is, hogy az olvasó többnyire ismeri a használt szólást. Ez a megállapítás ellentmondásosnak tűnik, hisz amit ismerünk és sokszor hallottunk, az nem kelti fel érdeklődésünket. De hivatkozhatom itt O. Nagy Gábor [2] megállapítására (az eredeti értelmükben elhomályosult szólásokra utal ez a megállapítás), hogy ti. a szókapcsolat alakja és jelentése közti különbség egy pillanatra feszültséget idéz az olvasóban, felvillan benne a szó szerinti jelentés, aztán az átvitt jelentéstartalom kerül előtérbe tudatában. Ez a röviden lejátszódó folyamat sajátos érzelmi színezetet ad Csokonai szókapcsolatainak is, hiszen Csokonai a népnyelvben ismert, használt szólásokat szöbe bele költészetébe, de a szólások nyelvi formáját saját céljainak, az éppen adott helyzetnek, ízlésének megfelelően formálja, alakítja.

Megfigyelésem szerint is a szólás ismerete összekapcsolja az író és az olvasót.

Az utóbbi alkotó módon vesz részt a műben előforduló szólás jelentésének és hangulatának megértésében, megérzésében. A költő a feltételezett ismeretre épít, számít az olvasóra, pl.

„*Porba esik a pecsenyéje* = 'elesik valamilyen biztosnak hitt dologtól', [3] ez az ismert, a szótári forma.

Csokonai így használja: „Már itt minden *reménységed porba esett*” = 'reménységed semmivé foszlott' (nép, vál.). [4]

A szókapcsolat egyetlen szavát módosítja a költő, és ezzel az olvasó figyelmét a legfontosabb gondolatra irányítja; nem valamilyen általában biztosnak hitt dologtól esik el a szóban forgó hős (Tempefői), hanem a reménységtől vehet búcsút. Konkretizálja, egyszerűvé teszi a szólás jelentését. A legkülönbözőbb alak- és jelentésváltoztatást is elfogadja az olvasó, megérti, s a hiányzó részt gondolatban kiegészíti.

Az összegyűjtött anyag sok szempontú elemzést kínál — foglalkozom is vele más rendeltetésű dolgozatomban —, de hadd emeljem ki a legfontosabbakat egyikét: a szólások alkalmazott változatának összehasonlítását a szótári formával. A kettőt egybevetve csodáljuk Csokonait, aki hajlékonyan igazítja gondolataihoz e szókapcsolatokat, és megfigyeljük a szólások alkalmazkodó képességét, hogyan oldódnak fel, és válnak anyaggá a költő alkotó fantáziájának irányításával.

A Csokonai életmű 70%-át vizsgáltam és 447 szólást gyűjtöttem össze (e számban benne van egy alak többszöri előfordulása is). Minden jelentős verset, drámát, prózai művet megvizsgáltam.

A szólásszótár felépítése:

Az egyes szólásokat legfontosabb szavuk (legtöbbször főnév) alapján betűrendben csoportosítottam. A szóláscikk felépítése a következő:

1. O. NAGY GÁBOR gyűjteményéből [5] közlöm a szólás ma ismert alakját és annak jelentését, ezután a lapszám és a szólás gyűjteménybeli sorszáma következik. A több változatban élő szólások közül csak azt idézem, amely legközelebb áll a költő által használthoz. Az O. NAGY GÁBOR gyűjteményében nem található, de másutt fellelhető szólások után odaírom a gyűjtő nevét, a gyűjtemény, (esetleg kézirat) lapszámát, s — ahol ilyen van — a szólás sorszáma. Ezeknek a feltételezett jelentését (ugyanis a régi gyűjtők nem értelmeztek) csak ott közlöm, ahol a költő által használt jelentés megértéséhez erre feltétlen szükség van.

A szóláscikk e bevezető részének az a célja, hogy megkönnyítse a mai olvasó számára a költő által alkalmazott szólás jelentésének megértését, segítsen felismerni egy-egy szólást, mert pl. ha csak egy szóval utal rá a költő, nem biztos, hogy megértjük. A szólások *szótározott* változata és mindenkor *alkalmazott, felhasznált* változata nagyon gyakran eltér egymástól alakilag és jelentésben is.

2. A szóláscikk második részében (csak új bekezdés különíti el az elsőtől) szövegkörnyezettel idézem a költő által használt szólást, majd értelmezem. Ezután zárójelben a szólások stílusminősítése következik először a használati kör, utána a expresszivitás szerint. Az idézett mű címével, a kötet és lapszámmal fejeződik be a szóláscikk. Ha a költő ugyanazt a szólást többször és esetleg különböző művekben alkalmazza, új bekezdéssel egymás alá kerülnek az idézetek a már vázolt felépítés szerint. A szólásokat sorszámozom: a címszó után egy-egy szólás sorszáma található, pl. *hír 13*. Így megfelelő utalással könnyű fellelni a keresett szólást. (Nb! A sorszám nem tükrözi a felhasznált szólások számát, mert ugyanannak a szólásnak több alkalmazott változata is lehet!)

Külön kell szólnom a dőlt betűvel szedett idézetekről. Az így kiemelt szólások csak Csokonai írásaiban fordultak elő, az átnézett gyűjteményekben nem találtam

nyomukat. Szövegkörnyezettel, értelmezéssel, stílusminősítéssel közlöm. Az értelmezés csak feltételes, mint ahogyan az lenne a szótári változaté is.

3. A stílusminősítés két fő szempont szerint történik:

a) Használati kör szerint: irodalmi (irod), köznyelvi (kny), népi (nép), homályos, ill. elhomályosult (elh).

Ez a minősítés a mai nyelvéllapotot veszi figyelembe, tehát amit ma irodalminak, köznyelvinek stb.-nek ítélnénk. (Nincsenek adataink arra, hogy Csokonai korában ezeket pontosan hogyan minősíthették volna.)

b) Expresszivitás (a kifejező érték minősége) szerint. Az ÉrtSz [6] minősítéséhez igazodva, és BENKŐ LÁSZLÓ Juhász-szótárának [7] minősítő rendszerét követve az alábbi minősítő jeleket alkalmaztam: választékos, bizalmas, durva, gúnyos, tréfás, túlzó, szépítő, rosszalló, kedveskedő. (Rövidítve az ÉrtSz rövidítési jelzései szerint.) [8]

A 200 év előtti nyelvéllapotot a maival egybevetve sokszor csak feltételezhetjük egy-egy jelentés, értelmezés és stílusminősítés helyességét, találunk elhomályosult és ma élő változatot, de itt-ott a tévedés valószínűsége sem kizárt.

Az alábbiakban a Csokonai szólásszótár *a—h*-ig terjedő anyagát közlöm.

ábécé

1. (Annyit) ért hozzá, mint (a) tyúk az ábécéhez = egyáltalán nem ért hozzá. (gúny) 31./11.

„Ez egyik se vers, ilyet az abc-hez értő tyúk is tudna kárálni.” = ilyen verset az is tudna írni, aki egyáltalán nem ért a versíráshoz. (kny, gúny) (A magyar verscsinálásról közönségesen II./2. 529.)

agár

2. Sovány, mint az agár = feltűnően sovány. 35./121,

„... hát olyatén állapotba — olyan, mint a korcs agár...” = nagyon sovány és igen nevetséges. (kny, gúny, tréf) (Cultura III. 341.)

ágy

3. Az Isten könnyebbítse meg az ágya szalmáját = (átokként v. szépítő kifejezésként) haljon meg. (nép) 36/135.

„... egyszer az isten megkönnyebbíti ágyszalmáját” = egyszer majdcsak meghal. (nép, szép) (Karnyóné III. 284.)

akasztófa

4. Akasztófa címere [rég: Akasztófa bimbaja v. sódara; táj: Akasztófa virága, hóhérpallos cífrája] = akasztani való gazember. (nép) 40./242.

„Ily szép úrral virágzó fa, lön egyszer az akasztófa.” = olyan gazember, hogy egyszer akasztófára kerül. (nép, gúny) (Karnyóné III. 313.)

5. Egy akasztófára valók = egyforma gazemberek, ha látszólag különböznek is egymástól. (táj) 40./344.

„Fehér orcád mint a hó Az enyimhez hasonló, Akasztófára való.” = egyforma kópék vagyunk mindketten. (kny, tréf), (Cultura III. 343.)

„Hagyh békhét the, ... akasztófára való...” = te gazember. (kny, rossz) (Cultura III./337.)

„... jaj vékonyom, jaj, jaj ... — akasztófára való.” = te semmirekellő gazember. (kny, biz) (Karnyóné III. 294.)

alma

6. Szereti más almáját enni = szeret másokon élősködni. (rég) 42./312.

„Már most csak az ő számára Kell neked virítani, Kacsi! a más almájára Számot sem kell tartani.” = vágyódni sem szabad arra, ami a másé (elh, gúny) (Az elmátrónásodott Dóris I./2. 428.)

áll (fn)

7. Felkopik az álla = *a*) éhen marad; *b*) nem kap meg valamit, amire vágyik. 41./286.

„Állad is mint a Quadrámnak Fel ne kopjon.” = nehogy csúful éhen maradj! (kny, gúny) (Currens de lepore II./1. 165.)

„Felkopna ám azok mellett az állacsánk!” = attól még éhen maradhatnánk. (kny, biz) (Tempefői III. 196.)

8. Leesik az álla = *a*) elcsodálkozik, elképed; *b*) (táj) eláll a szava; *c*) (táj) elszomorkodik; *d*) (táj) meghal. 41./287.

„Az elveszett nyulat sehol sem találják. Erre a Quadrának leesett az álla, Ily vigasztalóra de még is találá.” = elképedt csodálkozásában. (kny, tréf) (Currens de lepore II./1. 163.)

angyal

9. Olyan, mint egy angyal = nagyon jóságos, szelíd. 45./293.

„Szíve jó volt, mint az angyal.” = jóságos és szelíd volt. (ir, vál) (Az utolsó szerencsétlenség I./2. 516.)

anya

10. Megkeserüli (az) anyja tejét = keservesen megbánja még ezt; (rég) 46./432.

„Akkor hánytassuk aztán nemesi jussunkat ... mikor meg fogjuk keserülni anyánk tejét.” = keservesen megbánja még ezt. (nép, biz) (Tempefői III. 207.)

ár

11. Megadja vminek az árát = meglakol, megbűnhődik érte, megkeserüli. 50./531.

„Hogy vonhatsz a sírnak szélén örök határt, Ha addig oly ritkán fizetel méltó árt?” = nem bűnhődik meg kellőképpen az arra érdemesült. (ir, vál) (A lélek halhatatlansága I./1. 343.)

árnyék

12. Nem ijed meg a maga árnyékától = bátor ember. 53./628.

„... vitéz egy ember, a maga árnyékától el nem szalad.” = nem fél semmitől, bátor (kny) (Gerson du Malheureux III.238.)

bab

13. (Egy szem) babot sem ér [Egy babot sem adnék érte v. rajta] = semmit sem ér. (rég) 61./5.

„Mindég ezeket a potom könyveket búvja, pedig mind össze sem adnék érte egy babot.” = még a semminél is kevesebbet ér. (nép, túlzó) (Tempefői III. 125.)

babér

14. Nem terem számára babér = csúfos kudarcra számíthat. (gúny) 62./36.
„És ha semmi érdemem Nem fog fejemre zöld babért tetetni” = ha minden munka ellenére kudarcra számíthatok (ir, vál) (Új esztendei gondolatok I/2. 506.)

bagaria

15. Behúzza [meghúzza v. összehúzza v. bevonja v. rég: megvonja] a bagariát =
a) takarékoskodni kezd, b) meghúzza, megbecsüli magát. (táj) 63./51.
„S ha még azt sem kérdik, hogy van e gázsia, Csak szoruljon össze a jó bagaria.” = takarékoskodjon, és húzza meg magát (elh, biz) (Búcsú a magyar Múzsáktól II/1. 55.)

bagoly

16. Bagolynak sólyom fia = sokkal különb a fiad, mint amilyen te magad vagy. (táj, tréf. v. gúny) 63./74.
„Sóloznak bagoly fia, úgy szólván hát ökelme talán szényenl is magyar lenni.” = hogy lett a magyarnak ilyen németes fia? (nép, gúny) (Cultura III. 341.)

Bagos

17. Baj van Bagoson, elégett Borzás = nagy a baj (táj, tréf) 64./83.
„Édes nyúlám! hová lettél? Nekem két húszas kárt tettél. Oda Bagos!” = nagy baj van (elh, tréf) (Currens de lepore II./1. 164.)

bakk

18. Se kukk [se kakk], se bakk (tréfás ijesztgetésül mondott szó) = egy szót se szólt. (táj) 67./165.
„Músai ... meghajtotta magát, s egy sóhajtással mint a villám előlem eltűnt.
— Bakk! öcsém! = (kny, tréfás ijesztés) (Tempefői III. 222.)

Bálám

19. Áll, mint Bálám szamara (a hegyen) = tétlenül, szótlánul, bambán áll. (nép) 67./188.
„Hanem szamár Pálnak maradt két magzatja, Ezen járt Bálám is, a Próféta atyja.” olyanok, mint apjuk volt, tétlenek, bambák, buták. (kny, gúny) (Csetneki pergő II/1. 318.)

béke

20. Szent a béke = vége a haragnak, most már kibékültünk egymással. 79./518.
„... ha khell khell, ha nem khell, szhent a bhikességh.” = nem haragszunk egymásra akkor sem, ha nem tudunk üzletet kötni. (kny, biz) (Cultura III. 335.)

Bertók

21. Belenyert, mint Bertók a csíkba = jócskán ráfizetett a dologra. (táj, gúny) 81./588.
„De higye el nagyságod, Bertók is dominiumot vesz akkor a csík árából, mikor a ...” = még a ráfizető is sokkal jobban jár. (elh, gúny) (Tempefői III. 116.)

bibe

22. Eltalálta a bibéjét (Kresznerics krt 145.) [9]

„Sok gavallér pénzt is adott a spionnak, S kitudta bibéjét a szép kisasszonynak” = megtudta mi baja (kny, szép) (Dorottya I./2. 593.)

„Mindnyájan kacagtak a feleletére, Hihető, jól reá talált a bibére’ = ráhibázott a lényegre (kny, tréf) (Dorottya I./2. 607.)

bika

23. Akkor szólj, mikor a bika fingik (akkor is azt mondd: iszom uram, iszom v. rég: hallom uram) = kotnyeles gyermeknek mondják leintésképp: a te neved hallgass! (táj, durva) 84./671.

„Másik hajdú. Te pajtás, akkor szólj, tudod, amikor a bika ízél” = te pedig hallgass, (nép, durva) (Tempefői III. 226.)

bolondgomba

24. Nem ettem bolondgombát = nem ment el az eszem (hogy a szóban forgó dolgot megtegyem). 95./962.

„Légyen hála! észrevettem, Hogy bolond gombákat ettem.” = idejében észrevettem, hogy esztelenséget akarok elkövetni. (kny, szép) (Az emberiség s a szeretet I/2. 420.)

„Külömben akit már elért az ily bolondos gomba. Hiába küld az orvosért Bohó marad s goromba.” = akinek elment az esze, nem segíthetni azon. (kny, szép, gúny) (Kifakadás I./2. 405.)

bor

25. Bort, búzát, békességet (szép asszony feleséget) = népi jókívánság 96./993.

„Adjon Isten sok pénzt, bort, búzát pecsenyét” = (népi jókívánság (nép) (Dorottya I./2. 562.)

26. „*Tiszta forrás vízzel enyhül igaz szomja (ti. a munkás emberé). Mikor fejete- ket a sok bor elnyomja (ti. a dologtalan henyéket)* = megkótyagosodtok, (esetleg berugtok) a bortól. (kny, szép) (A nyár. I. 1. 63.)

borda

27. Rossz [gonosz] bordában szőtték, = rossz, gonosz ember... (nép) 98./1057.

„Akkor a gróf elhitetődött egészen a felől, hogy az úr nem jó bordából került, hogy gazember és bitang.” = rossz, gonosz ember. (nép, szép) (Tempefői III. 231.)

bors

28. Borsot tör vkinek az orra alá = bosszúságot okoz neki. 101./1118.

„... ne gúnyoljuk, Mert a nagy világnak orrát felborsoljuk.” = felbosszantjuk a világot. (kny, biz) (A tél I/1. 76.)

bot

29. Ütheti (már) bottal a nyomát — hiába keresi nem látja többé, mert eltűnt v. számára elveszett vk. vmi. 102./1153.

„A tüzes inguirens de ki nem süthette, a nyúlnek a nyomát bottal sem üthette.” = nem is keresheti, úgy eltűnt. (kny, tréf) (Currens de lepore II./1. 163.)

bőr

30. Ráhült a bőr = meghalt. (rég. gúny) 104./1209.

„Vén vagy, a meghült bőrt már hiába nyúzkod.” = vén vagy, hiába akarod elpalástolni, a sírhoz közelítesz. (elh. gúny) (Dorottya I./2. 577.)

„Hej! de még rá hülne bőre, vigadozzunk!” = vigadozzunk addig is, míg meg nem hal. (elh. szép) (Karnyóné III. 285.)

31. Majd kiugrik [majd kibújik] a bőréből = a) nagyon örül; b) roppant türelmetlen, izgatott; c) nagyon bosszankodik. (biz) 104./1224.

„Nagyot kurjant: Jubilate! Bőréből majd kiszakad,” = nagyon örül. (kny, biz) (Békaegérharc I.1. 9.)

„— majd kiugrom a bőrcskéből, csak csendesen legyünk.” = nagyon örülök. (kny, tréf) (Karnyóné III. 272.)

„Köti virág-köteleit. S ah! felmászik a hátára, Majd kibúva ő felsége Bőriből a bikának;” = nagyon örült, izgatottan várta a folytatást (kny, tréf) (A tolvaj isten II./1. 218.)

„Tökkolopi: Édes Csikorgóm! a verseidre ezt mivelte a lélek bennem, ugrált, majd kiugrott a bőréből” — nagy örömmel hallgattam a versedet (kny, tréf) (Tempefői III. 198.)

32. Húzza a bőrt a fagyon, (táj: hogy ne kopjon nagyon) = a) hangosan, horkolva alszik; b) mélyen alszik (nép) 105./1229.

„Míg Ferkó egy lészán hortyog s nyújtja bőrét” = mélyen alszik (nép, tréf) (Dorottya I./2. 605.)

33. Nem szeretnék a bőrében lenni = nem irigylem a helyzetét 104./1220.

„de ha hiányosság lesz, tudom nem búvnék a bőrödbe.” = nem irigylem akkor a helyzetedet. (kny, rossz) (Tempefői III. 142.)

34. A bőrt is lehúzza [lehúzná v. lenyúzná] az emberről [Az ember bőre alól is kiszedi a pénzt, rég: Bőréből is kivetköztetné az embert, Holt embernek bőrét is le akarta húzatni] = annyira kiszipolyozza, kiuzsorazza az embert, amennyire csak lehet. 104./1227.

„Jaj, régen eladták már a mi bőrünket.” = megfosztottak mindenüktől. (ír, szép) (A szabadsághoz II./1. 111.)

35. Kicszerzik a bőrét = (rendszer. fenyegetésként:) ellátják a baját. (táj) 105./1230.

„... hej ebágyából esett, majd mög rakom a bőrödet a gyé' má no dudolj neköm most edgyet...” = ellátom a bajodat. (nép, tréf) (Cultura III. 345.)

bűn

36. Vénebb a bűnnél [rég: Vén, mint a bűn] = nagyon vén. (táj) 109./1374.

„... vén már az asszonyod, mint a bűn.” = nagyon vén már (kny, gúny) (Karnyóné III. 284.)

cigány

37. Búsul [sóhajt(ozik) v. fohászskodik v. táj: suhárog], mint a kárvallott cigány = kesereg, sópánkodik. (nép) 113./49.

„...osztég mint a kárvallott cigány meglát egy galambot,” = amint ott kesereg, meglát egy galambot. (nép, tréf) (Tempefői III. 135.)

„Jaj uram, mint a kárvallott cigányok la!” = (A, „Hogy van?” kérdésre válaszol) = keservesen, rosszul. (nép, tréf) (Gerson du Malheureux III. 234.)

38. Nem szokta, mint cigány lova a szántást. = nem szokott hozzá (vmely munkához) és ezért nehezen megy neki. (nép) 114./72.

„de a dolog úgy se kell egyiteknek is, mint a cigánynak a szántás.” — rühelli a munkát mindegyikötök. (kny, gúny) (Cultura III. 331.)

39. „Currenst hozzatok már, mert sokat irtanak, Hogy tanulgassanak, mást is tanítsanak. De mint a cigánynak, úgy nekik sem használ, Amit belőlről a hosszú levél dictál.” = egyáltalán nem használ (elh, tréf) (Csetneki pergő II./I. 318.)

40. „Másik hajdú. Ni, be nagy méltóság a kamara cigánya.” = (gúnyos le- kicsinylés) (nép, gúny) (Tempefői III. 226.)

csorba

41. Csorba esik valamin [Csorbát szenved vmi] = (főleg becsület, hírnév:) mások szemében csökken, kárt szenved. 132./380.

„S netán az örömben nagyobb csorbát tégyen” = csökkentené az örömet a jókedvet, a vigasságot. (kny, szép) Dorottya I./2. 565.)

„Az én őszám virtusának emlékezetébe az a sok esztendő semmi csorbát nem ejtett” = most is emlékeznek vitéz őszám virtusára (kny, szép) (Tempefői III. 161.)
Tempefői: Úgy de uram, még az a huszonnégy arany kicsiny csorbát ejt azon a négyszáz aranyon” = nem szenved kárt, ha négyszázból huszonnégy aranyat elkölt (kny, szép) (Tempefői III. 175.)

csuka

42. Hallgat, mint a csuka [mint a csuka a varsában] = nem szól, mert ludas a dologban). (nép) 133./414.

„csak csendesesen legyünk, mint a hal a varsába...” = hallgassunk el gyorsán. (nép, tréf) (Karnyóné III. 272.)

csürhe

43. Úgy mennek [jönnek v. rohannak stb.], mint a csürhe = tolakodva, rendetlenül mennek, jönnek stb. 135./447.

„Egyik hajdú. Ne csinálj, öcsém, olyan csúnya lármát az utcán, azt gondolk, hogy csürhe jön” = ne lármázz! (nép, biz) (Tempefői III. 226.)

csütörtök

44. Csütörtököt mond = a) (a fegyver csattan, de nem sül el; b) (terv, szándék) nem sikerül, nem valósul meg. 135./451.

„... ő is elsüti puskáját, De elhullatván kováját, Csütörtököt kiálta.” = felmondta a puska a szolgálatot. (kny, tréf) (Békaegérharc I./I. 30.)

dézsma

45. Kiveszi belőle a dézsmát = belekóstol, noha nem kínálták, megdézsmál vmit. (táj) 141/112.

„Melyből most a kevély, a fősfény dézsmát vészen.” = a kevély és a fősfény ebből is elveszi a jogtalanul magának tulajdonított részt. (ír, vól) (Az estve I./I. 42.)

duga

46. Dugába dől = (terv vállalkozás) meghíúsul, semmivé lesz. 151./395.

„Óh dugába dült remények, Oh legények, oh legények!” = ó meghíúsult remények. (kny, biz) (Karnyóné III. 308.)

dupla

47. Dupla vagy semmi! = a) vagy a kétszeres tétet is megnyerem, vagy az egyik sem kell! b) vagy sokat nyerek, vagy mindent elvesztek. 152./423.

„Lipitlotty: Volt már rajta aprólékos nyereségem. De most feltettem már magamba, hogy vagy sokat, vagy semmit sem.” = vagy sokat nyerek, vagy semmi nem kell. (kny, túlzó) (Karnyóné III. 277.)

eb

48. (Az ebek harmincadján van [(Az) ebek harmincadjára jut v. kerül] = a) könnyelműen, gondatlanul bánnak valamivel, és ezért teljes pusztulás fenyegeti; b) nagyon rossz helyzetben, nagy bajban van vki. 155./3.

„Meggzabadult szerencsére Ebek harmincadjától.” = szerencsésen meggzabadult szorongatott helyzetéből. (nép, biz) (Békaegérharc I./1. 11.)

„Major de Szü megpillantván a Bürbő harmincadját,” = meglátta, hogy Bürbő nagy bajban van. (nép, tréf) (Békaegérharc I./1. 26.)

49. Eléri még az ebek harmincadját = majd elpusztul, majd tönkremegy még! (táj) 156./29.

„Eltakarodj, mert különben ismét elkapod az ebek harmincadját szedte, vette.” = bajba kerülsz, megrakunk. (nép, tréf) (Gerson du Malheureux III. 263.)

50. Eb ágyából esett (szidalomként) = gyalázatos, hitvány (ember). (rég) 155./7.

„Ez a Locsperdi is, az ebágyáról esett, Mit tesz?” = ez a gyalázatos, hitvány. (elh, rossz) (Dorottya I./2. 597.)

„Istók te — gyere má, — tán most is a hájas kubakba kutatsz, — hej ebágyából esett...” = te hitvány (elh, tréf) (Cultura III. 345.)

51. Eb ura fakó [táj: kurta] = parancsolj a kutyának; nekem ugyan nem vagy uram, tehát azt teszek, amit akarok. 156./25.

„Tempefői: Nékem hallják kendtek, a gróf uram, megengedjen magának, ennyit sem paracsol! Eb ura ő kegyelme.” = nekem nem uram, nem törődöm vele, bármit mond. (elh, biz) (Tempefői III. 226.)

52. Eb, aki (meg)bánja (rég: kutya, aki szánja) = a) én bizony nem bánom v. fogom megbánni, b) (megegyezés megpecsételésére:) hitvány ember, aki megszegi a megállapodásunkat. (nép) 155./9.

„Eb, aki kenteket, néném! megköveti,” = bizony nem követjük meg kenteket. (nép, gúny) (Dorottya I./2. 588.)

„Eb, akinek jókedve nincs, eb, akinek nem is lesz, Félre tőlünk gond, búbanat, vessz ki ma Korpádról vessz,” = ma mindenki vidám, jókedvű legyen, csoda vigye aki nem az (nép, tréf.) (Krisztina napra II./1. 375.)

53. Úgy bánik vele, mint a kutyával = durván, megalázóan, komiszul bánik valakivel. 406./2246.

„Másik hajdú: Jöjjön ma ked, ha akar; mert ha nem engem úgy segéljen most mindjárt, úgy viszem fel kendet, mint az ebet.” = jöjjön, mert különben megfogom és kíméletlenül felcipelem. (nép, szép) (Tempefői III. 226.)

ég (fn)

54. Esküszik [esküdözik] égre-földre = esküszik mindenre, ami szent. 164./226.

„Akárkinek tárva volt szívem birtoka,

Az ég, a föld tudja, én nem vagyok oka.” = esküszöm mindenre én nem vagyok oka. (ir. túlzó) (Dorottya I./2. 576.)

egri

55. Elnyeri [kivívja v. táj: felvágja v. felnyeri v. rég: felkapja v. felüti] az egri nevet = jeles dolgot cselekszik, becsületet szerez magának. (nép) 166./277.

„Menjen kend a nemes gavallérok közé

Ki nyer egri nevet, akkor lássuk válé!” = ki szerez becsületet magának. (ir, vál) (Tempefői III. 201.)

„Kik voltak vezéri az amazonoknak

S örök egri nevet kik nyertek magoknak.” = életre szóló elismerést, becsületet ki szerez magának. (ir, vál, gúny) (Dorottya I. 589.)

egy

56. Egyet mondok, kettő lesz belőle = van egy jó gondolatom, szerencsés ötletem. 166./284.

„Hát még ha egyet mondok: vén már az asszonyod. ... s miért ne lehetne az ő szobalánya az ő férjének feleségévé?” = hát még ha egy jó gondolatomról is beszélek. (kny, tréf) (Karnyóné III. 284.)

„Carnevál felkiált: Urak, egyet szólok!” = nagyon szerencsés ötletem támadt! (kny, vál) (Dorottya I./2. 566.)

éjszaka

57. Jó éjszakát mond vkinek, vminek = végső búcsút vesz, örökre megválk tőle, mert annak már vége, annak már befellegzett. (nép, irod.) 167./332.

„Kurjongat, s a búnak jó'szakát izenget” = jókedvében búcsút vesz a bánattól. (nép, tréf) (A tél I./1. 75.)

„Ötször vették egymás nyakát

Ötször mondtak jó éjszakát.” = ötször búcsúztak el az élettől. (nép, tréf) (Békaegér-harc I./1. 24.)

élet

58. Ha kedves az élete = (rends. népmesékben, tiltást kifejező főmondat után) ha nem akar meghalni 170./392.

„Ki nem mertünk a mocsár közül jönni oly kedves volt életünk.” = nem akarunk elpusztulni. (nép, vál) (A bagoly és a kócsag II./2. 404.)

epe

59. Elfutja [előnti] az epe = hirtelen haragra gerjed. 176./551.

„Ordas epesárral torkig öntöm őket...” = haragra gerjesztem őket. (kny, túlzó) (Dorottya I./2. 573.)

ész

60. Édes eszem, tojjál [tojnál] meg! = a) (tréf) most legyen okos, most kellene egy jó ötlet! b) (gúny) (annak mondják, aki vmi oktalanságot követett el, ostoba

tanácsot adott, olyat mondott, amit mindenki tud, v. aki nem jól végzett vmit:) = hogy lehetsz ilyen ostoba?! (táj) 181./687.

„Rozália: Te ostoba, hogy jöhetett volna onnan ki béka. Szuszmir: Ūh! édes eszem toj meg.” = hogy kérdezhet ilyen ostobaságot. (nép, gúny) (Tempefői III.141.)

61. Elment az esze (Ballagi 117./2000) [10]

„Karnyóné: Ej te kis bohócska, most megint elment az eszecskéd, azt a commissiócskát sem tudtad megmondom a Lázárocskának?” = megbolondultál? (kny, szép) (Karnyóné III. 269.)

„Egyik hajdú: Ne gondoljon az úr vele, akár mit csinál ő most bort kapott. Az ő esze egy kicsinyég búcsút jární van most” = elment az esze a bortól. (nép, gúny) (Tempefői III. 231.)

fa

62. Nagy [nehéz] fába vágja [táj: veri] a fejszé(jé)t = nehéz dologba kezd, olyasmire vállalkozik, ami könnyen meghaladhatja az erejét. 187./10.

„Nem, nem! gondolkozva kell bánni nagy fával, Sok kézzel kell néki menni s sok baltával.” = meggondoltan kell hozzáfogni a nagy vállalkozáshoz. (ir, gúny), (Dorottya I./2. 582.)

fakép

63. Áll, mint a fakép = szótlantul bambán áll. (rég) 192./128.

„... rátettük a vasat a lábára, csak hallgat, mint a fakép Nagyidán.” = egyetlen szót sem szól. (elh, biz) (Gerson du Malheureux III. 259.)

„Én csak én legyek hideg? Hát a szépet S a faképet, Nem különböztetni meg?...” = nem különb a szerelemre vágyó tüzes fiatal, mint a szótlan, bamba? (elh, vál) (A szerelem tilalma I./2. 378.)

farka

64. „Másik hajdú: Jöjjön kend, kincsem, teremtésem, mert vesszek el, a farka alá hányanak kendnek, annyit tudok benne.” = elnászpárgolják kendet (nép, tréf) (Tempefői III. 226.)

farkasszem

65. Farkasszemet néz = a) sokáig, merően rendsz, pillantás nélkül vkinek a szemébe néz, b) nem tér ki vki vmi elől, hanem bátran szembeszáll, dacol vele. 199./303.

„... hanem ispiionnak kell annak lenni, mert ő rá egész világ farkasszemmél néz.” = az egész világ ellenségesen szemléli. (kny, rossz) (Tempefői III. 181.)

fej

66. Fő a feje = nagy gondban van, nagyon töpreng vmin. 203./424.

„... te mindég olyan haszontalanságokba főződ az eszed.” = haszontalanságokon töprengsz, gondolkodol. (kny, rossz) Tempefői III. 125.)

67. Kiver vkinek a fejéből = a) (vkit, vmit:) sikerül elérnie, hogy vki ne gondoljon többé vkire, vmire. b) (vmit:) vmi azt okozza, hogy vki nem tud magában felidézni vmit, nem tud visszaemlékezni vmire. 204./455.

„Én eleget vertem a fejébe, hogy vesse el azt az alávalóságot,” = rábeszéltem, hogy vesse el azt a gondolatot (kny, biz) (Tempefői III. 128.)

68. Vkinek a fejére olvas valamint = megmondja vkinek szemtől szembe, hogy miben tartja vétkesnek, hibásnak, v. hogy milyen mulasztásokat tulajdonít neki. 205./470.

„S így nem is ügyelvén az ő mentségére, Ezt a szentenciát olvasták fejére.” = megmondta, miben tartja vétkesnek. (kny, nép) (Dorottya I./2. 603.)

69. Elveszti a fejét = egészen megzavarodik, és olyasmit tesz, amit megfontoltan nem tenne meg. 205./479.

„Csiklándik bennem minden rész, Hogy majd az eszem is elvész.” = megzavarodom, ostobaságot követek el. (kny túlzó) (Dorottya kínjai I./2. 414.)

70. Töri a fejét = a) (vmiben:) nagyon gondolkozik, töpreng valamin, b) (vmiben:) vmit tervez, forral, vmi csínyat v. rosszat akar elkövetni. 205./496.

„Mert ott is ébren tart az álom, S fejem Lilin töröm.” = Lillára gondolok, sorsomon töprengök. (kny, biz) (Még egyszer Lillához I./1. 527.)

„Fejemet nem töröm, Jobb annál az öröm.” = nem kínozom magam töprengő gondolatokkal. (kny, biz) (Felvidulás I./1. 121.)

feketeleves

71. Hátra van még a feketeleves [táj: Majd lesz neked feketeleves]! = ezután jön még csak a dolog kellemetlenebbik része! 207./541.

„Gyere csak, ország bolondja, a hol várnak fekete levesre.” = majd kapsz te még! (nép, rossz) (Tempefői III. 226.)

fenék

72. Nem fenékgig tejfel = neki is megvannak a hibái, ő sem feddhetetlen, ill. az sem kifogástalan. 211./639.

„Azt gondolta, fenékgig tejfel vagyok,” = azt gondolta feddhetetlen, kifogástalan vagyok. (nép, tréf) (Karnyóné III. 287.)

fitty

73. Fittyet hány [rég: vet] vkinek, vminek [rég: Fittyet hány vkinek az orra alá] = fel sem veszi, rá sem hederít, semmibe sem néz. (biz) 214./721.

„Pedig pernahájder, gézengúz, koszlóbar. Mégis ő mér hányni a dámáknak fittyet;” = nagy merészen semmibe sem nézi a dámákat. (kny, biz) (Dorottya I./2. 587.)

fog

74. Plátó és Socrates fogak között (mintegy félbe harapva, igen homályosan, nem világos kifejezéssel) mondták, hogy egy Istennél több nincsen. (Baróti Sz. Dávid 154./4.) [11]

„Nem méltóztatik ő kimondani a szót, Az á-t o-nak mondja, á-nak teszi az ó-t. Ezt is foga között szűrve kell kitenni, Különben parasztoss komisch fogna lenni.” = választékosan, nehézkiesen ejti ki (elh. gúny) (A kevés I./1. 109.)

75. „*Antal. S mi baj ... így a fogam közsé állott a kísértet látás*” = a kísértet-látás megrémített. (nép, tréf) (Gerson III. 234.)

font

76. Fontba vet [fontra vesz] vmit = a) alaposan meggondolja, megfontolja (a mondanivalóját), b) vmihez hasonlít, vmivel összemér vmit. (rég) 218./824.

„Ki részrehajlástól soha meg nem rontott Jobb kezeddél tartos a mérséklő fontot,” = meggondoltan, részrehajlás nélkül döntesz. (ir, vál) (A lélek halhatatlansága I./1. 343.)

főkötő

77. Főkötő alá jut [kerül] = férjhez megy, feleségül veszik. (nép) 219./860.

„De kisebb mint asszony, mivel Még a feje fedetlen.” = még nem ment férjhez. (elh. szép) (Az asszonyi állhatatlanságról II./1. 155.)

„Miért juttattatok hatvan esztendőre,

Ha szert nem tehetek egy rossz főkötőre?” = ha férjhez nem mehetek bárkihez. (nép, tréf) (Dorottya I./2. 575.)

föld

78. Olyan kényes, hogy alig tud a földre lépni [rég: Ha lehetne, (a) földre sem háгна] = nevetségesen kényes, rátarti. (táj) 229./901.

„Sajnálja a földre bocsátni lábait,

Utálván a véle testvér föld porait,” = nevetségesen kényes, rátarti. (ir, gúny) (A kevély I./1. 109.)

„... felszállok a levegőbe, sajnálván a földre is hágni.” = (a pillangó mondja, aki kényes, rátarti.) (nép, vál) (A méh és a pillangó II./2. 414.)

fül

79. A fülébe pisilnek a lányok = (legényről:) semmibe sem veszik, vagy éppen csúfot üznek belőle a lányok. (táj, durva) 225/1023.

„... és minden leány fülébe pesel ma; Neked szól a lecke te gizgaz, te selma” = csúfot üzünk ma belőled. (elh, gúny) (Dorottya I./2. 587.)

80. Megüti a fülét vmi = véletlenül meghallja és figyel rá. 226./1042.

„S a fülükbe ily szó mennyiszer ütközött

A dámázók között s a kártyázók között” = véletlenül is sokszor hallhattunk ilyen szót. (elh, vál) (A tél I./1. 76.)

fülhegy

81. (Fél v. csak) fülhegygel hall = nem megbízható forrásból v. csak bizonytalanul hall vmit. (táj) 226./1055.

„A szegény megboldogult atyámtól fülhegygel hallottam...” = nem biztos, hogy jól hallottam, s az sem, hogy igaz volt. (nép, tréf) (Gerson du Malheureux III. 238.)

füst

82. Füstbe megy = *a*) (terv, remény, szándék:) megghiúsul, nem válik valóra, *b*) (rég) (pénz, idő, munka:) nem marad semmi látatja, eredménye, megsemmisül. 227./1078.

„... az is mind az Asszony gyengesége miatt, mind azért, hogy én az olyanokkal bänni nem tudok, vagyis tudni nem szeretek, füstbe ment” = „megghiúsult, nem vált valóra (elh, nép) (Levél Kazinczynak II.2. 786.)

„Miolta tőled távol esvén Reménye füstbe szállt.” = szertefoszlott a remény is. (elh, vál) (Még egyszer Lillához I./2. 527.)

„Még is fél, retteg, hogy mindenek ellene állnak S megfosztván attól, mindene füstbe megyen” = félhet attól a gazdag, hogy mindenét elveszti (elh, vál) (A virtus legbátorságosabb kőfal II./1. 242.)

83. „*A nagy világ a többiekkel Fel se vész és füstbe hagy, s néz rád megvető szemekkel. Nem csuda poeta vagy.*” = nem segít, bajban hagy (nép, vál) (Csokonai verses válasza Vályi Klárához II./1. 139.)

garabonciás

84. Mindig innék, mint a garabonciás diák = nagyon szereti a tejet. (táj) 231./64.

„... meglát, tehenet fejet, S a garabonciás diáknak önként fog adni tejet.” = szívesen fogadja — és olyanak, amilyen. (nép, tréf) (Lócsere II./1. 266.)

garas

85. Nem ér egy lyukas garast sem [Egy árva v. rég: egy bagarus garast sem ér] = semmit sem ér. 232./88.

„Nem ad ez a verselésnek semmi dízt, noha ... egy kettő akkor elcsúszhat, mint a bagarus garas = egy-két semmit érő is elcsúszhat a jó között. (nép, biz) (A magyar verscsinálásról II./2. 532.)

„... olyanall töltöd az idődet, a mi mondván, egy fél pénzt sem ér.” = haszontalanságokkal, semmit érő dolgokkal töltöd az idődet. (nép, túlzó) (Tempefői III. 125.)

gát

86. Helytáll a gáton [Megállja a gátat] = bátran, férfiasan viselkedik. (rég) 233./103.

„Rajta, nemes lelkek! álljunk ki a gátra,” = vállaljuk a veszélyt, viselkedjünk férfiasan, bátran. (kny, vál) (Marosvásárhelyi gondolatok II./1. 41.)

„Maga Troxartax állta ki, Utoljára a gátra,” = Troxartax a csata utolsó menetében vetette be bátorságát, erejét. (kny, vál) (Békaegérharc I./1. 30.)

87. Ember [legény] kell a gátra = olyan emberre van szükség, aki meg tud küzdeni a nehézségekkel, aki férfiasan tud helytállni. 233./107.

„De minthogy csakugyan ember kell a gátra, Kóród el fog vinni innen Tiszahátra.” = olyan férfira lesz ott szükség, mint amilyen az ünnepelt. (nép, biz) (Köszöntő II. 1. 142.)

88. Gátat vet vminek = megakadályozza vminek a szabad megnyilatkozását v. a terjedését. 233./108.

„...ott cserkésze, Hogy neki gátat tégyen: = Blatovszki meg akarta akadályozni, hogy a széledő harcosokat összeteterlje Deszkarági. (kny, biz) (Békaegérharc I./1. 28.)

gége

89. Megázztatja [meglocsolja v. megkeni] a gégét = beiszik. (táj, ritk.) 238./227.
„Kik dosztog locsolják a spongyia gégét?” = nagyon sokat isznak. (nép, biz) (Kata napra II./1. 377.)

gomba

90. Mai [eső után nőtt] gomba, benne a féreg = gyorsan csinált karriert, de hitvány ember. (rég, gúny) 240./294.
„Azért így szól rólam véled sok goromba,
Hogy ez csak egy esős időbe nőtt gomba,” = hirtelen felkapaszkodott hitvány ember. (elh, gúny) (Rút ábrázat s szép ész I./1. 51.)

gordiuszi

91. Kettévágja [megoldja] a gordiuszi csomót = egyszerűen, röviden intéz el mely nehéznek, bonyolultnak látszó ügyet, feladatot. 242/339.
„... eddig ketté volna vágva a csomó, túl volnék kincsem mindenem.” = elintéztem volna a kettőnk ügyét, ezt a nehéz, bonyolult feladatot. (kny, biz) (Vajda Juliánához II./2. 650.)

gőz

92. Gőzben van = nagyon el van merülve, nagy munkában van, teljes odaadásal foglalatoskodik. (rég, argó) 243./375.
„Tréfa, nyájasság eltűnik; Csak setétes gondolat Vont körültem gőzfalat!” = semmivel sem törődve elmerültem a keserűségben. (elh, vál) (Az emberiség s a szeretet I./2. 420.)

guta

93. Megüt a gutta = (egyes szám első személyű tárgyra vonatkoztatva:) megöl a bosszúság. (kny, biz) 245./415.
„Majd hogy a gutta meg nem üt!” = majdnem megöl a bosszúság. (kny, biz) (Dorottya kínjai I./2. 412.)
„Nevettében majd a gutta meg nem üti.” = szinte belebódulnak a kacagásba. (kny, biz) (Dorottya. I./2. 571.)

gyanúper

94. Él a gyanúperrel = alapos gyanú ébred benne, megsejt vmi turpisságot, vmi rosszat. 248./12.
„Magam is élvén a gyanúperrel, egy más levelet készítettem.” = igen gyanakodtam (kny, vál) (Tempefői III. 216.)
„Éltem mindjárt a gyanúperrel s gondoltam magamba.” = gyanakodtam, rosszat sejtettem. (kny, vál) (A bagoly és a kócsag II./2. 407.)

gyep

95. (Gyere bajszos) gyepre bajszos! [rég: Ki a gyepre!; Gyere legény!; Gyöpre a törökkel!; Ki a törökkel a gyepre] = (felszólítás közdelemre, birokra:) lássuk, ki az erősebb! (táj) 249./38.
„Ki tart adósának, ki húz a gyepre ki?” = lássuk, ki méri össze velem az erejét. (nép, tréf) (A bor ital mellett II./1. 370.)

gyeplő

96. Utána [közéje] veti [meg v. nekiereszti v. tágra ereszti] a gyeplőt = felhagy vkinek v. vmely közösségnek az irányításával, szabadjára ereszt vkit v. vkiket. 249./47.

„Hol egyedül lévén pályát nyit magának,
Szabad gyeplőt ereszt minden haragjának,” = szabadjára ereszt haragját. (nép, szép) (Dorottya I./2. 575.)

„... mindent a mit előmbe ír, pontig végbeviszek és ha akkor sem érzem osztán semmi foganatját, életem nyakába vetem a gyeplőt...” = nem irányítom az életem: lesz ami lesz (nép, vól) (Obernyik Józsefhez II./2. 805.)

hallgass

97. Hallgass a neve = nincs joga szólni, véleményt nyilvánítani. 262./17.

„Rozália: Kendnek hallgass a neve, Ebhendi uram!” = nem tehet bíráló megjegyzéseket kend. (kny, rossz) (Tempefői III. 139.)

háló

98. Hálóba [hálójába] ejt [kerít v. csál] vkit = ravaszul céljának eszközévé teszi, behálózza. 264./188.

„Magok az álnokság hálóját hintik el
S a törvény kötelét csúfolva tépik el.” = ravaszul becsapják a gyanútlan embereket. (ír, vól) (A lélek halhatatlansága I./1. 344.)

hám

99. Kirúg [ritk.: kilép v. kikap] a hámból = a) eltér a józan szolid élet rendjétől, mulat egy nagyot; b) (ritk.) letér az erkölcs útjáról. 265./219.

„Osztán hát Antal mit vétett?...”

Ő ugyan nem igen rúgja a hámfát.” = ő ugyan nem sokat számít, nem tér el a rendtől. (nép tréf) (Gerson du Malheureux III. 239.)

hamu

100. (Olyan vén v. ritk.: fáradt, hogy) a hamut is mamunak mondja = olyan öreg, fogatlan, (ill. ritk. olyan fáradt,) hogy beszélni is alig tud. 266./250.

„Úgy, hogy ha béliottant ajakit kifejt, A hamut mamunak ejti...” = öreg, fogatlan, (kny, gúny) (Dorottya I./2. 558.)

101. Hamu alatt lappangó tűz = kitörésre kész szenvedély v. forradalmi hangulat. 266./251.

„Az Éris szikrái... a banyáknak szívekben, májokban, Mintegy hamu alatt, még benn lappanganak...” = kitörésre várva a támadási időpontot lesik. (ír, vól) (Dorottya I./2. 582.)

harmat

102. Gyenge [olyan], mint a harmat = a) nagyon finom, nagyon puha (tárgy) b) törékeny, kíméletre szoruló, c) (gúny) hitvány, értéktelen (emberi alkotás, megnyilatkozás). 270./331.

„Hószín nyakán örv van, mint a gerlicének, Gyengébb a harmatnál bőre szép kezének.” = nagyon finom, puha. (ír, vól) (Dorottya I./2. 557.)

has

103. (A) hasa az istene = az evés és az ivás a legfőbb gondja. 270./345.
„Finnyás henyék, kiknek a has istenetek,” = csak az evéssel, ivással töltődtek. (kny, gúny) (A nyár I./1.63.)

hattyú

104. Hattyú a ludak [a libák] között = valamely közösségben a legkiválóbb, a többiekhez mérten a legértékesebb ember (rég) 274./459.
„Mit is cseveg a hattyúk közt, mint a lúd, sőt varjú?” = mit verselsz itt a tehetségesek között, te értéktelen. (elh, gúny) (Tempefői III. 201.)

hédervári

105. Úgy fityeg rajta a ruha, mint a hédervári bábán = rendetlenül lóg rajta a ruha (rég) 279./582.
„S mint a hédervári bábán, Úgy fityeg rajt’ a ruha.” = rendetlenül áll rajta a ruha. (nép, gúny) (Aranyujtásos nadrág II./1. 311.)

hely

106. Helyén van a szíve = nem ijed meg egykönnyen. 281./635.
„Titkot közlök véled, szíved legyen helyén,” = nehogy megijedj. (kny, biz) (Dorottya I./2. 581.)
107. Helyén van az esze = nehéz helyzetben is ügyesen feltalálja magát, nem jön zavarba, nem lehet egykönnyen rászedni 281./636.
„Helyén van még az én eszem; Olytól nem is tanulok,” = minden helyzetben feltalálom magam, ilyen embertől nem tanulok. (kny, szép) (Kifakadás I./2. 408.)

Hencida

108. Hencidától [Hencidáról] Boncidáig, folyt a sárga [rég: a jó] lé [a bor] = (népmesékben) pompás, gazdag lakomát, kül. lakodalmat csaptak. 282./653.
„... hát nagy lakodalmat ütöttek; Hencidától fogva Boncidáig folyt a sárga lé.” = pompás gazdag lakomát ülték. (nép, tréf) (Tempefői III. 140.)

herkópáter

109. A herkópáternek sem = semmiképpen sem, semmi unszólásra v. kényszerítésre sem. 282./666.
„én pedig megmondom magyarán a Herkó páter előtt is.” = bárki előtt megmondom. (nép, tréf) (Cultura III. 358.)

hét (fn)

110. Hány hét a világ? = hogy vagy, mi újság? (nép) 282./678.
„Na Pofók bácsi, eb a lelkit, hány hét a világ, ...” = hogy van, történt-e valami (nép, biz) (Cultura III. 356.)

hideg

111. Megveszi a hideg = (ember, állat, testrész) megfagy. (táj) 284./714.
„Megvette a hideg már benne az ikrát,” = megfagyott benne az ikra, megöregedett (kny, gúny) (Dorottya I./2. 572.)

hipp-hopp

112. Hipp-hopp hírével jár = hamar jön, hamar megy. (táj) 284./733.
„... valahogy hipp-hopp hírével el ne vigye kend.” = hamar, észrevétlenül el ne vigye. (nép, tréf) (Tempefői III. 181.)
„Te is hipp-hopp hírével jársz, oh Pégaze igaz é?” = nagyon sebesen jársz (nép, biz) (Lócsere II./1. 266.)

hír

113. „*Felháborodva zúgának, Mint a József halálának Hírére a magyarok.*” = nagy zúgás támadt (elh, tréf, gúny) (Békaegérharc I./1. 17.)

hó

114. (Olyan) fehér, mint a hó [táj: mint a leesett v. mint leszakajtott hó] = nagyon szép fehér (pl. kenyér, bőr, frissen meszelt fal). 286./789.
„Fehér orcád mint a hó, Az enyimhez hasonló, = nagyon szép fehér (itt pejoratív értelemben.) (kny, gúny) (Cultura III. 343.)

horog

115. Horogra kerül [akad] vki = sikerül elfogni, letartóztatni; sikerül vkit férjnek v. udvarlónak megszerezni. 290./902.
„Maskírozni kéne magát, Így ha módját tehetné, Jó volna, ha a szép prédát Horgára kerithetné” = jó volna megszerezni a szép fiatal lányt. (kny, biz) (A tolvaj isten II./1. 216.)

hűvös

116. Hűvösre tették [táj: Hűvösön van a párnája; rég: A hűvösön kuruttyol] = börtönbe került. (tréf) 294./1003.
„... itt szellőztetjük ökelmét, azután majd a hűvösre tesszük.” = börtönbe zárjuk. (kny, gúny) (Tempefői III. 181.)

JEGYZETEK

- [1] HARSÁNYI ISTVÁN—GULYÁS JÓZSEF, Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bp., 1922. I. 198—9.
[2] O. NAGY GÁBOR, A frazeológiai szókapcsolatok stilisztikai szerepe. (Pais-Eml.) Bp., 1956. 543.
[3] O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások, Bp., 1966. 564, 762.
[4] HARSÁNYI ISTVÁN—GULYÁS JÓZSEF, Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bp., 1922. III. 216.
[5] O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966.
[6] A magyar nyelv értelmező szótára I—VII. 1959—1962.
[7] BENKŐ LÁSZLÓ, A Juhász-szótár szerkesztési forgatókönyve. Szeged, 1967. (Különl.)
[8] A szótárirás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában (ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk.) Bp., 1962.
[9] KRESZNERICS FERENC, Válogatott Köz-mondások, melyeket Egybe szedni kezdett 1791 esztendőül fogva. (MTA kt. M. Nyelvtud. 4. r. 12.) 145.
[10] BALLAGI MÓR, Magyar példabeszédek, közmondások és szólárások gyűjteménye. Szarvas, 1850. 117.
[11] BARÓTI SZABÓ DÁVID, A' magyarság' virági. Komárom. 1803. 154.
Az anyagot HARSÁNYI ISTVÁN—GULYÁS JÓZSEF, Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bp., 1922. I—III. kiadásból gyűjtöttem.

СЛОВАРЬ ПОГОВОРК НА МАТЕРИАЛЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ЧОКОНАИ

Миклоше Розгони

Одним из достоинств творчества Чоконаи является то, что он умело использует просторечие, обращает внимание писателей-современников на просторечие, как на неисчерпаемый источник пополнения языка. Чоконаи пытается ввести просторечные элементы в литературный язык.

Особенно часто использует Чоконаи поговорки, отличающиеся большой экспрессивностью. Сравнения словарных форм с формами, использованными поэтом, показывают, с одной стороны, насколько находчив Чоконаи в употреблении поговорок, с другой стороны, как умело вводит он поговорки в ткань художественного произведения.

Знание поговорок связывается поэта с читателем, так как читатель принимает участие в осмыслении значения поговорок, и это создаёт определённое настроение у читателя.

В словаре толкуются все поговорки, использованные Чоконаи, даётся стилевая характеристика поговорок, обращается внимание на употребление и экспрессивность поговорок.

WÖRTERBUCH DER REDENSARTEN AUS CSOKONAI'S DICHTERSPRACHE

Von M. Rozgonyi

Csokonai's Lebenswerk enthält zahlreiche sprachliche Werte, und eines seiner Verdienste ist, dass er sich mit ausserordentlicher Sorgfalt der Volkssprache zuwendet. In seinen Schriften stellt er die Möglichkeiten der Entwicklung unserer Sprache dar, und damit macht die zeitgenössischen Schriftsteller auf die Volkssprache als auf eine unerschöpfliche Quelle aufmerksam. Er selbst hütet die Werte der Volkssprache mit ängstlicher Liebe und möchte sie in die Literatursprache hineintragen.

Unter den phraseologischen Wortfügungen ist die Expressivität der Redensarten am beträchtlichsten, und das aus Csokonai's Lebenswerk gesammelte Material zeugt davon, dass sie die Möglichkeit der Analyse von sehr vielen Gesichtspunkten bieten. Wir können die lexikalische Form mit der Version des Dichters vergleichen, und es kann beobachtet werden, wie erfinderisch sich Csokonai bei der Anwendung von Redensarten zeigt, andererseits aber wie schmeidig sich die Wortfügung unter der Lenkung der schöpferischen Phantasie des Dichters wandelt.

Wir können weiterhin feststellen, dass der Dichter und der Leser durch Kenntnis der Redensart miteinander verbunden werden. Der Letztere nimmt schöpferisch an Auffassung und Empfindung der Bedeutung und Stimmung der im Werk vorkommenen Redensart teil. Seine vorhandenen Kenntnisse lässt er nach der vom Dichter suggerierten Art verändern, eventuell in Gedanken ergänzen.

Im lexikalischen Teil werden alle Redensarten von Csokonai durch die Autorin gedeutet, und die Redensarten erhalten auch eine Stilqualifizierung nach dem Kreis der Verwendung und nach der Expressivität (dem Ausdruckswert).

A LÍRAI KICSINYÍTÉS STILISZTIKÁJA

(József Attila költészete alapján)

Írta: TÖRÖK GÁBOR

1.1. Mi a kicsinyítés? A *kicsinyítés* szakszó a magyar nyelvészetben, úgy látszik, több jelentésű. Alaktani jelentése az elterjedtebb. Így nevezik a denominális nomenképzésnek azt a fajtáját, amelyben névszói tőhöz (relatív tőhöz) kicsinyítő képző (képzőbokor) járul. A stilisztikában a szó jelentése más. ZLINSZKY ALADÁR és követői szerint a kicsinyítés a nagyítás, a túlzás ellentéte, mintegy fordított előjelű hyperbola; használatával „a valóságosnál kevesebbet, kisebbet mondunk”. [1] Az ide sorolt jelentések eleven vagy többé-kevésbé köznyelvesült metaforák, metonimiák, szinekdochék: pl. egy *pará-nyi*, egy *csöpp*, egy *mákszem(nyi)* igazság; nem ér egy *lukas mogyorót* sem; várj egy *pillanatot* (e helyett: *rövid ideig*). A *kicsinyítés* megnevezést ilyen értelemben használók határozottan elkülönítik ezektől a jelenségektől a kicsinyített névszók stiluskérdéseit. [2] A terminológia egyértelműsége érdekében én ezt a jelenségekört lefokozásnak, negatív túlzásnak nevezem. A lefokozásra van példa József Attila verseiben is:

„Anyám, *falat kenyért* sem ér az élet!”

(Ad sidera... 1923.)

„Kuncog a krajcár: ennyiért
dolgoztál, nem éppen semmiért.”

(Hazám 5. 1937.) [3]

A lefokozás és a kicsinyítő képzés közt lehet némi halvány kapcsolat (1. később). Ez az összefüggés azonban olyan gyenge, hogy a továbbiakban alig kap helyet. A kicsinyítő képzéssel másfajta jelenségek sokkal szorosabban rokonulnak.

1.2. A kicsinyítő képzéssel rokon kicsinyítő nyelvi eljárások. — Feltárásukat megkönnyíti az a felismerés, hogy a képzett szó szintagma értékű. [4] A kérdés tehát az, hogy milyen szintagmának felel meg pl. egy kicsinyítő képzős főnév vagy melléknév. Első megközelítésre megállapíthatjuk, hogy a *fiúcska* = *kis fiú*; *házikó* = *kis ház*. Ezek az egyenlőségek azonban rendkívül elnagyoltak, csak hozzávetőlegesek. A megfelelést pontosabbá tehetjük, ha a *kis* minőségjelző mellé egy másikat is odaillesztünk: *fiúcska* = *kedves* (édes, aranyos, drága, bájos) *kis fiú*. Másszóval: a képzett szó szintagmává oldásából is kiderülhet, hogy a kicsinyítő képzés nem csupán objektív kicsinység ábrázolására szolgáló eljárás (1. később). Másrészt az ellenpróba sem hiányozhat: nincs-e e benne a kicsiséget kifejező minőségjelzőkben is olyan expresszív-szubjektív többlet, mint a kicsinyítő képzőben? A *pirinyó ujj* valóban csak „igen kis méretű ujj”-at jelentene? Van-e valami szabályosság abban, hogy milyen kicsinyített főnév, melyik kicsinyítő jelzős szerkezet kap expresszív többletjelentést, melyik nem? Mennyire származik ez a többlet magából a szintagmából, illetve származékszóból és mennyire a kontextusból?

Újabb kérdés, hogy a kicsinyített névszókkal, kicsinyítő adnominális szintagmákkal párhuzamosan nincs-e efféle hatású jelenség az igék, illetve esetleg az adverbális szintagmák közt. Mennyire kapcsolható ide a lefokozás jelenségeköre?

Mindezek földerítését a választott lírai kontextus meg is könnyíti, hiszen benne műfaji okokból köztudomásúlag meghatványozódik az expresszivitás, a bühleri kifejező vonatkozás; de meg is nehezíti, mert azzal fenyeget, hogy olyan kifejezési többletet is a vizsgált morfémakomplexum sajátjának tüntethet fel, amelyet csupán a szűkebb-tágabb környezet sugároz bele.

De épp a választott lírai kontextus sajátosságai késztetnek annak a kérdésnek a felvetésére is, hogy vajon nincs-e a kicsinyített főneveknek (mellékneveknek stb.) a szintagmánál nagyobb metaforikus, metonimikus vagy hasonlat formájú megfelelője, azaz nincsenek-e kicsinyítő jellegű szóképek, trópusok. Ismét más kérdés, hogy ha ilyenek vannak, mennyire kötetlenek, mennyire váltak már kötötté, frazeológiai egységgé.

2.1. Kicsinyítő képzős névszók. — A tapasztalat azt mutatja, hogy a kicsinyített főnevek kifejező hatása más, több, mint a mellékneveké, illetve az alkalmilag melléknévként használt főneveké és mint az egyéb névszófélék kicsinyítéseié. Ezért az előbbieket külön vizsgálom.

2.1.1. Kicsinyített főnevek. — A nyelvtan és a stilisztika művelői jóval azelőtt tudták, mielőtt a képzett szók szintagmaértékűségének az elvét határozottan kimondták volna, hogy a főnév kicsinyítő képzésének korántsem csak a jelölt dolog vagy személy viszonylagos kicsiségét kell jelölnie. Mind a szépirodalomban, mind az irodalmon kívüli írásosságban, mind a beszélt nyelvben kifejező funkciója is van. Akadémiai nyelvtanunkban már a fejezet címe is utal erre a funkcióra: „Kicsinyítőbecéző képzők”. [5] De nemcsak magyar és nemcsak nyelvtani jelenség ez. WOLFGANG KAYSER óva inti a műelemzőt, hogy a német kicsinyítő képzés értékelésekor a jelenségnek csak erre a látszólag egyértelmű, objektív oldalára szorítkozzék. Helyesen hangsúlyozza, hogy a diminutívák többnyire nem (vagy nem csupán) a tárgy kicsiségét, hanem sokkal inkább, sőt elsősorban a beszélő érzelmi állásfoglalását fejezik ki — a kifejezésnek pontos bühleri értelmében. Tárgyas vonatkozásuk sokkal gyengébb az érzelminél. [6] Ezek a megállapításai érvényesek a magyar nyelvre is. [7]

Van-e egyáltalán a fölismerhető, alaktanilag jól tagolható származékszók közt olyan kicsinyített főnév, amelynek ne volna a viszonylagos kicsiség jelölésén kívül emocionális, kifejezési funkciója? Tudjuk, hogy ma is eleven kicsinyítő képzőinket speciális célra is fölhasználhatjuk: eszköz-, játéknevek stb. képzésére (*nézőke, előke, ülőke, otthonka, bújócška*). [8] E származékszókból azonban nemcsak a kifejezési többlet hiányzik, hanem hiányzik a viszonylagosan kisebb méretek megjelölésének a jelentésmozzanata is. Az effélékbe — jelentéssajátágaikból is következik — a lírai műfajú kontextus sem sugároz be becéző, bizalmaskodó vagy szerénykedő hangulatiságot:

„s az illemhelyen nincs *ülőke*.”

(Párizsi anzix)

A hasonló jellegű játéknevek (l.: *bújócška*) kissé félrevezethetnek. Ezeknek a szavaknak a kedveskedő-becéző érzelmi többlete nem a képző eredetibb funkciójának lappangó továbbhatásából származik, hanem magával a fogalmi körrel van szoros asszociatív viszonyban. Ez a fogalmi körükből eredő hangulati töltése megvan azoknak a játékneveknek is, amelyek nem ilyen termékeny kicsinyítő képzők speciális felhasználásával alakultak: *bújó* — *bújódsi* — *bújócška*, *fogódsi* — *fogócška* — *fogó* — *fogózás* stb. József Attila többször használja a *fogócška* főnevet és a *fogócskázik*

továbbképzett ígét (pl. Tél. 1922., Kedvesem. 1924., Balatonszárszó I. 1936 stb.). A jelölt fogalmi köréből eredő hangulati töltést az e vonatkozásban közömbös kontextus sem oltja ki.

Azonban általában, az esetek nagy többségében az érzelmi többlet magából a képzésmódból, a kicsinyítő képzőből származik. Ez a többlet még akkor is megmarad, ha a költeménynek elsősorban a jelölt viszonylagos kicsiségét kell az adott pon-
ton feltüntetnie:

„Kis lábaskában hazahozta
kegyelmeséktől vacsoráját”
(Anyám. 1931.)

Itt lehangosabban a fogalmi, logikai szintű közlemény szól: kis lábaskába — szűkös, kevéske vacsora fér bele. De ebben a puritán, fegyelmezett érzelmiségű versben a tárgy kicsinyítése-becézése óhatatlanul átcsap a tárgy tulajdonosának, a megrajzolt főalaknak szemérmes, közvetett becézésébe.

Ebből a példából is érezhetjük, hogy a kicsinyítő főnévképzés eseteit tovább kell differenciálnunk: egyrészt a személyek, másrészt a dolgok, tárgyak, más élőlények kicsinyítésére.

2.1.1.1. Személyek nevének a kicsinyítése. A viszonylagos, de objektív kicsiny-
ség megjelölése és az érzelmi állásfoglalás különféle fajai közt meglehetősen világos a társítás útja, módja. Az ilyen kicsinyítés az ábrázolás révén azt fejezi ki, hogy a jelölt személy a beszélőhöz képest kicsi, tehát a) ritkábban: jelentéktelen, megvetésre méltó, elhanyagolható valaki (pl. *barátocskám*; József Attila lírájában erre a képzésmódra nincs példa); b) kicsisége miatt támogatásra, védelemre, pártfogásra, becézésre szorul, érdemes rá. Ez az utóbbi kicsinyítési eljárás József Attilánál sem ritka. A költemény kontextusa aztán egyértelműsíti, szűkíti s egyben gazdagítja a kicsi-
nyítés kissé bizonytalan körvonalú pozitív hangulatiságát. Szűkítheti az erős ember-
nek a gyengébb, elesettebb iránt érzett részvéte, szeretete felé:

„Nyirkos görbedő atyáim,
édes sovány *leánykáim*
a tömeg.”

(A tömeg. 1930.: I. még Parasztanyóka. 1922., Reggeli. 1928.)

Az együttérző szeretet és a kedveskedő beczés határát alig lehet megvonni. Kedveskedve beczi a lírai én szerelmesének édesanyját, József Attila Vágó Márta anyját: „*szülőcském*, fillérem aranyja” (Az édesanyjának. 1928.), később magát Flórát: „itt vagy, én csevegőm, óh itt vagy *rabmadaracskám!*” (Én, ki emberként... 1937.) A beczésnek ez a típusa a köznyelvben is egészen általános. De a gyakorlati nyelvhasználatban is, a lírában is összekapcsolódhat ez a közvetlen beczés a kedves személy környezetének, illetve a vele érintkezési, hasonlósági társításba vont elemnek a kicsinyítő beczésével, s ez már közvetett beczés is:

„Jöjj, *testvérkém*, atyánk, a bujdosó nap
a távol falujába ballagott.

...

Reszket — mint ujjunk — mind a *levelecske*”
(Rög a röghöz 1923.)

2.1.1.2. Tárgyak, jelenségek nevének kicsinyítése. — Az ember emberhez vagy emberhez kötődik érzelmileg. A kicsinyített tárgy: egy kissé már emberiesített tárgy is. Mintegy érzelmi birtokbavétel. Mint a József Attila-i megszemélyesítés, megfelelő szövegösszefüggésben az ilyen kicsinyítő képzés is kifejezheti a lírai hős és a valóság közti meghitt kapcsolatot, az összhang élményét, az én biztonságát, azt, hogy itthon van ezen a földön:

„Ritkás erdő alatt a langy tó,
lukba búvik piros *bogárka*,
fű biccen szürke csöpp varangytól”
(Ritkás erdő alatt 1932.)

Ilyen a Harmatocska (1929.) címszava és a közismert Nyár (1930.) *szellőcské*-je is.

Ettől az életérzéstől, melyet a szövegösszefüggés elemei, viszonylatai és maguk a kicsinyített főnevek együtt, egymást támogatva fejeznek ki, a különféle alkotások lírai kontextusai fokozatosan vezetnek a már említett közvetett érzelmi állásfoglalásig. A Falu (1934.) már nem az egyetemes valóság, hanem metonimikusan maga a magyar parasztság. Fölötte virraszt gyengéden és együttérző részvéttel a lírai hős — érzelmeit kicsinyítésekkel is kifejezve:

„Mint egy tányér krumplipaprikás,
lassan gőzölög lusta,
langy esetében a piros palás
rakás *falucska*.

...
„*Akácocskát* babrál a homály.
A fa telt *kicsi keble*
beléreszket, *csöpp sóhaja* száll —”

Még szűkebb körre vonatkozik, tehát még konkrétabb ez az együttérzés a parasztház belsejét idéző Betlehemben (1929):

„Tömpe *szobácska* vert földjére dülnek
két botos pásztor és három király.”

...
„s fodor *leveske* szaga áraszt vigaszt”

Ennél sokkal ritkábban fordul elő a közvetett érzelmkifejezés e területén, hogy ez az érzelmi többlet negatív: gúnyt, lekicsinylést, megvetést fejez ki; a beszélőhöz viszonyított — közvetett — kicsiség tulajdonképpen szellemi, erkölcsi kicsisége a célbavettnek. E ritka jelenséget illusztrálja az Egy költőre (1930.):

„Mit koslat ködgyűrők körül
szárnyaska szamarával,
ha nem vívódik emberül
a népek nyomorával!

...
„sz künn azért zúg nemes viharja,
mert benn a *hasikát* csikarja.”

A kicsinyített tárgyak közvetítette érzelmi állásfoglalás annál inkább olvad össze a közvetlen becézéssel (vagy gúnnyal stb.), mennél szerveesebb, szükségszerűbb kap-

csolatban áll a kicsinyített dolog, jelenség az érzelmileg értékelt személlyel. Szinte a közvetlen kedvesség intenzitásával hat a becézendő személy jellemzőinek, tulajdonságainak a kicsinyítése. Figyeljük a Pöttyöst (1928.)!

„Imhol, *őzike*-lépésekben,
kis rüggyel szájában a lány.”

...
Ifjúi kínokban szenvednek
mind-mind a vénülő füvek.
Emlékeznek: mikor is láttak
szellőcske járású szüzet.”

A gyengédség remekének, a „Sok gondom közt”-nek is van ilyen alig közvetve becézgető részlete (1928.):

„legelgető, borjak közt ülven
orocskájuk is téged idéz.”

A csodálatos záró versszak kicsinyítései azonban az adott összefüggésben többet is kifejeznek:

„Ha kerülsz, ne kerülj el messze,
köténykéd lennék, ne tépj össze,
dalocskád lennék, ne hallgass el,
kenyérkéd leszek, ne taposs el.”

A *köténykéd*, *dalocskád*, *kenyérkéd* ugyan a címzett kedvest is kicsi lánykaként becézi, de ezek a főnevek egyúttal az egyes szám első személyű alanyhoz (a lírai énhez) kapcsolt névszói-igei állítmányok részei is! Igen, a lírai én a szeretett nő tulajdonába, szolgálatára adná magát *köténykének*, *dalocskának*, *kenyérkének*: tehát becézett kisgyermekhez mért valamiknek. De ezzel önmagát is kicsinyíti, a kedvesnél is kisebb — kedvesebb dolgokká varázsolja. Ezt az önkicsinyítést — ennyire beszédes szövegkörnyezetben — igen könnyű értelmeznünk. A lírai hős nem annyira becézni, mint inkább becéztetni akar, maga vágyik gyöngédségre. Jellegzetesen József Attila-i attitűdje ez a szerelmi lírának! A szerelemben is anyai gyöngédséget kereső, arra szomjazó árváé. Nemcsak a Vágó Mártához, hanem — más módon — az Edithez és Flórához írt versek jó néhány is visszhangozza ezt az érzést. Hasonló szerepe van az önkicsinyítésnek a Kiszombori dalban (1927.) és a Gyereksírásban (1928.) is. Így hat a Nagyon fáj (1936.) indító képébe ékelt és zárójellel „mellékesített” hasonlója is a hasonlatnak:

„Kívül-belől
leselkedő halál elől
(mint lukba megriadt egérke)
amíg hevülsz,
az asszonyhoz úgy menekülsz”.

Végző soron nem lényeges, hogy az egér milyen kicsi, nem is azt becézi a képző, hanem annak a gyöngédségvágyát fejezi ki, akit a költemény hozzá hasonlított: az oltalomra szoruló, üzött, esett kis éné (a második személy itt önmegszólító!) — minden sorstársával együtt. Közben pedig enyhíti, gyermekiesíti a zárójeles sor alig leplezett erotikus utalását is.

2.1.2. Mellékevek kicsinyítése. — A *kis*, *kicsi* ronkonértelműin kívül más melléknévet, melléknévként használt más névszót csak ritkán kicsinyít a költő. Az ilyen

kicsinyítések kifejező funkciója nagyjából azonos a főnevekével. Egy negatív funkciójú példát már láttunk is — párban egy kicsinyített főnévvel (Egy költőre: *szárnyas-ka* szamarával, *hasikát*).

A szerénykedő kicsinyítés már nem egészen negatív töltésű. Azt fejezi ki, hogy a beszélő viszonylagos csekélyisége miatt támogatásra szorul, támogatásra érdemes

„Ó, Uram, ajándékozz meg *csekélyke* magammal engem.
De ha nem akarod, ne hallgasd meg szavam.”
(Csöndes estéli zsoltár. 1922.)

Kicsinyített melléknévvel is ki lehet fejezni becézést, a tulajdonos és tulajdona közti érzelmi viszonyt:

„A csorda megjött. Vén, rokkant kapukba
piros lányzók állnak illeget.
Várják az *egyetlenke* tehenet...”
(A jámbor tehen, 1922.)

Néha azonban szinte másra se jó a melléknév kicsinyítő képzője, hogy nyomatékosítsa, fokozza a jelzett főnév kicsinyítő képzője által kifejezett tartalmakat:

„jönne *rövidke szoknyácskában*” (Magyarország messzire van... 1915.). Aránylag kis számú lírai adatom is, elméleti megfontolások is azt sugallják, hogy a melléknévi kicsinyítés kifejező ereje gyengébb, mint a főnévié. Ennek ellenére ebben a kategóriában is, és ezen belül az alkalmilag melléktnevesült származékszók közt is akad néhány stilisztikai vonatkozásban érdekes eset. Íme, a gúny hangja: „s a *darabkább* utálja már a *darabkát* is” (Hét napja. 1924.). A Szappanosvíz (1934.) haláláról szólva, a szubjektum és a valóság összhangját fejezi ki a melléknévi értékben használt, kicsinyített főnévi tagadó névmás: De amíg ott remeg, / *semmicske* borzongása átjár, — / az én furakvó lelkemet / is megremegetti vergődése.

2.2. A kicsinyítő jelzős szerkezet. — Ha a kicsinyített névszó szerkezet értékű, akkor stilisztikai vizsgálatához szervesen kapcsolódik a *kis*, *kicsi*, *kicsiny*, *apró*, *apróka*, *pici*, *piciny*, *csöpp*, *csöppnyi*, *morzsa* stb. melléktnevekkel (ill. főnevekkel) alkotott minőségjelzős szerkezetek tanulmányozása; hozzátartozik az e szintagmákból transzformálható predikatív szerkezeteké is (tehát a *kanálka* mellett a *kis kanál* és a *kanál kicsi* vizsgálata). A fölvetődő kérdések párhuzamosak.

Már a kicsinyítő képzők fajtáinak a hatásfokát is rangsorolnunk kellett volna, de a költő ehhez nem szolgáltatott elegendő anyagot. A fenti melléknévi szinonimasor viszont (a legutoljára felsorolt *morzsa* inkább főnév: ennek kivételével) intenzitásbeli rangsor is — a leggyengébb hatásútól a legerősebbig. Benne hallgatóimnak, rokonaimnak, ismerőseimnek a véleményét összegeztem. De ez a rangsor csakis a szövegösszefüggésen kívül érvényes! A kifejező hatást a szövegkörnyezet teljesen megváltoztathatja, fölerősítheti, vagy tompíthatja. A legkisebb intenzitású *kis* jelző a szövegkörnyezettől támogatva sokkal expresszívabbá válhat, mint a sorozat rangosabb tagjai: „Nagyon kell, most hát isten óvja / *kis* csorba *bőgréjét*, szívem” (Csüngője voltam... 1928.) A *kis* minőségjelző fölerősödésével szemben a Tömegben (1930.) gyengül, gyengébb az *apró*: „Mint a megriadt legyek / röpülnek róla a kövek./ Szálló szikla *apró szikra*, / mint ki a szemét kinyitja, / ha vasdorong ütötte meg.

A kontextus hatása igen lényeges. De a *kis* jelzőt, (illetve a *kicsi* melléknévi állítmányt) kivéve, nem a szövegkörnyezet hozza létre a kicsinyítő jelzős szerkezet expresszív, emocionális tartalmait, hanem csupán „becélozza”, finomítja, gazdagítja a szintagmának a kontextustól függetlenül is meglevő, de bizonytalan irányú expresszivitását.

Jóval bonyolultabb a *kis* jelzők megítélése. A szerkezet expresszív, ha az alaptag jelentéséhez pozitív vagy negatív érzelmi állásfoglalás társul. Általában nem expresszív az ún. „műfajosult tárgynevekben” (Deme László kifejezése), [9] amelyeket helyesírásunk általában egybeírással jelöl, pl. *kisbögő*, *kisfröccs*, *kiskandál*, illetve az ezekhez hasonló altípusnevekben, mint *kisgazda*, *kisiparos*, *kispolgár* és a jelentésstanilag valódi összetételekben: *kisasszony*, *a kiskésit!*, *kiskun*. Az alapszó jelentése azonban itt is expresszívvá teheti az alakulatot (*kisgyermek*, *kisfecske*, *kisdobos*). De ezzel még nem merítettük ki a kérdést. Én általában úgy látom, hogy minél inkább megkülönböztető funkciója van a mondatban a *kis* jelzőnek, annál kevésbé expresszív, és fordítva: minél jobban közeledik a kiemelő jelzőkhöz, annál gazdagabb a kifejező tartalma. (Máshol már többször is megírtam, hogy megkülönböztető és kiemelő jelzők közt széles átmeneti sáv húzódik!). [10]

A költő a *kis*-et mindig kifejezési célokra használja fel — szinonimáival együtt. A kifejezési lehetőségek színeképe éppolyan, mint a kicsinyített névszóké. Megfelelő kontextusban a jelzői kicsinyítés is kifejezhet (nyomatékosíthat, fokozhat) negatív érzelmeket, gúnyt, megvetést:

„Ó, kik nőttek felhőt levedlőzvé,
bodzás *kis fenék* —
nézzétek, im, országúton, némán
vándorolnak ki a jegenyék!”
(Magyar Alföld. 1928.)
„Nyugtasd a gazdagok riadt
kis lelkét — lesz majd kegyelem.”
(Szállj költemény. 1936.)

Figyeljük meg, hogyan váltja át a szerkezetek további jelzője, a *bodzás* és a *riadt* a *kis* megkülönböztetőt kiemelővé!

A tisztán negatív funkciójú kicsinyítő jelzős szerkezet azonban éppúgy sokkalta ritkább a pozitív érzelmi állásfoglalást kifejezőknél, mint a kicsinyítő képzős névszók közt is csak szorványos a negatív hatású.

A két pólus közt itt is a szerénykedés kifejezése az átmenet:

„bennük már isten álmodozik,
álmodik tágas, erős égről,
kicsiny fiának nagy szivéről.”
(Isten, 1925.; vö. még Nem emel föl. 1937.)

Ugyanez predikatív szerkezetben:

„Láttam, Uram, a hegyeidet,
s olyan *kicsike vagyok én*.”
(Isten. 1926.)

Hogy a valóságot meghitten emberiesítse, kezéhez szelídítse, a kicsinyítő mellékneveket éppúgy fölhasználhatja a lírikus, mint a kicsinyítő képzést. A Tündő-sorozat Vihar című miniatúrájában (1931.) az ereje teljében levő én csodálkozik rá a megszelídíthető valóságra:

„Mint gyerek a páncélos bogarat,
két ujjal megfogtam hóna alatt,
imígy morogván: Ez hát a vihar!
S kapálódzott *kis villámaival*.”

A valóság az én alatt áll, becézni lehet (Beszél a tej. 1931.):

„Csöpp, gyenge, csetlő-botló *reggel*”.

(L. ugyanerre még a Hangya „csöpp árnyéká”-t és a „Ritkás erdő alatt”ból már idézett „csöpp varangy”-ot!)

Ha a minősített: személy vagy közösség, illetve ha személynek vagy közösségnek valamilyen közeli sajátsága, vonatkozása, tulajdona, akkor a kicsinyítő melléknév a személlyel, közösséggel szemben elfoglalt érzelmi állásfoglalást fejezi ki. Ez többnyire pozitív, de a kontextustól függően igen sokféle árnyalata lehet. Részvét, együttérzés a szegényparasztsággal:

„Hátha kenyér nő idegen igán.
Lassan ügetnek, barnák s csontosak.
Csöpp cókókjuk gunnyaszt a taligán.”
(Határ. 1932.)

Az „Elköszönő szelíd szavak”-ban (1923.) a lakóhely szeretete:

„mert menni kell és én már meg se kérdem,
hogya többet ér-e a rideg Öröklét,
az egész világ *kicsi városomnál*.”

Kedveskedést, becézést e kicsinyítő jelzős szerkezetek különösen olyan szövegek környezetben fejezhetnek ki, amelyben van nyelvtani második (vagy többes első) személy, tehát közvetlen felhívott, címzett:

„Ívlámpák vagyunk egymás szívei fölött, a *kicsi madarakat* látod-e vállainkon?”
(Érik a fény, 1925.)
„Képedet halk ritmusok ősi habján
hadd viszem csak, szép, *kicsi lány*, magammal.”
(Útrahívás. 1923.)
„*Kedveském*, ha szemed lágy lobogásait
összegyűjthetném s *pici polcaink* közt
libbennének —”
(217. sz. töredék)

A lírai hős szeretet- és gyöngédségvágát kifejező példák sem hiányoznak. Közvetve, önkicsinyítő is a Reménytelenül (1933.) híres záró versszakának alább kiemelt szintagmája:

„A semmi ágán ül szívem,
kis teste hangtalan vacog,
köréje gyűlnek szeliden
s nézik, nézik a csillagok.”

A kicsinyítő jelzős szerkezetek kapcsán vissza kell térnünk terminológiai bevezetőnkhez. ZLINSZKY képszerűen lefokozó, negatív irányban túlzó szóanyagából [11] a *csepp*, *szikra*, *parányi*, *morzsa*, *mákszem*, *makula*, *csipetnyi*, *hajszálnyi*, *körömfeketényi* a mondatban minőségjelzői feladatot is betölthet (a *fabatkát*, a *fagaras* pl. már nem!). Itt tehát a kétféle értelemben vett kicsinyítés érintkezik. E metaforák többsége lexikalizálódva elvesztette eredeti szemléletességét, legfőljebb érzelmi, kifejező többlete maradt meg. A lexikalizálódás mértéke azonban más-más. Általában már nem idegenkedünk az „egy csöpp kenyér” szintagmában rejlő képzavartól, de

még határozottan elvetjük az effélét, mint „egy mákszemnyi borom sincs”, „egy körömfeketőnyi fekete (kávé)”.

2.3. A cselekvés elaprózódása, kicsinyítése. — Régi magyar nyelvtanok még ismernek kicsinyítő igéket [12]: ezek közé sorolják a gyakorítók jelentős részét. De egy régi költőt is idézhetek, Berzsenyit: „A *csatináz* a *csattog*-nak, a *döngécsel* a *döng*-nek a diminutívuma”. [13] Újabb nyelv művelőink közül KOSSA JÁNOS mondja ki leghatározottabban, hogy komoly, magasztos, fenséges életpillanatok, érzelmek, cselekedetek leírásához akkor sem használhatunk erősen gyakorító, a cselekvést elaprózó igéket, ha az ábrázolt folyamatra objektíve jól illene is az ige jelentése. [14] Akadémiai nyelvtanunk is kimondja, [15] hogy az elaprózott cselekvést jelölő igéink lehetnek lekicsinylő, és lehetnek kedveskedő, familiáris hangulatúak (az előbbire példa a *-gat*, *-get*, az utóbbira az *-ékol*, *-ikol*, *-kál*, *-kél*, *-dogál*, *-dégél*, *-dögél* stb.). E hangulati tényezők ereje a lírai alkotásban — épp a műfajcsoport sajátosságaiból következőleg — meghatározódik. Persze, nem gondolhatunk képzett ige és kicsinyített névszó közt sem merev kifejezési-hangulati párhuzamra. Érdekes, hogy hiába „apró” cselekvés a mozzanatos vagy kezdő igével jelölt folyamat, becéző, kedveskedő hangulata az ilyen igének szinte egyáltalán nincs.

De még a gyakorító igék említett tekintélyes hányadának sincs olyan erős hatásuk, mint a kicsinyített névszónak. A versolvasó olykor kételkedik is: vajon valóban magából a képzett igéből árad a kedveskedő hangulat, vagy talán mégis a szövegösszefüggésből? Éppen József Attila harmatos-üde szerepverse, a „Fiatal asszonyok éneke” (1926.) oszlathatja el legjobban ezeket a kétségeket. A verset átáró nagy-nagy kedvesség, becéző szeretet nem áradhat az egyetlen kicsinyítő jelzős szintagmából: „gömbölyödő *kis hasunkat nézegetjük hajnalban*”. A zárósornak ez a szerkezete csak „gyűjtőzsinór”, amely a többi eszközhöz, a halmozott kedveskedő-gyakorító igékhez vezet. A vers összesen tizennyolc sorában a következő ilyen igealakokat találjuk: *tapogatja*, *terelgeti*, *emelgeti*, *törülgetünk*, *lépegetünk*, *hempereg*, *ingerkedünk*, *játszadozunk*, *ölelgetjük*, továbbá a már idézett *nézegetjük*.

A Pernyetáncra (1928.) anakreoni jambusaiban nincs is kicsinyítő képzős névszó vagy kicsinyítő jelzős szerkezet. Helyettük a kedveskedő hangulatú gyakorító igék hatnak a hatásfokozó szöveggörnyezetben: „Te tűzkazal, mint pernye, / úgy *röpködök* köröttem./ Bicegve szállok édes / kunkorgó száraidból”; uo. még *fickándó*, *nyújtózva*.

Máshol [16] részletesen elemeztem — és új kéziratos József Attila-kommentárkötetemben még behatóbban elemzem — a Medáliák ciklus (1928.) tizenegyedik darabját. Más érvekkel is bizonyítom, hogy a huszonhárom jáspiskoronás király és az ugyanannyi „csámpás kölyök” ellentétében csúnya tévedés volna kizsákmányolók és kizsákmányoltak, elnyomók és elnyomottak antagonisztikus ellentétét látni. Cáfolatomat erősítik az ilyen véresen komoly ellentéttel összeférhetetlen kedves hangulatú gyakorító igék is: a királyok *edegélnek* (így!), a kölykök *szürcsölöznek*. Emlékezzünk csak egy másik József Attila-versre: a tátott tőke sárga szája nem eddegél, hanem fal, zabál!

Olykor-olykor nem önmagukban idézik elő a kicsinyítés hangulatát az elaprózó-gyakorító igék, hanem a kicsinyítés más eszközeinek a hatását fokozzák. A „Sok gondom közt” számos kicsinyített főnévnek expresszivitásához társul egy gyakorító igenév hasonló hatása is: „*lelelgető* borjak közt”, és a gyakorítás jelentésmozzanata megvan a vers néhány visszaható igéjében is. Ezek azért is érdekesek, mert a kicsinyítő hatás az ige alapjelentésének ellenszegülve jut érvényre a támogató szöveggörnyezetben (*vesződöm*, *mérgelődöm*). Becéző hangulatú az egyéni formálású deverbális *bóbiskós* melléknév is.

Ismét hangsúlyozom: a gyakorító igék kicsinyítő-becéző hatása a lírában sokkal rejtettebb, tompítottabb, mint a névszói kicsinyítő eljárásoké. Korántsem csak pusztán eszközváltás, hanem tartalmi jelentősége is van, ha a költő az egyik kicsinyítő eljárásról áttér a tompítottabb hatású másikra. E tekintetben igen tanulságos József Attila szerelmi lírája. A Vágó Márta iránt érzett szerelem a tündéri játék, az idill, a gyermeki derű hangját szöszöltette meg 1928-ban. Sok az elaprózó-gyakorító ige, de számos névszói kicsinyítést is idézhetünk ebből a verscsoportból. Szántó Judit: az elvtársi élettárs. Szerelem és emberi gond, szerelem és szocialista eszmeiség egyesül a hozzá szóló versekben, töredékekben: a kicsinyítő eljárások szemmel láthatólag megrikulnak. Gyömrői Edit az elszabadult szenvedély hangjait szöszöltette meg a költő szerelmi lírájában. A „Gyermekek tétél”, az „Aki szeretni gyáva vagy...”, a „Nagyon fáj”, a „Majd megöregszel” és e verscsoport többi tagja csak nagyon elvétve használ névszói kicsinyítést, elaprózó-kicsinyítő gyakorító igt.

És végül Flóra? A hozzá szóló költeményekben nincs már gyermeki derű, nincs fékevesztett indulat sem. Ezek a versek olyan művészi alkotások, amelyek — mintegy magáncélra — bizonyítéknak is születtek: bizonyítani, hogy fegyelmezett, érett, komoly, felnőtt ember áll mögöttük; bizonyítani, hogy ez az ember megbízható, és érdemes arra, hogy végleges élettársa legyen egy nagyon értékes nőnek. Egyetlen kicsinyítő-képzés van bennük (a leggyengébb darabban: *rabmadaracsám*). S nemcsak a magasabb hőfokú *kicsi*, *kicsiny*, *kicsike*, *pici*, *piciny*, *picike*, *apró*, *apróka*, *csöpp*, *csöppnyi* kicsinyítő jelző hiányzik a Flóra-versekből, hanem a *kis* melléknévi minőségjelző is! Nem olvadhat föl a lírai a lágy érzelmekben, állandóan bizonyítani kell. A becézést e költemények csak a legszemérmesebb módon fejezik ki: a kedvest körülvevő természet aprócska történéseinek nagyon közvetett, kedveskedő-gyakorító ábrázolásával: Flórának „szemében csikó *legelészget*” (Flóra 5. Megméressél! 1937); ugyanebben a ciklusban a Hexaméterek című darab is tele van gyakorító, kezdő és mozzanatos igékkel, származékokkal:

„Roskad a kásás hó, *cseperészet* a bádogeresz már...”

...

„E csevegő szép *olvadozásban* a gyászt a szívemről
mint sebről a kötést, te leoldtad —”

2.4. Van-e adverbális kicsinyítő szintagma? — Kétségtelen, hogy a gyakorító-elaprózó származékgigéknek is szintagma értékük van. Persze nem minden gyakorító igenek van kicsinyítő hangulata. De még azokat sem oldhatjuk mindig hasonlóan expresszív értékű szerkezeté, amelyeknek megvan ez a kifejező többletük. Példa: a *rágcsál* kicsinyítő ige. [17] A következő szintagma-egyenértékesei: *hosszan*, *hosszadalmasan*, *huzamosan*, *tartósan*, *gyakran*, *ismételten*, *újra meg újra*, *fokozatosan* *rág* viszont nem tartalmazznak kifejező többletet. Az *apránként*, *lassacskán*, *lassanként* *rág*, *elrág* ismét kifejező. A feloldásban a kicsinyítés forrása nyilván a szerkezet determinánsa, bővítményi tagja.

Csakhoggy mi zárhatná ki, hogy kicsinyítő jelentésű adverbális bővítmény ne csak folyamatos-tartós, hanem befejezett, mozzanatos, kezdő igehez is csatlakozzék? Semmi. A határozói értékű (*egy*) *kicsit* tárgy egyaránt járulhat folyamatos és befejezett igehez, Két sor az Anyám című közismert költeményből: „*s ült egy kicsit* a félhomályban —”. „*A mosástól kicsit meggörnyedt*”. További kérdés, hogy az ilyen *kicsit meggörnyedt* szerkezeteknek megvan-e ugyanaz a kifejező erejük, mint az *ült egy kicsit*-féléknek, illetve az *üldögél* igeinek. Egyetlen költői életműnél jóval nagyobb anyagot kellene áttekintennem, hogy az itt fölvetődő kérdésekre felelhessek.

3. A képi kicsinyítés. — Szerencsésen a múltba tűnt az a felfogás, amely a költői eljárások közt mereven szétválasztotta a szemléletességre törekvést és az érzelem-kifejezést. Igazán jó lírai kép sohasem csak a képzeletnek szól, hanem mindig az érzelmenek is. Már deduktíve is megjósolhatjuk: lenniük kell olyan metaforáknak, hasonlatoknak (nagyobb képekről most nem is szólva), amelyek úgy azonosítanak, úgy hasonlítanak össze nagyon kicsivel, hogy az általunk tárgyalt névszói és igei kicsinyítéshez hasonló kifejező hatást érnek el. MÉRLEGELJÜK ERRŐL az oldalról József Attila néhány metaforáját! A Margaréta (1930.) című versből idézem:

„...A berekháti köd
pamutpapucsban lépked szívemen.”
„hever lábamnál a szél és morog:
borzas a szőre. Sóhajt a világ.”

Mivé változott így a köd? Dédelgetni való kis öreganyóvá! (Netán a mamává?) Mivé a szél? Kedves, kócos kis kutyává. S mivé az egész világmindenség? Merengő, bánatos emberré, olyanná, akinek a lelkiállapota, hangulata azonos a vers lírai hőisével. = A különben negatív hangulatú *homály* gyöngédséget ébresztő kedves madárkává válik a Betlehemben (1929.): „csüggedt *borókán fészkel a homály*”.

A kicsinyítő-becéző hatás néha majdhogynem játékosan bujkál a képben: „Aranyos lapály, gólyahír” (Nyár. 1930.) Persze, a lapály aransárga a virágoktól: de a költő nem aranyló-t írt, amely egyértelmű lett volna! Az *aranyos* poliszémiáját viszont nem semmisíti meg a lírai kontextus: az a lapály nemcsak aransárga-aranyló, hanem aranyos-kedves is!

A hasonlatok közt ritkább a kicsinyítő jellegű: „reszketek, mint a fű...” — mondja a Harmatocska (1929.) énje; didergek és kicsi vagyok, védelemre szorulok. A Munkások (1931.) másképp is kicsinyített *falu*-jába is irradiálódik hasonlójának, a levert madárfészeknek a pozitív-kicsinyítő hangulata: „s *mint fészket* ütik le a *kis falut*”.

A képi kicsinyítés negatív érzelmeket is kifejezhet: gúnyt, megvetést, fölényt. Egy szemelvény az (Ős patkány terjeszt kórt...) című kései (1937.) költeményből:

„Lógatják szárnyuk az inségnek
gombostűjére szúrt nyarak.
Bemásszák lelkünket a gépek,
mint aluvót a bogarak.”

Képi kicsinyítés tehát van, és további vizsgálatra érdemes jelenség.

4. Itt azonban meg kell elégednem a problémák fölvetésével, a jelenségek kereteinek fölvázolásával. Mégis szeretném hinni, hogy tanulmányom nem csupán problémafölvetés, hanem használható irányelveket is ad a kutatás folytatásához. Ezek nagyjából a következők: nincs kínai fal képiség és kifejezőség közt; igei és névszói stílusjelenségek közt sincs; a szemantikailag eleven képzett szavak szintagmaértékűsége a stilisztika számára is gyümölcsöző; a homályos-általános expresszívítást az adott szöveggörnyezet specializálja, irányozza be különféle pozitív vagy negatív tudattartalmak, érzelmek, hangulatok kifejezésére.

JEGYZETEK

[1] A magyar stilisztika útja 1961. 145; SZATHMÁRI ISTVÁN. Uo. 463—4; FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, A magyar stilisztika vázlata 1958. 148.

[2] ZLINSZKY ALADÁR: A magyar stilisztika útja. 1961. 168; FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI i. m. 228; J. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve, 1965. 157.

- [3] Ez utóbbi szemelvényt idézi SZATHMÁRI ISTVÁN is (A magyar stilisztika útja 464; A magyar stilisztika vázlata 148).
- [4] L. KÁROLY SÁNDOR: Általános Nyelvészeti Tanulmányok I. 1963. 161—86; Uő.: NyK. LXVI, (1965): 273—89; Uő.: Általános Nyelvészeti Tanulmányok IV, (1966): 91—104; BERRÁR JOLÁN, Nytud. Ért. 58. az. (1967): 77—81; Uő.: Általános Nyelvészeti Tanulmányok V, (1967): 77; KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan 1970. 258, 350, 354 stb.
- [5] MMNyR. I, 400, uo. még 400—4; ezen kívül D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés története 1958. 13, 114—6 stb.
- [6] WOLFGANG KAYSER, Das sprachliche Kunstwerk. 8. kiadás. Bern—München, 1962. 108; vö. még DIETER FAULSEIT — GUDRUN KÜHN, Stilistische Mittel und Möglichkeiten der deutschen Sprache. 2. kiadás. Halle (Saale) 1963. 119, 131—2; ELISE RIESEL, Der Stil der deutschen Alltagsrede. Leipzig, 1970. 31, 285—8; WALTER JUNG, Grammatik der deutschen Sprache. Leipzig, 1968. 422—3; az oroszban: ВОЙНОВА—ВОЛОСЗАТОВА—КИСЗЕЛJEVA—МАТВЕJEVA—РОГОВА Практическия сзтылисытика русскыо языка. Ленинград, 1964. 110.
- [7] SZATHMÁRI i. m. 168, 463—4; FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, i. m. 228; J. SOLTÉSZ KATALIN i. m. 157.
- [8] MMNyR. I, 401.
- [9] Helyesírási rendszerünk logikája. MNyTK. 110. sz. 18.
- [10] Magyartanítás IX. (1966): 247—53, „A líra: logika” 1968. 89—96.
- [11] A magyar stilisztika útja 145; vö. még PROHÁSZKA JÁNOS: Nyg. LXXXII. (1962): 376—9.
- [12] Idézi CSÜRY BALINT, NyF. 63. sz. 25, 27.
- [13] Észrevételek Kölcsey recenziójára (BERZSENYI DÁNIEL, Válogatott művei. Bp., 1961. 276.)
- [14] KOSSA JÁNOS, Így írunk mi I, 1962. 96—7.
- [15] MMNyR. I, 345, 347, 349, 350—1.
- [16] Palócföld 1969. III, 3. sz. 46—50.
- [17] MMNyR. I, 351.

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ УМЕНЬШИТЕЛЬНОСТИ В ЛИРИКЕ

Г. Төрök

В работе различается уничижительная уменьшительность и отрицательное преувеличение. В категории, выделенной таким образом, анализируются следующие типы явлений:

а) уменьшительные формы имён; б) уменьшительные определительные (или предикативные) словосочетания; в) многоактные — уменьшительные глаголы; г) уменьшительные адverbальные синтагмы; д) метафора и сравнение как средство уменьшительности. Автор руководствуется принципом, по которому производное слово функционально является синтагмой. Он пытается связать имённые и глагольные стилистические явления. На материале лирики Йозефа Аттилы в статье исследуется, как общее значение слова конкретизируется и специализируется в поэтическом контексте.

ZUR STILISTIK DER LYRISCHEN VERKLEINERUNG

Von G. Török

Die Abhandlung sondert die Verkleinerung von der Degradierung und der negativen Übertreibung ab. In der auf solche Weise geklärten Kategorie werden die folgenden Erscheinungsgruppen behandelt: a) Bildung der Verkleinerung von Nennwörtern, b) diminutiv-attributive (bzw. prädikative) Konstruktionen, c) zerteilend-diminutive Verben, d) diminutiv-adverbiale Syntagmen, e) Metapher und Gleichnis als Mittel der Verkleinerung. In den Erörterungen wird das Prinzip der Syntagmawertigkeit des gebildeten Wortes zur Geltung gebracht, der Autor bemüht sich, die nominalen und verbalen stilistischen Erscheinungen miteinander zu verbinden. Es wird in der Lyrik von Attila József gezeigt, wie der ausserhalb des Kontextes nur verschwommene und allgemeine Ausdruckswert in der Dichtung konkretisiert und spezialisiert wird.

СУФФИКСАЛЬНЫЕ НАЗВАНИЯ РАСТЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

С. М. ВАСИЛЬЧЕНКО

Словообразование названий растений рассматривается обычно вместе со словообразованием названий конкретных предметов [1]. Однако способы словообразования, словообразовательные средства, использованные в названиях растений, заслуживают внимания и сами по себе, особенно в плане участия их в формировании терминологической ботанической системы. Начальным этапом исследования способов словообразования названий растений является проводимое в данной статье описание суффиксального способа образования названий растений. В современной русистике имеется описание лишь некоторых суффиксов, с помощью которых образованы названия растений. Так, например, об „окончании -ика в именах трав и ягод” пишет Г. Павский. [2]. В. А. Богородицкий указывает суффиксы -овник, -ник, няк, -ина, -ика, -ик, -овик, -ок в названиях кустарниковых растений, пород леса, ягодных растений, грибов [3]. О. В. Скороглядова перечисляет суффиксы лица(-ник, -овник, -овик, -ик, -ика, -ина, -ица, -ка, -ух, -ок, -ун, -няк), встречающиеся в названиях растений [4]. Ф. Я. Середа отмечает суффикс -як в названиях растений *орляк, коровяк, козляк*. [5]. Не описаны (в большинстве случаев) значения мотивирующих (производящих) слов, от которых образуются названия растений, не рассмотрена смысловая словообразовательная связь мотивированных названий растений и их мотивирующих слов.

Исходным материалом для выделения группы суффиксальных названий растений послужили мотивированные существительные, значения которых толкуются при помощи слов „растение”, „травя”, „кустарник”, „полукустарник”, „дерево”, „водоросли”, „роза”, „гриб”, „пшеница”, „сорт яблони”, „сорт груши” и т. д. Все эти значения подводятся под более общее значение „растение”. Собираательные и единичные существительные, обозначающие растения, а также названия частей растения, остаются за пределами исследования. Фактический материал извлекался из „Словаря современного русского литературного языка” (т. т. I—XVII). Так как ботаническая терминологическая система обслуживается общей словообразовательной системой, наряду с существительными без помет использовались существительные с пометой „бот.”, „спец.”, вошедшие в литературный язык из научной терминологии [6]. Предметом описания являются названия растений с „прозрачной” мотивацией-те, которые можно мотивировать в синхронном плане. Анализируются только однозначные и те многозначные существительные, у которых значение растения является первичным, основным, поскольку вторичное значение могло появиться путем переосмысления первичного, а не в результате суффиксального словообразовательного процесса.

В семнадцатитомном словаре зафиксировано довольно большое коли-

чество названий растений. Самую многочисленную группу среди мотивированных названий растений составляют суффиксальные названия. В зависимости от значения мотивирующего слова суффиксальные названия растений можно объединить в следующие группы: 1. Названия растений, мотивированные именами существительными, 2. Названия растений, мотивированные именами прилагательными, 3. Названия растений, мотивированные глаголами. Рассмотрим названия растений, мотивированные существительными. В этой группе представлено значительное количество суффиксов. Описание производится по суффиксам, внутри подгрупп с одинаковыми суффиксами описываются сначала тождественные семантические варианты моделей. Под семантическим вариантом модели понимается разновидность модели, связанная с различием частных значений внутри общего. Большинство моделей указанной группы представлено вариантом со значением „растение по отношению к неодушевленному предмету, с которым оно сходно по форме, внешнему виду” [7]. С моделей, воплощенных только в одном этом варианте, и начнем описание.

1. Вариант модели на *-ец* со значением „растение по отношению к неодушевленному предмету, с которым оно (в целом или какая-либо часть) сходно по внешнему виду”. Вариант представлен двумя парами слов: *якорец — якорь*, *ясенец — ясень*. Мотивирующие слова — немотивированные существительные (*якорь*, *ясень*). Ударение (в начальной форме мотивированного слова) падает на гласный суффикса. Суффикс *-ец-* сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения [8].

2. Вариант модели на *-юг* с тождественным предыдущему варианту значением представлен одной парой слов: *овсюг — овёс*. Мотивирующее слово — немотивированное существительное (*овёс*). В мотивированном слове ударение падает на гласный суффикса; суффикс сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласного по твердости-мягкости. В корне чередуются гласный *о* после мягкого согласного и нуль звука.

3. Модель на *-ика* представлена двумя вариантами. Рассмотрим *первый* вариант, значение которого адекватно значению варианта предыдущих моделей на *-ец* и *-юг*. Вариант воплощен в паре слов: *гвоздика — гвоздь*. Мотивирующее слово — немотивированное существительное (*гвоздь*). В мотивированном слове ударение падает на гласный суффикса *-ик-*, суффикс сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения. *Второй* вариант модели имеет значение „растение по отношению к болезни, которую оно вызывает при употреблении”. (*Чемерика — чемер*). Мотивирующее слово — немотивированное существительное (*чемер*). В мотивированном слове ударение падает на гласный суффикса. Суффикс *-ик-* сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласных по твердости — мягкости.

4. Модель на *-ка* представлена четырьмя семантическими вариантами. Ударение в большинстве мотивированных слов падает на предпоследний слог. Мотивирующие слова — немотивированные существительные (нарицательные и собственные). Суффикс *-к-* сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения. *Первый* вариант имеет значение „растение по отношению к неодушевленному предмету, с которым оно сходно по внешнему виду, форме”. (*Кувшинка — кувшин*, *лимонка — лимон*, *пучка — пук*). Заднеязычный согласный *К* мотивирующей основы чередуется с шипящим *Ч* (*пук — пучка*). *Второй* вариант имеет значение „растение по отношению к болезни, которую

оно вызывает при употреблении". (Чемерка — чемер). Значение *третьего* варианта — „растение или сорт растения по отношению к месту, местности, в которой произрастает, выращен". (Дубровка — дуброва, кубанка — Кубань). На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласного по мягкости — твердости (Кубань — кубанка). *Четвертый* вариант имеет значение „растение или сорт растения по отношению к фамилии лица, вырастившего его". (Коробовка — Коробов).

5. *Модель на -янка(-анка)* представлена в сфере суффиксальных названий растений 3 вариантами. Ударение в мотивированных словах падает на гласный суффикса. Суффикс -янк(-анк-) сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласных по твердости — мягкости. *Первый* вариант имеет значение „растение по отношению к неодушевленному предмету, с которым оно сходно по внешнему виду". (Горлянка — горло, грушанка — груша, очанка — очи, око, наперстянка — напёрсток). В основе мотивирующего слова *напёрсток* наблюдаются изменения звуковой оболочки в процессе словообразования: в основе исчезают конечные звуки ОК, в корне О после мягкого согласного чередуется с Е. *Второй* вариант имеет значение „растение по отношению к предмету, с которым связано его использование, употребление". (Волнянка — волна). Значение *третьего* варианта — „растение по отношению к веществу, образованию на его поверхности, которое характеризует внешний вид". (Жирянка — жир, маслянка — масло).

6. *Модель на -ник* также представлена тремя семантическими вариантами. Суффикс мотивированного слова безударный, сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. Мотивирующие слова могут быть немотивированными (гребень, палка) и мотивированными (рогуля). На стыке основы мотивирующего слова и суффикса может наблюдаться чередование согласных по мягкости — твердости (гребень — гребенник), чередование заднеязычных согласных с шипящими (сумка — сумочник, чубук — чубушник), усечение -иц- (пуговица — пуговник); в корне возможно чередование нуля звука — гласный О (палка — палочник). *Первый* вариант имеет значение „растение по отношению к неодушевленному предмету, с которым оно сходно по внешнему виду". (Гребенник — гребень, палочник — палка, пуговник — пуговица, рогульник — рогуля, ситник — сито, сумочник — сумка). Значение *второго* варианта — „растение по отношению к одушевленному предмету (животному), с которым оно сходно по внешнему виду". (Аистник — аист, журавельник — журавль, областное журавель). *Третий* вариант имеет значение „растение по отношению к предмету, с которым связана сфера его употребления, использования". (Дудник — дудка, жердинник — жердина, чубушник — чубук).

7. *Модель на -як* представлена одним семантическим вариантом со значением „растение по отношению к одушевленному предмету, с частью которого оно сходно по внешнему виду". (Коровяк — корова, орляк — орёл). Мотивирующие слова — немотивированные существительные. Ударение в мотивированном слове падает на гласный суффикса. Суффикс -як- сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласных по твердости — мягкости (корова — коровяк, орел — орляк). В корне О после мягкого согласного чередуется с нулем звука (орёл — орляк).

8. *Модель на -ица* представлена тремя вариантами. Ударение в мотивированном слове падает на гласный суффикса. Суффикс -иц- сочетается с системой

флексий женского рода 1 склонения. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование заднеязычных с шипящими (пух — пушица, дух — душица), твердых согласных с мягкими (чемер — чемерица). Мотивирующие слова — немотивированные существительные. *Первый* вариант имеет значение „растение по отношению к болезни, которую оно может вызвать при употреблении”. (Чемерица — чемер). Значение *второго* варианта — „растение по отношению к составной части, находящейся на поверхности и характеризующей внешний вид”. (Пушица пух). *Третий* вариант имеет значение „растение по отношению к запаху”. (Душица — дух).

9. *Модель на -няк* представлена одним вариантом со значением „растение по отношению к предмету, с которым связана сфера его употребления, использования”. (Жердняк — жердь). Ударение в мотивированном слове на суффиксе, который сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. Мотивирующее слово — немотивированное существительное.

10. *Модель на -ан* также моноварианта. Значение варианта — „растение по отношению к составной части”. (Молокан — молоко). Мотивирующее слово — немотивированное существительное. В мотивированном слове ударение падает на гласный суффикса -ан-, суффикс сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. Вариант следующей модели на -ай адекватен по значению и по характеру мотивирующего слова предыдущему варианту. (Молочай — молоко). Гласный суффикса -ай- ударный, суффикс сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование заднеязычного согласного К с шипящим Ч.

12. *Модель на -енник* представлена одним вариантом со значением „растение по отношению к месту его произрастания, распространения”. (Дербенник — дерба). Мотивирующее слово — немотивированное существительное. В суффиксе -енник- ударение падает на 1-ый слог. Суффикс сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласных по твердости — мягкости.

13. *Модель на- ии* моновариантна. Значение варианта — „растение по отношению к фамилии лица, в честь которого оно названо”. (Георгин — Георги). Мотивирующее слово — собственное существительное. Ударение в мотивированном слове падает на гласный суффикса -ин-. Суффикс сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса происходит наложение гласных (и + и).

Таким образом, для образования названий растений от основ имен существительных в современном русском литературном языке использовано 13 суффиксальных моделей, которые представлены 23 семантическими вариантами. Наибольшим количеством семантических вариантов (четырьмя) представлена модель на -ка. Три семантическими вариантами представлены модели на -янка (-анка), -ник, -ица. Два семантических варианта имеет только модель на -ика. Моновариантные модели преобладают (на -ец, -юг, -як, -няк, -ан, -ай, -енник, -ин). Сопоставление описанных вариантов позволяет обнаружить значительное количество вариантов, тождественных по значению. Так, например, существительные со значением неодушевленного предмета, с которым сходно растение по внешнему виду, являются мотивирующими в вариантах моделей на -ец, -юг, -ика, -ка, -анка (-янка), -ник. Существительные со значением животного, с которым растение сходно по внешнему виду, выступают в качестве мотивирующих слов в вариантах моделей на -ник и -як. Существительное со значением болезни, которую может вызвать употребление

растения, является мотивирующим в трех вариантах трех моделей: на -ика, -ка, -ица. Однокорневые существительные, образованные по этим моделям, свидетельствуют об отсутствии закреплённости одного суффикса за одним определённым значением (чемерика, чемерка, чемерица). Существительные со значением предмета, с которым связано использование растения, выступают в качестве мотивирующих слов в вариантах моделей на -янка, -ник, -няк. Существительные со значением составной части растения являются мотивирующими в вариантах моделей на -ан, -ай, -ица. К ним близок по семантике вариант модели, по которому созданы названия *жирянка*, *маслянка*. Существительные со значением места, местности, в которой произрастает растение, выступают в качестве мотивирующих слов в вариантах моделей на -ка и -енник. Собственное существительное со значением лица, в честь которого названо растение, представлено в качестве мотивирующего слова в вариантах моделей на -ка и -ин. Обособленно стоит только вариант модели на -ица со значением „растение по отношению к запаху”. Среди существительных, от которых образованы рассмотренные названия растений, преобладают немотивированные существительные. Большинство суффиксов сочетается с системой флексий мужского рода (-ник, -ец, -юг, -як, -няк, -ан, -ай, -енник, -ин), меньшинство — с системой флексий женского рода (-ка, -янка (-анка), -ица, -ика).

В группе названий растений, мотивированных прилагательными, имеется значительное количество вариантов со значением „растение по признаку, имеющему отношение к окраске, цвету какой-либо части растения (плодов, листьев, цветков и др.)”. С вариантов моделей, имеющих только это значение, начнем описание.

1. *Модель на -инник*. (Желтинник — жёлтый). Ударение в мотивированном слове падает на первый слог суффикса -инник-. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласных по твердости-мягкости, в корне О чередуется с Е после Ж.

2. *Модель на -ушник*. (Желтушник — жёлтый). Ударение в мотивированном слове на первом слоге суффикса. В корне О чередуется с Е после Ж.

3. *Модель на -чук*. (Зеленчук — зелёный). Ударение в мотивированном слове на гласном суффикса -чук-. В корне чередуется О с Е после Л. Во всех трех моделях суффикс сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения, в качестве мотивирующего слова выступает немотивированное прилагательное.

4. *Модель на -ина*. (Рябина — рябой). Ударение в мотивированном слове падает на гласный суффикса -ин-. Суффикс сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласных по твердости-мягкости.

5. *Модель на -ки* представлена двумя семантическими вариантами. Ударение в мотивированном слове падает на последний слог мотивирующей основы. Суффикс -к- сочетается с системой флексий множественного числа. В составе мотивирующих слов можно выделить суффиксы -ян-, -иш-, -н-. *Первый* вариант имеет значение „растение по признаку, имеющему отношение к окраске”, *второй* вариант — „растение по признаку, имеющему отношение к семейству, разновидности”. (Багрянки — багряный. Гречишки — гречишный). В основе мотивирующего слова *гречишный* происходит усечение конечного согласного Н.

6. *Модель на -ец* представлена в группе суффиксальных названий растений тремя семантическими вариантами. Суффикс -ец- сочетается с системой

флексий мужского рода 2 склонения. Ударение в мотивированном слове падает на гласный суффикса (в первом и во втором вариантах) или на гласный корня (в последнем варианте). Мотивирующие слова могут быть немотивированными (пёстрый, острый, чистый) и мотивированными (саженный, сеяный). На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласных по твердости — мягкости. *Первый* вариант имеет значение „растение по признаку, имеющему отношение к окраске” (пестрец — пёстрый). В корне наблюдается чередование О — Е после мягкого согласного П. Значение *второго* варианта — „растение по признаку, имеющему отношение к внешнему виду — форме, характеру поверхности”. (Острец — острый, чистец — чистый). *Третий* вариант имеет значение „растение по признаку, связанному со способом выращивания”. (Саженец — саженный, сеянец — сеяный).

7. *Модель на -ик* также имеет три семантических варианта. Суффикс -ик безударный, сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса происходит чередование согласных по твердости-мягкости. Мотивирующие прилагательные могут быть немотивированными (рыжий) и мотивированными (красноголовый). В основе мотивирующего слова узкий происходит усечение конечного согласного -К-. *Первый* вариант имеет значение „растение по признаку, связанному с окраской, цветом” (багряник — багряный, красноголик — красноголовый, рыжик — рыжий). Значение *второго* варианта — „растение по признаку, связанному с внешним видом, формой”. (Узик — узкий). *Третий* вариант имеет значение „растение по признаку, имеющему отношение к составной части” (млечник — млечный).

Наибольшим количеством семантических вариантов представлена *модель на -ка*. Суффикс -к сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения. Мотивирующие прилагательные могут быть немотивированными (румяный, курчавый) и мотивированными (живучий, пахучий, скороспелый, славянский). В основе мотивирующего слова происходит усечение сочетания согласных -ск- (славянка — славянский, суданка — суданский), суффикс присоединяется к усеченной основе. Варианты модели на -ка имеют следующие значения: 1. „растение по признаку, связанному с окраской, цветом” (румянка — румяный), 2. „растение по признаку, связанному с внешним видом, формой” (курчавка — курчавый), 3. „растение по признаку, связанному с его сортом, разновидностью” (антоновка — антоновский, славянка — славянский, суданка — суданский), 4. „растение по признаку, имеющему отношение к сроку созревания плодов” (скороспелка — скороспелый), 5. „растение по признаку, связанному с запахом” (пахучка — пахучий), 6. „растение по признаку, связанному со способностью к длительному сохранению жизни” (живучка — живучий).

Модель на -ика представлена двумя вариантами со значением: 1. „растение по признаку, имеющему отношение к окраске” (голубика — голубой, черника — чёрный), 2. „растение по признаку, имеющему отношение ко времени созревания плодов” (поздника — поздний). Суффикс -ик ударный, сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения. Мотивирующие слова — немотивированные прилагательные. В основе мотивирующих слов наблюдается чередование согласных по твердости — мягкости (голубой — голубика), в корне О после мягкого согласного чередуется с Е (чёрный — черника).

10. *Модель на -ица* также имеет два варианта со значением: 1. „растение по признаку, связанному с окраской, цветом” (голубица — голубой), 2. „рас-

тение по признаку, связанному со вкусом” (горчица — горький, кислица — кислый). Суффикс -иц- ударный, сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения. Мотивирующие прилагательные не мотивированы. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса происходит чередование согласных по твердости-мягкости и чередование заднеязычного К с шипящим Ч.

Варианты модели на -уха (-юха) адекватны по своему значению вариантам модели на -ица: 1-ый вариант имеет значение „растение по признаку, связанному с цветом, окраской” (синюха — синий), 2-ой вариант имеет значение „растение по признаку, связанному со вкусом” (горькуха — горький). Суффикс -ух- (-юх-) ударный, сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения. Мотивирующие слова представлены немотивированными прилагательными.

12. Модель на -ак (-як) имеет три варианта со значением: 1. „растение по признаку, имеющему отношение к внешнему виду — характеру поверхности” (чистяк — чистый), 2. „растение по признаку, связанному со вкусом” (горчак — горький), 3. „растение по признаку, имеющему отношение к полезности растения” (сорняк — сорный). Суффикс -ак- (-як-) ударный, сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. Мотивирующими словами являются немотивированные (чистый, горький) и мотивированные (сорный) прилагательные. На стыке основы мотивирующего прилагательного и суффикса наблюдается чередование твердых согласных с мягкими (чистый — чистяк), заднеязычного К с шипящим Ч (горький — горчак).

13. Модель на -унец в сфере суффиксальных названий растений моновариантна. Значение варианта — „растение по признаку, связанному с внешним видом — формой частей”. (Долгунец — долгий). Ударение в мотивированном слове падает на конечный слог. Мотивирующее слово представлено немотивированным прилагательным. Суффикс -унец- сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения.

14. Модель на -ок также представлена одним вариантом со значением „растение по признаку, связанному со способом произрастания”. (Дичок — дикий). Ударение падает на последний слог мотивированного слова. Суффикс -ок- сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. Мотивирующее слово не мотивировано. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса происходит чередование заднеязычного согласного К с шипящим Ч.

Таким образом, для образования суффиксальных названий растений от основ имен прилагательных в современном русском литературном языке использовано 14 моделей, которые представлены 29 семантическими вариантами. Самой ёмкой (семантически) является модель на -ка. По три варианта имеют модели на -ец, -ик, -як. Модели на -ки, -ика, -ица, -уха (-юха) представлены двумя вариантами. Остальные 6 моделей моновариантны (на -инник, -ушник, -чук, -ина, -унец, -ок). Варианты многих моделей адекватны по значению. Так, например, прилагательное со значением цвета, окраски является мотивирующим в вариантах 11 моделей (на -инник, -ушник, -чук, -ина, -ки, -ец, -ик, -ка, -ика, -ица, -юха). Прилагательное со значением признака, имеющего отношение к внешнему виду — форме частей растения, характеру поверхности, является мотивирующим в вариантах моделей на -ец, -ик, -ка, -як, -унец. Прилагательное со значением признака, связанного со вкусом, выступает в качестве мотивирующего слова в вариантах моделей на -ица, -уха, -ак. Материальным выражением тождества этих вариантов являются однокорневые названия растений *горчица*, *горькуха*, *горчак*. Прилагательные со значением признака, имеющего отношение к способу выращивания, произрастания рас-

тения, являются мотивирующими словами в вариантах моделей на -ец и -ок. Суффикс -ок- присоединяется к основе немотивированного слова (дикий — дичок), суффикс -ец — к основе мотивированного слова (саженный — саженец, сеяный — сеянец). Прилагательные со значением признака, имеющего отношение ко времени, сроку созревания плодов растения, выступают в качестве мотивирующих слов в вариантах моделей на -ка и -ика. Остальные варианты не входят ни в одну из групп, стоят обособленно. Например, только модель на -ик имеет вариант со значением „растение по признаку, связанному с составной частью”, только модель на -ка имеет варианты со значением: 1. „растение по признаку, связанному с запахом”, 2. „растение по признаку, связанному со способностью к длительному сохранению жизни”; только модель на -як имеет значение „растение по признаку, имеющему отношение к полезности растения”. Большинство прилагательных, от которых образованы рассмотренные названия растений, не мотивировано. Суффиксы, использованные в названиях растений, сочетаются с системой флексий мужского (-инник, -ушник, -чук, -ец, -ик, -як, -унец, -ок) и женского рода (-ина, -ка, -ика, -ица, -уха, (-юха)). Суффикс -к- может сочетаться также с системой флексий множественного числа — в названиях групп растений.

В количественном отношении не уступает двум описанным группам названий растений группа суффиксальных названий растений, которые можно мотивировать двояко — прилагательными и существительными. Семантически эти названия растений ближе к существительным, формально — к прилагательным, так как содержат суффиксы прилагательных. Например, *саговник* — дерево, в стволе которого накапливается крахмал, из него делают *саго* (мотивация существительным), *саговник* — *саговое* дерево (мотивация прилагательным). Рассмотрим указанную группу названий с точки зрения мотивации прилагательным. 5 моделей из 8 представлены семантическим вариантом со значением „растение по признаку, имеющему отношение к месту обитания растения или к месту расположения его частей”. Только этот вариант имеет модель на -ика. (Водяника — водяной, земляника — земляной). Ударение в мотивированном слове падает на гласный суффикса -ик-, суффикс сочетается с системой флексий женского рода I склонения. В мотивирующем прилагательном легко выделяется суффикс -ян-, конечный твердый согласный основы прилагательного перед суффиксом смягчается.

Модель на -ица представлена тремя вариантами со значением: 1. „растение по признаку, имеющему отношение к месту обитания” (болотница — болотный, водяница — водяной, полевица — полевой, прибрежница — прибрежный), 2. „растение по признаку, имеющему отношение к сфере употребления, использования” (шелковица — шелковый), 3. „растение по признаку, имеющему отношение к внешнему виду — форме, сходству с каким-либо предметом” (овсяница — овсяный, печёночница — печёночный). Суффикс -иц- может быть ударным и безударным, сочетается с системой флексий женского рода I склонения. В мотивирующих прилагательных выделяются суффиксы -ев-, -ов-, -н-, -очн-, -ян-. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласных по твердости — мягкости.

Модель на -ка имеет 6 семантических вариантов. Суффикс -к- сочетается с системой флексий женского рода I склонения. Ударение в мотивированном слове падает на слог, предшествующий суффиксу -к-. В мотивирующих прилагательных, как простых, так и сложных по структуре, выделяются суффиксы -ян-, -ов-, -чат-, -н-. В основе мотивирующего прилагательного наблюдается

усечение суффиксального -н- (семиколосьный — семиколоська), чередование заднеязычного Г с шипящим Ж (многоногий — многоножка), Варианты модели на -ка имеют следующие значения: 1. „растение по признаку, имеющему отношение к месту обитания” (солянка — соляной), 2. „растение по признаку, связанному со сферой употребления, использования” (ворсянка — ворсяной, зубровка — зубровой, мачтовка — мачтовый), 3. „растение по признаку, связанному с внешним видом-формой растения, его частей, их сходством с каким-либо предметом” (грушовка — грушевый, звездчатка — звездчатый, кустовка — кустовой, лапчатка — лапчатый, льнянка — льняной, нитчатка — нитчатый, росянка — росяной, тростянка — тростяной), 4. „растение по признаку, имеющему отношение к составной части, содержимому, характеризующему внешний вид” (смолёвка — смолевой, смолянка — смоляной), 5. „растение по признаку, связанному с окраской, цветом” (серебрянка — серебряный, трёхцветка — трёхцветный), 6. „растение по признаку, имеющему отношение к количеству частей растения” (многоножка — многоногий, семиколоська — семиколосьный).

Самой ёмкой в семантическом отношении является модель на -ик. Суффикс -ик- может быть ударным и (чаще) безударным, сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. В мотивирующих прилагательных выделяются суффиксы -ов-, -н-, -енн-, -инн-, -очн-, а некоторых также и приставки с пространственным значением (под-, при-, по-). На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласных по твёрдости-мягкости. По своей структуре мотивирующие прилагательные могут быть простыми и сложными. Значения вариантов модели на -ик: 1. „растение по признаку, имеющему отношение к месту обитания” (берёзовик — берёзовый, боровик — боровой, дубовик — дубовый, дубровник — дубровный, окопник — окопный, осиновик — осиновый, подберезник — подберезный, подорожник — подорожный, подснежник — подснежный, придорожник — придорожный, пустырник — пустырный), 2. „растение по признаку, имеющему отношение к сфере употребления, использования” (канатник — канатный, мускатник — мускатный, ржавчинник — ржавчинный, семенник — семенной, трутник — трутный, шоколадник — шоколадный, язвенник — язвенный), 3. „растение по признаку, имеющему отношение к внешнему виду (форме) растения, его частей” (грабинник — грабинный, пузырник — пузырный, сабельник — сабельный, шильник — шильный, шпажник — шпажный), 4. „растение по признаку, имеющему отношение к составной части растения” (пластиночник — пластиночный, шиповник — шиповный, хвойник — хвойный), 5. „растение по признаку, имеющему отношение к количеству составных частей” (трилистник — трилистный), 6. „растение по признаку, связанному с запахом или с запахом и вкусом” (ладанник — ладанный, лимонник — лимонный, чесночник — чесночный), 7. „растение по признаку, имеющему отношение ко времени, к длительности сохранения жизни растением” (бессмертник — бессмертный, двулетник — двулетний, летник, летники — летний, многолетник — многолетний, морозник — морозный, однолетник — однолетний, столетник — столетний).

Модель на -як представлена двумя семантическими вариантами со значением: 1. „растение по признаку, имеющему отношение к месту обитания” (болотняк — болотный), 2. „растение по признаку, имеющему отношение к внешнему виду растения, форме” (житняк — житный). Суффикс -як- сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения, ударение в мотивированном слове падает на суффикс. На стыке основы мотивирующего прилагательного

и суффикса происходит чередование согласных по твердости-мягкости. В мотивирующем прилагательном выделяется суффикс -н-.

Модель на -ник представлена двумя семантическими вариантами со значением: 1. „растение по признаку, имеющему отношение к сфере употребления, использования” (мачтовник — мачтовый, саговник — саговый), 2. „растение по признаку, имеющему отношение к внешнему виду растения, его частей, сходству с каким-либо предметом” (гороховник — гороховый, кедровник — кедровый, ситовник — ситовый). Мотивирующие прилагательные имеют суффикс -ов-; суффикс -ник- сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения.

Модель на -янка моноварианта, значение варианта модели — „растение по признаку, связанному со сферой употребления, использования” (мыльнянка — мыльный). В мотивирующем прилагательном выделяется суффикс -н-. На стыке основы мотивирующего слова и суффикса наблюдается чередование согласных по твердости-мягкости. Ударение в мотивированном слове падает на гласный суффикса -янк-, суффикс сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения.

Модель на -арник также представлена одним вариантом со значением „растение по признаку, имеющему отношение к окраске, цвету” (золотарник — золотой). Ударение в мотивированном слове падает на 1-ый слог суффикса, суффикс сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения.

Судя по описанию, в анализируемой группе большое количество моделей представлено адекватными по значению вариантами. Так, например, варианты со значением „растение по признаку, связанному с местом обитания”, имеют модели на -ика, -ица, -ка, -ик, -як. Варианты со значением „растение по признаку, связанному со сферой употребления, использования”, имеют модели на -ица, -ка, -ик, -ник, -янка. Варианты со значением „растение по признаку, связанному с внешним видом растения или его частей, формой”, имеют модели на -ица, -ка, -як, -ник. Варианты со значением „растение по признаку, связанному с составной частью”, имеют модели на -ка и -ик. Варианты со значением „растение по признаку, связанному с окраской”, имеют модели на -ка и -арник. Варианты со значением „растение по признаку, связанному с количеством частей”, имеют модели на -ка и -ик. Вариантов, не совпадающих по значению, значительно меньше. Только модель на -ик представлена вариантами со значением: 1. „растение по признаку, связанному с запахом или с запахом и вкусом”, 2. „растение по признаку, имеющему отношение ко времени, длительности сохранения жизни”. В рассмотренных 8 моделях флексии мужского и женского рода представлены одинаково (-ик, -ник, -арник, -як, -ка, -ика, -ица, -янка).

Таким образом, в сфере двоякомотивированных суффиксальных названий растений можно выделить 23 семантических варианта 8 моделей, если учитывать связь с прилагательными. Если описание дать с учетом мотивации существительными, увеличится количество способов словообразования, слова типа *подснежник* попадут в префиксально — суффиксальный способ, слова типа *двулетник* — в способ сложения с суффиксацией. Увеличится количество суффиксов (и соответственно моделей) в названиях растений, образованных способом „чистой” суффиксации — вместо 8 моделей придется выделить 17 моделей, большинство из которых (11) моновариантно (модели на -яника, -ница, -евица, -овица, -очница, -чатка, -овик, -енник, -инник, -нянка, -арник). Модели на -яница и -няк имеют по два варианта, модели на -овка (-ёвка) и -овник — 3 варианта, модель на -янка — 5 вариантов, модель на -ник — 6 вариантов. Зна-

чение вариантов в основном остается прежним. Можно выделить следующие группы вариантов: 1. варианты со значением „растение по отношению к месту обитания” имеют модели на -яника (водяника — вода, земляника — земля), -ница (болотница — болото), -яница (водяница — вода), -евица (полевица — поле), -янка (солянка — соль), -овик (берёзовик — берёза, боровик — бор, дубовик — дуб), -ник (дубовник — дуброва, окопник — окоп), -няк (болотняк — болото); 2. варианты со значением „растение по отношению к сфере использования, употребления” имеют модели на -овица (шелковица — шёлк), -янка (ворсянка — ворс), -овка (зубровка — зубр, мачтовка — мачта), -ник (канатник — канат), -енник (язвенник -язва), -овник (мачтовник -мачта), -нянка (мыльнянка — мыло); 3. варианты со значением „растение по отношению к предмету, с которым растение или какая-либо часть растения сходны по внешнему виду, форме”, имеют модели на -яница (овсяница — овёс), -очница (печёночница — печень), -янка (льнянка — лён), -овка (грушовка — груша), -чатка (звездчатка — звезда), -ник (сабельник — сабля, шпажник — шпага), -инник (грабинник — граб), -овник (ситовник — сито), -няк (житняк — жито); 4. варианты со значением „растение по отношению к составной части” имеют модели на -янка (смолянка — смола), -ёвка (смолёвка — смола), -ник (пластинчик — пластинка), -овник (шиповник — шип); 5. варианты со значением „растение по отношению к предмету, с которым оно сходно по окраске”, имеют модели на -янка (серебрянка — серебро) и -арник (золотарник — золото). Только модель на -ник представлена вариантами со значением: 1. „растение по отношению к предмету, с которым оно сходно по запаху или по вкусу” (лимонник — лимон, ладанник — ладан, чесночник — чеснок), 2. „растение по отношению ко времени” (морозник — мороз).

Набор вариантов 5 моделей, по которым образованы суффиксальные названия растений от глагольных основ, ограничен. *Модель на -уха* представлена вариантом со значением „растение по отношению к действию, связанному с воздействием на объект” (резуха — резать). Мотивирующее слово — немотивированный глагол. Суффикс -ух- присоединяется к усеченной основе инфинитива на согласный. Ударение в мотивированном слове падает на гласный суффикса. Суффикс -ух- сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения.

Модель на -ник представлена двумя вариантами. *Первый* вариант адекватен по значению предыдущему (порезник — порезать). Суффикс -ник- присоединяется к усеченной основе инфинитива на согласный. Мотивирующее слово — приставочный глагол (порезать). Суффикс сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения. *Второй* вариант модели на -ник имеет значение „растение по отношению к характеризующему его состоянию, связанному со способом произрастания” (стланник — стлаться). Мотивирующее слово — возвратный глагол. Суффикс -ник- сочетается с системой флексий мужского рода 2 склонения.

Модель на -ун также представлена двумя вариантами со значением: 1. „растение по отношению к характеризующему его состоянию, связанному со способностью держаться на поверхности воды” (плавун — плавать, плаун — плавать), 2. „растение по отношению к характеризующему его состоянию, связанному с внешним видом” (плакун — плакать). Мотивирующие слова — немотивированные глаголы. Суффикс присоединяется к усеченной основе инфинитива на согласный или на гласный. Ударение в мотивированном слове падает на гласный суффикса. Суффикс -ун- сочетается с системой флексий муж-

ского рода 2 склонения. Модель на *-иха* моновариантна. Значение варианта — „растение по отношению к состоянию, характеризующему внешний вид”. (Облепиха — облепить). Мотивирующее слово — приставочный глагол. На стыке основы инфинитива облепи- и суффикса *-их-* наблюдается наложение гласных (и + и). Суффикс *-их-* сочетается с системой флексий женского рода 1 склонения. Ударение в мотивированном слове падает на гласный суффикса.

Модель на *-ок* представлена одним вариантом со значением „растение по отношению к производимому над ним действию” (отсадок — отсадить, подсадок — посадить, присадок — посадить). Мотивирующие слова — приставочные глаголы. Суффикс *-ок-*, сочетающийся с системой флексий мужского рода 2 склонения, присоединяется к усеченной основе инфинитива на согласный, при этом на стыке основы и суффикса происходит чередование согласных по мягкости-твердости.

Таким образом, большинство вариантов отглагольных моделей различается семантически. Из 5 моделей 2 представлены двумя вариантами (на *-ник* и *-ун*), а 3-моноварианты (на *-уха*, *-иха*, *-ок*). Мотивирующие глаголы могут быть мотивированными и немотивированными. Суффиксы *-ник-*, *-ун-*, *-ок*, сочетаются с системой флексий мужского рода 2 склонения, суффиксы *-ух-*, *-их-* — с системой флексий женского рода 1 склонения.

Итак, анализ языкового материала показал, что современный русский литературный язык располагает значительным количеством суффиксальных моделей для образования названий растений. Из 160 рассмотренных названий растений 40 названий создано по моделям с субстантивными мотивирующими словами, 37 названий — по моделям с адъективными мотивирующими словами, 10 названий — по моделям с глагольными мотивирующими словами. Наибольшее количество названий растений (73) входит в промежуточную группу двоякомотивированных названий растений. Сопоставление моделей, входящих в разные группы, позволяет обнаружить между моделями структурное сходство, проявляющееся в совпадении отдельных словообразовательных комплексов [9]. Так, например, словообразовательный комплекс *-ник* сочетается с субстантивными, адъективными и глагольными основами; комплексы *-ец*, *-ика*, *-ка*, *-янка*, *-як*, *-ица*, *-инник*, *-арник* сочетаются с субстантивными и адъективными основами; комплексы *-уха*, *-ок* сочетаются с адъективными и глагольными основами. Остальные словообразовательные комплексы сочетаются только с одним типом основ: *-юг*, *-ан*, *-ай*, *-няк*, *-енник*, *-ин*, *-яника*, *-ница*, *-яница*, *-евица*, *-овица*, *-очница*, *-овка* (ёвка), *-чатка*, *-овик*, *-овник*, *-нянка* — с субстантивными основами, *-ик*, *-ки*, *-ушник*, *-чук*, *-ина*, *-унец* — с адъективными основами, *-ун*, *-иха* — с глагольными. Что касается системы флексий, сочетающихся с суффиксами, то можно отметить наличие в словообразовательных комплексах системы флексий мужского рода 2 склонения и женского рода 1 склонения. Только в комплексе *-ки* представлена система флексий множественного числа. Сходство мотивировочных признаков является причиной семантической близости некоторых вариантов с разнотипными мотивирующими словами. Так, например, семантически сходны между собой варианты субстантивных моделей на *-ец*, *-юг*, *-ика*, *-ка*, *-янка*, *-ник* со значением „растение по признаку, имеющему отношение к неодушевленному предмету, с которым оно сходно по внешнему виду, форме”, и варианты адъективных моделей на *-ец*, *-ик*, *-ка*, *-як*, *-унец* со значением „растение по признаку, имеющему отношение к внешнему виду — форме частей растения, характеру поверхности”. Подобное сходство, а также возможность образования прилагательных от

существительных обусловили появление большой группы двоякомотивированных суффиксальных названий растений. При образовании слов по описанным вариантам моделей происходят различные изменения в звуковых оболочках основ мотивирующих слов: чередования согласных по твердости-мягкости, чередования заднеязычных с шипящими, чередования гласных с нулём звука, усечение и наложение звуков.

ПЕРЕЧЕНЬ СНОСОК

- [1] См., например, следующие работы: А. А. Дементьев. Суффикс -ик и его производные в современном русском языке. В книге: „Учёные записки Куйбышевского педагог. и учит. института”. Куйбышев, 1942, стр. 54—55. Грамматика русского языка, т. I. Изд. АН СССР, М., 1953, стр. 238, 239, 240, 243. Н. М. Громова. Предметные имена существительные с суффиксом -к (а) в русском языке. Кандид. диссерт. Львов, 1955. И. И. Ковалик. Словотворча категорія назв конкретних предметів у східнослов'янських мовах в порівнянні з іншими слов'янськими мовами. „Питання українського мовознавства”. Львівський держ. ун-т, кн. 3, 1958. Дialeктные названия растений (народную ботаническую терминологию) с этимологической точки зрения исследует В. А. Меркулова. (Происхождение названий дикорастущих съедобных растений в русских говорах. Автореферат кандид. диссерт. М., 1965).
- [2] Г. Павский. Филологические наблюдения (над составом русского языка). Рассуждение 2-ое. 1842, СПб, стр. 86.
- [3] В. А. Богородицкий. Общий курс русской грамматики. Соцэкгиз, М.-Л., 1935, стр. 148.
- [4] О. В. Скороглядова. Словообразование имен существительных в современном русском языке. Кандид. диссерт., Баку, 1944, стр. 152—153.
- [5] Ф. Я. Серeda. Суффиксы существительных в современном украинском языке сравнительно с соответствующими суффиксами русского и белорусского языков (суффиксы, обозначающие предметы). Кандид. диссерт., Киев, 1955, стр. 136.
- [6] См. в связи с этим замечание Е. Н. Толикиной: „Терминологические системы создаются на базе общеязыковой лексики по существующим словообразовательным моделям и моделям словосочетаний”. (Лингвистические аспекты изучения термина. В книге: „Тезисы докладов на совещании по лингвистическим проблемам научно-технической терминологии”. Л., 1967, стр. 10.)
- [7] Здесь и в дальнейшем: когда указывается „растение по отношению к предмету, болезни, признаку, действию и т. п.”, имеется в виду не сам предмет реальной действительности, не признак, не действие, а значение. Когда говорится о сходстве растения, предмета, имеется в виду не только сходство в целом, но и сходство отдельных частей.
- [8] При описании принимается во внимание только начальная форма.
- [9] Под словообразовательным комплексом понимается единство суффикса и флексии.

KÉPZŐS NÖVÉNYNEVEK A MAI OROSZ IRODALMI NYELVBEN

Írta: VASZILCSENKO, Sz. M. •

A tanulmány a növénynevek suffixumok útján történő képzéséről ad szinkron aspektusú áttekintést a 17 kötetes *Mai orosz nyelv* szótára alapján. Az anyag feldolgozása a következők figyelembevételével történik: 1. az alapszó jellege (meghatározott szófajhoz tartozás, jelentés, struktúra), 2. a motiváló jegy, 3. a szóképzés módja, 4. az alapszó hangtestében végbemenő változások. A szerző a vizsgált képzős növényneveket a következőképpen csoportosítja: 1. főnévből képzett növénynevek, 2. melléknévből képzett növénynevek, 3. igéből képzett növénynevek. Az utolsó csoport a legkisebb, 10 darab, 5 féle modell alapján képzett növénynevet foglal magába. A különböző modellek alapján főnévből képzett növénynevek száma 40, a melléknévből képzetteké 37. Mindegyik csoportban nagyszámú azonos, illetve hasonló jelentésű variáns van. A motiváló jegyek azonossága és a főnévből való melléknévképzés lehetősége magyarázza a kétszeresen motivált növénynevek nagy számú csoportjának (73 szó) a jelenlétét. Szemantikailag ezek a főnevek állnak közelebb az őket motiváló főnevekhez, formailag viszont a melléknemekhez, mivel melléknévi képzőkkel vannak ellátva. A tanulmány foglalkozik azzal, hogy a suffixumok milyen szótövekhez járulhatnak. Vannak

suffixumok, amelyek minden típusú szótőhöz kapcsolódhatnak (főnévihez, melléknévihez, igeihez), vannak, amelyek két típusúhoz (főnévihez és melléknévihez, melléknévihez és igeihez) és vannak, amelyek egy típusúhoz (ezek alkotják a többséget). A szerző megvizsgálja a suffixumok kapcsolódását a ragozási rendszerekhez. A növénynevek képzésénél használt suffixumok a második ragozás hímnemű és az első ragozás nőnemű főneveihez járulhatnak. A többes számú ragozást a *-ki* suffixum képviseli.

III. PEDAGÓGIA ÉS LÉLEKTAN

A GYAKORLATI KIKÉPZÉS FEJLŐDÉSE A TANÁRKÉPZŐ FŐISKOLÁN (1873—1971)

Írta: BERECKZI SÁNDOR

A gyakorlati kiképzés különböző formáinak, követelményeinek fejlődését először a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán (1873—1947), majd a Tanárképző Főiskolán (1947—1971) kísérem figyelemmel.

1. A gyakorlati kiképzés a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán

Tanárképző Főiskolánkon, s annak elődjénél, a Polgári Iskolai Tanárképző Főiskolán, a tanárképzésnek mindig fontos eleme, értékes része volt a gyakorlati kiképzés. Ez következett az intézet elé kitűzött célból, ugyanakkor azonban abból is, hogy a főiskola igazgatói, a pedagógia elméletét előadó tanárok, a gyakorlóiskola igazgatói helyesen ismerték fel a gyakorlati kiképzés jelentőségét, szerepét a tanárképzés egész folyamatában, elsősorban pedig a jövődő tanár hivatása, munkája szempontjából. A tanárképzés tekintetében mindig nagy rivális, az egyetem tanárképzését — elismerve annak tudományos szempontból magasabb színvonalát — hosszú időn keresztül éppen a gyakorlati kiképzés miatt tekintették gyengébbnek, mint a főiskolán folyó tanárképzést. Ezt maguk az egyetemek is elismerték azokban a vitákban, amelyekben a két intézet tanárképzését hasonlították össze. Ezek a viták különösen akkor váltak élesekké, amikor ismételten szóba került az egyetemen és a főiskolán folyó tanárképzés valamilyen formában való közelítése, egységesítése, illetve összeolvasztása. Az egyetemek azért, hogy megakadályozzák az érettségivel nem rendelkező főiskolai hallgatók egyetemre történő bejutását, azt hangoztatták, hogy a főiskolán folyó jól bevált gyakorlati kiképzést kár lenne feláldozni, annál is inkább, mivel az egyetem a középiskolai tanárképzés gyakorlati részét sem tudja kielégtően megoldani. A főiskola tanárai intézetük önállóságának megvédése érdekében szegezték szembe gyakorlati kiképzésük fejlettebb fokát az egyeteménél. Amikor 1926-tól ismét előtérbe kerül a két intézet egyesítése, s ezt Klebelsberg Kuno miniszter is szorgalmazta, Weszely Ödön egyetemi tanár így érvel a két intézet értékei érdekében: „Ami a polgári iskolai tanárképzésben eddig oly becses volt, az továbbra is fennmarad az egyetem mellett működő s az egyetemi tanulmányokat kiegészítő polgári iskolai tanárképző intézetben, melynek magva a gyakorló polgári iskola lesz, hol a gyakorlati kiképzés terén eddig oly kitűnően bevált elveket továbbra is lehet érvényesíteni. Az a helyes törekvés, hogy a magasabb tudományos képzésnek azokat az előnyeit, melyeket az egyetem nyújthat, egyesítsék a gyakorlati irányú képzésnek azoknak az értékeivel, melyeket a tanárképző főiskolák, mint speciális szakiskolák, ki tudtak fejleszteni.” [1]

Az természetes, hogy a főiskola tanárai a gyakorlati kiképzést megfelelőnek

tekintették ahhoz, hogy a jelöltek jól felkészüljenek a polgári iskolai tanításhoz. Saját munkájuk iránti elfogódás látszatát kikerülve külső, objektívebb megállapítást szeretnék idézni annak igazolására, hogy a főiskola gyakorlati kiképzésének helyességét országosan is elismerték. Amikor az országgyűlésen 1921-ben a következő év költségvetési vitája folyt, az egyik felszólaló így összegezte a főiskolán folyó tanárképzés érdemeit: „A polgári iskolai tanárképzés ezideig is azzal tűnt ki, hogy más hasonló intézményeink közül, hogy szervezeténél, tanulmányi rendjénél fogva viszonylag a legjobban oldotta meg a tanárképzés kérdését. Az intézeteinkből kikerült új tanári nemzedék kellő szakképzettségen kívül alapos elméleti és gyakorlati pedagógiai tudást, a tanítói pályára iránt való melegszeretetet és komoly kötelességtudást vitt magával a gyakorlati életbe.” [2]

Abban, hogy a gyakorlati kiképzés a polgári iskolai tanárképzésnek ilyen lényeges részévé vált, nagy szerepe volt az intézet első igazgatójának, GYERTYÁNNYI ISTVÁNNAK. GYERTYÁNNYI a külföldi tanárképzés tanulmányozása, valamint saját tanári tevékenységének tapasztalatai alapján ismeri fel helyesen a gyakorlati kiképzés fontosságát. Ennek megfelelően már az intézet megnyitásakor, 1873-ban, gondoskodik a jelöltek gyakorlati kiképzésének biztosításáról, s mivel az első években a főiskola még nem rendelkezett önálló, az intézethez szervesen kapcsolódó iskolával, következetesen harcol ilyen gyakorlóiskola megszervezéséért. E törekvés eredményeként Trefort 1879-ben szervezi meg a főiskola gyakorlóiskoláját, melyet mintaiskolának is nevez. GYERTYÁNNYI nagy örömmel üdvözlö a gyakorlóiskola megnyitását, s feladatát a következő szavakkal jelöli ki: „A gyakorló iskola feladata, hogy itt gondosan kiszemelt tanárok példája, utasítása és vezetése mellett, a tanárjelöltek gyakorlatilag elsajátítsák azokat a tudnivalókat, melyek őket feladataikat ismerő és azokat megoldani tudó tanárokká képesítik.” [3] Kifejti azt a nézetét, hogy gyakorlóiskola nélkül a tanárképző olyan, mint a gazdasági iskola kísérleti kert nélkül. Diesterwegre hivatkozik, amikor megállapítja: „a tanítóképezde csak annyit ér, amennyit a gyakorló iskolája.” [4] Hivatkozva a miniszteri rendelet „minta polgári iskolai” kifejezésére, azt a célt is tűzi ki, hogy a gyakorlóiskolát és a benne folyó gyakorlati képzést az ország legszínvonalasabb iskolájává fejlessze ki.

A gyakorlati kiképzés ilyen országosan elismert eredményei miatt, úgy gondolom érdemes lesz a gyakorlati kiképzés különböző formáinak, tartalmának fejlődését áttekinteni, s ezzel a csaknem 100 éves tanárképző főiskola talán legértékesebb tanárképző hagyományába betekintést nyerni.

A polgári iskolai tanárképző főiskolán 1873 és 1947 között több alkalommal szabályozták a gyakorlati kiképzés rendjét. A gyakorlati kiképzés követelményeit először az 1873-as tanterv tartalmazza. Részletesebb szabályzatot a tanári kar 1879-ban dolgoz ki. 1873-tól — 1881-ig a képzési idő 2 éves volt. 1881-ben a képzés idejét 3 évre emelik fel, s így szükségessé válik a gyakorlati kiképzés módosítása is. Érdekes azonban, hogy mind az 1873-as, mind az 1882-es tantervben a gyakorlati kiképzés követelményeit a nevelés - és oktatástan tárgyai között sorolják fel. Először az 1890-es tanterv veszi ki a gyakorlati kiképzést a pedagógiai tantárgyak csoportjából, tartalmi anyagát azonban változatlanul hagyja meg.

A gyakorlati kiképzés részletes, minden mozzanatra kiterjedő szabályzatát 1909-ben IMRE SÁNDOR dolgozta ki. IMRE SÁNDOR 1910 és 1919 között több alkalommal nyújtott be javaslatot a gyakorlati kiképzés tökéletesítése érdekében. Az általa kidolgozott tervezetek alapján a minisztérium hozzájárult a gyakorlati kiképzés egyes mozzanatainak módosításához. A később kidolgozott szabályzatok lényegében a gyakorlatba ültetik át Imre Sándor elképzeléseinek egyes elemeit. Így pl. az 1923-ban kiadott szabályzat, amely azért vált szükségessé, mivel az eddig két szakcsoportban

folyó képzést az 1920/21. tanévtől három szakcsoportos képzéssé alakítják át. Az 1873—1947. közötti időszak utolsó gyakorlati kiképzést szabályozó utasítására 1928-ban került sor, amikor a képzés idejét négy évre emelték fel, s a főiskolán folyó képzést az egyetemi képzéssel hozták kapcsolatba. Mivel a főiskolát e szervezeti változásokkal egy időben Szegedre helyezték, szükség volt egy új gyakorló iskola megszervezésére is. A gyakorlóiskola 1929-ben kezdte meg működését Szegeden, s rövid idő alatt országos hírré tett szert. Magától értetődik, hogy a benne folyó gyakorlati kiképzés is magas színvonalon állott.

A gyakorlati kiképzés változásainak ilyen általános áttekintése után vizsgáljuk meg részleteiben is azt, hogy az egyes időszakokban milyen követelményeket tartalmazott a gyakorlati kiképzés rendje, a képzési idő hányadik évfolyamában, s milyen óraszámban szerepelt.

Az 1873-ban megnyitott tanárképző főiskolán 1873-tól 1881-ig a képzés időtartama két év volt. A kétéves képzés anyagát az 1873-ban, illetve az 1877-ben kiadott tanterv szabta meg. A gyakorlati kiképzésre ekkor még nem dolgoztak ki külön szervezeti szabályzatot, ennek feladatait a tanterv tartalmazta, s a nevelés- és oktatástan anyagánál helyezték el. Ezzel is kifejezésre juttatták a pedagógia elméletének, s a gyakorlati kiképzésnek szoros kapcsolatát. Ez a kapcsolat abban is megmutatkozott, — s ezt a későbbiek során látni fogjuk —, hogy a gyakorlati képzés rendjének kidolgozása, a gyakorlati tanítások irányítása, ellenőrzése értékelése hosszú időn keresztül, — pontosabban az 1923-as szervezeti szabályzat kidolgozásáig — a pedagógia elméletét előadó tanár feladata volt.

A kétéves képzés időtartamára való tekintettel a gyakorlati kiképzés az 1873-as, 1877-es tanterv előírásainak megfelelően már az I. évfolyamon megkezdődött. Az I. évfolyamon tanított logika és tanítástan 5 órájából 3 órát fordítottak a tanítás gyakorlására. A hallgatókat kislétszámú csoportokba osztották, s ezek a csoportok hetenként 3 órát töltöttek a gyakorlóiskolában. Itt minden hallgató „a gyakorló iskola tanítója által előre kiszabott és kidolgozott, s a tanítás menetébe beillesztett szakanyagból” [5] tanított. A hallgató tanítását társai, a pedagógia tanárainak, valamint a gyakorlóiskola tanárának jelenlétében megvitaták. A II. évfolyamon a tanítás gyakorlása, folytatása és befejezése történt az I. évhez hasonló módon.

Mint látjuk, az első tanterv nagyon szűkszavú utasítást ad a gyakorlati képzés menetére. Sem az előkészítés, sem a tanításra való felkészülés, sem a bírálat szempontjait nem dolgozták ki részletesebben.

Az 1877-es tanterv lényeges változást hoz az első tantervvel szemben. Megszűnteti ugyanis az I. évfolyamon végzett gyakorlati tanítást, s azt teljes egészében a II. évfolyamra helyezi. Bár a feladatok megjelölése itt már pontosabb, mint korábban volt, részletesebb útmutatást azonban még itt sem találunk. A tanterv előírja, hogy „a növendékek felváltva hetenként 1 órában a módszertan tanárának, sőt — amennyiben lehetséges —, a szaktanár jelenlétében is a polgári iskola főbb tárgyaiból próbatanításokat tartanak. A tanítás mindig csak az előre írásban kidolgozott, s az illető szak-, valamint a módszertan tanára által felülvizsgált tanítási tervzet alapján tartatik meg. Egy órában legfeljebb két ilyen tanítás tartható, s a rákövetkező óra az illető jelölt közös megbírálására fordítatik.” [6]

Itt sem derül ki, hogy 1—1 hallgató hány órát tanított. Érdekes a tantervnek az az előírása, hogy 1 órában két jelölt végezzen tanítást.

A gyakorlati kiképzés első tulajdonképpeni szervezeti szabályzatát, vagyis a tantervtől különálló útmutatást, a tanári kar 1879-ben dolgozta ki. A gyakorlati kiképzés részletesebb kidolgozására az adott alkalmat, hogy 1879-ben Trefort miniszter rendelete alapján a főiskola önálló gyakorlóiskolát kapott. A főiskolával szoro-

san összekapcsolt gyakorlóiskola lehetővé tette a gyakorlati kiképzés egyes mozzatainak részletesebb kidolgozását.

A gyakorlati kiképzéssel kapcsolatban a tanári kar megállapította, hogy az elméleti órák nagy száma miatt csak szűk körben mozoghatott. Érdekes GYERTYÁNFFY megjegyzése: „Az iskola minta jellege különben is megkívánta, hogy a kezdők tanítási gyakorlatai által ne kockáztassuk az iskola sikerét, jó hírnevét.” [7]

A tanári kar által 1879-ben kidolgozott gyakorlati kiképzés rendje a következő volt. Nem változtattak a kiképzésre fordítandó óraszámot, s annak végzését meghagyják a II. évfolyamon. Nagy gonddal dolgozzák ki azonban mind a gyakorlati tanításra való felkészítés, mind a tanítás megbírálásának menetét, szabályait. Különösen a gyakorlati tanításra való felkészítés kidolgozása érdemel figyelmet. Az útmutató ugyanis előírja, hogy a gyakorlóiskola tanárainak a főiskola tanáraival egyetértésben el kell készíteni szaktárgyuk egész évre szóló tanmenetét. Ennek alapján ki kellett dolgozniuk minden hét és minden óra részletes tervét. A kétheti időtartamra kidolgozott tervet a gyakorlóiskola tanárai felolvasták a II. éves hallgatók előtt, s ugyanakkor azt mind szakmai, főleg pedig módszertani szempontból alaposan megmagyarázták. A gyakorlóiskolai tanárok a tanítási órákon felhasználásra kerülő szemléltetési eszközöket a gyakorlati tanításra kijelölt hallgatók segédkezésével mutatták be, akik azokat a tanítási órákon is használni fogják.

Az útmutató előírja azt is, hogy a II. éves hallgatók meghatározott órákban bemennek a gyakorlóiskolai tanár óráira is „egyfelől azért, hogy a módszeres tanítás megismerése által saját próbatanításuk számára mintákat láthassanak, másfelől azért is, hogy a próbatanítás sikere érdekében a tanítványok individuális sajátosságaival már jó előre megismerkedhessenek.” [8]

A gyakorlati kiképzés új rendje tehát lényeges változást hoz egyrészt azért, mert nem egyes elszigetelt órákra készíti fel a jelölteket, hanem egy kéthetes oktatási folyamatra, másrészt meg kívánja az ún. kapcsoló órák beiktatását is az előkészítés menetébe. A tanításra kijelölt hallgató szakmai előkészítését a gyakorlóiskola tanára, s módszertani felkészítését pedig a módszertan tanára végezte. A módszertant 1892-ig a pedagógia tanára tanította. A jelölt az így nyert útmutatásoknak megfelelően dolgozta ki tanítási tervezetét. Ennek alapján csak akkor taníthatott, ha „a tervezet a tanítás sikerültét eléggé biztosíthatja.” Az útmutató megszabja a bírálat menetét is. A tanítási órát először a tanítást végző hallgató, majd az osztálytársak, a gyakorlóiskola tanára, a főiskola szaktanára, s végül a főiskola igazgatója bírálta meg. A bírálati sorrendnek ebből a menetéből is láthatjuk, hogy a gyakorlati tanításra milyen nagy gondot fordítottak, s milyen szoros volt a kapcsolat a gyakorlóiskola és a főiskola között.

GYERTYÁNFFY úgy értékelte a képzésnek ezt a rendjét, hogy az jól bevált a gyakorlatban. Hiányosságaként egyedül azt említi, hogy egy-egy hallgató kevés alkalommal tudott tanítani. Ugy látja azonban, hogy éppen a kevés tanítási alkalom miatt, a hallgatók azt igyekeztek minél jobban kihasználni, s ez mind a gondos előkészületben, mind a tanítási órát követő bírálat élénkségében megmutatkozott.

A főiskolán folyó tanárképzés magasabb színvonalra emelése érdekében 1881-től a képzés idejét 3 évre emelték fel. A tanári kar már több alkalommal kérte a III. évfolyam megszervezését, s az egyik indokuk éppen a gyakorlati képzés alaposabbá tétele volt. 1881. áprilisában megtartott értekezletükön például a következőket állapítják meg: „A két éves tanfolyam mellett a felállított gyakorló polgári iskolából sem vonhatjuk azt a hasznát, mely a magas kormány által gyakorló iskolákra fordított tetemes áldozatoknak megfelelne. A jelöltek alig próbálkozhatnak egész éven át egyszer-kétszer tanítani, az annyira szükséges gyakorló iskolai látogatásokra

pedig a sok tanulás miatt idejük sem marad.” [9] Ezért javasolja a tanári kar a III. évfolyam felállítását, hogy „így a jelölt két év alatt a tanulni valók legnagyobb részét elsajátítván a III. évet főképpen a gyakorlatra, s az önálló tanulmányozás megkezdésére fordíthassa. E célból a jelöltek a III. év alatt illető szakjuk szerint a gyakorló polgári iskolai tanítók körül csoportosíttatnának, azok mellett segédkeznének, s a gyakorló iskolában egyes tantárgyak tanítását is átvennék.” [10]

Láthatjuk, hogy a tanári kar elsősorban a gyakorlati kiképzés érdekében törekszik a képzés idejének felemelésére. A minisztérium hozzájárul a 3 éves képzéshez. Az 1881. augusztus 26-án kelt rendeletében TREFORT miniszter hangsúlyozza: „Helyeslem továbbá, hogy a polgári tanítóképezdei növendékek harmadik évi tanfolyamában a tanítás súlypontja a gyakorlatra fektessék.” [11] Ennek sikere érdekében a gyakorlóiskolai szaktanárok számát 4-re emeli, s elrendeli: „a még szükséges 2 szaktanár a gyakorló tanárjelöltekből teljék ki, mely intézkedést nemcsak a gazdálkodási szempont, hanem főleg a gyakorlat megszerzésére szolgáló kedvező alkalom igazol.” [12] E rendelkezésével tehát *Trefort* bővíteni igyekszik a tanítási gyakorlatok körét.

A tanári kar javaslatai, a miniszteri utasítások azt jelzik, hogy a gyakorlati kiképzés egyre nagyobb súlyt kap a tanárképzés menetében. Ezt mutatja a 3 éves képzés céljaira készített, s 1882-ben kiadott tanterv is. Az új tanterv a tanítási gyakorlat keretében már az I. évfolyamon előírja a heti 2 órás hospitálást a gyakorlóiskolában, ahol megfigyelik a gyakorlóiskolai tanár tanítását, a tapasztalataikat feljegyzik. A II. évfolyamon a hallgatók felváltva egy-egy órát tanítottak. A tantervi utasításból azonban nem derül ki, hogy egy hallgató összesen hány órát tanított.

A korábbi gyakorlattal szemben lényeges az a változás, hogy a hallgató egy teljes órát tanít, s a következő órát kell a bírálatra fordítani. A III. évfolyamon valóban nagy teret kap a gyakorlati kiképzés. A tanterv előírja, hogy a hallgatók segédkeznek a gyakorlóiskolai tanár felügyelete alatt, „a kiválóbbakat azonban a tanári kar a gyakorló polgári iskolában némely könnyebben tanítható tárgyak önálló tanításával is megbízza bizonyos ideig.” [13] Érdekes rendelkezése volt ennek a tantervnek az, hogy minden szombat délután a módszertan (a pedagógia) tanárának vezetésével a gyakorlóiskola tanárai és a III. évfolyam növendékei metodikai értekezletet tartottak, ahol megbeszélték az elmúlt hét tervének teljesítését, értékelték a jelöltek tanításait, és összegezték e tanítások tapasztalatait. E megbeszéléseken ismertették a gyakorlóiskola tanárai a következő heti tananyagot és kijelölték a tanításra sorra kerülő hallgatók teendőit. A főiskola tanári kara a gyakorlóiskolák tanáraival közösen 4 hónaponként megbeszéléseken értékelték a gyakorlati kiképzés helyzetét, és dolgozták ki a szükséges intézkedéseket.

Az 1882. tanterv e feladatok elvégzésére heti 2 órát írt elő, az 1896-ban kiadott tanterv ezt 10 órára emeli fel. Az 1896-os tanterv azt is előírja, hogy előre meghatározott időben az év folyamán, esetleg az év végén minden hallgatónak tartania kell egy próbatanítást (mai elnevezéssel: zárótanítást), ahol a pedagógia tanára és a főiskola szaktanárai is jelen vannak.

A kiképzés alaposabb tevése érdekében a főiskola tanári kara 1892-től megkívánta azt is, hogy a II. éves hallgatók egésze előtt kellett a gyakorlóiskola tanárainak ismertetni a tanítási tervzet elkészítésének szempontjait, és ennek alapján minden hallgatónak el kellett készíteni a tanítási óra vázlatát.

A tanítási gyakorlat 1873-tól 1947-ig helyet kapott a tanárképesítő vizsgán is. Itt a követelmény az volt, hogy a jelöltnek a fél nappal korábban megkapott anyagból — fél óráig kellett tanítania. A tanításon részt vevő bizottság elsősorban azt figyelte meg, hogy a jelölt hogyan tud szemléltetni, milyen a tanítási képessége, hogyan

tudja tanítványai érdeklődését felkelteni, figyelmét ébren tartani s az oktatási célt elérni.

A képesítő vizsgálati tanításon 1928-ig a jelöltnek mindkét szaktárgyából tanítania kellett, attól kezdve azonban csak az egyik szaktárgy tanítása volt előírva.

Az 1882-ben kidolgozott tantervi előírás szerint folyt a gyakorlati kiképzés egészen 1909-ig. Az 1901-ben kiadott új tanterv már nem tartalmazza a gyakorlati kiképzés rendjét, csupán utal arra, hogy azt majd külön útmutató szabályozza. Ez azonban csak 1909-ben jelent meg. A gyakorlati kiképzésnek ezt az új rendjét a főiskola akkori pedagógia tanára, IMRE SÁNDOR dolgozta ki. IMRE SÁNDOR főiskolai munkásságával külön tanulmányban szándékozom foglalkozni. Itt tevékenységének csak a gyakorlati kiképzésre vonatkozó részét kívánom ismertetni és értékelni. IMRE SÁNDORT elsősorban mint elméleti pedagógust szokták értékelni. Gyakorlati pedagógiai tevékenységéről még kevesen szóltak. Mint látni fogjuk, a gyakorlati kiképzést alaposan megreformálta, annak egyes elemeit pedagógiai szempontból jobban megvilágította, s ezzel a gyakorlati kiképzéssel szemben támasztott követelményeket magasabb színvonalra emelte. Ha átolvassuk a gyakorlati kiképzés továbbfejlesztésére vonatkozó javaslatait, melyeket 1910—1919 között dolgozott ki, nem nehéz bennük felismernünk jelenlegi gyakorlati kiképzésünk egyes elemeit. Megállapíthatjuk, hogy IMRE SÁNDOR a mai színvonalnak is megfelelő gyakorlati kiképzési rendszert dolgozott ki, illetve, hogy jelenlegi gyakorlati kiképzési rendszerünk az IMRE SÁNDOR által megkezdett úton fejlődött tovább.

IMRE SÁNDOR mint a pedagógia tanára — GYERTYÁNYFY ISTVÁNHOZ és KISS ÁRONHOZ hasonlóan — nagy gondot fordított a gyakorlati képzésre. Úgy gondolom, a gyakorlati kiképzés eredményességéhez az is hozzájárult, hogy annak elvi kimunkálása, irányítása a pedagógia tanárának kezében volt. A pedagógiát előadó tanárok ezen túlmenően — mint a gyakorlati tanításokat követő bírálati órák elnökei — fontos szerepet töltöttek be a tanítások elemzésében, bírálatában is. Kapcsolatuk a gyakorlati főiskola szaktanáraival rendkívül szoros volt.

IMRE SÁNDOR tudatosan törekedett arra, hogy a gyakorlati kiképzésnek fentebb említett sajátosságai még jobban érvényre jussanak. Amikor IMRE SÁNDOR a főiskolán a pedagógia tanára lesz, már nem kell foglalkoznia az egyes szaktárgyak módszertanának oktatásával. KISS ÁRON javaslatára ugyanis a tanári kar 1890-ben megtartott értekezletén azt határozta el, hogy a módszertant a főiskola egyes szaktanárai tanítsák szaktárgyaikkal kapcsolatban. Így a pedagógia tanára nagyobb mértékben lesz képes lélektan tanítani, illetve a gyakorlati kiképzést intenzívebben irányítani, ellenőrizni.

IMRE SÁNDOR 1909-ben kidolgozott szabályzata a gyakorlati kiképzésre mind ezeket a törekvéseket jól tükrözi. A 8 oldalas szabályzat alapvető törekvése az, hogy a gyakorlati kiképzés eddig kialakult menetébe olyan új mozzanatokat iktasson be, amelyek eredményesebbé teszik a jelöltek tanításait, a tanítási gyakorlatok hatékonyabban fejlesszék a hallgatók személyiségét. Ebből a szempontból elemzi IMRE SÁNDOR a gyakorlati kiképzés már eddig meglevő, hagyományos eljárásait, s ezeket alapos pedagógiai vizsgálatnak veti alá.

Vegyük alaposabban is szemügyre a gyakorlati kiképzésnek ezt az 1909-ben bevezetett szabályzatát. A szabályzat általános résszel kezdődik, majd külön elemzi a II. és a III. éves hallgatók kiképzésének követelményeit. Az általános részben IMRE SÁNDOR megállapítja, hogy a gyakorlati kiképzés a II. és III. évben a szaktanulmányok végzése közben történik. Ez az álláspont IMRE SÁNDOR későbbi — 1919-ben kidolgozott — felfogása szempontjából jelentős. 1919-ben ugyanis az a nézete, hogy a gyakorlati kiképzést el kell választani a szaktudományi képzéstől. Ezt azzal indo-

kolja, hogy a tanításra irányuló, meg a tudományos érdeklődés egymással ellentétes természetű, a hallgató érdeklődését megosztja, s így a gyakorlati kiképzés fogyatékossá teszi a szaktudományi képzést. Ezért javasolja, hogy a szakképzés és a gyakorlati képzés egymással ezután is szoros kapcsolatban maradjon, azonban hogy a tanárképzésnek ez a két területe egymást ne akadályozza, a gyakorlati kiképzés a szakképzés befejezése után következze. Ez a javaslat azért is érdekes, mivel IMRE SÁNDOR 1910-től készített tervezetei, észrevételei az 1909-ben kidolgozott szabályzat alapján állnak.

Visszatérve az 1909-es szabályzathoz, Imre Sándor ebben leszögezi azt, hogy a gyakorlati kiképzés a pedagógiai tanulmányokkal kapcsolatban történik, s ezért vezetője a pedagógia tanára, közvetlen intézői pedig a gyakorlóiskola tanárai.

Ezen általános elvi megállapítások után IMRE SÁNDOR külön-külön is részletezi a gyakorlati kiképzés feladatait az egyes évfolyamokon. A gyakorlati kiképzésre fordítandó órák számát az 1901-es tanterv alapján a II. éven 2 órában, a III. éven pedig 4 órában jelöli meg.

A II. éven folyó gyakorlati kiképzés elé kettős célt tűzött ki IMRE SÁNDOR: 1. a gyakorlóiskola tanárainak megfigyelése útján tapasztalatszerzés, 2. a próbatanításon a tanári rátermettség kimutatása. E kettős cél elérése érdekében a szabályzat előírja, hogy a II. éves hallgató minél többször hospitáljon a gyakorlóiskolában. Ennek számát azonban a főiskolai órák miatt nem lehet előírni. A szabályzat a II. éven minden hallgató számára csak egy próbatanítást írt elő az egész év folyamán, megkívánta azonban az összes bírálati órán való részvételt.

Nagyon részletesen munkálta ki IMRE SÁNDOR a próbatanítások előkészítésének rendjét, a hallgatók beosztását a tanításokra. A korábbi útmutatókkal szemben az 1909-es szabályzat csökkenti a gyakorlóiskola tanárainak felkészítő tevékenységét a II. éves hallgatóknál, ugyanakkor azonban növeli a hallgatók önállóságát. A korábbi útmutatóhoz hasonlóan IMRE SÁNDOR is előírja azt, hogy a hallgató tanítása előtt 2—3 órán keresztül figyelje meg az adott tárgy tanítását, s így tisztán látja saját, egy órai feladatát. A szabályzat hangsúlyozza, hogy a jelölt feladata nemcsak a megtanulni való új anyag nyújtása, hanem egy egész óra vezetése, s abban minden tanári munkát a jelöltnek kell elvégezni, kezdve a tanulók számba vételén, folytatva a megelőző óra anyagának az újjal való összekapcsolásáig. Külön kiemeli a szabályzat, hogy a többi jelenlevő csak hallgató, vagyis nem avatkozhat be a tanítás menetébe.

A szabályzatnak ez az elvi állásfoglalása nagyon lényeges a több évtizedes korábbi felfogással szemben.

Mint láttuk korábban, egy óra alatt két jelölt tanított, s az órának csak egyik feladatát — az új ismeret nyújtását — kellett elvégezniük. Az új szervezeti szabályzat nagyobb követelményt támaszt a jelölttel szemben. Ennek megfelelően pontosan rögzíti az óra felépítésének menetét is. A jelölt tervezetét a gyakorlóiskola tanára, a főiskola szaktanára és a pedagógia tanára bírálta el a tanítás előtt. A tanításon és bírálatán a pedagógia tanárának elnökletével ugyanezek vannak jelen és valamennyi — tehát nemcsak az adott szakos-hallgató. A bírálat menete is részletes kidolgozást nyer. Először a jelölt írásban rögzített önbírálata, majd a kijelölt bíráló írásos véleménye volt, ezt követte a hallgatók megjegyzése, a tanítójelölt válasza, a gyakorlóiskola tanárának, a főiskolai szaktanárnak, majd az elnöknek a véleménye. A látott órát mindegyik más-más szempontból bírálta meg. A kijelölt bírálónak a következőkről kellett véleményt mondani: a jelölt magatartásáról, a tárgy feldolgozásáról, más tárgyakkal való kapcsolat megvalósításáról, a tanulókkal való foglalkozás módjáról, a fegyelmezésről, az óra értékéről és a jelölt tanári egyéniségéről. Ha a jelölt elégtelen osztályzatot kapott, tanítását megismételte, s ha ez is elégtelen volt, évet ismétel.

A tanítás tervezetét, a bírálattal és a bírálatról készült jegyzőkönyvekkel együtt a pedagógiai szemináriumban helyezték el.

A III. éven folyó gyakorlati kiképzés elé IMRE SÁNDOR ismét kettős célt tűzött: 1. a tanítás gyakorlását, 2. az iskolai élet megismerését.

A hallgatókat csoportokra osztva egy-egy tanárhoz osztották be. A csoportokat félévben megcserélték a szaktanárok, hogy a jelöltek mindegyik tárgyukból taníthassanak, illetve, hogy így két gyakorlóiskolai tanár tudjon a jelöltről véleményt mondani. Lehetővé kellett tenni, hogy minden hallgató minden héten tanítson is, meg hospitáljon is. Ezért a III. évesek órarendjében egy délelőtt szabadon kellett hagyni 8—10-ig, illetve egy délelőtt 10—1-ig az órákat.

A gyakorlóiskolai tanár minden hallgatónak kijelölt egy nagyobb anyagegységet, amelyet kb. 1 hét alatt kellett megtanítani, s melynek egy részét a jelölt tanította. A jelölt kidolgozta az egy heti órák menetét, ezt a szakvezető tanár megbírálta, és a jelölttel részletesen megbeszélte, s egyúttal kijelölte a jelölt által tanítandó egy vagy több órai részt. A jelölt azután ezeknek a tanítási óráknak a tervezetét készítette el, s mutatta be a tanárnak. Lehetőleg a jelöltnek egy-egy tárgyból 2—3 egymást követő órán kellett tanítani. A tanítási óra megtartását annak vitája, bírálata követte.

A szabályzat félvévenként egy módszeres értekezlet tartását is előírta, ahol a félévi tapasztalatok, a kiemelkedőbb mozzanatok közös megvitatása történt a főiskola igazgatója, a pedagógia tanára, a gyakorlóiskola tanárai és valamennyi hallgató jelenlétében.

Láthatjuk, hogy az IMRE SÁNDOR által kidolgozott szabályzat két fő pedagógiai elvre építi fel a gyakorlati képzés folyamatát. Az egyik elv az, hogy a jelölt egy oktatási folyamat szűkebb értelmezésében, egy téma feldolgozásában vegyen részt, és ne egy elszigetelt óra egyes feladatainak megoldásában. Az oktatási folyamatban való gondolkodás a szocialista didaktika követelménye, és ennek igyekszünk eleget tenni jelenlegi gyakorlati kiképzési rendszerünkkel is. IMRE SÁNDOR törekvését ezért lehet mai szemmel is korszerűnek mondani.

A másik elv, amelyet IMRE SÁNDOR érvényesíteni szándékozott, a jelöltek önállóságának fokozottabb igénybevétele a tanítási órákra való felkészülésben, azok bírálatában, s egyúttal a tanítási óra egymással kapcsolódó, összetett feladatainak megoldásában.

Mind a két elv s az ezeken nyugvó gyakorlati kiképzés részfeladatainak pedagógiai kidolgozása és indokolása hozzájárult ahhoz, hogy a jelöltek tanítási képességei fokozottabb mértékben bontakozzanak ki.

IMRE SÁNDOR a fentebb ismertetett szabályzat kidolgozása és bevezetése után nagyon gondosan törekedett arra, hogy azok a gyakorlatban meg is valósuljanak. E szándékával magyarázható az, hogy 1910 és 1914 között kétszer is javaslatot fordult a főiskola igazgatójához, illetve a minisztériumhoz a gyakorlati kiképzés szabályzatának hatékonyabb alkalmazása és ennek megfelelően egyes követelmények módosítása érdekében. Felterjesztésének eredményeképpen hajt végre a minisztérium 1914-ben bizonyos fokú módosítást az 1909-es szabályzaton.

IMRE SÁNDOR 1910-ben megjelent tanulmányában a gyakorlati kiképzés előkészítését már az I. évfolyamon meg kívánja kezdeni. Ezeket írja: „A gyakorló iskolába való bejárás, már az I. évtől kezdve szükséges, de akkor még nem szabad egyébből állnia, mint a rendes tanárok munkájának szemléléséből, hogy a II. éven tapasztalataikat a próbatanításon, s a III. éven a gyakorlás közben érvényesíthessék.” [14]

IMRE SÁNDOR helyesen ismeri fel az I. évre beiktatandó hospitálások feladatát. Ebből a szempontból a korábbi évek gyakorlatát kívánja feleleveníteni, azonban sem az 1923-as, sem az 1928-as gyakorlati kiképzési szabályzat nem oktatott be ilyen

célzatú hospitálást az I. évfolyamon; csak az 1914-es módosítás teszi ezt lehetővé 1923-ig.

IMRE SÁNDOR már 1910. júliusában felterjesztéssel fordul a főiskola igazgatójához. Felterjesztésében észrevételeket tesz a gyakorlati kiképzés néhány kérdésében. Hangsúlyozza, hogy javaslatai két éves tapasztalataira épülnek, és nem is akar új kiképzési formát, csupán az 1909-es szabályzat hatékonyabbá tételét. Ekkor még csak a III. éven folyó gyakorlati kiképzésre vonatkozóan tesz megjegyzéseket.

Mindenekelőtt a gyakorlóiskolákról mondja el véleményét. Kifogásolja, hogy a gyakorlóiskola nem szolgál minden tekintetben példaképül. Sem a felszerelését, sem fegyelmi állapotát, sem a tanárok és tanulók viszonyát nem tartja megfelelőnek. Márpedig a gyakorlóiskola nemcsak a tanítás munkájában, hanem ezeken a területeken is példát kell, hogy mutasson. Így folytatja: „Most nem igen látnak jelöltjeink példát arra, hogyan kell bánni a tanulókkal az órákon kívül, hogyan kell a nevelés munkáját aprólékos rendtartási esetekben is határozott elvek szerint folytatni, vagyis nem látnak példát arra, milyen az egészséges érintkezés a tanító és tanuló között. Ebből ered azután, hogy benn az órákon sem ügyelnek egyébre, csak a tanításra, sem a rend, sem a magatartás, illendőség iránt nem látszik valami ébernek az érzékük.” [15]

Hiányolja, hogy a jelöltek nem nyernek kiképzést az osztályfőnöki munkában, nem vesznek részt tanári gyűléseken és a tanulók osztályozásában, elbírálásában.

Komoly hibaként rója fel, hogy a gyakorlatban nem tesznek eleget a szabályzat azon követelményének, hogy a jelöltek vegyenek részt minél többször a gyakorlóiskolai tanár tanításán, s így megfelelő tanítási példa álljon rendelkezésükre. A III. évesek úgy kezdik meg tanításaikat, hogy nem láttak egy órát sem a tanártól.

Különös nyomatékkal húzza alá azt a kívánságát, hogy a jelöltek ne egy órai anyagra, hanem nagyobb didaktikai egységre készüljenek elő, és pontosan történjék meg a tervezett eljárás megbeszélése, s a jelölt tanításának a rendes tanítás folyamatába való beillesztése. Tapasztalta, hogy a legtöbb jelölt csupán egyetlen óra anyagát dolgozta ki, és a tanítását megelőző órán nem hospitált.

Észrevételezi, hogy a jelöltek szaktudományi ismeretei nincsenek összhangban a gyakorlóiskolában használt tankönyvek megállapításaival. Javasolja, hogy a jövőben csak azokat a tankönyveket lehessen használni a gyakorlóiskolában, melyeket a főiskolai szaktanárok jóváhagytak. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg, hogy nagyon fontos lenne a főiskolai tanárok és a gyakorlóiskola tanárai közötti folytonos kapcsolat.

A gyakorlati kiképzés javítása érdekében a következőket javasolja: 1. egy tanárhoz kevesebb jelöltet osszanak be, s így több idő jusson a jelöltekkel való foglalkozásra, 2. a gyakorlóiskola tanárai állandóan tájékozódjanak szaktárgyaik tudományos eredményeiben és tanításuk módszerében, 3. legyen idejük tanítási tapasztalataik irodalmi feldolgozására és közlésére, 4. a jelöltek ne csak egy-egy szaktanár tanítását lássák, hanem többét is, 5. a jelölteket be kell vonni az osztályfőnöki teendők végzésébe, a tantszélteti értekezletekbe, az osztályozó gyűlések munkájába, esetleges kivonulások vezetésébe, ünnepélyek rendezésébe, 5. a gyakorlóiskola tanárai minél gyakrabban tanítsanak több órán egymás után is a jelöltek előtt, s tanításuk után tegyék lehetővé, hogy a jelöltek megkérdezhessék: mit, miért csináltak az órán. 6. A gyakorlóiskola tanárai négy évenként vizsgálják át az új tankönyveket, s vessék össze az eddig használtakkal. Ugyancsak négy évenként dolgozzák át tanmeneteiket, s bocsássák azt a jelöltek rendelkezésére. 7. A pedagógia tanára a gyakorlóiskolában bármikor megjelenhessen, s ugyanakkor a gyakorlóiskolai tanároknak bármikor legyen joguk a pedagógiai elméleti órák látogatására. 8. A gyakorlóiskola

tanárai kéthetenként tegyenek jelentést a gyakorlati tanítások menetéről a pedagógia tanárának.

IMRE SÁNDOR fentebb ismertetett felterjesztésére 1910-ben nem történik intézkedés. Ezért 1912-ig több alkalommal is vissza-visszatér ezekre évi jelentéseiben. Ezek hatására 1912-ben a minisztérium felszólítja IMRE SÁNDORT, hogy terjessze fel 1910-ben kidolgozott javaslatait. IMRE SÁNDOR arra való hivatkozással, hogy 1910-es javaslatai még csak kevés tapasztalatára épülhettek, s az elmúlt évek alatt módja volt jobban megismerni a gyakorlóiskola munkáját, a gyakorlati kiképzés helyzetét, ezért 1912 decemberében új javaslatot dolgoz ki.

Ebben a felterjesztésében IMRE SÁNDOR lényeges, új változtatásokat javasol, ugyanakkor megismétli 1910-es észrevételeit is.

1912-es tervezetének főbb javaslatai a következők:

1. kéri annak elrendezését, hogy kísérletképpen az I. éves hallgatók heti egy órában hospitáljanak a gyakorló iskolában, szaktárgyaik óráin;

2. a II. éven előírt, hallgatónként évi 1 óra próbatanítás helyett azt kérte, hogy pedagógiai elméleti szemináriumokat tarthasson. Ezt a változtatást azzal indokolta, hogy ez az egy próbatanítás nem alkalmas a tanítási gyakorlat megszerzésére. A szemináriumokat viszont jól fel tudná használni didaktikai és módszertani elvek fejtegetésére, tanmenetek és tervezetek kidolgozására, megbírálására;

3. a III. éven azt javasolja, hogy az 1909-es szabályzatban előírt heti 4 órás gyakorlóiskolában való megjelenés mellett — ez jelöltenként egy félévben 5—6 tanítást jelentett — a hallgatók évenként 2, nem egymásután következő hetet töltsenek a gyakorlóiskolában. Az első héten az egyik szaktanár mellett a jelöltek hospitáljanak szaktárgyuk óráin minden osztályban, ezenkívül vegyenek részt az illető szaktanárral a szülőkkel, a tanulókkal való beszélgetésekben, vagyis éljék át annak egy heti munkáját. A második héten a jelöltek legyenek jelen egy osztály valamennyi óráján, hogy így lássák egy osztály egész heti munkáját. Így láthatják azt is, hogy milyen különbségek vannak az egyes tanárok között.

A két hét alatt a hallgatók felmentést nyernek a főiskolai órák látogatása alól.

E javaslatokon kívül IMRE SÁNDOR megismétli észrevételeit, a gyakorlóiskola rendjével, fegyelmi állapotával kapcsolatban. Kifogásolja, hogy a főiskola igazgatója egyben a gyakorlóiskola igazgatója is.

Kéri a képesítő vizsgálaton történő próbatanítás eltörlését.

IMRE SÁNDOR felterjesztését megvitatták a gyakorlóiskola tanárai is. Írásbeli véleményük bekérése után bizottság foglalt állást a javaslatokkal kapcsolatban. Mind a gyakorlóiskola tanárai, mind a bizottság IMRE SÁNDOR javaslatai ellen foglalt állást. IMRE a bizottság döntése előtt kénytelen a gyakorlóiskolával kapcsolatos észrevételeit megmagyarázni, mivel a gyakorló iskola azokat sértőnek találta.

A bizottság nem kíván az 1909-es szabályzatban változtatni, mivel az IMRE által javasolt részletmódosítások a gyakorlati képzés intenzitását a jelenleginél számottevőbb módon nem képesek fokozni. A gyakorlati kiképzésnek különben sem az a célja, hogy a jelölteket mint rutinos tanítókat bocsássa ki. IMRE egyes javaslataira a bizottság állásfoglalása a következő:

1. az I. évesek passzív hospitálásától nem várható jelentős eredmény,

2. a II. évesek próbatanításai jól megfelelnek céljuknak.

Nem ezek helyett, hanem ezek mellett lenne eredményes az IMRE által javasolt szeminárium foglalkozás,

3. a bizottság véleménye szerint a III. évesek kétheti folyamatos hospitálása kismértékben hozzájárulhat a gyakorlati kiképzés intenzívebbé tevéséhez. A képzés négy évre való emelése azonban ezt a változtatást feleslegessé teszi.

A minisztérium a bizottság állásfoglalásának ellenére 1914. januárjában elrendeli, hogy 1. a hallgatók az I. éven hospitálásokat végezzenek; 2. a gyakorlóiskolai tanmenetek a főiskolai szaktanárok és a pedagógia tanárának közreműködésével négyévenként átdolgozandók; 3. a pedagógia tanára a gyakorlóiskola tanítási óráin bármikor megjelenhet.

IMRE SÁNDOR többi javaslatát a minisztérium sem fogadta el. Pedig a III. éven történő I—I hetes összefüggő hospitálás jelentős előrelépés lett volna a gyakorlati kiképzésben.

IMRE SÁNDOR 1915-ben készült jelentésében szorgalmazza, hogy az általa „fogyatékosnak” mondott gyakorlóiskolán kívül a hallgatók más iskolákat is látogassanak, hogy így az iskolai munkát igazi mivoltában is megismerjék. Ez szükséges lenne a tanítási módszer, a felszerelés, az iskolaépület, a területi élet megismerése céljából. IMRE SÁNDORNak ezek a javaslatai sem mentek azonban át a gyakorlatba.

Már az előbbieken említettem IMRE SÁNDOR 1919-ben tett módosító javaslatát a gyakorlati kiképzéssel kapcsolatban. Ettől kezdve 1923-ig nem történik változás ezen a téren. A gyakorlati kiképzés új szervezeti rendjét 1923-ban vezetik be. Ezt a gyakorlóiskola igazgatója, LUX GYULA dolgozta ki, mivel IMRE SÁNDOR 1919-ben államtitkári kinevezést nyert.

A gyakorlati kiképzés módosítására azért került sor, mivel az 1920/21. tanévtől kezdve az eddigi két szakcsoportos kiképzést (nyelv és történettudományi, illetve mennyiségtan — természettudományi szakcsoport) három szakcsoportos képzésre módosítják (magyar nyelv és irodalom és a történelmi szakcsoport; földrajz — természetrajz — vegytani szakcsoport; illetve mennyiségtan — természettan — vegytani szakcsoport.) A tárgyaknak ilyen differenciálása lehetővé tette a gyakorlati kiképzés módosítását is.

Az 1923-ban kiadott szabályzat nem sokban tér el az 1909-es, illetve az ezt módosító 1914-es szabályzattól. Ennek oka az volt, hogy a tanterv anyagában, óraszámában a három szakcsoportra való osztás nem hozott jelentősebb változást.

Az 1923-as szabályzat főbb intézkedései a következők voltak:

Megszünteti az I. évfolyamon az IMRE SÁNDOR által javasolt hospitálásokat. Ugyancsak eltörli a II. évben az 1909-ben beiktatott évi I próbatanítást, melynek megszüntetését IMRE SÁNDOR 1912-ben javasolta. Ennek következtében a gyakorlati kiképzés a II. éven végzett heti 1 órás hospitálásból és heti 1 órás módszertani szemináriumból, a III. évben pedig heti 4 órás gyakorlati tanításból és 1 órás módszertani előkészületből állott.

A módszertani szemináriumot a gyakorlóiskola tanárai vezették.

A szabályzat előírja, hogy a főiskola tanárainak részvétele a gyakorlati tanításokon kívánatos. Szaktárgyuk előadása során kötelesek voltak rámutatni arra, hogy mi és mennyi az az anyag, ami a polgári iskolák számára ki volt szabva.

A szabályzat részletesen ismerteti a gyakorlati kiképzés feladatait az egyes évfolyamokon.

A II. éves hallgatók heti 1 órában szaktárgyuk tanítási óráin hospitáltak. Az előre megkapott szempontok szerint figyelték a tanítást, jegyzeteket készítettek, és ennek alapján felépítették a tanítási óra vázlatát. A tanítási óra után a gyakorlóiskola tanára rávezette a hallgatók figyelmét a tanítás egyes mozzanataira, a tanítási terv és a kivitelt között esetleg mutatkozó eltérésekre, azokra az okokra, melyek a terv megváltoztatását előidéztek, a tanítás módszerének elveire és gyakorlatára. A tanév alatt a jelölteknek a szakcsoportjukhoz tartozó valamennyi tantárgy tanításán részt kellett venni minden osztályban. Így több tanár óráján hospitálva az iskola munkáját több oldalról figyelhették meg, s több tanár egyéniségét ismerhették meg.

Az 1923-as szabályzat tehát az eddigiekkel szemben pontosabban dolgozza ki a hospitálás módszerét, követelményeit. Ezzel a gyakorlati kiképzésnek ez az előkészítő része is szervesebb kapcsolatba került a tanítással, s didaktikai értékei jobban előtérbe kerültek, alaposabb kihasználást nyertek.

A gyakorlati kiképzés II. évre beiktatott másik összetevője, a módszertani szeminárium, egészen új eleme a képzés folyamatának. Ennek beiktatását IMRE SÁNDOR már 1912-es javaslatában kérte, akkor azonban nem engedélyezték. IMRE SÁNDOR azonban a neveléstan egyik óráját ilyen feladat megoldására használta fel. Az 1923-as szabályzat a módszertani szeminárium vezetését a gyakorlóiskola tanáira bízta. E tárgy keretében előadták szaktárgyuk tanítási módszerét, ismertették a fontosabb módszertani elméleteket és a módszertani irodalmat. Bevezették a hallgatókat a vezérkönyvek használatába, megismertették velük a hazai és külföldi tankönyveket. Alapos elemzés alá vették a polgári iskola tantervét és utasításait, s ezek ismeretében tanmenetek készítésével bízták meg a hallgatókat. Fontosabb módszertani kérdésekről vitaórákat rendeztek, amelyekre a hallgatók alaposan felkészültek.

Mindezeket a feladatokat valamennyi tantárggyal kapcsolatban egészen részletesen is kidolgozták. Néhány problémát emelnék csak ki az egyes tantárgyakon belül: magyar nyelv: az erkölcsi tartalmú és ismeretterjesztő olvasmányok tanításának menete; történelemből: a szülőföld, vagy a tanítás helyének története, ennek felhasználása a történelem anyagának tárgyalásánál; természetrajzból: hogyan vonhatjuk be tanítványainkat a természetrajz tanításába; földrajzból: a kézi- és falitérkép használatának módja; számtanból: a tanulók tevékenysége a számtanórán; fizikából: a tanulók tapasztalatainak felhasználása a fizika tanításában.

A módszertani szeminárium keretében a II. év második félévében a gyakorlóiskola igazgatója bevezette a hallgatókat az iskolai igazgatás és adminisztráció ismeretébe, megismertette velük a polgári iskolára vonatkozó törvényeket, fontosabb rendeleteket, a rendtartást és az iskolában használt nyomtatványokat. A III. éven a jelöltek számára – hasonlóan az 1909-es szabályzathoz – heti 4 óra állt rendelkezésre a tanítás gyakorlására. Ez nem azt jelenti, hogy minden hallgató 4 órát tanított hetenként. A tanítási csoportok létszámától függően tanított egy-egy hallgató bizonyos számú órát. Akárcsak a II. éves hospitálás esetében, itt is részletesen kidolgozták a tanítások előkészítésének, levezetésének és bírálatának szempontjait, követelményeit. E négy órán kívül heti 1 órát fordítottak az előkészítésre és 1 órát a bírálatra.

A tanításra a jelöltet a gyakorlóiskola igazgatója jelölte ki. A tanítandó anyagot a gyakorlóiskolai tanár adta meg. Ezt az egy szakcsoporthoz tartozó jelöltek és a gyakorlóiskolai tanár jelenlétében megbeszélték. A gyakorlóiskolai tanár ismertette azt a nagyobb didaktikai egységet, melynek egy részletét a jelölt tanítani fogja. Megjelölte az elérendő didaktikai célt, megadta a szükséges módszertani utasításokat, közösen megbeszélték a felhasználandó szemléltetési eszközöket. Ezek megbeszélése után kellett a jelöltnek elkészíteni a tanítási tervezetet. A gyakorlóiskolai tanár feladata volt annak biztosítása, hogy a jelöltek ne csak egy órai anyagra, hanem mindig nagyobb didaktikai egységre készüljenek elő. Ugyancsak ő gondoskodott arról, hogy a jelölt hospitáljon a tanítási óráját megelőző órán, hogy így tanításával az iskola munkájába szervesen beilleszkedhessen.

A tanítási tervezetet, a felhasználásra kerülő segédeszközöket, szemléltető eszközöket a gyakorlóiskolai tanár, valamint a pedagógia tanára nézte át, és közölte megjegyzéseit a jelölttel.

A szabályzat részletesen kidolgozta a tanítási óra bírálatának szempontjait. A bírálat menete a már eddig kialakult rendnek megfelelően történt.

Az 1923-as szabályzat ismertetéséből látható, hogy igyekszik eleget tenni IMRE

SÁNDOR javaslatának arra a törekvése, hogy a jelölteket egy oktatási folyamat — egy téma — egészének áttekintésére nevelje, s az egyes tanítási órákat abban helyezze el. Így kialakítva az egymáshoz kapcsolódó órákban való gondolkodás képességét. A szabályzat azonban nem halad ezen az úton elég határozottan, kisebb követelményekkel is megelégszik. Új vonása az 1923-as szabályzatnak, hogy a tanítandó anyagot, annak tanítási módját a csoportba tartozó hallgatók közösen megbeszélték, és a tanítást végző jelölt csak a megbeszélés után kezdett hozzá a tanítási tervezet elkészítéséhez. E közös megbeszélések nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a tanítandó anyagban rejlő lehetőséget az elérendő didaktikai cél érdekében minél sokoldalúbban és tudatosabban tárják fel. Ugyanakkor ezek a közös megbeszélések alkalmasak voltak arra is, hogy így mindegyik hallgató minden tananyagrészlet módszertani kidolgozásában, megvitatásában részt vegyen. A tanév végére tehát az egész évi tananyag feldolgozását, tanítását figyelemmel kísérhette, és saját tanítását ebbe a folyamatba helyezhette el.

Az eddigi szabályzatokkal szemben új vonása az 1923-as utasításnak az is, hogy előírja: abból a célból, hogy a jelöltek minél több tanár tanítását megfigyelhessék, a gyakorlóiskolai tanár vezetésével el kell menniük más polgári iskolában tartott bemutató tanításokra és az ezeket követő megbeszélésekre is. Ezzel lényegében a 1879-es szabályzatnak azon szemléletén léptek túl, amely a gyakorlóiskolának mintajellegét hangsúlyozta. Így kibővíthetett a jelöltek tapasztalati köre és betekintést nyerhettek más iskolák tanítási színvonalába, gyakorlatába.

A tanítási gyakorlatok mellett a III. éven szerepelt a módszertani értekezleteken való részvétel is. Ezek havonta voltak és a gyakorlóiskolai tanárok felváltva tartottak különböző módszertani kérdésekről előadásokat. Az értekezleteken a főiskola igazgatója elnökölt, s részt vett rajtuk a pedagógia tanára, a gyakorlóiskola tanárai és az összes III. éves hallgatók. Az értekezleten kialakult vita után határozatokat is hoztak, melyeket az oktatómunka további menetében használtak fel.

A tanításon, a módszeres értekezleteken kívül a gyakorlati kiképzés keretében a III. éves hallgatók részt vettek a gyakorlóiskola egyéb feladataiban is. Így pl.: az iskolai ünnepélyek rendezésében, a tanulmányi kirándulások szervezésében, az önképzőkörök, a sportkör munkájában. E tekintetben az 1923-as szabályzat IMRE SÁNDORNak azt az elgondolását valósítja meg, hogy a jövőendő tanárok vegyenek részt az órán kívüli oktató-nevelő tevékenységben is.

Az 1923-as szabályzat alapján folyó gyakorlati kiképzés ellen legfőbb kifogásként azt hangoztatták, hogy a III. éves hallgatók csak kevés időt tölthettek a gyakorlóiskolában, csak egyes órákra jártak el, és egy-egy jelölt félévénként átlag 4—5 órát taníthatott. Így gyakorolták ugyan a tanítást, de nem kielégítő módon és nem volt módjuk arra, hogy egy összefüggő metodikai egységet több óra keretében dolgozzanak fel.

E hiányosságokat látva a gyakorlóiskola tanárai arra törekedtek, hogy a képzési időt 4 évre emeljék fel. E törekvésük összefüggött a főiskola egész képzési rendszerét átalakító elképzelésekkel, melyek különösen 1927-től váltak egyre erőteljesebbé. Ezzel magyarázható az, hogy SZENES ADOLF 1927-ben — még mielőtt a főiskolának 4 évre való felemelése és Szegedre helyezése megtörtént volna — kidolgozta a négyéves képzési időszakra tervezett gyakorlati kiképzési szabályzatot. E tervezetet itt nem ismertetem, mivel gyakorlati bevezetésére nem került sor.

Amikor a tanárképző és tanárnőképző főiskolát 1928-ban egyesítették, Szegedre helyezték, és az egyetemmel kapcsolatba hozták, szükségessé vált a képzési idő 4 évre való felemelése is. Ennek megfelelően új gyakorlati kiképzési utasításra is szükség lett. A Szegeden újjászervezett gyakorlóiskola 1929-ben új épületben, új tanári

karral kezdte meg munkáját. SZENES ADOLF, — aki Budapesten is a gyakorlóiskola igazgatója volt — nagy lendülettel és komoly szakértelemmel kezdett Szegeden munkához. Irányítása alatt a gyakorlóiskola országosan elismert iskolává fejlődött. A gyakorlóiskola országosan elismert iskolává fejlődött. A gyakorlóiskola történetét SIMON GYULA dolgozta fel. Jelen tanulmányomban csupán a gyakorlati kiképzéssel kapcsolatos kérdésekre térek ki.

A Szegedre helyezett tanárképző főiskola működését az 1935-ben jóváhagyott szervezeti szabályzat irányította. Ebben külön fejezet tárgyalta a gyakorlóiskola működését és kapcsolatát a főiskolához. Az egyik pontja megállapítja: „A gyakorlóiskola, mint a tanárképző főiskola egyik alkotórésze, mint a polgári iskola.” [16] A gyakorlati kiképzésre vonatkozóan a szervezeti szabályzat megállapítja: „Az egyes jelöltek gyakorlati tanításainak rendjét a gyakorlóiskola igazgatójával egyetértésben a tanárképző főiskola pedagógus tanára állapítja meg, foganatos végrehajtásáról pedig a gyakorlóiskola igazgatója gondoskodik. A hallgatók gyakorlati tanításainak előkészítésében, megtartásában és megbírálásában, a főiskola pedagógus tanárának vezetése alatt a gyakorlóiskola illetékes tanárai, továbbá a tanárképző é-dekelt szaktanárai együttesen vesznek rész.” [17]

A szervezeti szabályzat tehát továbbra is megtartja, sőt szorosabbá fűzi a főiskola és a gyakorlóiskola között meglevő kapcsolatokat.

SZENES ADOLF nagyon gondosan dolgozza ki a gyakorlati kiképzés új rendszerét. A gyakorlati képzés szervesen illeszkedett bele a gyakorlóiskola életébe. SZENES ADOLF a gyakorlati kiképzés rendjének, kereteinek kimunkálása mellett tudatosan törekedett arra, hogy ezek a keretek tartalmilag is hozzájáruljanak a tanárképzés magasabb színvonalához. A gyakorlóiskola és a gyakorlati kiképzés feladatait így jelöli meg: „olyan otthonná szeretném ezt az iskolát fejleszteni, ahová a főiskoláról kikerült kartások ismét és ismét visszatérnek, és ahol mindannyiszor valami praktikus láthatnak és tanulhatnak. Érdeklődést kell keltenünk a tanítás gyakorlati problémái iránt, mert nálunk, sajnos, még mindig nagyon elterjedt az a vélemény, hogy a tanításhoz elég a tanítandó anyag ismerete, az ismeretközléshez nem kellenek külön törvények.” [18]

A tanítási gyakorlatok rendje e szemléletmódnak megfelelően nyert kimunkálást.

A 4 éves képzésre való áttéréssel lehetővé vált a gyakorlati kiképzés idejének meghosszabbítása is.

A gyakorlati kiképzés a II. éven heti 1 órás hospitálással kezdődött. Arra törekedtek, hogy a hallgatók szakcsoportjuk tárgyainak tanítását minden osztályban megfigyelhessék. A hospitálások során a hallgatók jegyzeteket készítettek, és a jegyzetek alapján elkészítették a tanítások vázlatait.

Ez a szabályzat is beiktatta a módszertani szemináriumot. A gyakorlóiskola tanárai heti 1 órában megbeszélték a hallgatókkal a hospitálások alkalmával szerzett megfigyeléseket, és ismertették az illető tantárgy tantervi anyagát és a tantervi utasítást. E szemináriumokon néhány összefüggő didaktikai egységről tanmenetet készítettek, valamint egyes témákat módszertanilag feldolgoztak, s ennek alapján 1—2 óravázlatot részletesen felépítettek.

A III. éven 4 óra állt a gyakorlati kiképzés rendelkezésére. Ekkor kezdődött meg a jelöltek tanítása. A tanítási tételeket a hallgatók két héttel a tanítás előtt kapták meg, és a tanítást megelőzően 1—2 órában hospitáltak. A gyakorlóiskolai tanár irányítása után elkészítették a részletes óratervet és az óra vázlatát. A tanítást a hagyományos menetet követő bírálat tette teljessé.

A módszertani szemináriumon a szaktárgyak tanítási módszerét, a módszertani elméleteket és a módszertani irodalmat ismerték meg a hallgatók.

A IV. éven fő cél az iskolai élet megismerése volt. A gyakorlati kiképzésnek ezen az évfolyamon kidolgozott rendje lényegében IMRE SÁNDOR 1912-ben tett javaslatának megvalósítása.

A jelöltek ekkor egy-egy nagyobb — 2—3 órát kitevő — didaktikai egységet tanítottak. Az iskolai élet megismerése céljából a hallgatók félévenként egy-egy hetet töltöttek a gyakorlóiskolában. Ekkor a jelölt hospitálásokat végzett, és összefüggő didaktikai egységeket tanított.

Az első félévben a jelölt részt vett a gyakorlóiskolai tanár óráján, az iskolai felügyeletben, jelen volt a szülőkkel való megbeszéléseken, segített a dolgozatok előkészítésében és javításában, a szertár és könyvtár kezelésében, a tanár írásbeli teendőinek végzésében, ünnepélyek rendezésében. E munkák révén megismerte, hogy milyen legyen a tanár magatartása és bánásmódja az iskolában.

A második félévben a hallgató jelen volt egy héten keresztül valamelyik osztály minden óráján. Így alkalma volt megfigyelni egy osztály heti munkáját és azt, hogy az osztály milyen sok hatásnak van kitéve.

A hallgatók az 1—1 hetes időszakban felmentést kaptak a főiskolai és az egyetemi órák látogatása alól.

A IV. éven meglevő módszertani szemináriumokat, a gyakorlóiskola igazgatója tartotta. Ekkor ismerték meg az iskolai igazgatást és adminisztrációt, a polgári iskolára vonatkozó törvényeket, rendeleteket, a polgári iskola rendtartását.

A gyakorlati kiképzésnek fent ismertetett rendje változatlanul maradt érvényben 1928-tól — 1945-ig. Így több éves tapasztalat alapján lehetett a tanárképzésnek ezt a fontos részét vezetni.

Megállapíthatjuk, hogy az 1928-ban kiadott szabályzat lényegében összegezte az 1873-tól kiadott útmutatások legjobb elemeit. Különösen sokat vett át IMRE SÁNDOR 1910-es, 1912-es javaslataiból. A IV. éven előírt követelményrendszer szinte szóról-szóra átveszi IMRE SÁNDOR elképzelését.

A gyakorlati kiképzésnek ez a rendje jól bevált. Néhány módosító javaslat azonban ezekben az években is felmerült. 1936-ban összegyűjtötték a szegedi tanterület polgári iskolai tanárainak véleményét a főiskolán folyó tanárképzéssel kapcsolatban. [19] A legtöbben aláhúzták elméleti és gyakorlati kiképzésük harmóniáját. Kiemelték a gyakorlóiskola tanárainak példamutató tanítását, új módszereket kereső törekvését és tudományos munkásságát.

A gyakorlati kiképzés javítása érdekében említik meg pl. azt, hogy helyes lenne már az I. évfolyamon hospitálást beiktatni. Ekkor a hallgató, mint szemlélő és megfigyelő, értékes anyagot gyűjthetne arra az időre, amikor már maga is aktív tanítói munkát fog végezni. Ezt annál könnyebben megoldhatónak látták, mivel a hallgatók jelentős része akkor a tanítóképzőből ment a főiskolára. Volt olyan javaslat is, hogy a főiskolára csak tanítói oklevél alapjain vehessék fel a hallgatókat.

Kifogásolták, hogy bár a jelöltek tekintélyes óraszámot töltöttek a gyakorlóiskolában, mégis előfordult, hogy nem tudtak mindegyik osztályban és mindegyik tantárgyból tanítani.

Megjegyzik azt is, hogy a gyakorlóiskola élete nem egészen azonos az átlagos polgári iskola életével. A tanulók kis száma és a szelektálás miatt nem adja az átlagos iskola reális képét. Ezért javasolják, hogy a IV. éves hallgatók Szeged más polgári iskoláiban is töltsenek el egy-egy hetet, és figyeljék meg annak életét.

Olyan javaslat is elhangzott, hogy a szakvizsgák letétele után a tanárjelöltek egy évi tanítási gyakorlatra menjenek, és csak ezután tegyenek pedagógiai vizsgálatot.

Ezek a javaslatok nem kerültek a gyakorlati kiképzés folyamatába, jelzik azonban annak további tökéletesítési lehetőségét.

Áttekintve a főiskola első időszakában bevezetésre kerülő gyakorlati kiképzési szabályzatokat, illetve az e tárgyban készített javaslatokat, megállapíthatjuk, hogy a kiképzés állandóan szélesedett, bővült, s elmélyült, mivel az iskolai élet egyre nagyobb területét fogta át. Fokozódott a hallgatók önállósága, s az iskolai oktató-nevelőmunka területéből egyre nagyobb folyamatokat, összetettebb feladatokat tekintettek át, oldottak meg.

A fejlődés a felszabadulás után ebben a tekintetben mutat erőteljesebb előre-lépést.

JEGYZETEK

- [1] WESZELY ÖDÖN, A polgári iskolai tanárképzés. Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Köz-löny, 1927. 295.
- [2] JÓZSA ANTAL felszólalása a költségvetés tárgyalásakor. Polgári Iskolai Tanáregyesületi Köz-löny, 1921. 427.
- [3] GYERTYÁNYFFY ISTVÁN, A budapesti áll. elemi és polgári iskolai tanítóképzede múltja és jelene. Bp. 1882. 64.
- [4] Uo.
- [5] Uo. 277.
- [6] Uo. 281.
- [7] Uo. 75.
- [8] Uo. 76.
- [9] Az 1881. április 29-i gyűlés jegyzőkönyve.
- [10] Uo.
- [11] A VKM. 21.272. sz. rendelete. 1881. augusztus 26.
- [12] Uo.
- [13] GYERTYÁNYFFY ISTVÁN i. m. 288.
- [14] IMRE SÁNDOR, A polgári iskolai tanárjelöltek pedagógiai tanulmányai. Polgári Iskolai Köz-löny 1910. 209.
- [15] Az állami polgári iskolai tanárképzés szervezete. Szeged, 1935. 10.
- [16] Uo. 12.
- [17] Országos Polgári Iskolai Tanáregyesületi Köz-löny, 1929. 105.
- [18] BRODA BÉLA, A polgári iskolai tanárképzés mennyiben készít elő a nevelő munkára? Szeged, 1936.

РАЗВИТИЕ ПОСТАНОВКИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ СТУДЕНТОВ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ

(1873—1971)

Ш. Берецки

Автором рассматривается период с 1873 по 1947 г. г. Анализируются требования разных программ к педагогической практике студентов. Автор обращает внимание на принципы построения программ по педагогической практике, на компоненты, из которых складывается педагогическая практика: посещение уроков, подготовка к урокам, проведение и обсуждение уроков. Указывается место, отводимое педагогической практике в системе учебных программ. За исследованный период педагогическая практика стала более разнообразной, расширилась область школьной жизни, связанная с педагогической практикой. В то же время и практиканты получили возможность рассматривать школьную учебно-воспитательную работу как единый процесс. Этому содействовали устав и предложения разработанные проф. Шандо-ром Имре о повышении уровня педагогической практики студентов.

ENTWICKLUNG DER PRAKTISCHEN AUSBILDUNG AN DER
PAEDAGOGISCHEN HOCHSCHULE
(1873—1971)

Von *S. Bereczki*

Der Verfasser blickt die Entwicklung der Periode von 1873—1947 durch. Er analysiert die Erforderungen der Vorschriften von einzelnen Lehrplänen und von praktischer Ausbildung den praktischen Unterrichtsstunden gegenüber. Er untersucht die Prinzipien und die Praxis der einzelnen Bestandteile der Unterrichtsübungen: der Hospitationen, der Vorbereitung von Unterrichtsstunden, des Haltens und der Besprechung der Stunden, bzw. die Einordnung der Unterrichtsübungen ins System des ganzen Lehrplans. Nach der Untersuchung der einzelnen Lehrpläne und Vorschriften stellt er fest, dass sich die praktische Ausbildung in der untersuchten Periode ständig erweitert und ein immer grösseres Gebiet des Schullebens umfassen hat. Gleichzeitig damit war auch für die Lehrerkandidaten ein immer vollständigerer Prozess der Unterrichts- und Erziehungsarbeit zu überblicken. Diese Tendenzen wurden auch von dem durch Sándor Imre verfertigten Statut, bzw. von Sándor Imres Vorschlägen im Interesse der Vervollkommnung der praktischen Ausbildung befördert und verstärkt.

ELJÁRÁSMÓD AZ ÉBERSÉGI SZINT VIZSGÁLATÁRA ÁLTALÁNOS ISKOLAI TANULÓKNÁL

GERÉB GYÖRGY

Az elfáradás vizsgálata szükségképpen elvezet az ún. pseudoexhaustios jelenségek tanulmányozásához. Korábbi munkánkban kifejtettük ennek szükségszerűségét (GERÉB 1962), és megkíséreltük modellkísérletek kapcsán az elfáradás és a monotónia elkülönítését, illetőleg kapcsolatuk megvilágítását (GERÉB 1966, 1968, 1970). E problémakörben az éberségi szint alakulása jelentős szerepet játszik. Egy-egy impulzushatás időbeli eloszlása és ezeknek meghatározott helyzetben való felfogása a munkatevékenység jellemző sajátosságára vet fényt. Az iskolai munka hatékonysága, a tanulók aktivitása többek között az éberségi szint függvénye. Eljárásmodunk e kérdés megvilágításához kíván kísérleti adatokat szolgáltatni.

A megterhelés hatására nem egyértelműen romlik a teljesítmény, hanem — mint erre BRACKEN (1956) rámutatott — paradox módon időnként ellenkező irányú jelenséget figyelhetünk meg, amelynek kapcsán egy meghatározott teljesítménynívó növekszik. Ennek okait kutatva több szerző hangoztatta, hogy az impulzusok időbeli eloszlása hatékonyan befolyásolja az egyszerű cselekvés mennyiségi mutatóinak alakulását. A szalagmunka tempójának megváltozását is azért tartotta GRAF (1961) jelentősnek, mert kísérleti eredményei szerint a túlságosan lassú tempó növeli az egyhangúsággal járó monotóniát, s rontja a teljesítményt.

A vigilancia és a monotónia az információfelvevél, az ingerek felfogása és feldolgozása tekintetében — megítélésünk szerint — szorosan összefüggő állapotot tükröz. E két jelenség éppen az ingerek időbeli megoszlása, elrendeződése által különül el egymástól. Ha egy meghatározott időtartamra eső ingerek számát csökkentjük, ingerszegény állapotot teremtünk, létrejön a monotónia. Ha az ingerek számát növeljük, egyre erőteljesebb figyelmi energiát mozgósítunk, a vigilancia nő.

A vizsgálat módszere

Kísérleti eszközünk segítségével programozott figyelmi feladatokat exponáltunk. A vizsgálatok előtt és után mértük az egyszerű reakcióidőket, a pulzust és a vérnyomást, valamint a galvanikus bőrreakciót. A vsz-ek az általános iskola V. [56] és VIII. [35] osztályos tanulói voltak, vegyesen fiúk és lányok az 1969/1970-es tanévben. [+]

Az említett összefüggéseket tanulmányoztuk több kísérletsorban. [++]
Eszközünk megszerkesztésénél a következő feltételeket teremtettük meg:

1. Változtatható időtartamon keresztül exponáltunk beprogramozás szerint egy

* Köszönetet mondok Pálmai Miklósnak a Szegedi Földműves utcai iskola igazgatójának a feltételek biztosításáért.

** Az eszközt kivitelező Vladiszavlyev András technikusnak ezúton is köszönetet mondok.

vagy két ingert. Minden lépés 50 variáns eltervezését tette lehetővé, így tulajdonképpen gyakorlatilag széles skálájú változattal számolhattunk.

2. Az ingerek megjelenése közötti szünetidőt tetszés szerint változtathattuk.

3. Az egyes ingerek exponálására szánt időt kísérleti feltételeink szerint alakíthattuk.

4. Módosíthattuk a meghatározott időtartamra eső ingerek számát azáltal, hogy változtattunk a szünetidőkön és az exponálási időn. Így előállíthattuk azt a kísérleti helyzetet, amidőn azonos ingermennyiséget hosszabb, vagy rövidebb időtartamra adagoltunk vagy éppen fordítva: azonos ingermennyiséget osztottunk el változó időtartamra.

Eszközünket és működési elvét az alábbiakban ismertetjük:

Öt sorban 10—10 lámpából álló jelrendszert képeztünk ki. Programozó-berendezés segítségével meghatározott időközökben különböző helyen felgyulladt egy vagy két lámpa és megvilágította a lámpasor előtti üveglap megfelelő részét. Az üveglapon a lámpák számának megfelelő téglalapot hoztunk létre. A készülék 295 különböző inger-változat kiadására képes úgy, hogy az 50 pont stabil beállítása esetén egy-egy kapcsolat többször is előfordulhat. A készülék a már előre beprogramozott ingersoron végigfut, azt letapogatja, és ennek alapján adja ki az ingereket. A lyukkártya megszabja egy-egy pont megjelenését, és ezzel befolyásolja az ingerek egymásutániságát, tehát aritimizálja az ingersort. Egy alapgenerátor változtatható időegységgel vezérli a program letapogatását. Ezen időtartamon belül a készülék ritmikusan ad ingereket a programvezérlőnek, vagyis lyukkártya nélkül monoton ingerkiadásra alkalmas. A program lyukkártya beiktatásával módosul aszerint, hogy a vezérlés során milyen ingereket iktatunk ki. Előre meghatározható tehát az alapprogram változtatása nélkül az egyes szünetidők bekövetkezésének ideje és helye.

A lámpák felvillanásakor a vsz-eknek meg kellett állapítaniuk a megvilágított téglalapok helyét és a kísérleti variációk szerint rögzíteniük kellett azokat. Ez többféleképpen történt:

a) A vsz előtt egy billentyűzet volt a lámpáknak megfelelő helyzetben, tehát soronként 10—10, összesen 50. A felvillanó fény megvilágította a kérdéses téglalapokat, s a vsz-nek meg kellett nyomnia a gombosor azonos billentyűit. Ha ez a megadott időkereten belül történt, „beütötte” a szalagra ennek a két téglalapnak az helyét, megállapította a helyzetét. Ekkor a nyomógombok egy-egy tekercset rövidre zárnak, és elvégzik a lyukasztást. A lyukkártya az ingerek helyét és időviszonyait kiválasztja. A regisztráló szalagon ennek megfelelő helyeken lyukak keletkeznek. Ha a vsz-ek későn nyomták meg a billentyűket, a regisztráló szalag továbbhaladt és a művelet rossznak minősült. A regisztrátumról leolvashatjuk a tévesztéseket, az ingerek helyzetét, a kihagyásokat.

b) Csoportvizsgálatnál a billentyűzetnek megfelelő számrendszert alakítottunk ki, s tettünk a vizsgált személyek elé, akiknek a választ a megfelelő helyek bekarikázásával kellett megadniuk. Ebben az esetben egy megnagyobbított ingeradagoló berendezést alkalmaztunk, amely ugyanazt az 50 ingert villantotta fel a vsz-ek előtt, mint az előbb leírt esetben.

c) Az egyedül álló ingereket nem kellett a vsz-eknek beütniük; ezek azt jelezték, hogy a következő ingerpárokot a szokásos beütés, illetőleg bekarikázás mellett még le is kellett írniuk, vagy egyéb műveletet (pl. összeadás, szorzás) is el kellett végezniük.

A készülék hátlapján az indítószervek mellett az automata programlejátszás végét jelző izzó, s az egyes szakaszok haladását szinkronban mutató jelzőizzókat helyeztük el. Így nyomon követhettük a blocking-helyeket, a tévesztéseket. Ezzel a

módszerrel az egyéni vizsgálatok mellett csoportvizsgálatokat is végezhattünk, biztosítván a szükséges feltételvariációkat.

4. Kísérleteinket az alábbi variációk szerint végeztük:

Az I. variációban 20 perces vigilancia-vizsgálatot végeztünk az említett eszközünk segítségével, utána megmértük a pulzust és a vérnyomást.

A II. variációban 20 perc vigilancia-vizsgálat után 30 percig monoton tevékenységet folytattak (kockás papírra + - jeleket írtak), majd 10 percen keresztül a Dükér—Lienert-féle KLT (figyelemvizsgáló eljárás) -próbát végeztek. Mindezek előtt és után szintén mértük a pulzust és a vérnyomást.

A III. variációban megcseréltük a sorrendet, tehát először volt a 30 perces monotónia-tevékenység, majd 20 perc vigilancia és végül a 10 perces KLT-próba. A pulzust és a vérnyomást hasonlóképpen mértük, mint az előző variációban.

A figyelem ingadozása kísérleti variációk szerint

Az V. és VIII. osztály értékeinek összehasonlítása igen tanulságos görbemenetet tárt elénk. A VIII. osztály tévedéseit jelző figyelmi grafikon egészében alacsonyabb vonulatot mutatott az V. osztályos tanulók hasonló értékeit tükröző görbemenetnél. Ez a különbség valamennyi szakaszban megmutatkozott.

Az egy személyre jutó 200 ingert 10 szakaszra bontottuk, így megkaptuk a szakaszonként megmutatkozó tévedéseket, azaz figyelmi kihagyásokat, ingadozásokat, lényegében tehát a figyelem oszcillációjának görbéjét.

Az egyes variációk értékei egymás, valamint a két osztály összefüggésében is sajátos eltéréseket mutattak. A VIII. osztályban kapott eredmény egészében jobb volt az V. osztályénál. Ez arra mutat, hogy az érettebb korú gyermekek figyelmi koncentrációs foka az életkor arányában nő. Ez a kísérleti eredmény összhangban van a szakirodalom idevonatkozó megállapításaival (PŘIHODA 1960, LEWITOW 1962, RUBINSTEIN 1964, CLAUS-HIEBSCH 1967).

Mindkét osztályban törvényszerűnek mutatkozott, hogy az I. variációban kaptuk a legrosszabb eredményt, a II.-ban a jobbat, a III.-ban pedig a legelőnyösebbet. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a vigilancia jelentős mértékben javult a monotónia hatására, és csak kisebb mértékben változott meg pozitív irányban a begyakorlás következtében.

A figyelmi görbe oszcillációja általában mindhárom variációban és mindkét osztályban sajátosan közel egyforma kulminációkat tükrözött.

Az összesített eredmény variációk szerint a következő összefüggéseket mutatta: (1., 2., 3. sz. táblázat).

1. Az első variációban 20 perc vigilanciavizsgálatot végeztünk el olyanképpen, hogy az ingerpárok expozíciós ideje 5 sec, a szünetidő 7 sec volt. Tíz szakaszon keresztül szakaszonként 10 ingerpárt adagoltunk. Ennek alapján az összes hibalehetőség 200 volt. Ha figyelembe vesszük az V. osztályban elkövetett összes hibát, amelynek mennyisége 3914 volt, akkor az elkövetett hibák és az összes hibalehetőség aránya kifejezi az egy emberre jutó átlagos hibaszámot. Ha az átlagos hibaszámot az összes hibalehetőség százalékos arányában fejezzük ki, megállapíthatjuk, hogy az V. osztályban az I. variáció során átlagosan 34,98%-os hibával végezték el a tanulók a kitűzött feladatot.

2. Az I. variáció kezdő szakaszában viszonylag magas tévesztés volt megállapítható (679); ez az érték zuhanásszerűen csökkent a második ingercsoportnál (396),

tovább javult a harmadik hibacsoportig, a negyedik szakasznál megemelkedett (478), az 5., 6. és 7. szakaszban viszont süllyedő tendenciát mutatott (378, 297, 271). A továbbiakban a 9. ingercsoportig emelkedett a tévesztések száma, vagyis csökkent a figyelmi koncentráció szintje (359, 404), némiképpen javult a tévesztések száma a 10. szakasznál (372). Érdekes, hogy ennek a görbevonulatnak lényegesen kiütköző irányváltozásai mindhárom variációban azonos időintervallumra estek.

3. A II. variációban az előbbieken leírt kísérleti körülmények között került sor a vigilancia-vizsgálatra. Az időkereten belül az előzőeknek megfelelő inger mennyiséget (7,46 bit) és szünetidőt biztosítottunk. A vizsgálati eredmények alapján az összes hiba 3041 volt, a vizsgálati csoport az összes hibalehetőség és az elkövetett hibák arányában 27,15%-os figyelmi kieséssel dolgozott. Mind az egy főre eső hibamennyiség, mind a csoport által kihagyott ingermennyiségekből adódó figyelmi kiesés százalékos értéke előnyösebbnek bizonyult az I. variációban kapott értékeknél.

4. A II. variációban az I. variációhoz képest lényegesen alacsonyabb szintről indult a görbe (256). A 2. vizsgálati szakaszban az ingerkihagyások mennyisége némiképp növekedett, míg a 3. szakaszban csökkenést mutatott, megközelítve az első variáció szintjét. A 3. szakaszban mindhárom variációban csökkent a kihagyott ingerek mennyisége, vagyis ebben a szakaszban a figyelem pozitív koncentráltságát állapítottuk meg. A következő szakasz negatív eltolódást mutatott, és az I. variációval szinte párhuzamosan, de annál előnyösebben, vagyis kisebb mértékben emelkedett meg az ingerkihagyást jelző görbe (428). A 6. szakaszig csökkent a figyelem görbéje (324, 249). A 7. szakaszig némi emelkedés, a 8. és 9. szakaszban lényegesen növekedés, míg a 10. szakaszban jelentős csökkenés követte ezt a értékalakulást (263, 335, 354, illetve 237).

5. Mint már jeleztük, a III. variációban a legelőnyösebb a figyelem görbéjének az alakulása. Ez tehát azt jelenti, hogy a monotónia után legerősebb a figyelmi koncentráció. A monotónia — mintegy dezaktiválódási folyamat — energiaösszpontosítást tesz lehetővé az utána következő ingerfeldolgozás — és feldolgozás számára. A III. variáció figyelmi görbéje az összes variáció összefüggésében a legalacsonyabb tévesztési szintet mutatta (2636). Egészében tekintve ennél a variációnál is az előzőekben teirt pozitív és negatív irányú változás figyelhető meg; lényegében csak az értékek mennyiségi mutatóiban találtunk kimutatható eltérést. Az összes elkövethető hibák 123,53%-át tévesztették el.

A kezdeti időszakban alacsony szintről indult meg a görbe (249), majd némi emelkedést figyelhetünk meg (279). A 3. szakaszban lényegesen csökkenés mutatható ki (193). Ez azt jelenti, hogy az előző variációknak megfelelően, — de viszonylagosan előnyösebb szinten — csökkent a tévesztések száma. A 4. szakaszban elönytelenül megnőtt a kiesések mennyisége (374), majd újra csökkent a következő szakaszok során (285, 228, 219). A továbbiakban jelentéktelen mérvű oszcillációt tapasztalunk (311, 259, 239). Az elkövetett hibák együttes elemzése után az egyes személyekre vonatkoztatott átlagos hibaszám újabb megállapításokat tesz lehetővé.

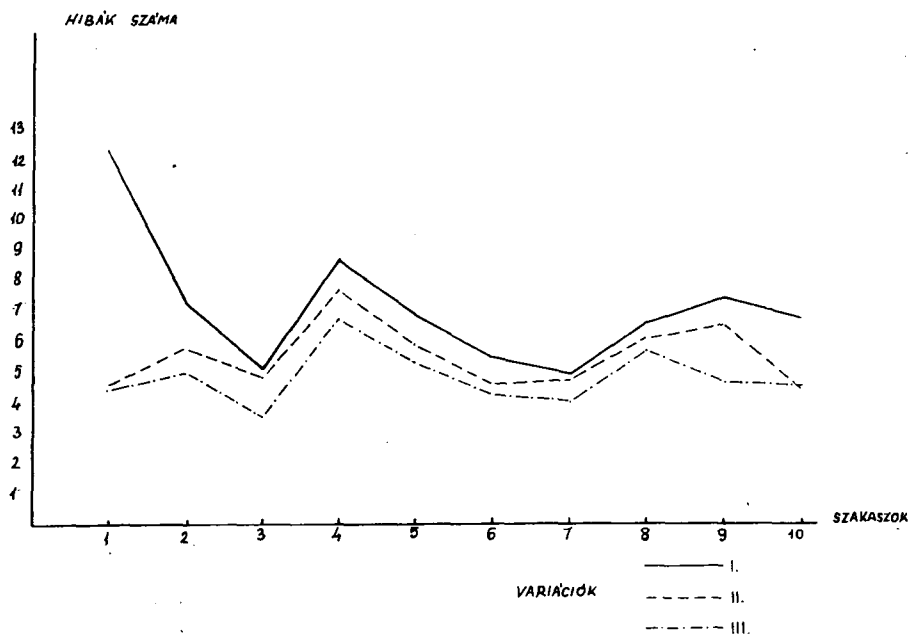
Az I. variáció bizonyult a legrosszabbnak, a III. pedig a legjobbnak. Itt is érvényes, hogy az ingerek helyes és időben történő felfogásához a begyakorlási idő módosító szerepet játszik, s érthető módon a figyelmi koncentráció biztosabb működését eredményezi. Megerősítést nyert továbbá az a tény is, hogy a III. variáció, tehát a monotónia utáni helyzet a legelőnyösebb (itt már elhanyagolható volt a begyakorlás, hiszen a cselekvés teljesen automatizálódott, sorrendben pedig a második variációként állítottuk be ezt a kísérletet). Míg az I. variációban az összes elkövetett hibák száma 3914 volt, addig a II-ban ez 3041, a III-ban pedig 2636. A kezdeti igen magas átlagérték (12,12) a kísérlet megindításával összefüggő nehézségnek tudható

be, a későbbiekben azonban ez már nem volt számottevő tényező. Erre vall az is, hogy a II. és a III. variációban — egymással párhuzamosan — növekszik a görbe menete, vagyis nem a kezdeti periódus bizonyult a legrosszabbnak.

A görbék egymás közötti viszonya általában párhuzamosnak mondható, a II. és a III. görbe az utolsó szakaszban azonos szinten fejeződik be (1.—2. sz. grafikon).

Tévedések átlagainak alakulása az V. osztályos tanulók figyelemvizsgálatánál variációk szerint

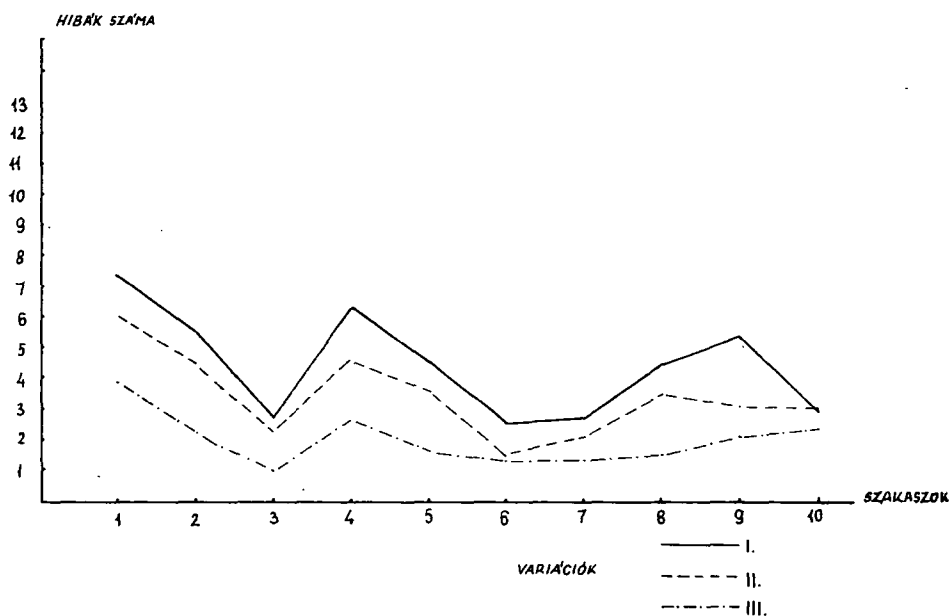
1. sz. grafikon

Az elkövetett hibák mennyiségi összehasonlítása alapján a következő tanulságokat vonhattuk le azonos életkorúak egymás közötti és különböző életkorúak értékeinek összehasonlítása alapján:

1. Az V. osztályban elkövetett hibák száma minden variációban meghaladta a VIII. osztályos tanulónál tapasztalt figyelem-eltérülések, illetőleg hibás apperceptiók számát. Ez a különbség 66,72%. Kísérleti helyzet szerint: az I. variációban 40,24%, a II-ban 61,36%, a III-ban 74,31% az eltérés mértéke.

2. Az egyes variációk egymás közötti eltérése osztályokon belül is megtalálható. Az V. osztályban a kísérleti variációk szerinti eredmények egymás közötti eltérése az I. variációhoz képest: a II. 22,30%, a III. 32,65%-kal jobb. Ennek megfelelő eltérési arány a VIII. osztályban 12,24%, illetőleg 49,43%. Ez arra mutat, hogy az ötödikeseknek rosszabb a figyelmi koncentrációjuk. A VIII. osztályos tanulók fejlettségi szintje ezen a téren is magasabb. Ez nyilvánvalóan az egyhangú és koncentrált tevékenység motiváló hatásával áll szoros összefüggésben és neveléslélektani, oktatáslélektani követelményeket rejt magában. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy az érdeklődés felkeltésének és ébrentartásának igénye az életkor arányában is nő.

3. Az V. osztályban fellelhető összefüggések érvényeseknek bizonyultak a VIII.

2. sz. grafikon

osztályosoknál is. A III. variációban 677 hibát követtek el, a II.-ban 1175-öt és az I.-ben 1541-et. A VIII. osztálynál az I. variációban magas kiindulási pontról (258) csökken a görbe a 3. pontig (101), majd újabb emelkedés után (219) a 6. pontban eléri a minimális kitérést (84). Az utána következő szakaszokban kisebb oscillációt mutat. A II. variációban a görbe hasonló menetet ír le, de értékei a 210 és az 53 közötti tartományban maradnak. A III. variáció ennél is előnyösebb: 136 és 34 közötti értékeket tükröz (4., 5., 6. sz. táblázat).

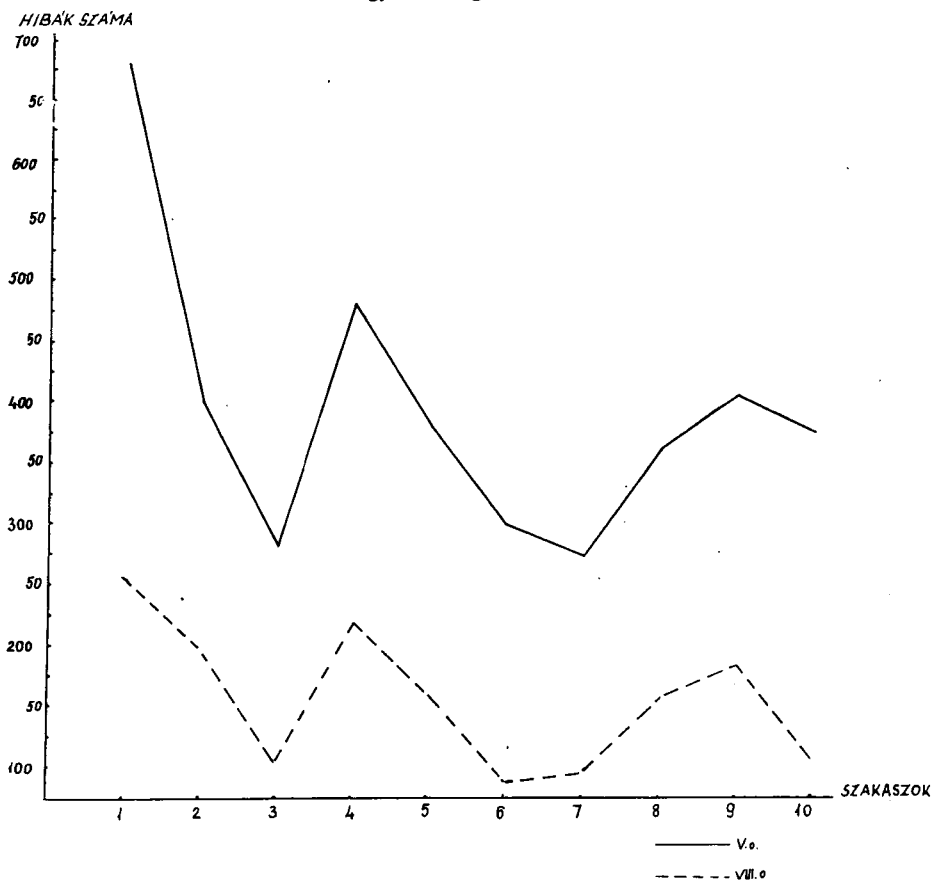
4. Az átlagokból meghúzzható görbék mindkét korosztálynál hasonló vonulatot mutatnak, az előzőekben leírt értékrendi eltolódást tükröző változások mellett. Az VIII. osztályos tanulóknál kevésbé meredek az első variáció kezdő szakaszának sülyedése, mint az V. osztályban, de míg az előző esetben az egymással párhuzamosan mindhárom variációban fellelhető, addig az V. osztályban ellenkező íveléssé alakul át a II. és III. variáció során. A görbék további menetében lényegében azonos pontokra esik az átlaghoz viszonyított pozitív és negatív irányú kulmináció. Mindkét esetben a 4. szakasz bizonyult a legrosszabbnak, és az I. variáció kivételével (kis eltérés mellett) a harmadik a legjobb.

A variációk során megállapítható vigilanciafok változása osztályok szerint

Az I. variációban az V. osztály magas hibamennyiséggel dolgozott a kezdeti szakaszban (679). A VIII. osztályban sokkal előnyösebb az indulás, mert csupán 258 tévesztés esett az első szakaszra. Mindkét osztályban csökkent a figyelmi kihagyások száma a 2. és 3. szakaszban (392, 280 az V. és 193, 101 a VIII. osztályban). A 4. szakaszban — az általános görbevonulatnak megfelelően — növekedett a hibák

száma: az V. osztályban 478, és a VIII. osztályban 219 kihagyást mutatott. A görbe további menete a 7. szakaszig általában csökkent, míg a 8. szakasztól kezdve növekedett. A csökkenés az V. osztályban 107, a VIII. osztályban 63 értékrendű (3. sz. grafikon).

Szakaszokra eső hibák alakulása az I. variációban V. és VIII. osztályos tanulóknál
figyelemvizsgálat során

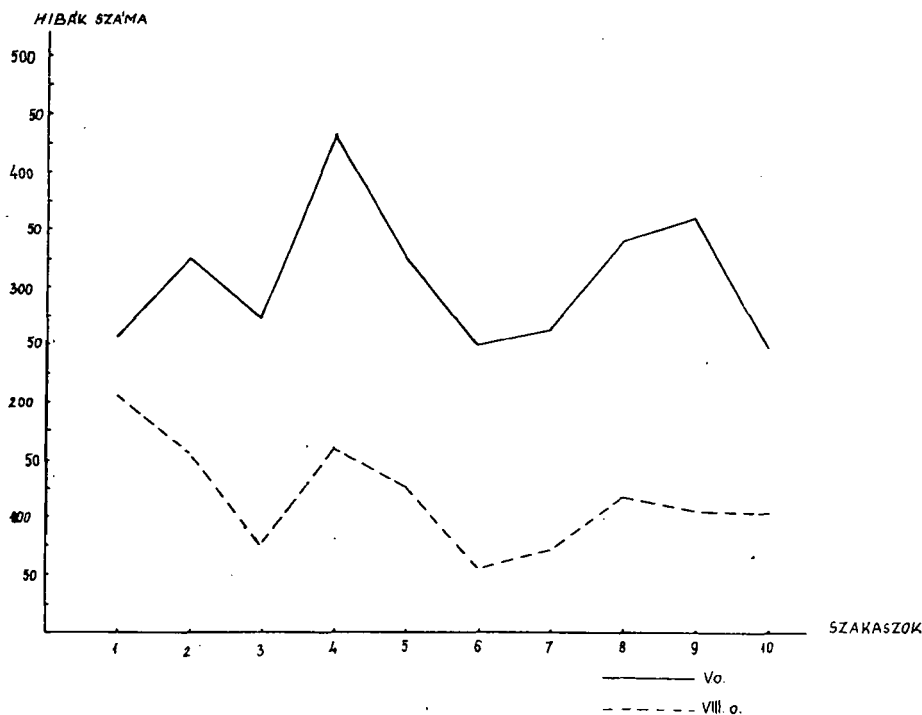
3. sz. grafikon

Mindkét görbevonulat tükrözi a begyakorlással járó javulást. Az információ-felvétel és feldolgozás első időszakában oszcillációt találtunk a 4. és 9. szakaszban pozitív, 3., 6. és 7. szakaszban negatív kulminációs ponttal.

A második variációban az V. és VIII. osztály görbéje ellenkező irányban indult; míg az V. osztályban az első időszakban a görbe megemelkedett, addig a VIII. osztályban csökkent és ez a csökkenés a harmadik szakaszig tartott. Az V. osztályban is csökkenés mutatkozott a második szakaszhoz képest a harmadik szakaszban, egymáshoz képest jelentős mennyiségi eltolódással (271 és 74). Mindkét görbe a továbbiakban lényegében párhuzamosan haladt, a 4. szakasznál pozitív kulminációt

ért el, vagyis a figyelmi tévesztések, a figyelem negatív irányú eltolódása elérte az egyik maximumot, majd a következőkben a 6. pontnál mindkét görbénél a minimumot (249 és 53). A görbe további menetében a 8., illetve a 9. pontig emelkedett, majd utána az V. osztályban meredek, a VIII. osztályban egyenletes csökkenést figyeltünk meg (4. sz. grafikon).

Szakaszokra eső hibák alakulása a II. variációban V. és VIII. osztályos tanulónál figyelemvizsgálat során

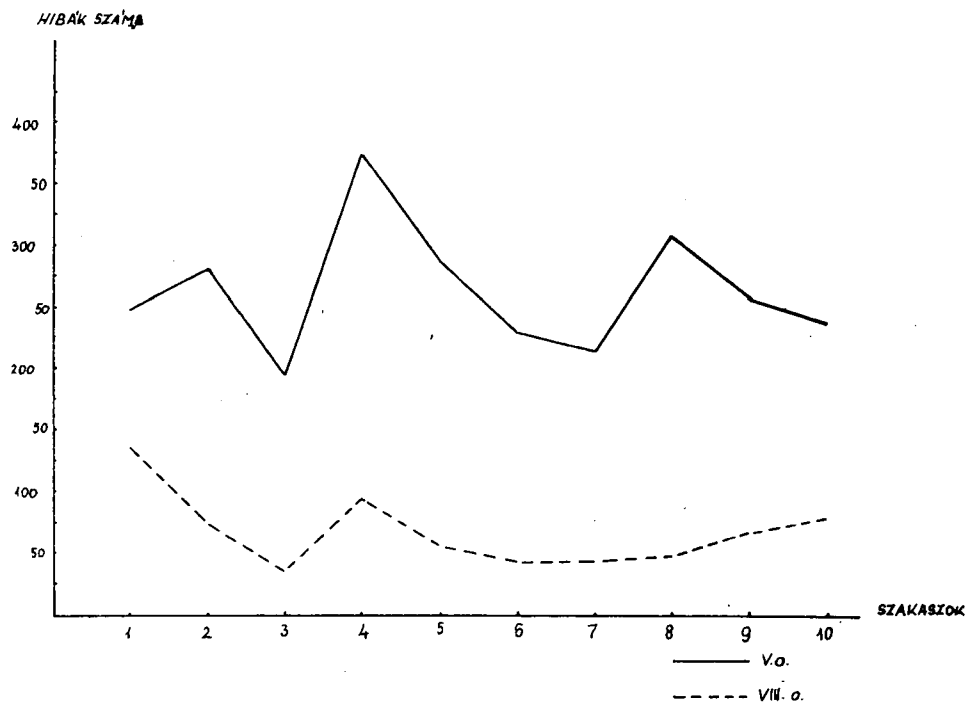
4. sz. grafikon

A két osztály eredményei közötti differencia leginkább a III. variációban mutatkozott meg. Ez azt jelenti, hogy a monotonía után lényegesen jobb munkateljesítmény volt megfigyelhető a VIII. osztályban, mint az V. osztályban (5. sz. grafikon).

A két görbe indulása ellentétes irányú, amennyiben az V. osztályban az ingerkihagyások mennyisége a 2. szakaszban némiképpen nőtt az 1. szakaszhoz képest, és csak a 3. szakaszban érte el a legelőnyösebb szintet, míg a VIII. osztályban rohamos csökkenést mutatott az 1. szakasztól a 3. szakaszig. Mindkét görbe megnövekedett a 4. szakasznál, de míg az V. osztályban ez az egész kísérleti sorozatban a legrosszabb érték volt, addig a VIII. osztályban ez csak némi rosszabbodást eredményezett. Mindkét osztálynál az 5—8-ig tartó szakaszban közel egyenletes a kihagyott információmennyiség alakulása. Az V. osztályban a 8. szakaszban jelentős emelkedés után csökkenés mutatkozott. A VIII. osztályban viszont lassú romlás volt tapasztalható a kísérlet végéig.

A két görbe egymáshoz való viszonya mutatja, hogy a VIII. osztályosok egyen-

Szakaszokra eső hibák alakulása a III. variációban V. és VII. osztályos tanulóknál
figyelemvizsgálat során

5. sz. grafikon

letesebben dolgoztak, lényegesen kevesebb figyelemingadozással és kihagyással, mint az V. osztályosok, ahol az ingadozás mennyisége, nagysága és gyakorisága magasabbnak bizonyult.

Szakaszokra eső hibák alakulása I. variációban V. osztályos gyermekeknél figyelemvizsgálat során

Sor- szám	Név	S z a k a s z o k										Összesen
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
1.	L. E.	13	10	9	12	10	10	1	5	6	8	84
2.	M. A.	12	7	5	8	7	9	8	7	13	8	84
3.	G. E.	13	10	1	11	8	8	1	6	10	6	74
4.	K. M.	9	3	4	3	4	4	7	5	9	5	53
5.	K. A.	14	5	8	12	8	9	10	5	10	10	91
6.	B. I.	12	6	8	12	8	11	12	9	12	12	102
7.	B. M.	14	5	—	7	5	1	2	11	9	2	56
8.	J. E.	11	15	15	20	14	13	1	8	15	8	120
9.	T. I.	13	14	5	5	2	2	6	—	2	2	51
10.	K. I.	11	5	4	5	9	3	4	11	6	12	70
11.	T. I.	12	7	2	3	—	—	2	—	—	1	27
12.	H. Z.	16	13	5	11	11	10	6	10	16	14	112
13.	D. A.	14	13	14	11	9	8	5	2	4	10	90
14.	E. J.	12	9	6	18	11	7	11	11	16	11	112
15.	B. T.	15	14	5	7	6	8	6	9	10	7	87
16.	K. J.	11	10	9	9	9	8	8	9	12	10	95
17.	Sz. L.	13	8	3	12	11	10	4	2	1	9	73
18.	J. I.	10	5	3	8	7	4	3	4	9	8	61
19.	Sz. A.	1	43	3	1	1	1	2	2	4	3	22
20.	L. K.	14	4	5	8	8	8	5	5	9	6	72
21.	F. J.	11	6	3	10	8	2	7	9	10	1	67
22.	L. J.	12	3	1	7	4	4	4	5	8	6	54
23.	F. S.	6	5	3	3	4	3	3	6	6	5	44
24.	F. A.	11	7	1	5	7	1	5	7	6	8	58
25.	N. I.	10	7	3	5	5	2	1	4	3	1	41
26.	Zs. J.	10	6	4	3	8	4	3	1	7	9	55
27.	N. J.	17	15	11	14	10	11	14	15	18	15	140
28.	T. S.	13	6	2	5	3	8	7	7	17	7	76
29.	Sz. M.	4	2	5	2	4	1	5	4	6	4	37
30.	Cs. É.	12	8	3	11	7	2	2	7	9	4	65
31.	S. Zs.	10	3	3	3	8	2	3	4	7	7	50
32.	H. H.	11	—	—	9	4	6	—	—	—	9	39
33.	D. M.	12	7	—	6	1	2	—	1	4	7	40
34.	S. L.	11	—	—	7	4	1	—	2	—	—	25
35.	B. É.	11	3	1	7	3	1	—	—	4	4	34
36.	L. É.	10	3	—	1	1	2	—	—	3	4	24
37.	M. A.	12	7	2	9	8	4	3	15	10	9	79
38.	K. J.	12	11	4	15	8	7	3	6	6	12	84
39.	Cs. G.	15	6	5	16	6	9	7	6	11	9	90
40.	B. F.	13	6	8	6	6	4	3	15	2	6	69
41.	K. Z.	12	12	6	9	8	5	9	6	13	5	85
42.	V. O.	15	11	13	15	12	14	12	14	13	7	126
43.	T. R.	13	9	7	13	10	6	7	11	13	4	93
44.	K. P.	11	7	3	9	9	1	—	13	3	5	61
45.	B. I.	17	5	6	10	6	3	6	7	5	6	71
46.	J. E.	12	6	5	9	5	2	3	15	3	2	62
47.	H. E.	12	2	7	11	4	4	8	7	4	9	68
48.	B. M.	16	12	5	11	5	7	6	2	2	5	71
49.	S. A.	13	10	10	6	8	3	2	11	3	5	71
50.	K. M.	18	10	4	12	9	4	5	14	5	12	93
51.	T. E.	13	2	10	6	7	9	2	5	1	5	60
52.	D. M.	12	9	7	12	7	1	2	5	7	7	69
53.	B. P.	11	4	7	6	5	8	20	8	1	5	75
54.	Ö. M.	12	6	5	11	9	4	8	2	5	4	66
55.	N. Z.	14	4	7	5	6	5	4	2	7	4	60
56.	T. J.	15	10	5	11	11	11	3	4	9	6	85
Összesen:		679	396	280	478	378	297	271	359	404	372	3914
Átlag:		12,12	7,07	5,00	8,53	6,75	5,30	4,84	6,41	7,21	6,66	6,93

Szakaszokra eső hibák alakulása II. variációban V. osztályos gyermekeknél figyelemvizsgálat során

Sor- szám	Név	S z a k a s z o k										Összesen
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
1.	L. E.	12	8	9	12	7	5	3	5	10	1	72
2.	M. A.	6	7	9	12	12	4	4	6	7	8	75
3.	F. E.	10	8	7	3	8	5	2	8	6	4	61
4.	K. M.	2	2	3	3	2	3	4	4	6	4	33
5.	K. A.	7	5	8	9	5	11	6	12	13	7	83
6.	B. I.	2	7	7	10	8	10	10	6	11	10	81
7.	B. M.	2	3	5	6	5	7	7	5	3	2	45
8.	J. E.	7	7	6	11	7	8	7	15	14	9	91
9.	T. J.	4	5	2	1	6	4	6	9	1	1	39
10.	K. I.	3	—	2	—	2	1	2	2	4	—	16
11.	T. I.	1	1	—	3	1	2	4	—	2	—	14
12.	H. Z.	8	12	13	12	7	11	7	10	11	9	100
13.	D. A.	6	10	9	20	4	10	9	15	10	1	94
14.	E. J.	9	6	6	10	5	11	12	8	8	6	81
15.	B. T.	4	5	5	6	4	5	2	4	4	5	44
16.	K. J.	6	4	5	4	3	3	2	5	6	4	42
17.	Sz. L.	6	7	4	7	14	2	5	16	10	10	81
18.	K. I.	5	3	2	4	2	3	1	3	5	3	31
19.	Sz. A.	5	4	4	3	3	4	4	6	5	3	41
20.	L. K.	3	5	7	9	2	6	5	5	5	2	49
21.	F. J.	8	5	—	8	2	—	1	2	4	1	31
22.	L. J.	5	11	2	6	4	9	6	10	14	10	77
23.	F. S.	4	1	3	1	4	2	3	5	7	5	35
24.	F. A.	4	10	9	11	11	1	8	2	10	7	73
25.	N. I.	3	10	13	10	12	1	10	—	2	—	61
26.	Zs. J.	3	5	3	5	5	6	5	7	3	3	45
27.	N. J.	9	14	7	12	14	9	8	8	14	15	110
28.	T. S.	3	8	7	6	9	12	7	11	11	7	81
29.	Sz. M.	3	5	5	6	4	4	5	6	6	6	50
30.	Cs. É.	5	6	5	13	5	5	—	4	7	2	52
31.	S. Zs.	2	5	3	7	5	3	1	1	9	2	38
32.	H. H.	3	1	3	—	1	2	4	4	1	1	20
33.	D. M.	—	2	7	6	11	4	5	1	2	3	41
34.	S. L.	1	4	1	1	2	2	3	2	2	2	20
35.	B. É.	2	2	—	4	1	1	3	1	5	—	19
36.	L. É.	3	2	—	4	2	1	6	2	5	1	26
37.	M. A.	7	4	2	9	14	7	5	7	4	1	60
38.	K. J.	10	11	6	15	4	1	16	18	7	4	92
39.	Cs. G.	6	9	6	10	8	2	2	12	12	7	74
40.	B. F.	8	12	8	17	16	6	2	8	12	9	97
41.	K. Z.	2	9	6	12	10	3	3	3	4	1	53
42.	V. O.	2	10	6	14	8	2	7	12	7	4	72
43.	T. R.	1	6	7	12	4	3	5	8	12	2	60
44.	K. P.	7	8	7	11	4	—	5	9	10	2	63
45.	B. I.	7	7	1	10	10	8	5	4	1	2	55
46.	J. E.	—	2	6	9	—	1	—	2	1	5	26
47.	H. E.	7	9	3	3	4	8	5	7	7	10	63
48.	B. M.	4	6	1	4	1	3	3	4	5	4	35
49.	S. A.	—	4	6	7	3	—	—	2	3	5	30
50.	K. M.	2	3	3	7	9	6	4	3	—	6	43
51.	T. E.	5	1	3	6	2	5	7	4	6	1	40
52.	D. M.	8	6	3	7	12	6	3	9	6	9	69
53.	B. P.	4	4	7	11	1	4	1	3	3	1	39
54.	Ö. M.	4	6	6	9	10	5	5	4	7	6	62
55.	N. Z.	3	5	2	8	2	—	4	—	1	2	27
56.	T. J.	3	2	1	2	3	3	4	6	3	2	29
Összesen:		256	324	271	428	324	249	263	335	354	237	3041
Átlag:		4,57	5,78	4,83	7,64	5,78	4,44	4,69	5,98	6,32	4,22	54,30

Szakaszokra eső hibák alakulása III. variációban V. osztályos gyermekeknél figyelemvizsgálat során

Sor- szám	Név	S z a k a s z o k										Összesen
		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	
1.	L. E.	1	1	1	2	1	2	—	2	2	1	13
2.	M. A.	7	7	1	5	7	5	3	3	7	3	48
3.	G. E.	5	4	1	9	4	6	6	4	6	6	51
4.	K. M.	2	1	3	2	1	1	3	1	4	3	21
5.	K. A.	8	10	8	14	10	4	3	6	2	5	70
6.	B. I.	4	3	5	7	4	6	4	6	7	10	56
7.	B. M.	4	6	2	8	7	9	1	1	4	1	43
8.	J. E.	3	11	7	5	15	5	—	10	—	8	64
9.	K. I.	2	4	3	8	1	2	3	1	5	7	36
10.	T. J.	2	4	2	7	6	5	3	8	4	6	47
11.	T. I.	1	2	1	—	4	2	7	1	2	—	20
12.	H. Z.	4	9	3	17	10	2	6	9	10	9	79
13.	D.xA.	6	3	7	5	12	—	1	9	18	3	64
14.	E. J.	5	6	3	14	12	8	2	7	10	10	77
15.	B. T.	2	6	2	5	1	4	—	2	3	—	25
16.	K. I.	1	1	1	2	1	2	—	2	2	1	13
17.	Sz. L.	8	4	7	8	6	—	7	12	2	2	56
18.	J. I.	1	—	1	2	2	1	1	—	3	—	11
19.	Sz. A.	10	5	7	6	4	7	8	7	10	8	72
20.	L. K.	4	5	5	6	2	4	2	7	4	4	43
21.	F. J.	5	3	—	1	—	2	1	1	2	—	15
22.	L. J.	10	5	5	17	6	5	18	9	5	4	84
23.	F. S.	5	6	5	6	5	4	6	5	8	9	59
24.	F. A.	10	6	1	18	7	4	6	6	1	6	65
25.	N. J.	3	1	1	9	9	2	2	10	4	3	44
26.	Zs. J.	4	7	1	5	5	5	3	5	4	5	44
27.	N. J.	10	9	12	17	13	3	—	17	10	14	105
28.	T. S.	7	11	6	7	3	4	6	5	1	5	55
29.	Sz. M.	4	5	6	5	5	4	6	7	6	5	53
30.	Cs. E.	3	3	1	1	3	3	8	13	5	9	49
31.	S. Zs.	3	3	1	2	1	1	1	7	4	5	28
32.	H. H.	2	—	2	2	1	3	—	3	—	2	15
33.	D. M.	1	8	1	5	6	8	—	2	—	—	31
34.	G. L.	3	9	1	8	1	3	—	—	13	—	37
35.	B. É.	—	2	—	4	—	—	2	—	2	1	11
36.	L. E.	5	3	—	6	2	4	8	4	2	4	38
37.	N. A.	6	—	1	8	5	2	8	14	1	6	51
38.	K. I.	4	8	4	15	9	10	9	9	8	1	77
39.	Cs. G.	7	10	3	5	1	8	6	13	10	9	72
40.	B. F.	1	13	11	13	11	9	10	8	4	2	82
41.	K. Z.	3	3	3	5	5	7	10	10	4	4	56
42.	V. O.	8	5	2	6	3	6	6	12	2	6	56
43.	T. R.	4	9	2	10	8	1	—	10	1	6	51
44.	K. P.	2	9	8	13	10	10	4	5	7	8	76
45.	B. I.	6	3	2	5	3	6	5	5	5	3	43
46.	J. E.	2	1	1	3	1	2	2	2	1	2	17
47.	H. E.	10	4	9	10	3	8	10	10	4	6	74
48.	B. M.	1	3	1	2	1	3	3	3	1	2	20
49.	S. A.	2	—	1	4	2	3	2	6	2	3	25
50.	K. M.	4	10	4	17	9	6	2	2	7	5	66
51.	T. E.	10	4	4	4	14	5	3	—	10	8	62
52.	P. M.	7	5	3	7	6	5	2	5	2	6	48
53.	B. P.	4	10	8	—	3	4	—	1	1	1	32
54.	Ö. M.	6	6	6	—	10	—	—	10	—	—	38
55.	N. Z.	3	—	4	—	1	1	6	1	4	—	20
56.	T. J.	4	4	1	2	3	2	4	3	3	2	28
Összesen:		249	279	193	374	285	228	219	311	259	239	2636
Átlag:		4,44	4,98	3,44	6,67	5,08	4,07	3,91	5,55	4,62	4,26	4,69

- BARTENWERFER, H., Über die Auswirkungen einförmiger Arbeitsvorgänge, Marburger Sitzungsber. Naturwiss 1957: 80.
- BARTENWERFER, H., Untersuchungen zum Monotonieproblem. Zbl. Arbeitswiss. und soz. Betriebspraxis 2. 1960. 29—33.
- BÁLINT I.—HÓDOS T., Futószalagon dolgozó motorkészítők idegrendszeri igénybevételének vizsgálata. Ideggyógyászati Szemle 1963: 252—6.
- BORNEMANN, E., Ermüdung. Ihre Erscheinungsformen und Verhütung. Arbeitsgemeinschaft für Psychotechnik in Österreich. Wien. 1962: 170.
- BRACKEN, H. v., Paradoxien der Ermüdung. Zbl. Arbeitswiss. und soz. Betriebspraxis 1956. 11. 5.
- DANIEL, J., Analysis of the work of an operator in automatized production. Psychologické štúdie. Bratislava, 1965: 319—22.
- DÜKER, H.—LIENERT, G. A., Konzentrations—Leistungs—Tests. Verlag für Psychologie Dr. C. J. Hogrefe, Göttingen. 1959: 16.
- GERÉB GY., Kísérletek a fáradtság lélektanának köréből. Budapest Akadémiai Kiadó 1962: 214.
- GERÉB GY., Egyszerű műveletek monotóniát kiváltó hatásának vizsgálata általános iskolai tanulók. MTA Pszichológiai Tanulmányok VIII. 1965: 101—120.
- GERÉB GY., Modell-kísérletek néhány módszertani tanulsága a monotónia tanulmányozására. MTA Pszichológiai Tanulmányok. IX. 1966: Akadémiai Kiadó. 563—79.
- GERÉB GY., Intenzív tevékenység és monoton állapot kölcsönhatásának vizsgálata általános iskolai tanulóknál. A pszichológia módszerei. Pszichológiai Tanulmányok XII. Budapest, 1970: 249—66.
- GRAF, O., Arbeitszeit und Arbeitspausen. Betriebspsychologie. Verl. für Psychologie Dr. C. J. Hogrefe, Göttingen. 1961: 95—116.
- HACKER, W., Zur Problematik von Verfahren zur Ermüdungsbestimmung. Ein Beitrag zur Prüfung von Sinnesproben auf ihre Eignung als Ermüdungstests. Probleme u. Ergebnisse d. Psychologie II. 1961: 15—29.
- HAIDER, M., Ermüdung. Beanspruchung und Leistung. Franz Deuticke, Wien. 1962. 146.
- LOMOV, B. F., Ingenieurpsychologie, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin. 1964: 314.
- RÓNA B., Az iskola környezetegészségügye. Iskolaegészségtan. Budapest. 1965: 20—38.
- RÓNA B., Az iskolaegészségügy jelenlegi helyzete, problémái és feladatai. Tiszántúli mv. továbbk., Miskolc. Budapest 1964: 17—36.
- Schmidtke, H., Arbeitswechsel und psychische Beanspruchung. Psychol. Beitr. 1960: 601—23.

МЕТОД ИССЛЕДОВАНИЯ УРОВНЯ ВИГИЛЬНОСТИ У УЧАЩИХСЯ ВОСЬМИЛЕТНИХ ШКОЛ

Д. Гереб

С точки зрения восприятия информации и восприятия реакции раздражителей вигильности реакции и порядка следования раздражителей.

Исследование внимания проводилось с помощью экспериментального прибора, сделанного автором. Обследовались 10 и 14-летние дети-учащиеся пятого и восьмого классов восьмилетней школы. Опыт повторяется трижды (в трех вариантах). Первый вариант: в течение 20 минут автор наблюдал за вниманием. Перед экспериментом и после эксперименте измерялось давление крови и пульс. После этого проводился второй вариант: 30 минут учащиеся занимались монотонной работой, а потом в течении 10 минут осуществлялась проверка по Дюкер—Линерт. Третий вариант отличался от второго только порядком следования. Колебания внимания по опытным вариантам автор суммировал и свел данные в таблицы и графики.

VERFAHRUNGSWEISE ZUR UNTERSUCHUNG DES WACHSAMKEITSNIVEAUS BEI GRUNDSCHÜLERN

Von Gy. Geréb

Die Vigilanz und die Monotonie, die Informationsaufnahme sind, was die Aufnahme und Aufarbeitung des Reizes anbelangt, miteinander verbunden, ihre Absonderung kommt in erster Linie durch die zeitliche Verteilung, Anordnung der Reize zustande.

Der Autor hat programmierte Aufmerksamkeitsübungen in drei Variationen mit Hilfe eines für diesen Zweck verfertigten Versuchsinstrumentes bei den Schülern der 5. und 8. Klasse der Grundschule (10—14 Jahre alt) exponiert. Bei der ersten Variation führte er 20 Minuten lang eine Vigilanzuntersuchung, vorher und nachher hat er Pulsschlag und Blutdruck gemessen. Bei der zweiten Variation haben die Schüler nach dieser Untersuchung 30 Minuten eine monotone Tätigkeit ausgeübt, dann 10 Minuten lang die KLT-Probe von Düker-Lienert gemacht. Bei der dritten Variation wurde dasselbe mit einem Wechsel der Reihenfolge durchgeführt. Der Autor hat die Unstetigkeit der Aufmerksamkeit den Variationen nach in Tabellen und Kurven zusammengefasst und analysiert.

ALKOHOLFOGYASZTÓ KÖRZETHEZ TARTOZÓ ÁLTALÁNOS ISKOLAI TANULÓK NÉHÁNY MENTALIS FUNKCIÓJÁNAK VIZSGÁLATA

Írta: GERÉB GYÖRGY

1968-ban a Magyar Vöröskereszt Megyei Titkárságának irányításával egy komplex brigád keretén belül orvosok, pszichológusok, pedagógusok megvizsgálták két általános iskola felső tagozatos tanulóit szomato-pszichikus státusuk feltárása végett. A két helység (Földeák és Pusztamérges) lényegében hasonló település nagyságrend alapján. Pusztamérges bortermő terület, és így a két település gyermekeinél nyert eredmények összehasonlítása ennek a körülménynek hatását is valószínűsíthette.

A pszichológiai vizsgálatok egyik kérdésfeltétele volt ez utóbbi problémakör megvilágításához, vajon megmutatkozik-e a feltételezhető alkohol-hatás a tanulók munkájában. A pedagógusok egy része ugyanis — egybehangzóan máshonnan nyert értesülésekkel — tapasztalta, hogy a kialakult szokás szerint a gyermekek is fogyasztanak alkoholt. Összehasonlításképpen a földéaki iskolát tekintettük kontrollcsoportnak.

A pszichológiai vizsgálatok keretében mértük az egyszerű reakcióidőt (5 fény- és 5 hanginger adagolásával), a tremorok számát, egyensúly-eltérések számát 1 min alatt. A tanulók szabadrajzot készítettek, fogalmazást és tollbamondást, számtanfelmérést, valamint figyelmi koncentrációs próbát (DÜKER—LIENERT alapján) végeztek.

Jelen összefoglalásunkban ez utóbbit értékeltük a tollbamondás és a számtanfelmérési anyaggal együtt. Ezek ugyanis exaktak és az iskolai anyagra épülnek. A felmérési dolgozatok és a tollbamondás anyagát az ott tanító pedagógusok állították össze.

Az eredményeket táblázatokba foglaltuk, külön feltüntetve az egyes eljárásmodot, személy szerint és átlagosan kapott eredményeket (1—8. számú táblázat).

Az eredményekből kiviláglik, hogy a két település, valamint az egyes osztályok között lényeges eltérés mutatkozik. Ezeket az alábbiakban foglaljuk össze:

1. Az azonos életkorú, hasonló nagyságrendű települési viszonyok között élő tanulók teljesítménye általában eltér egymástól, és ez a tendencia a bortermő vidék rovására írható.

2. Az egyes tárgyak tudásszintjének felmérése — jelen esetben a tollbamondást és a számtant értékelve — az alábbi értékrendet tükrözi:

a) A tollbamondás során a pusztamérgesi tanulók az V. osztályban átlagosan 24,40 hibát követtek el, ezzel szemben a kontroll-csoportban 17,15-öt. Ugyanez a VI. osztályban 17,96, illetve 14,73, a VII.-ben 22,30 és 20,07, a VIII.-ban 20,28, illetve 17,06 volt.

b) A számolásban elért pontszám növekvő mértékben jelentős eltérést mutatott a kontroll-csoport javára. Az V. osztályban ugyanis 4,53-as pontszámmal szemben 6,25-ös átlagot értek el, a VI.-ban ezek az értékek 5,75 és 10,000, a VII.-ben 4,93 és 5,50, a VIII.-ban 5,32 és 7,81 voltak.

c) A tollbamondásnál a helyesírási készségben mutatkozó különbség éppúgy a gondolkodás és figyelmi koncentráció függvénye, mint a számtani példák megoldása esetében. A KLT-vizsgálat eredményei az iskolai teljesítménypróbákkal összehasonlítva jelentős mértékű korrelációt tükröztek, jelölve annak, hogy a kérdéses eltérés szignifikánsan tükrözi a feltételezett alkoholfogyasztás jelentkezését.

A megoldott példák tekintetében zömmel a kontrollcsoport javára mutatkozott eltérés. A pusztamérgesi csoport átlagosan 20,40 műveleti egységet végzett el, ezzel szemben a kontrollcsoport 25,03-at. A VI. osztályban ezek az értékek 20,60 és 25,47, a VII.-ben 35 és a VIII.-ban 37,07 és 41,48. Az osztályok arányában nőtt tehát a megoldott példák száma, de a kontrollcsoportban nagyobb mértékben, mint az azonos életkorú I. csoportnál. Hasonló tendenciát tükröznek a hibák is. Az életkor szerint általában csökkennek, de a kontroll-csoportnál nagyobb mértékben. Az V. osztályban ez a különbség 9,87, a VI.-ban 8,53, a VII.-ben 8,03 és a VIII.-ban 3,34.

A figyelmi teljesítmény indexét kifejező FQ-ban a megoldott példák, valamint elkövetett hibák száزالékosan és így együttesen tükrözik az eredményt. Az eltérés jelentős a kontrollcsoport javára. Osztályok szerint: V.-ben 1,30 és 1,15 és a VI.-ban 1,27, 1,05, a VII.-ben 1,24 és 0,73, a VIII.-ban 1,35 és 0,67. A két utolsó osztályban feltehetően erősebb az alkoholos befolyásoltság, ismerve a helyi szokásokat (legény-számba menő fiatalok felveszik a felnőttek életstílusát).

A nem elemzett vizsgálati paraméterek lényegében alátámasztják a közölt eredmény-alakulást, s megerősítik azt a feltevést, hogy a rosszabb eredmények mögött lényeges tényezőként a borvidéken fellelhető alkoholfogyasztást kell feltételezni.

Az egészségügyi felvilágosítás orvosi és pedagógusi feladatként sokat tehet annak érdekében, hogy a szülőket meggyőzze a korai alkoholfogyasztás káros hatásáról és következményeiről. Ha az átlagos értékekből kiragadnánk néhány jellemző példát, az egyedi vizsgálatok még élesebben kirajzolnák a vázolt összefüggéseket. Munkánk célja az volt, hogy a mentális funkciókra érzékeny próbák tükrében az alkoholfogyasztás káros következményeire hívjuk fel a figyelmet, elsősorban ifjúság-védelmi megfontolások alapján.

Iskolai ismeretek és figyelmi vizsgálatok eredményei V. osztályban

Sor-szám	Név	Szám-tani pont-értéke	Tollba-mondás hiba-száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F%	FQ
1.	P. E.	5	40	29	96	37	4	13,79	0,62
2.	P. G.	3	44	21	90	15,5	3	14,28	0,64
3.	P. M.	3	13	23	92	20	4	17,39	0,79
4.	Sz. Sz.	5	50	25	94	29	4	12,00	0,54
5.	V. I.	3	21	21	99	15,5	5	23,80	1,08
6.	P. K.	8	7	20	89	15	5	25,00	1,13
7.	V. P.	5	35	17	87	13	6	35,28	1,60
8.	T. I.	3	23	30	89	15	6	30,00	1,36
9.	T. M.	3	21	21	90	15,5	5	23,80	1,08
10.	K. J.	5	28	21	90	15,5	4	19,04	0,86
11.	Sz. E.	1	31	18	88	14	3	16,66	0,75
12.	Sz. J.	5	17	17	87	13	5	29,41	1,33
13.	Sz. E.	6	6	23	92	20	6	26,08	1,18
14.	J. G.	3	10	16	86,5	9	7	43,75	1,98
15.	S. L.	5	35	20	89	15	10	50,00	2,27

Sor- szám	Név	Szám- tani pont- értéke	Tolba- mondás hiba- száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F%	F _Q
16.	H. M.	3	10	23	92	20	10	43,47	1,93
17.	G. K.	9	5	21	90	15,5	3	14,28	0,64
18.	S. L.	5	23	20	89	15	10	50,00	2,27
19.	S. M.	3	33	20	89	15	3	15,00	0,67
20.	F. J.	7	40	18	88	14	5	27,77	1,26
21.	F. L.	5	67	17	87	13	6	35,28	1,60
22.	B. Z.	5	21	16	86,5	9	6	37,50	1,70
23.	F. Z.	4	55	20	89	15	10	50,00	2,27
24.	F. É.	3	11	22	92	16	6	27,27	1,23
25.	P. I.	3	21	21	90	15,5	4	19,04	0,86
26.	K. Z.	3	14	22	92	16	10	45,45	2,06
27.	P. I.	5	30	20	89	15	10	50,00	2,27
28.	O. F.	13	7	20	89	15	4	20,00	0,90
29.	B. I.	5	20	28	95	32	5	17,85	0,81
30.	N. Z.	3	15	17	87	13	6	35,28	1,60
31.	N. I.	4	10	18	88	14	5	27,77	1,26
32.	D. I.	3	18	18	88	14	5	27,77	1,26
Összesen:		145	781	653	2870	528	184	924,01	41,80
Átlag:		4,53	24,40	20,40	89,68	16,50	5,75	28,87	1,30

1. sz. táblázat

*Iskolai ismeretek és figyelmi vizsgálatok eredményei V. osztályban
(kontroll-csoport.)*

Sor- szám	Név	Szám- tani pont- értéke	Tollba- mondás hiba- száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F%	F _Q
1.	N. A.	3	8	24	93	27	8	33,33	1,51
2.	B. L.	3	43	26	95	31	6	23,07	1,04
3.	B. I.	5	11	28	95	32	9	32,14	1,46
4.	G. F.	3	15	31	98	41	5	33,33	1,51
5.	D. I.	3	16	23	92	20	7	43,75	1,98
6.	J. K.	13	5	23	92	20	3	13,04	0,59
7.	L. É.	8	3	22	92	16	7	31,81	1,44
8.	M. E.	4	8	32	98	42	8	25,00	1,13
9.	N. E.	3	2	22	92	16	3	13,63	0,61
10.	N. J.	15	4	26	95	31	7	26,92	1,22
11.	T. E.	6	12	27	96	35	9	33,33	1,51
12.	U. I.	5	6	25	94	28	6	24,00	1,09
13.	Sz. E.	3	9	29	96	37	10	34,48	1,56
14.	S. E.	5	11	23	92	20	9	39,13	1,77
15.	A. M.	3	24	23	92	20	9	39,13	1,77
16.	B. Zs.	18	1	22	92	16	3	13,63	0,61
17.	B. L.	6	44	24	93	27	7	29,16	1,32
18.	B. J.	6	41	23	92	20	6	26,08	1,18
19.	U. L.	3	26	24	93	27	3	12,50	0,56
20.	K. M.	8	5	23	92	20	4	17,39	0,79
21.	B. I.	6	30	25	94	28	3	12,00	0,54
22.	B. V.	15	4	28	95	32	1	35,71	1,62
23.	M. I.	5	17	26	95	31	4	15,38	0,65

Sor- szám	Név	Szám- tani pont értéke	Tollba- mondás hiba- száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F%	FQ
24.	Cs. M.	6	13	25	94	28	5	20,00	0,90
25.	M. E.	5	3	26	95	31	3	11,53	0,52
26.	A. J.	5	26	28	95	32	9	32,14	1,46
27.	M. J.	16	2	26	95	31	3	11,53	0,52
28.	V. M.	3	63	24	93	27	6	25,00	1,13
29.	Sz. Z.	5	38	23	92	20	7	43,75	1,98
30.	Sz. S.	3	14	23	92	20	4	17,39	0,79
31.	R. I.	5	1	25	94	28	3	12,00	0,54
32.	S. J.	3	44	22	92	16	8	36,36	1,65
Összesen		200	549	801	3000	850	185	817,64	36,95
Átlag		6,25	17,15	25,03	93,75	26,37	5,78	25,55	1,15

2. sz. táblázat

Iskolai ismeretek és figyelmi vizsgálatok eredményei VI. osztályban

Sor- szám	Név	Szám- tani pont- értéke	Tollba- mondás hiba- száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F%	FQ
1.	W. P.	5	31	18	88	14	6	33,33	1,75
2.	V. I.	5	30	18	88	14	5	27,77	1,45
3.	R. F.	3	21	20	89	15	4	20,00	1,05
4.	L. L.	3	24	17	87	13	5	29,41	1,54
5.	L. M.	5	23	23	92	20	6	26,08	1,37
6.	O. A.	3	20	21	90	15,5	6	28,57	1,50
7.	Sz. A.	10	13	24	93	27	4	16,66	0,87
8.	H. E.	15	13	23	92	20	3	13,04	0,68
9.	F. M.	10	9	16	86,5	9	5	31,25	1,64
10.	D. A.	5	17	18	88	14	8	44,44	2,33
11.	A. I.	5	19	18	88	14	2	11,11	0,58
12.	J. M.	3	22	20	89	15	2	10,00	0,52
13.	B. L.	3	21	22	92	16	10	45,45	2,39
14.	H. E.	5	20	21	90	15,5	3	14,28	0,75
15.	H. E.	8	20	18	88	14	10	55,55	2,92
16.	V. Gy.	15	10	25	94	28	3	12,00	0,63
17.	B. K.	3	16	20	89	15	6	30,00	1,57
18.	R. E.	3	17	20	89	15	5	25,00	1,31
19.	A. B.	3	20	18	88	14	4	22,22	1,60
20.	D. M.	5	16	25	94	28	7	28,00	1,47
21.	Á. M.	3	13	25	94	28	3	12,00	0,63
22.	K. A.	10	8	24	93	27	5	20,83	1,09
23.	K. L.	10	13	23	92	20	2	8,69	0,45
24.	Sz. L.	8	14	26	95	31	8	30,77	1,61
25.	P. M.	3	20	26	95	31	4	15,38	0,80
26.	K. I.	10	11	24	93	27	6	25,00	1,31
27.	L. I.	3	20	23	92	20	3	13,04	0,68
28.	Sz. É.	5	22	18	88	14	7	38,88	2,04
29.	V. M.	3	25	23	92	20	3	13,04	0,68
30.	M. M.	3	17	23	92	20	6	26,08	1,37
31.	P. M.	5	11	21	90	15,5	4	19,04	1,00
32.	K. M.	5	16	24	93	27	4	16,66	0,87
33.	F. S.	5	21	18	88	14	5	27,77	1,45
Összesen		190	593	680	2991,5	630,50	164	791,34	41,90
Átlag		5,75	17,96	20,60	90,65	19,10	4,96	23,96	1,27

3. sz. táblázat

*Iskolai ismeretek és figyelmi vizsgálatok eredményei VI. osztályban
(kontroll-csoport)*

Sor- szám	Név	Szám- tani pont- értéke	Tollba- mondás hiba- száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F %	FQ
1.	A. M.	8	10	22	92	16	7	31,81	1,67
2.	B. R.	10	12	24	93	27	7	29,16	1,53
3.	K. M.	5	8	23	92	20	4	17,39	0,91
4.	Sz. I.	10	13	29	96	37	3	10,34	0,54
5.	Cs. I.	5	14	28	95	32	1	35,71	1,87
6.	H. Gy.	11	17	25	94	28	3	12,00	0,63
7.	K. Gy.	18	11	31	98	41	6	19,35	1,01
8.	B. F.	5	10	24	93	27	6	25,00	1,31
9.	B. F.	14	23	25	94	28	3	12,00	0,63
10.	B. S.	13	12	25	94	28	6	24,00	1,26
11.	F. E.	10	16	28	95	32	4	14,28	0,75
12.	M. I.	13	21	22	92	16	8	36,36	1,91
13.	S. Gy.	5	16	30	97	39	6	20,00	1,05
14.	O. Gy.	18	13	28	95	32	2	7,14	0,37
15.	V. S.	5	9	22	92	16	3	13,63	0,71
16.	Gy. A.	5	35	24	93	27	3	12,50	0,65
17.	H. I.	10	13	26	95	31	4	15,38	0,80
18.	K. M.	10	17	25	94	28	5	20,00	1,05
19.	K. K.	15	10	23	92	20	6	26,08	1,37
Összesen		190	280	484	1786	525	87	382,13	20,02
Átlag		10,00	14,73	25,47	94,00	27,63	4,57	20,11	1,05

4. sz. tábla

Iskolai ismeretek és figyelmi vizsgálatok eredményei VII. osztályban

Sor- szám	Név	Szám- tani pont- értéke	Tollba- mondás hiba- száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F %	FQ
1.	Gy. Sz.	8	18	55	88	10	9	16,36	1,09
2.	O. B.	3	26	48	84	6,5	8	16,66	1,11
3.	N. J.	4	23	42	81,5	4	8	19,04	1,26
4.	K. I.	5	26	53	87,5	7,5	10	18,86	1,25
5.	L. M.	3	30	32	76,5	1,8	5	15,62	1,04
6.	Z. J.	3	24	27	77	1,2	5	18,51	1,22
7.	T. Z.	3	24	20	88	15	5	25,00	1,66
8.	P. G.	8	20	22	91	20	2	18,18	1,21
9.	P. P.	5	23	35	79,5	2,0	5	14,28	0,95
10.	V. I.	5	23	52	87	8,5	8	15,38	1,02
11.	T. I.	5	25	31	87	1,6	4	12,90	0,86
12.	Sz. M.	3	28	40	81	3	7	17,50	1,16
13.	S. Z.	8	22	39	80,7	2,8	6	15,88	1,02
14.	K. I.	10	18	36	102	6,0	6	16,66	1,11
15.	B. I.	10	15	27	77	1,2	5	18,51	1,22
16.	Cs. G.	3	22	38	80,4	2,6	7	18,42	1,22
17.	F. Zs.	5	19	31	78,7	1,6	8	25,80	1,72
18.	K. E.	8	17	20	88	15	8	40,00	2,66
19.	T. K.	8	19	27	77	1,2	7	25,92	1,72
20.	Ö. Z.	3	22	40	81	3	5	12,50	0,83
21.	Ö. J.	3	24	37	80,1	2,4	5	13,51	0,90

Sor-szám	Név	Szám-tani pont-értéke	Tollba-mondás hiba-száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F%	FQ
22.	B. L.	5	20	21	90	18	4	19,04	1,26
23.	B. Z.	5	19	35	79,5	2,0	5	14,28	0,95
24.	F. B.	3	20	30	78,5	1,5	7	23,33	1,55
25.	F. I.	3	23	35	79,5	2,0	6	17,14	1,14
26.	D. M.	3	24	28	77,5	1,3	4	14,28	0,95
27.	Gy. Zs.	5	26	27	77	1,2	6	22,22	1,48
28.	F. R.	3	23	38	80,4	2,6	7	18,42	1,22
29.	H. K.	5	24	22	91	20	2	18,18	1,21
30.	N. L.	3	22	40	81	3	7	17,50	1,16
Összesen		148	669	1028	2487,3	178,50	181	559,38	37,15
Átlag		4,93	22,3	34,26	82,91	5,95	6,03	18,64	1,24

5. sz. táblázat

*Iskolai ismeretek és figyelmi vizsgálatok eredményei VII. osztályban
(kontroll-csoport)*

Sor-szám	Név	Szám-tani pont-értéke	Tollba-mondás hiba-száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F%	FQ
1.	N. J.	3	35	33	100	50	3	9,09	0,60
2.	K. I.	3	16	31	78,7	1,6	4	12,90	0,86
3.	B. I.	3	14	30	97,5	40	2	6,66	0,44
4.	Sz. F.	3	23	20	88	15	8	40,00	2,66
5.	D. A.	3	33	36	102	60	6	16,66	1,11
6.	V. S.	5	58	20	88	15	5	25,00	1,66
7.	Sz. E.	5	14	40	81	3,0	3	7,50	0,50
8.	V. I.	3	20	41	81,5	3,4	2	4,87	0,32
9.	M. E.	5	25	24	93	22	2	8,33	0,55
10.	S. Gy.	13	7	65	103	60	2	3,07	0,20
11.	L. J.	5	36	22	91	20	1	2,77	0,18
12.	S. J.	3	13	25	94	27	1	4,00	0,26
13.	M. J.	8	17	33	100	50	2	60,6	0,40
14.	P. I.	8	13	50	95	30	3	6,00	0,40
15.	B. J.	8	3	48	94	28	3	6,25	0,41
16.	F. E.	6	17	43	82,5	4,2	4	9,30	0,62
17.	H. B.	3	21	21	90	18	4	19,04	1,26
18.	Sz. K.	8	13	32	98,5	45	5	15,62	1,04
19.	K. M.	3	12	30	97,5	40	4	13,33	0,88
20.	V. J.	3	35	41	81,5	3,4	2	4,87	0,32
21.	R. M.	8	14	35	79,5	2	5	14,28	0,95
22.	Sz. E.	8	27	22	91	20	2	18,18	1,21
23.	N. J.	3	16	36	102	60	6	16,66	1,11
24.	R. S.	6	13	41	81,5	3,4	3	7,31	0,48
25.	K. M.	6	23	26	82,0	3,6	2	7,69	0,51
26.	M. M.	11	22	43	82,5	4,2	3	9,30	0,62
27.	K. M.	6	12	28	97,0	38	3	10,71	0,71
28.	K. J.	5	10	64	102	58	3	4,68	0,31
Összesen:		154	562	980	2554,2	724,80	93	310,13	20,57
Átlag:		5,50	20,07	35,00	91,22	25,88	3,32	11,07	0,73

6. sz. táblázat

Iskolai ismeretek és figyelmi vizsgálatok eredményei VIII. osztályban

Sor-szám	Név	Szám-tani-pont-értéke	Tollba-mondás hiba-száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F%	FQ
1.	K. M.	5	32	38	80,4	2,6	10	26,31	1,75
2.	U. E.	7	23	30	78,5	1,5	9	30,00	2,00
3.	V. V.	7	19	39	80,7	2,8	6	15,38	1,02
4.	K. I.	5	16	40	81,0	3,0	7	17,50	1,16
6.	K. M.	5	25	42	81,5	4,0	8	19,04	1,26
7.	Sz. J.	7	19	45	83,5	5,0	10	22,22	1,48
8.	T. G.	3	25	40	81,0	3,0	9	22,50	1,50
9.	Sz. M.	5	19	49	84,7	7,0	10	20,40	1,36
10.	R. L.	7	20	40	81,0	3,0	8	20,00	1,33
11.	P. P.	5	16	36	79,8	2,2	6	16,66	1,11
12.	G. T.	6	23	37	80,1	2,4	8	21,62	1,44
13.	K. L.	6	12	30	78,5	1,5	7	23,33	1,55
14.	G. I.	4	14	31	78,7	1,6	8	25,80	1,72
15.	D. P.	1	28	41	81,5	3,4	6	14,63	0,97
16.	D. V.	7	10	32	78,9	1,7	5	15,62	1,04
17.	T. G.	5	31	35	79,5	2,0	5	14,28	0,95
18.	F. M.	6	30	37	80,1	2,4	8	26,66	1,77
19.	M. M.	4	29	30	78,5	1,5	7	23,33	1,55
20.	F. É.	4	20	38	80,4	2,6	7	18,42	1,22
21.	F. M.	7	12	42	81,5	4,0	9	21,42	1,42
22.	F. A.	2	13	40	81,0	3,0	8	20,00	1,33
23.	D. I.	7	21	37	80,1	2,4	3	8,10	0,54
24.	Cs. J.	7	24	33	79,1	1,8	9	27,27	1,81
25.	B. E.	6	16	35	79,5	2,0	6	17,14	1,14
26.	B. M.	4	13	38	80,4	2,6	6	15,78	1,05
27.	B. K.	5	23	41	81,5	3,4	10	24,39	1,62
28.	K. J.	5	18	39	80,7	2,8	6	15,38	1,02
Összesen		149	568	1058	2254,10	79,70	212	558,76	37,81
Átlag		5,32	20,28	37,07	80,50	2,84	7,57	19,95	1,35

7. sz. táblázat

*Iskolai ismeretek és figyelmi vizsgálatok eredményei VIII. osztályban
(kontroll-csoport)*

Sor-szám	Név	Szám-tani-pont-értéke	Tollba-mondás hiba-száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F%	FQ
1.	N. A.	3	8	30	77,5	1,5	3	10,00	0,66
2.	B. L.	3	43	31	78,0	1,6	2	6,45	0,43
3.	B. I.	5	11	34	79,5	1,9	2	5,88	0,38
4.	G. F.	3	15	63	90	16	3	4,76	0,31
5.	D. I.	3	16	40	81	3,5	4	10,00	0,66
6.	J. K.	5	5	37	80	2,5	3	8,10	0,54
7.	L. É.	8	3	51	86	8,0	3	5,88	0,38
8.	M. E.	3	8	30	77,5	1,5	3	10,00	0,66
9.	N. E.	3	2	55	88,0	10,0	9	16,36	1,09
10.	N. J.	5	4	37	80,0	2,5	5	13,51	0,90
11.	T. E.	6	12	51	86	8,0	5	9,80	0,65
12.	U. I.	5	6	45	83,5	5,0	2	4,44	0,29

Sor- szám	Név	Szám- tani pont- értéke	Tollba- mondás hiba- száma	KLT-próba					
				RWL	SWL	PR	RWF	F%	FQ
13.	Sz. E.	3	9	52	87	8,5	8	15,38	1,02
14.	S. E.	5	11	52	87	8,5	3	5,76	0,38
15.	A. M.	5	24	31	87,0	1,6	4	12,90	0,86
16.	B. Zs.	18	1	48	84	6,5	8	16,66	1,11
17.	B. L.	6	44	26	75	1,0	2	7,69	0,51
18.	B. J.	6	41	30	77,5	1,5	2	6,66	0,44
19.	U. L.	3	26	52	87	8,5	8	15,38	1,02
20.	K. M.	8	5	28	76	1,3	3	10,71	0,71
21.	B. L.	10	30	32	76,5	1,8	3	9,37	0,62
22.	B. K.	15	4	67	91	18	3	4,47	0,29
23.	M. I.	10	17	42	81,5	4	8	19,04	1,26
24.	Cs. M.	6	10	51	86	8,0	5	9,80	0,65
25.	M. E.	5	3	53	87,5	7,5	10	18,86	1,25
26.	A. J.	10	26	32	76,5	1,8	5	15,62	1,04
27.	M. J.	15	2	32	76,5	1,8	3	9,37	0,62
28.	V. M.	5	63	31	87,0	1,6	3	9,67	0,64
29.	Sz. J.	5	38	43	82	4,5	4	9,30	0,62
30.	Sz. S.	3	14	61	89	14,5	4	6,55	0,43
31.	R. I.	5	1	42	81,5	4,0	4	9,52	0,63
32.	S. J.	10	44	30	77,5	1,5	3	10,00	0,66
Összesen:		250	546	1339	8640,0	137,80	137	327,89	21,71
Átlag:		7,81	17,06	41,48	82,50	4,30	4,28	10,23	0,67

8. sz. táblázat

ИССЛЕДОВАНИЕ УМСТВЕННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ ВОСЬМИЛЕТНЫХ ШКОЛ В ВИНДЕЛЬЧЕСКИХ РАЙОНАХ

Д. Герёб

Коллектив врачей, психологов, педагогов исследовал соматические и психические реакции учеников страших классов в двух восьмилетних школах. Одна из школ расположена в винодельческом районе (Пустамергеш).

Психологов интересовал влияние алкоголя на работу учащихся.

Исследовалась скорость реакции, проверяли равновесие обучающихся. Давались также задания по свободному рисованию, по арифметике, учащиеся писали изложение, диктант, после этого следовала проверка по Дюкер—Линерт.

На основе исследованного и отчасти помещенного в таблицах материала можно сделать вывод, что результаты работ учащихся, живущих в винодельческих районах были хуже чем в контрольной группе.

UNTERSUCHUNG EINIGER MENTALEN FUNKTIONEN DER ZU ALKOHOLGENISSENDEM BEZIRK GEHÖRENDE GRUNDSCHÜLER

Von Gy. Geréb

In einer komplexen Brigade haben Aerzte, Psychologen und Pädagogen die Schüler der Oberstufe zweier Schulen untersucht, um ihren stomato-psychischen Status zu erschliessen. Der eine Ort (Pusztamérges) war eine Weingegend.

Die Fragestellung der psychologischen Untersuchungen lautete, ob sich die vermutliche Alkoholwirkung in der Arbeit der Schüler zeige.

Es wurden einfache Reaktionszeiten, die Zahl der Tremores gemessen und Gleichgewichts kontrollen durchgeführt. Das wurde von dem Freihandzeichen, Aufsatz, Diktat und der mathematischen Ermessung der Schüler, bzw. durch die Konzentrationsprobe von Düker—Lienert ergänzt.

Auf Grund des aufgearbeiteten und teilweise in Tabellen gefassten Materials kann es festgestellt werden, dass wir unter ähnlichen Lagerungsverhältnissen in der Weingegend zu schlechteren Ergebnissen kommen als in der Kontrollgruppe.

A TUDOMÁNYOS ÉS AZ ISKOLAI MŰELEMZÉS KAPCSOLATÁNAK PROBLÉMÁI

Írta: KESZTHELYI GYÖRGY

Irodalomtanításunk alapja a műelemzés. Napjainkban az iskolai gyakorlat fő elve a *műközpontúság*, amely az oktatás minden szintjén a tantervi céloknak és követelményeknek megfelelően az *elemzésben realizálódik*. Az irodalomtanítás problémái a műelemzéssel állnak kapcsolatban, a viták és támadások is a műelemzés körére koncentrálnak.

A felszabadulás után az ellenforradalmi örökséget kellett felszámolni, az ötvenes években új nevelési tartalom megvalósítását kezdték meg, s „az új tantervek történelmi érdeme, hogy a marxista világnézet megalapozásának, tehát határozottan a szocialista tartalmú nevelésnek a szolgálatában szervezik meg az iskolai oktatást”. [1]

Az irodalomelméleti alapfogalmak rendszeres tanítása készítette elő a műelemzés kibontakozását, amely a hatvanas évek elejétől figyelhető meg elsősorban a középiskolai, főleg a gimnáziumi tanításban. Csak az eszmei tartalmak és az elméleti ismeretek megszilárdulása érlelhette meg azt a kedvező helyzetet, amelyben az irodalomtanítás kezdeti próbálkozások után a mű intenzívebb vizsgálatát tűzhette ki célul. „Korszerű irodalomtanításunk egyik fő vívmánya, hogy a pusztán irodalmi adatok, kész megállapítások helyett a műelemzés került a tanítás középpontjába...” [2]

Azóta a műelemzés jelentősége elmélyült, szerepe egyre bővült, s ma átszövi egész irodalomtanításunkat. Vizsgatételeinkben, főleg az érettségi írásbeli tételekben a tanulók évről-évre olyan feladatokat kapnak, amelyek műelemzést tartalmaznak. Követelményrendszerünk a tanulóknak a műelemzésben való jártasságát és készségét hangsúlyozza, az érettségi és az egyetemi felvételi vizsgákról készült jelentésekben ugyanezt fokozott figyelemmel részletezik. Pedagógiai szakirodalmunkban nem szűnő érdeklődéssel foglalkoznak a kérdéskörrel, s egy friss sorozat legtöbb kötetét ez a kérdéskomplexum hívta életre. [3]

Az irodalomtanításunkat ért egyes bírálatok a műelemzés körül kristályosodnak ki; Tankönyveinket elemző írások a műelemzések mechanikus semmitmondását tűzik pellengérre, [4] amikor az árulkodó nyelvi ismétléseket gyűjtik egybe. A sajtóban fel-fellángoló támadások főleg azt kérik számon a tanároktól, hogy a műveket alacsony szinten közelítik meg. Ezek a nem szakmai körökből származó bírálatok egyrészt azt bizonyítják, hogy irodalomtanításunk széles közvéleményt mozgat meg, másrészt azt is, hogy a közvéleménynek hangot adó szerzők a műelemzést tartják a tanítás egyik legfontosabb elemének. Míg korábban az anyagelosztásról vitáztak, egyes értékeléseket vitattak, ma a szakmai körökben és a közvéleményben egyaránt a műelemzés a legelevenebb téma.

A műelemzés gyakorlata iskoláinkban elterjedt, s a módszerek gazdagodásával, finomításával fokozottan ért el a korábbihoz képest magas szintet. További fejlődés

azonban nemcsak a részletek kidolgozásától remélhető. *Az iskolai elemzés fejlődése több tényezőtől függ, az egyik állandó és döntő tényező a tudományos elemzéssel való kapcsolata.* Az a kérdés, vajon mennyiben tudja követni, a maga hasznára fordítani az irodalomtanítás a tudományos elemzés módszereit és eredményeit, főleg azokban a periódusokban, amikor ez a tudományos diszciplína felfrissül, új módszereket próbál ki. Ennek a problémakörnek a tanítással összefüggő részleteit tehát azért érdemes közelebbről megvizsgálni, mert ezek tisztázása vagy legalább tudatosítása a fejlődés feltétele.

A vizsgálódást egy sajátos tényező indokolja. A gyakorlat azt mutatja, hogy az igényes irodalomtanár sokféle módon használja fel az irodalomtudomány eredményeit. Monográfiák, tanulmányok vagy az irodalomtörténeti összegezés közvetlen felhasználása mindennapos akár úgy, hogy a tanár felkészülését erősíti azok részleteivel, akár úgy, hogy az órán felolvas ezekből a forrásokból, esetleg tanítványai kezébe is eljuttatja. Bár a szakirodalom felhasználásának kérdéseit elvileg nem tisztázták, a gyakorlatban a pedagógus folyamatosan merít belőle egyéni meglátása és ambíciója szerint.

Egyes irodalomtörténeti vagy elméleti kérdésekről a pedagógus legtöbbször úgy vesz tudomást, hogy elfogadja a mindenkori eredményeket. Irányzatok, elméleti viták vagy esztétikai kérdések kialakításának útját maga ritkán járja végig, csupán a végeredményt és az összegezést fogja fel, mert se nem ellenőrizheti, se nem alakíthatja a tudományos eredményt; ez a szakember feladata. A szentimentalizmus helyét, szerepét vitatják, a gyakorló pedagógus azonban, amíg nem tisztázódik az irányzat helye és jelentősége, azt a régebbi álláspontot fogadja el, amelyet a tananyag és a tankönyv rögzített.

Más a helyzet a műelemzés terén. A konkrét műelemzést nemcsak elolvashatja, hanem egész folyamatán végigjárhat, részleteit ellenőrizheti, egyszóval a maga körébe vonhatja. *A műelemzés az a terület, amelyen a pedagógus és a tudomány képviselője találkozhat* abban a tekintetben, hogy a pedagógus is követheti a szaktudomány eredményeinek alakulását, átgondolhatja, s ezért közvetlenül felhasználhatja a maga gyakorlatában. Ki ne értékesítette volna a Szeptember végén elemzésben HORVÁTH JÁNOS monográfiájának részletét, vagy Mikszáth regényeinek tanításában KIRÁLY ISTVÁNÉ? Semmiben sem olyan szoros a szakirodalom és a tanár kapcsolata, mint a műelemzésben, bár e kapcsolatnak az általános vonatkozásait nem próbálták tisztázni. A gyakorlat spontán módon megkerülte az elméleti alapozást, s a tudományos műelemzés értékesítése irodalomtanításunk elidegeníthetetlen hagyományává szilárdult. Közös tapasztalat, hogy még akkor sem szakadt meg ez a hagyomány, amikor hivatalosan alig értékelték, sőt, minthogy a marxista tudomány nem művelt ki egyes területeket, kockázatos vállalkozásnak számított a régebbi művek felhasználása.

Újabb irodalomtörténeti munkáinkban a műelemzés igen jelentős helyet foglal el. A szakkritika egyöntetűen az elemzések színvonalát dicséri, sőt az egész mű értékelésében kiemeli a szerző eljárásait és konkrét eredményeit. Király István Ady-könyvéről számos recenzens véleményét összegezi SZABÓ B. ISTVÁN: „A módszert tekintve: mindvégig olyan komplex elemzési eszköz- és szempontrendszer működött, amilyenre mestereinél (s eddig a magyar irodalomtudományban senkinél) sincsen példa.” „Így lesz a könyv: folyamatos műelemzés (életműelemzés) s nem pusztán egyes verselemzések füzére.” [5] Vagy SÖTÉR ISTVÁN Keresztury Arany-monográfiájának elemzéseit több szempontból tartja jelentősnek: „Keresztury könyvének legfontosabb részei a műelemzések. A kötet verselemzéseit olvasva egy felfrissült Arany-érzekeles válik birtokunkká, és követendő példának érezhetjük a művek meg-

közelítésének azt az egyszerű, de talán legmagasabb rendű módját, mely belülről képes szemlélni egy-egy alkotását.” SÓTÉR a műelemzések általános szerepét is felveti a könyv kapcsán: „Az irodalomtörténetírás nem mindig képes a művek költői érzékelésére. Régi irodalmunk ugyancsak rászorult az ilyen felfedezőkre, mint Babits, aki Vörösmarty epikáját és líráját modern és újszerű módon tudta értékelni, — vagy Szerb Antal, akinek magyar irodalomtörténete a művek ilyen érzékelésére és mintegy újbóli felfedezése miatt maradt tanulságos napjainkig.” [6]

Ha a műelemzés az irodalomtudományban, pontosabban az irodalomtörténetírásban reneszánszát éli, s ha az irodalomtudománynak éppen ez a leginkább értékelhető és hasznosítható területe, akkor az *irodalomtanításnak fokozottabban kell odafigyelnie az újabb eredményekre* és példákra, hogy a maga fejlődését biztosíthassa. Az oktatás vallaná kárát, ha ragaszkodnék a szokás szentelte hagyományhoz, spontánul követné a tudományos fejlődést, s nem nézne szembe azzal a ténnyel, hogy a tudomány fejlődés új eljárásai és eredményei milyen következményekkel hatnak saját gyakorlatára. Azt az általános pedagógiai törekvést kell követnünk az irodalomtanításban is, hogy a tudományos fejlődéssel szoros párhuzamot tartson.

Első probléma a *módszerekből* adódik. A hagyományos genetikai és a strukturalista módszereknek egyaránt vannak hívei és művelői, akik egyeztetésre töreksenek, a két módszer egyöntetű értékesítésére. Még a strukturalista módszer látványos betörése előtt figyelmeztetett KERESZTURY DEZSŐ az egyedi és általános aspektusok vizsgálatának szükségességére: „A költői mű igen lényeges elemeit hanyagolnók el, ha megelégednénk azzal, hogy csak elszigetelt magányában ábrázoljuk, s legfeljebb egyik-másik vonását emeljük ki csupán akkor, ha pusztán, valamilyen történelmi esemény, esztétikai, lélektani vagy filozófiai tétel példajaként utalunk rá. Ha hívek akarunk lenni tárgyunkhoz és feladatunkhoz, mindkét eljárással élnünk kell.” [7] Az utóbbi néhány évben, már a strukturalista elemzések megjelenése és a módszer tudomásulvétele után sem változott az az álláspont, mely a két jelenleg használatos módszer szintézisére törekszik. SZABOLCSI MIKLÓS egy, a pedagógusok számára tartott előadásában hasonló álláspontot képviselt: „A műelemzés kiragadja (ideiglenesen, munkahipotézisként) a művet az időfolyamatból, mintegy kiveszi onnan, hogy közelebből szemügyre vegye, majd az elemzés után visszaiktatja oda.” Az elemzésben az első mozzanat a mű „értelmes részek szervezett egészévé” való vizsgálata, a strukturalista mozzanat, s ezt követi az „időfolyamatba”, vagyis a történelmi fejlődésben való vizsgálat. „A műelemzés tehát egyszerre tételezi fel a mű viszonylagos önállóságát és ugyanakkor összefüggését a nagyobb környezettel, azaz a mikro- és makrostruktúrák kölcsönhatását és összefüggését.” [8]

A két módszer együttes alkalmazását fogadja el felsőoktatási gyakorlatunk. Több szakértő foglalkozott a felsőoktatás irodalomoktatásának kérdéseivel, közelebből a korszerű műelemzéssel [9], s felhívták a figyelmet a tudományos módszerek alkalmazására. HORVÁTH KÁROLY az egyetemi oktatás gyakorlatában szükségesnek látja a két módszer együttes érvényesítését: „Az egyetemi oktatásnak tehát — nemcsak elvi, hanem gyakorlati életpályára előkészítő okokból is — egyesítenie kell az irodalomtudomány mai két fő irányzatát: az irodalmi jelenségek történeti, genetikai megközelítését és azok analitikus, műelemző, „műközpontú” tárgyalását — egyetértően azzal a marxista irodalomtörténészek többsége által elfogadott állásponttal, amely e kétféle megközelítési mód dialektikus egységét hirdeti.” [10] A tanárképző főiskolák számára készült Bevezetés a műelemzésbe című jegyzetben a két módszer alkalmazásának lehetőségeit részletesen taglalja a szerző. [11]

A főiskolai oktatás a maga számára hasznosítja a tudományos módszereket, a középiskolai oktatásba azonban még nem hatoltak be ennek következményei.

A legutóbbi, pedagógusok számára rendezett „Baranyai Irodalomtanítási Napok” témái a kortárs irodalom modern műelemző módszerei és tanításának metodikai problémái voltak, amelyen a meghívott előadók a módszerek elvi és gyakorlati kérdéseit taglalták, a megbeszéléseken pedig a gyakorlatban felmerült nehézségeket vitatták, tapasztalatokat adtak át. A konferenciák egyik fő tanulságát abban vonhatjuk meg, hogy az új elemzési módszerekkel még csak ismerkednek a pedagógusok, s nem jutottak el a gyakorlati megvalósításhoz. Amíg az új elemzések-eredmények nem válnak szélesebb körben ismertté, s magában az irodalomtudományban nem fejlődik azok alkalmazása általánossá, addig csupán elvi elfogadásról, egyezésről lehet szó, vagy a pedagógus egyéni munkájában, kísérletképpen próbálkozik az új módszerekkel. Pedagógiai szakirodalmunk sürgető feladata, hogy az elemzés népszerűsítése, majd részletproblémáinak boncolgatása után szembenézzon a korszerű módszerek alkalmazásának lehetőségeivel.

Bonyolítja a helyzetet, hogy a „műelemzés” nem önálló iskola, nem külön filozófiai alapú kritikai eljárás, hanem sok szempontból gyakorolható, végezhető eljárások gyűjtőneve, — a legtöbb vizsgálati ágnak, módszernek, iskolának van műelemző gyakorlata.” [12] Szabolcsi Miklós rámutat az elemzések lehetőségeinek több fajtájára: nyelvészeti és stilisztikai, képszerkezet szerinti, ábrázolás-technikai, szemiotikai, genetikus, lélektani jellegű és ideológiai elemzést különböztet meg. Egy vers tüzetes elemzésével konkrét példát nyújt a több szempontú eljárásra, s azzal a megfontolással fejezi be kimerítő munkáját, hogy csupán néhány szempont szerint végezte az elemzést, de számos más szempont is vezetheti a mű megközelítését. [13]

Az iskolai gyakorlat válogat a szempontokban, ill. komplex elemzést ad, amikor több szempontot érvényesít. Sokszor annyira összeolvadnak a szempontok, átjárják és elfedik egymást, hogy nem tudatosulhat a szempontok és eljárások összefüggése. BENKŐ LÁSZLÓ régebben figyelmeztetett arra, hogy a „stilisztikai elemzés nem azonosítható sem az irodalmi, sem a nyelvi elemzéssel. Ezeket nem helyettesítheti, de mindkettőre támaszkodik. Célja a vizsgált mű nyelvi jeleiben megnyilvánuló expresszív (érzelmi hangulati, esztétikai hatást keltő) értékek feltárása.” [14] A gyakorlatban nem válnak el a szempontok, sőt a tanár munkája csak annyiban nevezhető komplexnek, hogy mindenféle megközelítési módhoz alkalomszerűen folyamodik, s azokat eklektikusan felhasználja.

Az irodalomtanárnak szükségképpen válogatnia kell, tehát szükségképpen eklektikusan végzi a művek elemzését. Az a széles körben elterjedt gyakorlat azonban, mely „ahány mű, annyiféle eljárás” elvét vallja, végül is zűrzavarhoz vezet, töredékes és bizonytalan eljárásokhoz, amelyekben tetszetős ötletek irányítják a munkát. Egyik műben a képi réteget vizsgálják, másutt a hangzósságot, megint egy másik műben az eszmeiséget fejtegetik, aztán a kompozíciót a következő tárgyalásban. Mind a tudományos elv, mind a pedagógiai gyakorlat a komplex elemzést vallja a járható módszernek, de a pedagógiának tisztáznia kell a komplexitás elemeit, azok viszonyát, arányítását.

Annál sürgetőbb a *komplex elemzés kérdésének* vizsgálata, mert a gyakorlatban az új keresése indítja a pedagógust a különböző eljárások kipróbálására. A sablon elleni tiltakozás nevében hívja segítségül mindazt, ami a mechanikus merevedett eljárásokat fellazítja és a tanítást életszerűvé, hitelesebbé teheti: a „sablonokkal dolgozó szövegelemzés megöli az irodalmi alkotás művészi értékét, s passzivitásra vagy pusztán mechanikus tevékenységre kárhoztatja a tanulókat” [15]. A szempontok bizonytalanságát tárja fel MAKAY GUSZTÁV, amikor rámutat arra, hogy a „tartalom és forma egységében folyó szokásos verselemzést primitívnek, tarthatatlan-

nak” mondhatták egyesek, „anélkül azonban, hogy gyakorlati útmutatást tudtak volna adni valami másfajta, magasabb rendű verselemző megoldásra.” [16] Amilyen hevesen utasítják el a tanárok a sablonokat, ugyanolyan lelkesedéssel és kritikátlanul kapnak a szokatlanhoz, hogy tanításukat vonzóvá formálják. Ezt az egészséges igényt elégítheti ki a pedagógia, amikor a szempontok arányosításával megóvja a tanárt egy egyéni sablontól (pl. egyik tanár „mániája” a hangzósság keresése, a másiké a szerkezeti elemek részletezése stb.), másrészt az egész tanítást az ötletszerűségtől. Nem közömbös az sem, hogy a tanulóknak vajon kialakul-e olyan benyomás, hogy „hol ezt nézzük, hol azt”, az a bizonytalanság, amely a művekkel való foglalkozás hitelét aláássa.

Bármiképpen alakul a módszerek arányítása, kiválasztása, csakis *olyan módszert követhet az irodalomtanítás, mely legalább két követelménynek megfelel.* Az egyik az átérthetőség követelménye, mely szerint csakis a „közolvasó” fejlettségi és műveltségi szintjével felfogható mozzanatokat tartalmazhat a pedagógiai eljárás. Mindazon módszerek, melyek speciális felkészültséget tételeznek fel, az iskolai gyakorlatban aligha alkalmazhatók, s akármilyen divatosak, éppen azért, hogy az irodalom-élvezés területéről messze viszik a tanárt-diákot, nem honosodhatnak meg az oktatásban. Amikor a tudós matematikai formulák és törvényszerűségek segítségével objektív eredményekre tör, eljárását nem követheti a tanár, aki olvasókkal s nem szakemberekkel foglalkozik.

Másrészt kimaradnak azok a módszerek is, amelyek bonyolultságuknál fogva a tanítási idő egy-egy egységébe nem foglalhatók bele. „Irodalomtanításunk „Szkül-lája” a sablonná vált, mechanikus tartalmi-formai elemzés; „Khüribdisze” a tanulók számára túl bonyolított, újszerű versértelmezések (pl. strukturális verselemzés).” [17] Ez az észrevétel valóságos veszélyekre figyelmeztet s éppen a divatos eljárásokkal kapcsolatban. A strukturális elemzés nem vagy csak igen kismértékben használható fel az oktatásban, mert az eredmények az oktatás számára semmitmondók, bár lehet, hogy a számokba, képletekbe sűrített viszonyok objektív igazságot tartalmaznak. Másrészt az ilyesfajta elemzésnek olyan hosszú az útja, hogy az oktatásban aligha lehet végigjárni, akármilyen réteg vizsgálatát tűzi ki ugyanis feladatul a tanár, azt tanítási egységben megoldani képtelenség, sőt nagyobb egységeket is túlnövő munkát kíván meg. Számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy az iskolai eljárás egyszerűsít, összevon, esetleg egyes lépéseket kihagy, de eredményeire nem redukálhat semmiféle elemzést, mert abban az esetben éppen a műelemzés folyamata vész kárba. Ekkor a tanuló úgy érezheti, hogy kész eredmények elé állítják, s az ő tevékenységét pusztán reprodukálásra redukálják. A műelemzésnek a pedagógiai tartalma többek között abból adódik, hogy maga a tanuló végezheti több-kevesebb tanári indítással és segítséggel. Ha a tanulói tevékenységet kizárjuk, lemondunk pedagógiai értékeiről, az értelmet és érzelmet mozgósító lehetőségeiről, vagyis arról, hogy az oktatásban pedagógiai céllal felhasználjuk.

Irodalomtudományunk eredményei és hiányosságai egyaránt meghatározhatják az oktatás fejlődését. Nemcsak az elemzés módszereinek kimunkálása hathat jótékonyan az iskolai gyakorlat fejlődésére, hanem azoknak a hiányosságoknak a fel-számolása is, amelyek még a laikusnak is szemet szúrhatnak. *Két kevésbé kiművelt területen nélküli jelenleg az oktatás a tudomány iránymutatását.*

Az egyik a huszadik század irodalma, pontosan az az irodalom, amely leginkább érdekelheti a fiatalokat. Nemcsak hogy klasszikusokról nem készültek monográ-fiák (pl. József Attila, Radnóti Miklós), a jelen irodalmáról is szórványos tájékoz-tatást nyújt a tudomány. Míg külföldön számos mű jelenik meg egy-egy szerzőről még az életében, nálunk csak a legutolsó időszakban történt kísérlet arra, hogy a

tudomány művelői népszerűsítsék a közelmúlt nagy alkotóit. Minél frissebb egy mű, annál inkább a tudományos elemzés-értékelés körén kívül esik, de tanterveink, tankönyveink ugyanakkor egyre nagyobb súllyal szerepeltetik a jelen irodalmát. Az eltérés magának a tudományos értékelésnek a mozgásából következik, viszont ez a magyarázata annak is, hogy az elemzések szintje ingadozó, a válogatás és értékelés sokszor önkényes. Főleg abban érezhető az eltérés, hogy a tanár régébbi elméleti fogalmakat alkalmaz, ami elemzését sokszor avulttá, érdektelenné, sőt semmitmondóvá silányítja.

Másrészt szembetűnő a prózaelemzés aránylagos elmaradottsága a verselemzéssel szemben. Míg a verselemzés fejlettsége tagadhatatlan, szaktudományi és pedagógiai művek szinte versengve mélyítik a lírai verssel való foglalkozást, addig a regényvizsgálatát kevésbé művelték ki. Lehet, hogy azzal a közfelfogással magyarázható ez az aránytalanság, mely szerint líránk világirodalmi szintű, de az oktatásban ez az egyoldalú érdeklődés nyomasztóan gátolja a fejlődést. Az is lehetséges, hogy a kisebb terjedelmű lírai művek könnyebb megoldásokat ígérnek, s ezért vállalkoznak az epikai műveknek csak részleges vizsgálatára. „A prózával már csak terjedelme miatt is nehezebb a dolog, ezért inkább csak nyelvészek nyelvi-stilisztikai elemzéseit olvashatjuk, de nem egész művekről, hanem csak szövegrészekről.” [18] Holott az epika, főleg a regény komplex tárgyalására lenne szükség, éppen a művek összetettsége miatt.

Egyébként pedagógiai irodalmunk is szegényes a regényelemzésben. Ezért van még mindig divata a tartalomelmondó, népszerűsítő műveknek, amelyek felmentik a diákot nemcsak az olvasástól, hanem a vizsgálódástól is. Míg igen sok lírai mű feldolgozását találhatjuk meg szakmódszertani lapjainkban (Magyartanítás), addig elvétve vállalkoznak a regények hasonló részletességű és mélységű tárgyalására. Joggal panaszkodik az egyik ilyen témájú cikk szerzője a helyzet tarthatatlanságáról: „Arról, hogy miért szép egy-egy vers, előadások hangzottak el a rádióban, tanulmánygyűjtemény jelent meg. Arról viszont ritkán esett szó, miért szép a novella vagy a regény, pedig a próza, ha valóban művészi, legalább annyira szép, mint a vers. Mivel pedig a statisztikai kimutatások szerint többen olvasnak prózai műveket, mint versköteteket, az epika szépségéről beszélni legalább olyan fontos, mint a vers esztétikumáról.” [19] Következtetése végletes, de rávilágít arra a visszás helyzetre, hogy a tanulókat éppen olvasmányigényük fejlesztésében nem segíti a pedagógia: „Fontos erről írni, beszélni már csak azért is, mert az olvasók többsége Jókaitól Berkesi Andrásig jutott el, s a világirodalomban Verne és Dumas művei jelentik számukra a legmagasabb csúcst. S a széppróza igazi csúcsait érthetetlenül, láthatatlan homály fedi.” [20]

A módszerek, az egyes területek kiműveltsége elvezet a *problémakör magvához, amely a tudományos és az iskolai műelemzés különbségének lényegét tartalmazza*. A szaktudós objektív módszerekkel jut el igazságokhoz, amelyek függetlenek a szubjektív megítéléstől, benyomásoktól, — s főleg a befogadótól. *Az iskolai elemzés azonban éppen a befogadóval számol*, a tanulóval annyira, hogy módszereit, eljárásait annak érdekében szervezi meg, hogy minél tartalmasabbá tegye pedagógiailag. Csakis akkor van értelme a műelemzésnek, — s ezt ma, amikor annyira divatos lett, sokan el is feledik —, ha pedagógiai cél érdekében folyik. Ez a közhelynek számító különbség azonban a két elemzés fajtájának lényeges mozzanatait határolja el.

Mintegy tíz éve folyt vita arról, vajon a tudományosság vagy a pedagógiai szempont határozza meg lényegében a műelemzést, egyáltalán az irodalomtanítás gyakorlatát. A vita ma már túlhaladottnak tűnik, amikor a műelemzés fejlődésével a gyakorlat kétségtelen közelebb került a tudományos szinthez, pontosabban, az iskolai elem-

zés sokban követni tudja a szaktudomány eredményeit. A két terület primátusában végkövetkeztetésképpen a pedagógiai szempont hangsúlyozását szögezték le: „Mindenekelőtt a tudományos komponens funkcióját kell meghatározni az irodalmi nevelésben: ez a kulturált olvasók nevelésének egyik eszköze, elősegíti az irodalmi alkotás megértését azáltal, hogy alapvető tudományos ismereteket közölt róla, nem szabad azonban ezt a fő komponens rangjára emelni.” Az iskolai munka pedagógiai jellegéből következik, hogy az oktatás-nevelés céljait kell megvalósítani, s ennek kell minden mást alárendelni: „Szükséges gyakorlatilag újból meghatározni az irodalomtudományi komponens viszonyát az eszmei és esztétikai nevelés komponenséhez... s a megoldásnak az eszmei és az esztétikai nevelés komponens javára kell szólnia.” [21] Ha a nevelési-oktatási cél határozza meg a pedagógiai munka sajátosságait, s ez nem vitatható, akkor a két terület szempontjainak, eljárásainak elválásával is számolni kell.

A befogadó körül támadhatott az a vita is, amelynek során egyesek felvetették azt a kérdést, hogy egyáltalán szükség van-e elemzésre. Vajon nem káros a művek szétboncolása, elemeire szedése, amikor annak egyszerre, egészében kell élnie az olvasóban, ahogy ezt műélményében kapja és megőrzi. A vita a műelemzés javára dőlt el, de kétségtelen, hogy *a műelemzés egyik paradoxona az élmény és analízis kettőssége marad*, vagyis az a tény, hogy az iskolai gyakorlatban az egyszerű, olvasói élményt zavarja a folytonos intellektuális elvárás. A problémát nemcsak a pedagógus kénytelen a maga számára megvizsgálni, annak számára is világos, aki általában az olvasó szempontjából mérlegeli az elemzés jelentőségét: „Műelemzés sokféle van és még többféle lehetséges. Ebben a fogalomban ugyanis a műnek bármily analízisét bele kell értenünk, tehát a matematikai, statisztikai módszerekkel dolgozó (esetleg elektronikus számítógépet alkalmazó) elemzéseket is, amelyeknek azonban csak a tudományos műhelyekben és az irodalomtudomány szakemberei számára van jelentősége. Az olvasó számára nem érdekesek, se nem hasznosak ezek.” [22] PÉCZELY LÁSZLÓ a műelemzés egyik fő nehézségét az értelmi és az érzelmi felfogás konfliktusában látja: „Érthető ellenvetés a műelemzés jogosultságával szemben az, hogy az irodalmi műben mint műalkotásban — különösen a lírában — meghatározó szerepet játszanak az érzelmek, felfogásukban, „megértésükben” hasonlóképpen, viszont a műelemzés értelmi feladata elsősorban.” A gondolkodás, amely az elemzés műveletében elválik az érzelmi felfogástól, a művet másképp fogja fel, mint a műélmény: „Hogyan lehet az érzelmek nyelvén megfogalmazott lírai költeményt a fogalmi gondolkodás síkjára átvinni anélkül, hogy meg ne semmisítenők azt, ami lényegileg meghatározza?” [23] Az egyetemi oktató pedig az irodalomnak éppen az érzelmi funkcióira hívja fel a figyelmet, amikor az előadások sajátosságait elemzi: „...az irodalom — művészet. Tehát nemcsak logikai, hanem emociális funkciója is van. Sőt specifikus nevelő ereje elsősorban a funkció alapján hat az irodalmi művek képisége, képídező, fantáziát megmozgató képessége révén, amely nélkül a mű csak újságríport, száraz naplójegyzet vagy vezércikk lenne, de nem műalkotás.” [24]

A pedagógiai szempont nemcsak a módszereket határozza meg, hanem az anyag kiválasztást is bizonyos keretekbe szorítja. Emlékeztet például az a tiltakozás, amelyet a régi magyar irodalom tárgyalásának szűkítése váltott ki, főleg az idősebb tanárok részéről. Holott nyilvánvaló volt, hogy pusztán történeti érdekű műveket védtek, amikor a régi magyar irodalom emlékeit át akarták menteni a tanításba. Egyes műveknek csakis történeti érdekük van, semmiféle olvasói élményt nem keltenek. A Zalán futásának történeti jelentőségét senki sem vitatja, újabban egy monográfia az eddig legteljesebb méltatását adja, de olvasótábora a maroknyinál kevesebb. A befogadó zárja ki a történeti érdekű termékeket, bár ennek következményeit

irodalomtanításunk nem gondolta végig, és a tanulók számos művet „ismernek”, amelyet a történeti folyamat megértéséhez valóban tárgyalni kell, de amely soha nem válik műélménnyé. **BENEDEK MARCELL** kategorikusan nyilvánítja véleményét az ilyen művekkel szemben: „Aminek az értéke „inkább történeti, mint esztétikai”, azt élvezni semmiféle történeti érzék segítségével nem lehet. Az érdekes lehet kortörténeti, művelődéstörténeti, nyelvtörténeti szempontból; esetleg érdekelheti a kutatót a mesevándorlás szempontjából — de az olvasónak nincs köze hozzá.” [25]

Elsősorban az *érzelmi nevelési mozzanatot* hangsúlyozza valamennyi pedagógus, azt a komponenst, amellyel a tudományos elemzés nem számol. Nemcsak a szűkebb hatás kedvéért, hanem a tanuló általános fejlődésének perspektívájában hívja fel a figyelmet a pedagógiai szakirodalom az érzelmi nevelés jelentőségére, mely ha elmarad, az egész oktatás célját veszti. „Az alkotásokban rejlő érzelmi gazdagság kibontása: ez vezessen bennünket a műelemzések során. Ha most sem tudjuk ez iránt fogékonnyá tenni tanulóinkat, könnyen lehetséges, később sem fog sikerülni, sőt azzal is számolhatunk, hogy emelkedettebb művészi élményben sohasem lesz részük.” [26] Magát az elemzés folyamatát kell összekapcsolni érzelmi neveléssel, amely azt jelentősen módosíthatja, mert az érzelmi mozzanat bekapcsolása magát a gondolkodási folyamatot is átformálja: „A szépirodalom és az irodalmi nevelés célja arra ösztönöz minket, hogy más minőségű problémafelvető feladatokat teremtsünk, mint amilyeneket a tisztán tudományos jellegű tantárgyaknál használunk.” Lényeges, hogy „az irodalmi mű a gondolkodással együtt a tanulók képzelőerejét és fantáziáját is megragadja, érzelmeket gerjesszen.” [27] Minden olyan művellet, mely értelmileg bontja részeire a műalkotást, szükségképpen háttérbe szorítja az érzelmi felfogást, de az iskolai munkában az érzelmi mozzanatoknak nemcsak kísérnie kell a gondolkodási műveletet, hanem annak befejező mozzanataként le is kell zárnia. Az értelmi művelet előkészíti a magasabb szintű műértést, de az érzelmi hatásnak magába kell foglalnia az elemzést, amelynek célja nemcsak a mű megértése, hanem magasabbrendű érzelmeket, egyéniséget megmozgató befogadása is. Minden elemzésben tehát nemcsak értelmi erőket mozgat meg a tanár, hanem az egyéniség érzelmi szféráira kell hatnia úgy, hogy az értelmi és érzelmi nevelést egyaránt szolgálja. „Az elemzés folyamatában először tudati, értelmi területeket foglalkoztatunk, mert az indulás itt is észlelés, szemlélet, erős érzelmi, élményi velejárókkal (a művészet agitativ erejéből következően).” A folyamatnak azonban ezzel nem szabad lezárulnia: „Majd ezt az élményesített ismeretanyagot, amelyet logikai ítéletek megfogalmazásával tudati síkra viszünk át, újra megerősítjük érzelmi töltéssel, úgyhogy elgondolkoztasson, állásfoglalást váltson ki, cselekvésre készítessen.” [28] Az érzelmi vonatkozások jelentőségének hangsúlyozásában egyetért valamennyi pedagógus, s összhang van ezen a téren a hivatalos előírások, tantervek és a pedagógiai szakirodalom között. Kiténik ebből az is, hogy a pedagógusnak a maga céljai megvalósításáért módosítania kell a szaktudomány elemzéseit, meg kell változtatnia bizonyos szempontjait, egyszóval ki kell alakítania sajátos eljárásait.

Abban is egyetértés tapasztalható, hogy sem a hivatalos dokumentumok, sem a szakírók nem szabják meg az iskolai elemzés menetét, inkább azt szögezik le, hogy a műveket nem lehet mechanikusan tárgyalni.

Két módszertani könyv szerzőjének a véleménye szinte szóról szóra megegyezik abban, hogy a megközelítést a pedagógus sokféle módon végezheti. **MAKAY GUSZTÁV** a középiskolai tanárok figyelmét hívja fel erre: „Mindjárt az elején azonban nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy ahány vers vagy prózai szöveg, annyiféle elemzési eljárás! Mindig a szöveghez szabott, legcélravezetőbb feldolgozási módot kell kiválasztanunk.” [29] **FRIED ISTVÁN** pedig az általános iskolai verstárgyalással

kapcsolatban szögezi le: „Ahány vers, annyifajta versmagyarázat. A költemény szövege, a szöveg jellege dönti el, hogy a vers megközelítését mely eleménél kezdjük meg.” [30] Nem arról van szó, hogy „a hozzáértő, egyszerű olvasás ugyanúgy, mint az elemző kritika — a műnek azt a komponensét, szervező központját, esztétikai gesztusát fogja fel először, mely egyúttal a műalkotás értékhordozója is, s amelyet azután igazol az aprólékos elemzés, vagy nem, s ez esetben új nyomon kell indulnia.” [31] A viszonylagosság a pedagógiai célt szolgálja, amikor a pedagógus a műnek először azt a sajátos vonását ragadja meg, amely felől hitelesebben bonthatja elemeire a művet, mintha fokozatosan, határozott rendben egymás után fedné fel a különböző rétegeket. Nemcsak a mechanikussá merevedés ellen tiltakozik a szakértő, amikor költői túlzással „ahány vers, annyi eljárás” elvét vallja. Számolnia kell a különböző olvasói élményekkel, azzal a fejlettségi fokkal, amellyel az osztályközösség rendelkezik, tudnia kell, hogy mennyi, lényegében a mű megértését segítő és mégis objektíve „felesleges” anyagot kell bevonnia munkájába, s végül ismernie kell, hogy melyik elem „fogja meg” az ifjú embert. Egyszóval pedagógiai szituációba kell helyezni az elemzést, minden következményével együtt, tehát ki kell alakítania a maga gyakorlatát, — szinte függetlenül a tudományos elemzés gyakorlatától, amikor annak csak eredményeit és egyes elemeit veszi át.

Az irodalomtudomány egyik fő kérdése az értékelés. Egyesek tagadják az érték lehetőségét, vagy legalább megvonják lehetőségei körét. RENÉ WELLEK egy újabb előadásában a műalkotás értékelésének általános nehézségeire mutatott rá: „Nemcsak egy struktúra (ti. a műalkotás), mely leírón elemezhető. Értékek összessége, amely nem tapad a struktúrához, de lényegi természetét képezi annak. Az értékeket csak ítéletalkotással lehet megragadni. Ezek az értékek a képzelet szabad akciójából születnek, azt pedig nem lehet visszavezetni a forrásokban rejlő korlátozó feltételekre, hagyományokra, életrajzi vagy társadalmi különbségekre.” [32] Az általános nehézséget — tárgyunkhoz közelebb — HENRYK MARKIEWICZ a szemléletek különbözőségében látja, mely szerint a „mű modernizáló szemlélete megvalósíthatatlan”, s különben is „ilyen perspektívában még a múlt legnagyobb művei is csalódást okoznak”. A másik véglet „a későbbi irodalmi fejlődés teljes figyelmen kívül hagyása” ugyancsak irreális. Véleménye szerint az értékítélet mércéje az lesz, hogy az író hogyan közelíti meg „a kutató által manapság elismert értékeket, tehát például egy marxista számára: viszonylagos egyetértés az emberek egymás közötti egyenlőségének gondolatával, racionalista és materialista tendenciák, az emberi sors felfogásában megnyilvánuló historizmus”. [33] Amíg az irodalomtudomány axiológiai alapozást kér számon a történeti értékeléstől, vagy a ma értékítéletét viszonyítja elmúlt korokéhoz, az oktatást az érdekli, hogy a múlt értékeit hogyan tudja a tanuló számára valósá tenni. SÖTÉR ISTVÁN a jelen és múlt értékelésében ilyen sajátos egységet tár fel: „Az irodalomtudomány egyszerre a múlt és a jelen tudománya. Feladata: a már felfedezettnek újbóli felfedezése, — de mivel ez az újbóli felfedezés a jelen számára, a jelen igényei, szükségletei szerint valósul meg: az elmúlt kor műalkotásainak ilyen felmutatása — a jelen felfedezése is.” [34]

Az ilyen problémafelvetés csak távolabbról érdekelheti a tanárt, mégis az értékelést nem lehet megkerülnie a maga területén. Ha értékelése egybeesik az irodalomtudományával, ami többé-kevésbé a tankönyvekben is megtalálható, ezzel nem elégedhet meg. Hiába egyezik a végeredmény, az értéket bizonyítani kell, s ebben áll feladatának nehézsége. Abban az esetben, amikor történelmi jelentőségéből következtet egy mű értékére, a tanulók számára keveset mondott. Saját pedagógiai eljárásával, ráhatással meg kell győzni arról, s a meggyőzést nem helyettesítheti semmiféle tekintélyre való hivatkozás.

Az értékelés mozzanatában döntő szerepe van a műelemzésnek, mert közel hozhatja a művet a tanulóhoz, s minél távolabb áll tőle, annál nagyobb a megvilágítás, magyarázat jelentősége. *A jelen számára az irodalomtudomány értékeli a múlt hagyományait, a pedagógia pedig a fiatal nemzedék számára élővé teheti.* Számolni kell a régi művek történeti érdekével, s az is biztos, hogy elavult műveket feltámasztani reménytelen vállalkozás lenne. A múlt klasszikus értékeit azonban az elemzés újjá formálhatja azzal, hogy az ifjúsághoz élő műként juttatja el az elemzés segítségével.

Történetek kísérletek arra, hogy népszerűsítsék a hagyomány szentelte műveket, például rövidített vagy magyarázatos kiadásokban forgalmazzák. Egyes változatok, mint rádiójátékok, tv-feldolgozások néhány feledésre ítélt műről törölték le a port. Általában azonban az iskolai elemzésre vár a feladat, hogy a hagyománytól nagyra értékelt műveket megkedveltesse, sőt olvasásukra inspiráljon. Zrínyi vagy Eötvös jelentősége nyilvánvaló, ugyanakkor egyre kevesebben olvassák. A tudomány elvégezte a maga értékelését, s az iskolának kell az értékeléssel egybehangzóan megtalálni a módot, hogy a fiatal nemzedékek számára újra olvasmánnyá varázsolják ezeket a műveket — írókat. Amit az ifjú olvasó türelmetlenül elvet, néha a legkülönbözőbb okok miatt (pl. terjedelem), amit érdeklődésétől idegennek érez, azt a műelemzés újíthatja meg azzal, hogy egyes sajátos vonásainak felmutatásával vonzóvá teszi. Egy művet minden kor és nemzedék másképpen értékeli, olvas, és az oktatás biztosíthatja, hogy a múlt értékeit a mai fiatalok is korszerű szemléletben olvassák. A megismerés úgy lesz valóságossá, ha a műveket nemcsak történeti érdemük szerint tárgyalja a tanítás, hanem a tanulók számára megleveníti, arra inspirál, hogy olvasmányként közeledjenek hozzá, műélményt várjanak tőle.

Az iskolai műelemzés legfőbb forrása a tudományos elemzés, kérdés azonban, hogy csak ebből meríthet-e. A kérdés tulajdonképpen akadémikus, mert az iskolai elemzés bőven használja azokat a kiadványokat, amelyek népszerűsítő céllal készültek (pl. Miért szép?), folyóiratcikkeket, esszéket, vallomásokat, naplókat, egyszóval a tárgy körébe tartozó mindenfajta művet. Nem is beszélve a pedagógiai segédkönyvekről, amelyek éppen a gyakorlatból keletkeznek, válogatás és sűrités révén, de lényegében olyan szinten készülnek, mint az igényes pedagógus órán végzett tárgyalásai.

Az esszé-értelmezések megítélésében megoszlanak a vélemények. KOMLÓS ALADÁR mind a tudós, mind a költő-író magyarázatát jogosnak tartja. RÓRAY GYÖRGY a verselemző költők nevében tiltakozik minden receptszerűség ellen, mert „nincs abszolút egzaktuság, nincs feltétlenül „biztos” módszer, nincs matematikai bizonyosság; a vers megfejtésének kísérletében mindig is szép és kockázatos kalandba fogunk bocsátkozni, és ha egyszer a kalandnak és a kockázatosságnak vége lenne, az egyértelmű lenne a költészet trónfosztásával.” [35] MIKLÓS PÁL véleménye szerint a költői műelemzések nem valódi elemzések, mert „nem a műről beszélnek voltaképp, hanem a mű ürügyén a (költő-kritikus) olvasó műélményének parafrázisai s mint ilyenek autonóm költői teljesítmények — csak épp nem a természet és a társadalom, hanem egy-egy alkotás a tárgyuk.” [36]

Voltaképp meddő kísérlet lenne eldönteni, hogy az esszéisztikus vagy a tudományos elemzés tud többet feltárni a műalkotásról. Különböző megközelítési mód, módszer és eszmény összevetése aligha vezethet perdöntő ítélethez, annál kevésbé, mert maga a tudományos gyakorlat egyáltalán nem tartózkodik attól, hogy költők, kritikusok eredményeit beépítse saját munkájába, s fordítva, az esszé művelője csak úgy érhet el magas szintet, ha egyúttal tudós alkat is.

Az oktatás sajátos jellegénél fogva fordíthatja a maga hasznára az írók-költők

hozadékát. Egyrészt élvezhető, világos stílusban adják elő mondandójukat, szépírói eszközökkel fogalmaznak, másrészt azt képesek tolmácsolni, amit a tanár is el akar mélyíteni, a műléményt. Ezek a „költői szépségű kritikai esszék” lehet, hogy nem igazi műelemzések, de inspiráló hatásuk tagadhatatlan. Amikor a tanár bekapcsolja munkájába az esszét, voltaképpen nem a tudományos elemzést zárja ki, hanem azt kiegészíti egy hozzáférhetőbb, invenciózus, hatásos s főleg olvasásra indító „műhelytanulmánnyal”.

Néhány problémát vizsgáltunk meg a tudományos és az iskolai műelemzés összefüggésének köréből, főleg *a pedagógia szempontjából*. A pedagógiából kell kiindulni, minthogy a kettő viszonyában az oktatás gyakorlata igazodik a tudományéhoz, bár annak felderítése sem lenne érdektelen, hogyan hat vissza az iskolai műelemzés a tudományos gyakorlatra. Számos kérdés közül néhánynak a pusztá felsorolása jelezheti *a további vizsgálat szükségességét*: a terminológia használata sok zavart idéz elő, különösen amikor a tanár-diák tudományosnak akar tűnni; van-e hitele a tanári leleménynek, — amiben nem kételkedhetünk, — csak szerepe nem tisztázott; milyen legyen a műelemzés mértéke és ezzel együtt mélysége, egy-egy vonást tárgyaljon, vagy lehet részletező, olyan is, ahol „kő kövön nem marad”; világirodalmi művek tárgyalásában mennyiben értékesíthetők az illető nemzeti irodalomtudomány eljárásai; mennyiben próbálhat ki a tanár a külföldi irodalomtudomány eredményeinek ismeretében új elemzési módszert stb.

A problémák pusztá érintése izelítőt ad arról a sokfelé ágazó, rokon területre kiterjedő összefüggésről, amely a tudományos és iskolai műelemzés között mindig megújul, egy-egy fejlődési periódusban pedig kiélezetté válik. Ennek a kapcsolatnak a vizsgálata nemcsak a pedagógia számára fontos, az irodalomtanítás ugyanis az irodalomtudomány jövője érdekében is munkálkodik. Azzal, hogy átveszi és széles körben terjeszti értékeléseit, a nemzeti közösség ízlését formálja. Azzal, hogy az ifjú nemzedéknek a korszerű tudományos eredményeket adja át, s fogékonnyá teszi teszi az ifjú olvasót a múlt értékei iránt, a további fejlődéshez szükséges társadalmi alapot teremti meg. Az irodalomtudomány eredményeit az iskola sugározza szét a szélesebb társadalmi körébe.

JEGYZETEK

- [1] KOMÁR PÁLNÉ, Irodalomtanításunk fejlődésének húsz éve. Magyartanítás 1965/2. 55.
- [2] MAKAY GUSZTÁV, Irodalomtanításunk főbb módszertani kérdései. Tankönyvkiadó, Budapest 1967. 129.
- [3] A tanítás problémái
- [4] HANKISS ELEMÉR, A modern műelemző módszerekről, a verskritikákról és a tankönyvekről. Jelenkor 1971/9.
- [5] SZABÓ B. ISTVÁN, A mégis-morál nagy példája (KIRÁLY ISTVÁN: Ady Endre). Új Írás 1971/10. 120.
- [6] SÓTÉR ISTVÁN: „S mi vagyok én...” — KERESZTURY DEZSŐ Arany monográfiájáról. Kritika 1971/8. 29.
- [7] KERESZTURY DEZSŐ, Költemények magyarázata. It. 1958/3—4. 408.
- [8] SZABOLCSI MIKLÓS, Modern módszerek a műelemzésben. Jelenkor 1971/9. 823.
- [9] SZIKLAY LÁSZLÓ, Az oktatás és nevelés egysége a főiskolai irodalomtanításban. Felsőoktatási Szemle 1968/2. 106—13. — PÁLMAI KÁLMÁN, A verselemzés főiskolai módszereiről. Felsőoktatási Szemle 1968/5. 312—7. — MAKAY GUSZTÁV, Irodalomtanítás a középiskolában és a felsőoktatásban. Felsőoktatási Szemle 1968/12. 750—53.
- [10] DR. HORVÁTH KÁROLY, Az előadás szerepe a magyar irodalomtörténet egyetemi oktatásában. Felsőoktatási Szemle, 1971/7—8. 453.
- [11] PÉCZELY LÁSZLÓ, Bevezetés a műelemzésbe. Tankönyvkiadó Budapest, 1970.
- [12] SZABOLCSI i. m.
- [13] SZABOLCSI MIKLÓS, A verselemzés kérdéseihez. It. Füzetek. 57. Budapest, 1968.

- [14] BENKŐ LÁSZLÓ, Juhász Gyula „Magyar táj magyar ecsettel” c. versének stilisztikai elemzése. *Magyartanítás* 1961/5. 203.
- [15] KISS KÁLMÁN—KOMLÓSSY ÁKOS, Verselemzés a szakközépiskolában. *Magyartanítás* 1971/4—5. 166.
- [16] MAKAY GUSZTÁV, Csapdák a verselemzésben. *Magyartanítás* 1968/3. 98.
- [17] KÖVESI JÓZSEFNÉ, Gondolatok a verselemzésről Makay Gusztáv cikke nyomán. *Magyartanítás* 1968/6. 245.
- [18] MIKLÓS PÁL, Olvasás és értelem. Szépirodalmi Budapest, 1971. 187.
- [19] PÁSZTOR BERTALAN, Miért szép a Nefejejs? *Magyartanítás* 1968/6. 252.
- [20] i. m.
- [21] DR. SV. CENEK, Irodalmi nevelés az általánosan képző középiskolában. (Idézi NAGY GÉZA, A középiskolai irodalomtanítás időszzerű problémái. *Magyartanítás* 1966/2. 66.)
- [22] MIKLÓS i. m. 185.
- [23] PÉCZELY i. m. 28.
- [24] HORVÁTH KÁROLY i. m. 453.
- [25] BENEDEK MARCELL, Az olvasás művészete. Budapest, 1970. 318.
- [26] MEZEI OTTÓ, Gondolatok, tapasztalatok a műelemzésről és a fogalmazástanításáról a gimnázium első osztályában. *Magyartanítás* 1963/6. 265.
- [27] GÁL ISTVÁN, Kezdeti lépések az önálló műelemzés útján az általános iskolában az önálló és csoportmunka kombinációjával. *Magyartanítás* 1968/4—5. 211.
- [28] BÉKEI LÁSZLÓNÉ, Esztétikai nevelés a műelemző irodalomórán, *Magyartanítás* 1966/6. 280.
- [29] MAKAY i. m. 129.
- [30] FRIED ISTVÁN, Verstárgyalás az általános iskolában. A tanítás problémái c. sorozatban. Tankönyvkiadó, Budapest 1971. 12.
- [31] BOJTÁR ENDRE, Verselemzés. *Kritika* 1971/9. 18.
- [32] RENÉ WELLEK, Az irodalomtörténet bukása. *Helikon* 1971/1. 13.
- [33] HENRYK MARKIEWICZ, Az irodalomtudomány fő kérdései. *Studium Könyvek* 65. Budapest 1968. 285.
- [34] SÓTÉR ISTVÁN, Ember és műve. Budapest 1971. 18.
- [35] RÓNAY GYÖRGY, Verselemzés és strukturalizmus. Új Írás 1967/6. 114.
- [36] MIKLÓS i. m. 191—2.

ПРОБЛЕМЫ ОТНОШЕНИЯ НАУЧНОГО И ШКОЛЬНОГО ЛИТЕРАТУРНОГО АНАЛИЗА

Д-р. Кестхеи

Анализ литературного произведения в школе непосредственно опирается на результаты научного литературного анализа. В настоящее время в научной практике литературного анализа происходит обновление, поэтому необходимо исследование связи этих двух видов анализа. Автор подробно рассматривает те изменения, которые педагогика осуществляет в использовании научных методов и оценок. В статье указывается на то, что литературоведение не оказывает достаточной помощи педагогу в анализе романов и современных произведений. Далее ставится вопрос об использовании в школе анализов в форме эссе.

PROBLEME DES ZUSAMMENHANGES ZWISCHEN WISSENSCHAFTLICHER UND SCHULISCHER WERKANALYSE

Von Gy. Keszthelyi

Der Literaturunterricht hat die Ereignisse der Literaturwissenschaft unmittelbar auf dem Gebiet der Werkanalysen übernehmen können. Zur Zeit ist in der wissenschaftlichen Praxis der Werkanalysen eine Erneuerung zu betrachten die die Untersuchung des Zusammenhangs zwischen den zwei Arten der Analyse als notwendig erweist. Der Verfasser erörtert ausführlich die Veränderungen, die durch die Pädagogik in der Verwendung der wissenschaftlichen Methoden und Bewertungen durchgeführt werden. Er zeigt darauf hin, dass die Literaturwissenschaft den Pädagogen bei der Analyse der Romane und der modernen literarischen Werke wenig Hilfe leistet, dann wirft er die Frage der Anwendbarkeit der essayistischen Analysen auf.

A MONDATFONETIKAI ESZKÖZÖK ÉS AZ OROSZ INTONÁCIÓS MODELLEK TANÍTÁSA

Írta: KISVÁRDAINÉ LACZKÓ IRÉN—KISVÁRDAI KÁROLY

I. Ahhoz, hogy teljes valóságában leírassunk egy társalgást vagy bármilyen más élőbeszédet, a grammatikai eszközökön túl szükség van a mondatfonetikai eszközök alkalmazására, mivel a kommunikáció folyamatában a belső logikai értelem döntően a mondatfonetikai eszközök révén valósul meg. Más szóval a mondatfonetikai eszközök kommunikációs és információs tartalmat és viszonyokat tükröztetnek. A kommunikáció folyamatában a beszéd és a beszédértés a domináns elem. Ez a kétféle beszédtevékenységi forma csak együtt teszi lehetővé a kommunikáció megvalósulását. [1]

Ez a felismerés a nyelvoktatásban is változást hozott. A grammatizáló-fordító módszer egyeduralmát új törekvések váltották fel. Az új felfogás a beszélt nyelvből indult ki, és a beszéd, valamint az auditív készségek maximális fejlesztését tette a modern nyelvoktatás központi feladatává anélkül, hogy elhanyagolná az írásbeliséget.

A beszélt nyelv előretörése a nyelvoktatásban a nyelv „hangzó” oldalának kutatását vonta maga után. Viszonylag sokat foglalkoztak az angol beszéd intonációs rendszerével, s hosszú ideig elhanyagolták az orosz beszéd elemzését. A nyelvoktatási gyakorlatra épülve Brizgunova munkáival a hatvanas években kezdődött el egy intenzívebb gyakorlati célzatú elméleti megalapozottságú intonációkutatás. [2]

Korunkban a tudományos-technikai forradalom hatására felgyorsult technikai, tudományos és társadalmi élet fejlődése is e feladatok sikeres teljesítését kéri számon a nyelvoktatástól.

Míg korábban az információátadásnak legjelentősebb forrása a könyv volt, napjainkban a közlekedési eszközök által legyőzött távolságok mind gyakoribbá teszik a személyközi információcserét. A technikának (a rádiónak, az elektromos hangrögzítőgépeknek) a mindennapi életben való megjelenése az információátadásban- és vételben egészen újszerű, tisztán auditív módszer megvalósulását hozta, melyben a legnagyobb szerepe a beszédnek és a beszédértésnek van. [3]

Az élőbeszéddel szemben támasztott igényesség már nem elégedhet meg azzal, hogy gondolataink világos kifejezése számára csupán a megfelelő jelentésű szavakat válogassuk ki, és azokat helyes grammatikai megszerkesztéssel közöljük, hanem fontos azok hangalakja és intonációs megformálása is.

Iskolai nyelvoktatásunkban akkor jutottunk túl a holtponton, amikor az élőbeszéd és a kiejtés tanítása mellett — az utóbbi gyakorlatilag csupán a hangképzésre korlátozódott — a mondatfonetikai eszközök bekapcsolásával eljutottunk a helyes, értelmes beszéd tanításának a meggyökereztetéséhez.

1. Ezen a ponton eljutottunk a mondatfonetikai eszközök közül a legelsőhöz és a legfontosabbhoz a *mondathangsúlyhoz*. Szerepe kettős: egyfelől rámutat a mon-

dat *tartalmi* jellegére (kijelentő, kérdő, felszólító vagy óhajtó voltára), másfelől, mint főfunkciós mondatfonetikai eszköz a mondat *értelmi* elemeinek fontosságára utal.

Az elmondottak igazolására vizsgáljunk meg három orosz mondatot.

1. Кто читает книгу?	Я читаю книгу.
2. Что ты читаешь?	Я читаю книгу.
3. Что ты делаешь?	Я читаю книгу.

A kérdő mondatokra kapott válaszmondatokat, a feleleteket elemezve megállapíthatjuk, hogy mind a három mondat *szerkezete* alapján egyszerű bővített mondat, amely alanyból, állítmányból és tárgyból áll, *fajtaját* tekintve pedig kijelentő mondat. Mindhárom kijelentő mondat szóanyaga, szavainak jelentése, nyelvtani szerkezete, mondatstruktúrája tökéletesen azonos, semmi eltérést nem tapasztalunk, mivel a mondatok a szóosztályok azonos individuumaiból épülnek fel, az esetek külső összefüggése alapján a tényállás is azonos.

Mihelyt azonban e mondatok belső *értelmi* voltát a beszélő *megnyilatkozásai* alapján, a kommunikációs logikai tartalma szerint tesszük vizsgálat tárgyává, kiderül, hogy mégsem azonosíthatók, hogy mégiscsak eltérnek, különböznek egymástól. Ez a különbözőség nem szemantikai, morfológiai vagy szintaktikai jellegű, hanem logikai, értelmi vonatkozású, s a különbözőséget a belső logikai, értelmi tartalom differenciálja.

Ha a három kijelentő mondatot azzal a céllal mérjük össze, hogy ezáltal ki-mutassuk a formailag szonos mondatok értelmi vonatkozásainak eltéréseit, akkor megállapíthatjuk, hogy e mondatok logikai tartalma alapján más-más belső viszonyt jelölnek, és más-más értelmet emelnek ki. Az első mondatban a „кто” kérdőszóval az alanya kérdezve a válaszban azt emeltük ki, hogy „én” olvasom a könyvet és nem valaki más. A második mondatban, az elsőtől eltérően, a „что”-val kérdezve, a tárgyat hangsúlyoztuk, azt, hogy a „könyvet” olvasom, s mondjuk, nem az újságot vagy a hirdetményt. Az utolsó mondatban az állítmányra kérdezve az előzőekkel szemben azt erősítjük meg, hogy „olvasom” a könyvet, és nem lapozgatom vagy nézegetem azt.

A formailag, alakilag azonos háromtagú mondatnak — a kérdés és kommunikáció logikai tartalmától függően — háromféle variánsa fordult elő. A jelentésbeli különbözőséget a mondatfonetikai eszközökkel, azon belül is elsősorban a *mondathangsúllyal* emeltük ki, ami tulajdonképpen a beszédben a belső logikai tartalom, az értelmi oldal kifejezésének eszköze, s egyben a *szintaktikai jelentések hordozója* is, amellyel a hanglejtési változások is kapcsolatosak.

A mondathangsúly a szóhangsúly fokozása révén jön létre, amely a mondatban kiemelkedő intonációs csúcst alkot, egyik-másik szó vagy szintagmatikus hangsúly fölé emelkedik, s átlagereje, -magassága, -időtartama nagyobb a többinél, s ezáltal mintegy uralkodik az egész mondaton, átfogja azt. Kommunikációs funkciója pedig az, hogy a kontextuálisan kiemelkedő részek között megkülönböztető értelmi szerepet töltsön be.

A mondatok további vizsgálatából az is kitűnik, hogy az 1. és 2. kérdő mondatban a kérdő névmás, a 3.-ban a kérdést tartalmazó igei állítmány, a választ tartalmazó igei állítmány, a választ tartalmazó kijelentő mondatokban pedig az *új közlést* tartalmazó mondatrész a mondathangsúlyos, amely ellentétben áll az előzővel, illetve az utána következővel.

A kérdés-felelet egymáshoz való viszonyában megállapítható, hogy a kérdés függvénye a válasz, s ez utóbbi a kérdéssel szemben alárendelt helyzetben van, mivel a kérdés jellege meghatározó tényező a válasz logikai tartalma, a mondat értelmi

hangsúlya szempontjából. Következésképpen a kérdő mondat helyes intonálásától nagymértékben függ az idegen nyelvi beszéd tökéletes megértése és az ebből következő helyes válaszadás. Éppen ezért nyelvoktatási aspektusból is különösen fontos, hogy hallgatóink a mondatfonetikai eszközök mind elméleti, mind gyakorlati alkalmazásának művelésében biztonságosan mozogjanak, hisz ezek elvétele megértési torzulásokhoz vezet.

2. A mondatfonetikai eszközök közül másodikként — a beszédhangokból kiindulva — a *hanglejtést* alkotó elemeket vizsgáljuk meg, és pedig:

1. hangmagasságot, 2. hangerőt, 3. hangtartamot, 4. hangszint. Az akusztika: 1., 2., és a 4-et tekinti hangtulajdonságnak, a harmadikat kizárja a hangtulajdonságok köréből. A nyelvészek viszont joggal beveszik a hangtartamot is, vagyis az időt, mert a magasság, az erő, a hangszín változásai mind az idő tengelyén bonyolódnak le, és az idő köti össze valamennyit. Továbbá minden folyamatot erő indít el, s minden folyamatnak van lepergési ideje, ezért nemcsak lehet, hanem kell is az időről beszélni.

A hanglejtést alkotó elemek aspektusából ezt a négyet tekintjük nélkülözhetetlen alapvető tényezőnek. Ezek a hangtulajdonságok alkalmasak a tudattartalom közlésére, mert párhuzamosan ábrázolják a gondolat- és az érzésintenzitások változásait. [4]

A hanglejtés a mi értelmezésünkben a hangmagasság változása egy magas és egy mélypont között. Ezen a hangmagasságon három hangfekvést különböztetünk meg (magasat, közepeset, mélyet), a hangfekvések közötti hangtávolságot hangköznek mondjuk.

3. A beszédtempó függ a beszélő nyelvi készségétől, stílusától, kiejtésétől, artikulációjától, logikai képességétől, emocionális beállítottságától, a beszédtevékenység formájától, helyzetétől, milyen körülmények között, milyen céllal folytat beszédtevékenységet, a beszédmű szerkezeti, logikai tartalmától.

Problémánk szempontjából, az értelem kiemelése aspektusából vizsgálva a kérdést, számunkra az a döntő, hogy a tempóváltások két fokozatát a gyorsulást és a lassulást a beszéd folyamatában egy mondaton belül vagy azon túl mikor és hogyan érvényesítjük. Egy átlagos sebességű beszédben a közbevetett vagy beillesztett részek tempóját felgyorsítjuk, a kiemelt legfontosabb részeket pedig lelassítjuk, eltagoljuk. Ezek a tempóváltások minden beszédműben kimutathatók, és az értelmi kiemelést célozzák.

Nyelvoktatási szempontból azért is kíváncsi a beszédsebesség megfelelő gyorsasága, mert ezzel koncentrált és gyors reakcióra serkenthetjük a hallgatókat, s egyben lehetetlenné tesszük számukra a hallottak állandó fordítgatásának nemkívánatos gyakorlatát, másrészt viszont hozzá kell szoktatnunk a jelölteket a természetes beszédhelyzetben, idegen nyelvi környezetben használt beszédtempóhoz, hisz a társalgásban a beszélő vajmi keveset törődik a hallgató nyelvi felkészültségével, nem igazítja hozzá tempóját.

4. A *szünet* olyan tartam a hangok egymásutánjában, amely alatt nincs hangzás.

A mondatfonetikai eszközök használatában természetes alapállás a négy eszköznek együttes jelentkezése. [5]

5. *Az orosz nyelv intonációjának strukturális elemei.* A mondathangsúlynak értelmi szerepe mellett van egy ún. szerkezeti funkciója is, miszerint az egyes mondatokat az intonáció szempontjából három szerkezeti elemre tagolja: *hangsúly előtti, hangsúlyos, (tonéma) és hangsúly utáni* részekre.

A Я читаю книгу mondatban a mondathangsúly előtti tag а я чи-, amely egy szóból és egy szótagból áll. A hangsúlyos részt, a tonémát követő tag а ю-книгу

szintén egy szótag és egy szó, amit a hangsúly utáni résznek nevezünk. A hangsúly előtti és a hangsúly utáni rész között helyezkedik el a „та” mondathangsúlyos szótag, a tonéma, amely a fonológiai jelentések hordozója és vele kapcsolatos egy adott mondat intonációs változása, mivel a hangnemet a mondathangsúlyos szótagban változtatja meg az irányát.

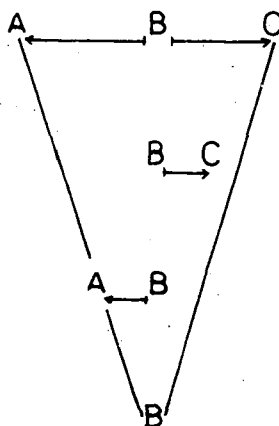
Tulajdonképpen fonológiai értéke, mint hanglejtési struktúraelemnek, csak a mondathangsúlyos szótagnak, a tonémának van. Ennek grafikai jelölése mind az öt alább bemutatott orosz intonációs főtípusban más és más, viszont a hangsúly előtti és a hangsúly utáni tag jelölése szaggatott vonallal történik, a mondat állománya fölött.

A mondat alatt levő vízszintes vonal az elő- és az utótagot jelöli, az üresen hagyott rész a mondathangsúlyos elemet jelöli.

A mondat intonációjának strukturális elemeit az alábbiakban mutatjuk be.

1. Вы были в Москве. A kérdőszó nélküli teljes szerkezetű kérdő mondatban mind a három struktúraelem realizálódik: a hangsúly előtti, a tonéma, s a hangsúly utáni rész.
2. Кто был я в Москве? Кét struktúraelem van jelen: a tonéma és a hangsúly utáni. Elmaradt az előtag.
3. Он ушёл Кét elemes struktúra: a hangsúly előtti elemből és a tonémából áll. Itt viszont az utótag vált le.
4. Здесь? Egyetlen elemre, a tonémára redukálódott a mondat.

A teljes szerkezetű struktúra szűkülését az alábbi ábra tükrözi:

A teljes szerkezetű struktúráknak két közös tulajdonságuk van: az egyik az, hogy van hangsúly előtti, hangsúlyos és hangsúly utáni része, másik pedig az, hogy a hangmenetet két fő részre bontják, egy fontosra, a tonémára és egy kevésbé fontosra (hangsúly előtti és hangsúly utáni részekre).

A mondatstruktúra szűkülésének megvan az ellentétes irányú mozgása is, a kitágulás. A mondathangsúlyos szótagot kivéve, a másik két tag tovább bővíthet, amely állhat egy vagy több szótagból, egy vagy több szóból is. Pl.: Он пришёл домой

поздно. Ebben a mondatunkban a mondathangsúly előtti részt három szó alkotja, az utána levőét pedig egy szótag. A tonéma utáni tag határa is ugyanígy kiterjedhet. Вы поедете на автобусе на экскурсию по Москве?

Az intonációs struktúrának mind az elő- mind az utóeleme különböző számú szóból vagy szótagból állhat, s néha egészen el is maradhat.

Az elmondottak alapján az intonációs konstrukció fogalmát így foglalhatjuk össze: egy mondat hangsúlyos, hangsúly előtti és hangsúly utáni részekre való tagolását, a mondathangsúlyt alkotó elemeket, a beszéd hangmagasságának, hangerősségének, színbeli és időbeli váltakozását, a hanglejtést, amely meghatározott tempóban pereg le, és szünetek tagolják, intonációs konstrukciónak nevezzük, orosz kezdőbetűiről röviden ИК-*nak* (kiejtése: iká).

7. *Az intonációval differenciálható és nem differenciálható* szintaktikai jelentések. Az intonációval kifejezhető jelentések bonyolultságának eredője az, hogy nem mindenféle szintaktikai jelentést differenciálnak, hanem azoknak csak egy részét. Következésképpen a szintaktikai jelentések két kategóriáját különböztetjük meg: intonációval differenciálhatót és intonációval nem differenciálhatót.

Kezdjük az utóbbival. Intonációval *nem differenciálható* az időbeli és a térbeli viszony, a személy, a szám és a beszédrész kategória, amely az objektív valóság tárgyai és jelenségei közötti kapcsolatoknak és viszonylatoknak a mondatbeli kifejeződése.

Intonációval *mindig differenciálható* a megnyilatkozás befejezettségének vagy befejezetlenségének volta.

Az intonációval és a grammatikai eszközök együttesével differenciálható jelentések körébe tartozik a megnyilatkozás három kommunikatív alaptípusa: a közlés, a kérdés és a felszólítás, amely tulajdonképpen a mondat három nyelvtani alaptípusának felel meg, kijelentő, kérdő és felszólító mondatnak. Ezek a nyelvi tulajdonságok lehetővé teszik felismerésüket, de korántsem *mindig*, azért szükség van más, olyan mondatfonetikai eszközre, amely a jelentéstartalom között differenciál, és a beszéd folyamatába pontos, félreérthetetlen jelentést ad.

Az он читает книгу. A mondat kijelentő és kérdő jellege közötti különbséget csak az intonáció determinálja. A közlés és a kérdés intonációjának megkülönböztető sajátossága a hanglejtés különböző volta mind a magyar, mind az orosz nyelvben.

II. Az orosz nyelv intonációs modelljei.

Az orosz nyelvben logikai és grammatikai tények alapján az intonációnak öt fő-típusa van. Az intonáció nem határozható meg pontosan minden mondatfajtára vonatkoztatva, így nem beszélhetünk sajátos felszólító vagy óhajtó intonációról. (Ezért a mondatfajtákat nem is lehet intonáció alapján osztályozni). Csak a kiegészítendő és a kérdőszó nélküli eldöntendő kérdés intonációja elég határozott és jellegzetes ahhoz, hogy egy mondatfajta meghatározásának eszköze lehessen. [6]

Ezért a főtipusok leírásakor utalunk arra, hogy nem kizárólagosan egy-egy mondatfajta jellegzetes sajátosságáról, hanem más mondatfajtára is alkalmazható intonációról van szó, amely lényegében az utánakövetkező variációs altípusok ismertetéséből is kiderül.

ИК—1. Az első főcsoport egyszintagmás lezárt közlések intonációját foglalja magában. Ez a forma adja tisztán a típust.

A hangsúly előtti rész hanglejtése közepes szinten indul. A mondathangsúlyos részben, a tonémában, ahol világosan eldől a közlés jellege, irányt változtatva a

közepes hangmagasságról az alsóra ereszkedik (inkább esik), s ezen a szinten továbbmozog a zárószótagig, a befejeződésig.

Какой автобус?

Это пятый автобус.

A tonéma az új közlésen helyezkedik el.

Az intonáció sajátossága:

Két hangmagassága van — közepes és mély.

Hangköze — közepes.

Hangintenzitása — kicsi.

Hanglejtés — lebegő — ereszkedő — lebegő.

Az intonáció grafikus jelölése során a beszéd alaphangjának minden magassági és erősségi változását a mondatban szereplő szótagok szerint jelöljük. Tehát az intonációs struktúra a mondat egész szerkezetéhez viszonyítva az egyes tagok fölötti szinten helyezkedik el és olyan egység, amely a mondat szótagjai fölött lineárisan tagolható; ez a struktúra az adott mondatról elvonatkoztatva is él.

Alapvető intonációs nehézségek:

a) A logikai hangsúly nélküli mondatok állományának folyamatos ejtése.

b) A tonéma és a mondatvégi hanglejtés süllyesztése.

c) A tonéma csökkenő intenzitású, lassúbb ütemű, hosszabb időtartamú ejtése.

d) Az elő- és utótag folyamatos egybeejtése, akkor is, ha az intonációs szerkezet, valamint a szó fonetikai és lexikai határa eltér.

e) Az utótag alacsonyabb szinten való kiejtése az előtagnál.

A magyar anyanyelvűek tipikus hibái:

a) Az egyszintagmás értelmileg lezárt mondatok hangsúly előtti és utáni részét szaggatottan, szünetekkel tördelve ejtik, pedig ezt a mondatot, ha több szóból áll is, megállás nélkül egybemondjuk, mintha egyetlen szó lenne.

b) A tonémát nagyobb hangerővel mondják, és magasabb szinten ejtik a szükségesnél.

c) A tonémát követő hanglejtésben enyhe emelkedés észlelhető.

d) Az „éneklő” hanglejtés jellemez némelyeket.

Az ИК—I. variánsai: a) e forma szerint ejtjük a befejezettséget jelölő felsorolással kapcsolatos kijelentő mondatot. Pl.: На столе лежат книги, газеты, журналы.

Я купил всё | вот хлеб, | вот молоко, | и вот колбаса.

b) A többszintagmás összetett kijelentő mondatban a mondateleji szintagmában a gondolat nyitvamaradását ИК—3. vagy ИК—4-el mondjuk. A záró mellékmondatban a gondolat zártságát ИК—I-el intonáljuk.

Pl.: Когда ему было 18 лет | он поступил в институт.

Ez az élő orosz beszéd jellemző tulajdonsága.

* A szavak fölé irt számok az intonációs főtípus számát jelzik.

ИК—2. A második főcsoport a kérdőszavas kiegészítendő kérdésforma.

A mondathangsúlyos szótag hordozói a *кто, где, сколько, что, какой* stb. kérdőszavak. Minthogy ezek helye a kérdő mondatban a frázis elején van, ennek megfelelően a tonéma is itt helyezkedhet el, de bármely más, logikailag kiemelt szón is.

A tiszta típus hangsúlyos indítású és kérdés jellegű. A hangsúly előtti tag hanglejtése egyenletes, közepes fekvésű vagy egy kissé emelkedő. A mondathangsúlyos szótag hangmagasságának emelkedése a közepes szinten kezdődik, és felfelé emelkedik. A kiemelés eszköze a tonéma magánhangzójának megnyújtása. Ezt a szótagot a környezetéhez képest magasabban intonáljuk, és nagyobb intenzitással ejtjük. A hangmagasság esésének tendenciája megkezdődhet a mondathangsúlyos szótagon belül, vagy a következő szótagban. A hangsúly utáni részt átlagos hangerővel a közepes fekvésnél mélyebben ejtjük. Ez nagyjából azonos az ИК—1. hangsúly utáni részével.

Когда вы идёте в кино?

Ebben a mondatban a beszélő azt szeretné kifürkészni, megtudni, hogy partnere, mikor megy a moziba.

Amennyiben a logikai kiemelés révén a tonéma a mondat végén helyezkedik el, mint pl. az alábbi mondatban: *Когда вы идёте в кино?* akkor az esés a mondathangsúlyos szótagban kezdődik, de nem jut a középső vonal alá, mint az ИК—1.-ben.

A logikai hangsúllyal kiemelt rész a kérdőszóról áttevődhet bármely más szóra, s ilyen esetben az intonáció is a tonémának megfelelően módosul, de az alapséma nem változik.

²
Сколько стоит эта книга?

²
Сколько стоит эта книга?

²
Сколько стоит эта книга?

²
Сколько стоит эта книга?

Ezekben a mondatokban pontosan annyi variációs lehetőség fordul elő, ahány szóból áll.

Az intonáció sajátossága:

Két hangmagassága van	— egy közepes és egy mélyebb.
Hangköze	— közepes, vagy valamivel nagyobb.
Hangintenzitása	— nagy.
Hanglejtése	— lebegő — emelkedő — eső.

Alapvető intonációs nehézségek:

- A tonéma magánhangzójának megnyújtása.
- A tonémát követő hanglejtés süllyesztése.
- Az elő- és az utótag különböző szintű magasságbeli futtatása.
- Az intonációs központ mozgásának és a logikai kiemelésnek összhangba hozása.
- Ld. az ИК—1. d) pontját!

* A függőleges vonal a szünet helyét ábrázolja.

A magyar anyanyelvűek tipikus hibái:

- a) A kérdőszót a közepes fekvésnél magasabban ejtik.
- b) A tonémát nagyobb hangerővel és nem megnyújtással ejtik.
- c) A mondat végét „felkapják”.
- d) A logikai hangsúlyt nehezen érzékelik, vagy mellékesnek tartják.
- e) Az elő- és az utótagot egy magassági szinten mondják.

Az ИК—2. dallamvonalán alakulnak az alábbi variánsok.

- a) Az „а” kapcsolatos kötőszós kérdészavas kérdő mondat.

— Кто этог человек?

— Это самый молодой профессор в нашем институте.

— А сколько ему лет?

— Тридцать два.

b) A „разве”, „неужели” kérdő módosító szavakkal, valamint az „а что если” és az „а вдруг” kötőszavas szókapcsolatok emocionális viszonyt tükröző monda-
taival kifejezett kérdés. (Ld. még az ИК—3. c) pontját!) Pl.:

Неужели вы не знали об этом?

„а что если” „а вдруг” félelmet, aggodalmat fejez ki.

— А что если он не придёт?

— Ну, что мы тогда будем делать!

***

— А вдруг он опаздает?

— Следующий поезд через два часа.

**

c) Ha a „ли” kérdőszó kételyt, kételkedést fejez ki, szintén ИК—2-vel intonál-
juk. (Ld. még az ИК—3. f) pontját!)

Знает ли он это?

d) ИК—2a. A kijelentő mondat intonációja abban az esetben, ha egy szót ki-
emelünk és nagyobb nyomatékkal mondjuk.

Я приехал дпмой.

(Én érkeztem meg és nem más.)

Я приехал домой.

(Járművön és nem gyalog jöttem.)

Я приехал домой.

(Hazajöttem és nem máshova.)

Lexikai kifejező eszközei а даже, ведь, это, именно

nyomatékosító szavak. Pl.: Ведь и он виноват. Даже он виноват. Именно он виноват.

e) Szembeállítás. A tagadás értelem szerint következik a kontextusból. Pl.:

Это карандаш, а не ручка.

f) A tisztán közlő szándékú felszólító mondatokat, mint pl. a megszólítást, figyelemfelkeltést, munkaszervezési szavakat, kifejezéseket szintén ezen a hang-
meneten ejtjük a logikai hangsúly erőteljesebb kiemelésével.

Антон!	Там опасно!	Стой!
Иван!	Осторожно!	Машина!
Саша!	Спеши!	Автобус идёт!
Пишите!	Читайте!	Иди сюда!

Да здравствует свобода!

)A magyar nyelvben is azonos a felszólító és a kijelentő mondat intonációja.)

ИК—3. A harmadik főcsoport a kérdőszó nélküli (vagy névmástalan) eldöntendő kérdő mondat intonációs formája. A kérdés kiemelésének egyetlen eszköze az intonáció.

A mondathangsúly előtti rész a közepes hangfekvésben indul. A hangsúlyos szótagban a hangemelkedés — az előtaghoz viszonyítva — magasabb ponton kezdődik. A tonémán belül a hang élesen szökik, a magas hangfekvés felső határáig. A hangsúlyos szótag végén hirtelen esni kezd közepes hangfekvésre, s az alsón folytatódik a zárószótagig. Володя работает?

Az intonáció sajátossága:

Három magassága van — közepes — magas — mély. Hangköze — nagy. Hangintenzitása — közepes. Hanglejtése — lebegő — szökő — eső — lebegő.

Alapvető intonációs nehézségek:

- A hanglejtése magasabbra emelkedik, mint amilyen az előtag magassága.
- A hang hirtelen szökése és esése a tonémában.
- Az utótag hanglejtésének süllyesztése.
- A hangerő és a hangmagasság megkülönböztetése.
- A magyar nyelvben nincs meg ez az intonációs típus.

A magyar anyanyelvűek tipikus hibái:

- A tonémában nem emelik fel eléggé a hangot.
- A magánhangzó redukcióját nem tartják meg az egyes részek között.
- A zárószótagot elnyújtják, és magasabbra emelik.
- Ld. még az ИК—1. a); ИК—2. c), d), e) pontját!

Az ИК—3. dallamvonalán képződnek következő variánsok.

- Az „или” mellérendelő választó kötőszavas kérdő mondat firtató, vallató

jellegű. Вы будете работать | или отдыхать?

A predikátum ИК—3. az „или” kötőszavas szintagma ИК—2-vel ejtendő.

b) Visszakérdezés. A kérdezett visszakérdez a válaszra; mert nem értette azt jól, ismételt meg akár győződni az információ helyességéről, vagy nem akar hinni a fülének, ezért újra megkérdezi, vagy megdöbbenetette a közlemény. Értelmileg abban különbözik a kiegészítendő kérdéstől [ИК—2.), hogy ott a kérdezett előzetesen semmit se tud a dologról, itt viszont már van bizonyos homályos sejtelme, csak nem tudja biztosan, ezért látja szükségességét a visszakérdezésnek.

- Сколько стоит эта книга?
- Пятьдесят копеек.
- Сколько?

c) A közlést ismétlő kérdés. A kérdezett mintegy meg akarja nyugtatni magát a válasz előtt, hogy helyesen értette beszédpartnerét, ezért megismétli a kérdést saját szavaival és csak azután válaszol rá. Ebben az intonációs formában az ismételt kérdő mondat zárószava a mondathangsúlyos rész. A dallamvonal felemelkedik, a zárótagon pedig leesik.

— Где Вы ²работаете?

— Где я, ³работаю?

— В школе.

d) Magyarázó kérdő mondat igei állítmánnyal. A beszélő megállapítja, illetve nyugtázza a cselekvés célját. Az intonáció centruma ilyen esetben a kérdő mondat utolsó szaván helyezkedik el.

Вы идёте в буфет? ³Завтракать? ³

Вы едете на юг? ³Отдыхать? ³

e) A „разве, неужели, да, не-ли” kérdő módosító szavak segítségével kifejező kérdő mondat. Ez az intonáció emocionális értelmi árnyalatot ad a mondatnak. A „разве, неужели” a mondat elején helyezkedik el. A „разве” csodálkozást, meglepődést fejez ki. Pl.: Разве вы не знали об этом? ³

„А неужели” erős csalódást jelzi. Неужели Вы не знали об этом? ³

A „да” kötőszó akkor szerepel a kérdő mondatban, ha a beszélő véleményének megerősítését várja partnerétől, sokszor mintegy kiprovokálva a választ.

Вы едете на юг? Да? (А?) ³

Утренним поездом лучше ехать? Да? ³

A „не-ли” találgatást, tudakozódást fejez ki.

— Не | Вы | ли меня искали? ³

— Да, я.

* * *

— Не меня ли Вы искали? ³

— Да, Вас.

* * *

— Не искали ли Вы меня? ³

— Да | искали.

A kérdés megismétlésekor szintén az ИК—3-al intonáljuk a mondatot. Давно ли я ³приехал?

f) Kérdő mondat magyarázó kiegészítővel. Ha igei állítmányú kérdő mondat tal van dolgunk, akkor az intonáció ИК—3, ha nem, akkor ИК—2.

— Вы идёте в театр? На балет? ²

— Иду. ¹

g) Felsorolás névszói állítmányú kérdéssel. Ha valamit kérdés formájában összegzünk, akkor az ИК—3, intonációs formát alkalmazzuk a közelésben. Ez a kérdés intonáció tekintetében kétféle lehet. Ha a mondatban az utolsó szót emeljük ki, akkor az egész frázist egybemondjuk. Ha viszont minden egyes felsorolt szót külön-külön is kiemelünk, akkor a kiemelést szünetekkel tagoljuk.

— Вам журналы за октябрь, ноябрь и декабрь?

— Да, | за эти месяцы.

* * *

— Вам журналы за октябрь, | ноябрь | и декабрь?

— Да, | за эти месяцы.

Ha a felsorolás tagjai nem állítmányok, akkor úgy ejtjük, mintha egyetlen szintagma lenne, folyamatosan.

— Вам журналы за октябрь, ноябрь и декабрь?

— Да, | и мне.

h) Magyarázó kijelentő mondat az ИК—3. dallamán, illetve az ИК—4-en is képződhet.

Онегин, добрый мой приятель, родился на берегах Невы.

i) Kijelentő mondat közbevetett magyarázattal, amely állhat a mondat elején, közepén vagy a végén. Ez a mondat alakulhat az ИК—3. és az ИК—4. dallamvonalán, sőt az ИК—1-en is.

Завтра утром я уезжаю, — сказала девушка.

Завтра утром | я уезжаю, — сказала девушка.

A kétszintagmás mondatban a gondolat nyitvamaradását az ИК—3. jelzi, az ИК—1. pedig a gondolat lezártságát.

Завтра утром, — сказала девушка, — я уезжаю.

A közbevetett rész a mondat közepén van olyan esetben, amikor az egyenes beszéd után a beszélő közlését kiemeljük, viszont utána még folytatás következik. Ebben az esetben az elő- és utótagot ИК—1-el, a kiemelt részt pedig ИК—4-el mondjuk.

Завтра утром я уезжаю, — сказала девушка, надевая пальто.

Ugyancsak a magyarázó intonáció dallamán fut a közbevetett fordulat is. A szünet előtti részt ИК—3-al vagy ИК—4-el, a záró részt pedig ИК—1-el intonáljuk.

Архитектор Иванов, автор этого проекта, | в отпуске.

A beszélő szavait az egyenes beszéd előtt ИК—1-el mondjuk. A közlést úgyszintén ezen a dallamon, de ha a közlést két szintagmára bontjuk, akkor az első szintagma ИК—3. vagy ИК—4. a záró pedig ИК—1.

Девушка сказала: | Завтра утром я уезжаю.

Девушка сказала: | Завтра утром | я уезжаю.

j) A felsorolást kifejező kijelentő mondat szintén futhat az ИК—3. dallamvonalán.

Ломоносов был физиком, химиком, филологом.

k) A mondat eleji szemantikailag befejezetlen szintagmát közlő mondatban ИК—3-al vagy ИК—4-el mondjuk.

Когда ему было 18 лет, | он поступил в институт.

Вечером | я пойду в театр.

l) A szembeállítást közlő mondatban szintén ezen a dallamformán ejtjük. Ennek szintaktikai kifejező eszköze az „а” ellentétes kötőszó.

Это книга, | а это тетрадь.

Az intonációs eszköz a szembeállítás fokozottságát hangsúlyozza, valamint a gondolat nyitvamaradását. (Lásd még az ИК—1, ИК—2, ИК—4-ben!)

Это не ручка, | а карандаш.

ИК—4. A negyedik intonációs fő csoport az „а” kötőszóval kezdődő hiányos szerkezetű kérdő mondatokat foglalja magában. Minthogy ez a dallamforma a gondolat nyitvamaradását tükrözi, így természetes viszonyba kerül a hiányos szerkezetű kérdő mondatdal. Ez a mondat típus az előző mondat függvénye, s értelmileg vele alkot egy egységet.

Ennek az intonációs formának kétféle változata van, attól függően, hogy van-e, hangsúly utáni része, vagy nincs.

A) Ha a mondatstruktúra két elemes, hangsúly előtti és hangsúlyos részből áll tehát nincs meg a hangsúly utáni tag, akkor ennek megfelelően az intonálás közepes szinten indul, vagy valamivel alatta. A hangmagasság emelkedése a tonémában kezdődik — az elején kis esés lehetséges —, s egyenletesen emelkedik.

— Вы прочитали журналы?

— Да, А Вы?

— Я не смогу вернуться к семи вечера.

— А к девяти?

— Постараюсь.

Б) Amennyiben a mondatstruktúra teljes szerkezetű, akkor a hangmagasság hangsúly előtti része átlagos, közepes fekvésű. A vége felé jelentéktelen ereszkedés lehetséges. A hangsúlyos szótagot mind az elő-, mind az utótagnál mélyebben mondjuk, majd ezt követően a hangsúly utáni részben megindul az egyenletes emelkedés melyet gyorsabb követ, és a magas fekvés felső szintjéhez egész közel fejeződik be.

— Вы любите Горького?

— Люблю.

— А Маяковского?

— Его тоже.

Az intonáció sajátossága:

Három hangmagassága van	— közepes — mély — magas.
Hangköze	— nagy.
Hangintenzitása	— közepesnél kisebb.
Hanglejtése	— lebegő — eső — emelkedő.

Az alapvető intonációs nehézségek:

- a) A hangsúlyos szótag hangmagasságának csökkentése.
- b) A hangsúly utáni részben a hangmagasság egyenletes, majd gyors emelése.

A magyar anyanyelvűek tipikus hibái:

- a) A tonémában a hangmagasságot nem süllyesztik, hanem felemelik.
- b) A mondat záró részét túlzottan megnyújtják.

Az ИК—4a intonációs típusban az egyenletes emelkedés már a tonémában megkezdődik. Viszont az emelkedés foka változó lehet. Ezen a dallamvonalon ejtjük a felsoroló kijelentő mondatot.

Az ИК—4. az inkább hivatalos stílus, az ИК—4a pedig emocionális jellegű. Pl.:

Закажите для экспедиции: два ящика сахара, | ящик конфет, | сто пачек печенья | и двадцать плиток шоколаду.

На юге ждали солнце, | море, | пение птиц на рассвете | и пальмы.

Közömbös kontextusban nincs lényeges különbség az ИК—4. és az ИК—4a között.

Az ИК—4. további variánsai:

a) Idetartozik az olyan típusú kérdő mondat, amely udvarias felszólítást, kérdést fejez ki.

Сегодня я весь день ⁴отвечал на вопросы. В поликлинике меня спросили:

— Ваше ⁴имя? ⁴Фамилия? ⁴Возраст?

— Меня зовут Николай. Фамилия Петров. Мне 20 лет.

* * *

⁴— Ваш билет? — остановил меня контролёр.

— Покажите его.

b) Szembeállítás az „a” ellentétes kötőszóval.

²— Где Вы ²отдыхали?

— В Крыму.

— А где Вы ⁴отдыхали в прошлом году?

— На Кавказе.

A tonéma az ellentétet kifejező szón nyugszik.

c) Lásd az ИК—3-ban az i), k), l) alatt felsoroltakat.

Az УК—5. főtypus. Ez az intonációs főtypus a felkiáltó mondatnak felel meg. Ez a mondat csak annyiban kérdő, hogy kérdőszó van benne. A kérdőszó nem kérdést jelent, hanem valamilyen pozitív, esetleg negatív jellegű tulajdonságot, mennyiséget.

A hangsúly előtti részt közepes fekvésben, röviden ejtjük. A tonémában a hangmagasság emelkedik (mint az ИК—2-ben). A magánhangzót megnyújtjuk. A hangmagasság emelkedése folytatódik a hangsúly utáni tagon is. (Ezen a ponton az ИК—4-re emlékeztet.) A zárószótagon a hanglejtés a közepes hangmagasság alá esik. (Ez itt viszont eltér az ИК—4-től. (hangmagasságot szóhangsúly fokozása kísérheti, ez a szótagkiemelés az ИК—5. második központja is lehet. Pl.

Какие у него глаза!

Сколько здесь цветов!

Az intonáció sajátossága:

Három hangmagassága van — közepes — magas — mély.

Hangköze — közepes.

Hangintenzitása — közepes.

Hanglejtés — lebegő — emelkedő — lebegőeső.

Alapvető intonációs nehézségek:

a) A tonémát magasabb szinten nagyobb hangerővel mondják.

b) A lebegő hanglejtés hosszú volta.

A magyar anyanyelvünk tipikus hibái:

a) Szünetekkel szabdadják a mondatokat.

b) A tonémát nagyobb hangerővel és magasabb szinten intonálják.

c) A mondat végét felemelik.

d) Gyakran összekeverik az ИК—2-vel.

Ez az intonációs forma elragadtatást, de szemrehányást is kifejez. Pl.: Сколько я ждал вашего письма!

E mondat értelme, hogy nagyon sokáig vártam. Tehát szemrehányás érezhető ki belőle.

Ez az intonációs modell ritkán használatos.

Összegezés:

A vizsgálódás eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:

a) Az intonáció értelmet s érzelmet egyaránt kifejez.

b) Az intonáció dönt a közlés és a kérdés jellege között.

c) Az intonáció eldönti a befejezett vagy befejezetlen jelleget.

d) Vannak intonációs formák, amelyek átszővődnek más és másfajta mondatokba.

e) Egy-egy mondatfajta többféle hanglejtésben mutatkozhat.

f) Vannak közlő és felszólító mondatok, melyek a kérdés dallamán képződnek.

g) Az összetett mondatok tagmondatainak a hanglejtései egymástól függetlenek, különbözők lehetnek.

h) A nyelvi tények mondatfonetikai és akusztikai oldala olyan jelenségekre vet fényt, amelyek írásos közlésben nem mutatkoznak meg.

*Intonációs táblázat a hanglejtés és a hangmagasság koordinátái szerint
(Teljes szerkezetű intonációs modellek alapján)*

Intonációs főtípus	Hangsúly előtti rész	Mondathangsúlyos szótag	Hangsúly utáni rész
ИК — 1	lebegő közepes	ereszkedő mély	lebegő mély
ИК — 2 — 2a	lebegő közepes	emelkedő-eső közepesről magasodó	lebegő mély
ИК — 3	lebegő közepes	szökő-eső magas	lebegő mély
ИК-4-4a	lebegő közepes	ereszkedő mélyülő	emelkedő magasodó
ИК-5	lebegő közepes	emelkedő közepesről magasodó	lebegő-eső közepes-mély

A mondathangsúly előtti részt minden típusban *közepes* szinten intonáljuk.

A tonéma —

ereszkedik:	ИК-1-ben és kissé az ИК-4-ben.
emelkedik:	ИК-2-ben, ИК-4a-ban és az ИК-5-ben.
szökik:	ИК-3-ban.

A hangsúly utáni rész hanglejtése → a közepes szint alá ereszkedik az ИК-1, ИК-2, ИК-3-ban.
↘ a közepes szinten kezdődő egyenletes emelkedés az ИК-4, ИК-4a, ИК-5.

JEGYZETEK

- [1] KISVÁRDAI KÁROLY, Az auditív megértés néhány kérdése különös tekintettel a nyelvi laboratóriumi munkára. SZTF. Tud. Közl. [1971]
- [2] Az eredményeket BRIZGUNOVA 1963-ban „Az orosz beszéd gyakorlati fonetikája és intonációja”, valamint 1969-ben „Az orosz beszédhangok és intonáció” c. könyveiben publikált tanulmányában tette közzé. A magyarországi publikációk száma nem számottevő.
- [3] KISVÁRDAI i. m.
- [4] MOLNÁR IMRE, Eufonetika. Bp., [1966]: 19—20.
- [5] DEME LÁSZLÓ, A kiejtés törvényeinek tanítása és tanulmányozása. Nyr., XCIV/3 [1970]: 275—6.
- [6] A Mai Magyar Nyelv Rendszere. Leíró Nyelvtan. (Szerk. TOMPA JÓZSEF. II. k. Bp., [1962]: 503—4.

БРЫЗГУНОВА, Е. А. Звуки и интонация русской речи. Лингафонный курс для иностранцев. Москва. [1969.]

A neves intonációkutató több példáját idézzük ebből a kézikönyvből. Az intonáció felosztását is tőle vettük át. Rajta kívül még BOLLA KÁLMÁN-tól vettük át példákat a Курс современного русского языка. Bp., 1970 Интонация c. fejezetből.

ФОНЕТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА РЕЧИ И ПРЕПОДАВАНИЕ РУССКИХ ИНТОНАЦИОННЫХ МОДЕЛЕЙ

Кишвардаинэ Лацко И.—Кишвардаи Карой

В первой части статьи авторы объясняют, какая терминология используется при интонационном анализе. Раскрывается содержание основных понятий — терминов: фразовое ударение, интонация, темп речи и пауза. Устанавливаются их специфические функции, их своеобразная роль в обучении интонации. Анализируются структурные отношения интонации русского языка, рассматриваются дифференцируемые и не дифференцируемые интонацией синтаксические значения, а также круг значений, дифференцируемых интонацией и совокупностью грамматических средств.

Во второй части статьи авторы, используя свой преподавательский опыт и свои наблюдения, дополняют научные результаты, достигнутые русистикой в области изучения интона-

ции. Характеризуются главные и второстепенные группы интонационных моделей русского языка. Определяются характерные черты главных интонационных типов (качество высоты-звука, интервала, интенсивности звука, интонации) и основные трудности. После этого авторы суммируют самые частые типичные причины ошибок венгров.

Далее главные интонационные типы сводятся в таблицу на основе координат интонации и высоты звука. Говорится о том, что интонация в одинаковой мере выражает смысл и чувство, определяет характер сообщения и вопроса, а направление интонации решает законченный или незаконченный характер. Определённая интонационная форма может характеризовать разные предложения и наоборот, один и тот же тип предложения может иметь разные интонационные формы. Главные типы могут быть представлены в сложных предложениях. В заключительной части работы авторы обращают внимание на то, что исследование акустической стороны языка проливает свет на такие явления, которые в письменной форме языка не заметны.

Целью статьи является использование рассматриваемых вопросов в обучении русскому языку в Венгрии.

UNTERRICHT SATZPHONETISCHER MITTEL UND RUSSISCHER INTONATIONSMODELLE

Von I. Kisvárdai—K. Kisvárdai

Die Autoren klären im ersten Teil der Abhandlung die für die Analyse der Intonation und für den Unterricht nötige Terminologie, und zwar den Satzakzent, den Tonfall, das Sprechtempo und die Pausen als Grundbegriffe der satzphonetischen Mittel. Sie stellen ihre spezifische Funktion, ihre Rolle im Unterricht der Intonation fest. Sie analysieren die strukturellen Beziehungen der Intonation der russischen Sprache, dann untersuchen sie die durch Intonation differenzierbaren und undifferenzierbaren syntaktischen Bedeutungen, bzw. den Kreis der Bedeutungen, die mit Hilfe der Gemeinschaft von Intonation und grammatischen Mitteln zu differenzieren sind.

Im zweiten Teil der Abhandlung ergänzen die Autoren die bisherigen wissenschaftlichen Ereignisse der russischen Informationsuntersuchungen — auf ihrer Praxis im Sprachunterricht gebaut — mit ihren eigenen Unterrichtserfahrungen und Beobachtungen. Die Haupt- und Untergruppen der Intonationsmodelle der russischen Sprache werden von ihnen charakterisiert. Danach fassen sie die häufigsten typischen Fehlerquellen der Studenten ungarischer Sprache zusammen.

Zum Schluss fassen sie die Haupttypen der Intonation auf Grund der Koordinaten des Tonfalls und der Tonhöhe in einer Tabelle zusammen. Sie stellen fest, dass die Intonation Bedeutung und Gefühl gleicherweise ausdrückt, sich für Aussage oder für Frage entscheidet, die Richtung des Tonfalls aber bestimmt den abgeschlossenen oder unabgeschlossenen Charakter. Die einzelnen Informationsformen schlagen in Sätze anderen Typs um, und umgekehrt die einzelnen Satztypen können auch mehrere Melodien haben. Die Haupttypen können sich in zusammengesetzten Sätzen konzentrieren. Im letzten Satz machen die Autoren darauf aufmerksam, dass die Untersuchung der akustischen Seite der Sprache auf solche Erscheinungen Licht wirft, die durch die Buchstaben nicht einmal auffallen, geschweige denn, dass sie zu lösen wären.

Die Abhandlung erzieht die Nutzbarmachung der behandelten Fragen im heimischen russischen Sprachunterricht.

A FŐISKOLAI VIZSGÁZTATÁS PROBLÉMÁI

(Pedagógiai helyzetrajz)

Írta: NÁNÁSI MIKLÓS

A téma tárgyalásának indokai, feldolgozásának módszere

Legújabb hazai neveléslelektanunk idevágó fejezete azzal kezdődik, hogy a vizsgák: „az ellenőrzés és értékelés léte és mivolta körül *ádáz harc* dúl a pszichológiában és pedagógiában egyaránt”. [1] A hitviták hevületét idéző enyhén túlzó kép lényegében arra utal, amit egy problémátörténeti tanulmány végkövetkeztetése — immár „történeti hagyományként” — abban összegez, hogy „*nincs a gyakorlatban egységes ellenőrzés, értékelés, osztályozás, nincsenek normák, követelmények és főleg: hiányoznak az objektív értékelés módjai, eszközei, feltételei.*” [2]

Ez általánosítás minket is találó érvényét igazolja többek között főhatóságunknak a tanárképző főiskolák ellenőrzési és értékelési módszereiről alkotott múlt évi helyzetképe. Az adatszolgáltató kérdőívek válaszai alapján egybeállt „összkép igen nagy szórást mutat. Ez természetesnek tűnik, ha a tanszékek, tantárgyak sokféleségére, azok sajátos, szinte össze sem mérhető követelményrendszerére, benső törvényeire gondolunk. Ez az álláspont azonban tarthatatlanná válik, ha megnézzük egyazon tanszéknek, vagy akár azon belül egyazon tárgynak különböző tanárok által alkalmazott módszerét, mert a szórás nem csökken. Úgy tűnik, minden oktatónak megvan a maga oktatói munkája során kialakult szubjektív mércéje, amire esküszik és ami sajnos inkább többé, mint kevésbé valóban szubjektív.” [3]

E felmérés (mint minden felmérés önmagában) nem abszolút értékű, de becslései figyelemre méltóak. Közöttük legelgondolkodtatóbb az, hogy amikor napjainkban egyik legfőbb alapelveként és legtöbbször a nevelés-oktatás tudatosságát (ami a tervszerűség, szervezettség, rendszeresség, következetesség foglalta) emlegetjük és tanítjuk, akkor éppen a nevelőképzők eljárásaira süthető rá hiányának bélyege. Vagyis: a „sokféleség egysége” (a régi egyetemekre és akadémiákra jellemző „unitas multiplex”) helyett a „sokféleség rendszertelensége”: az elvi állásfoglalás és gyakorlat egységének vagy legalábbis megközelítően egységes rendszerének hiánya az egyik legkitapinthatóbb jellemzőnk. És ha nincsenek hiteles adatok ahhoz, hogy az általánosan vagy részlegesen mutatkozó hiányokat feltárjuk, a követelmények és teljesít-mények közti viszony kiszámíthatatlanná válik egy ilyen állapot minden következményével együtt.

Ezért javasolta főhatóságunk, hogy „*vizsgálják meg és elemezzék a tanszékek vizsgáztatási módszereiket, értékelési szempontjait, és kíséreljék meg az egységesebb eljárások kialakításának elvi és gyakorlati módjait megállapítani* anélkül, hogy az oktatói egyéniség színe, a követelmények elsajátításának sokfélesége, a tanár tudásának pótolhatatlan gazdagsága veszítsen az erejéből.” [4]

* * *

Referátumunk e feladatnak igyekszik eleget tenni. Hasonló szándék motiválta már évekkal előbb is egyik tanácsülésünket, amely két előadásban tárgyalta e kérdést. [5] Mindkettő elvi síkon mozgott és inkább pedagógiai s pszichológiai általa-

nosításokat összegezett, „anélkül azonban — amiként az egyik leszögezte —, hogy az egész problémakör rendszerbe foglalására törekedett, vagy akár részletkérdésekben is egyetlen járható utat vagy a végső megoldást javasolta volna.”

Erre mi sem vállalkozhatunk, de reformmozgalmunk és felsőoktatáspedagógiánk azóta bekövetkezett fejlődése már hozzásegít bennünket ahhoz, hogy valamivel előrébb lépjünk ezen az úton. Midőn erre teszünk kísérletet, lépteinket a tárgyalás során

A) a tényfeltárás-helyzetelemzés,

B) a következtetés és oknyomozás s

C) az elképzelhető egységesebb eljárások elveire és módjaira irányuló *javaslat-tétel*

sorrendjéhez igazítjuk, mindegyiken belül kérdőívünk szerkezeti tagolása szerint.

Munkánk *módszereként* az egyes tanszékek (vizsgáztatók) és a KISZ alapszervezetek (vizsgálók) *kérdőíves adatszolgáltatását, az egyéni megfigyelést, az egyéni és csoportos beszélgetést alkalmaztuk, és természetesen a legújabb szakirodalom eredményeit* is értékesítettük.

A tanszéki jelentések anyagát betűrendben a következő sorszámozással dolgoztuk fel: 1. Állattani, 2. Ének-zene, 3. Fizikai, 4. Földrajzi, 5. Kémiai, 6. Magyar irodalmi, 7. Magyar nyelvészeti, 8. Marxizmus—leninizmus, 9. Matematikai, 10. Mezőgazdasági, 11. Műszaki, 12. Neveléstudományi, 13. Növényteni, 14. Orosz nyelvi és irodalmi, 15. Pszichológiai, 16. Rajz, 17. Román nyelv és irodalmi, 18. Testnevelési, 19. Történelmi tanszék. Ezt azért szükséges közölni, mert a sűrű utalások során a tanszékek teljes megnevezését a fenti sorrend zárójeles számai helyettesítik.

Feltevésünk szerint helyénvaló és egy elemző helyzetrajz műfajszabálya indokolja is, hogy kiindulásként a tanszéki jelentésekre vessünk egy kritikai pillantást. Mert, hogy mi, mennyi és milyen a vélekedésünk, véleményünk, állásfoglalásunk, ítéletünk a kérdés tényeiről, problémáiról és elgondolásunk a jobbítás vagy megoldás módzatairól, az mind a „hozzaállás” tükré. Ez pedig sok mindent mutathat.

A szóban forgó jelentések ugyanúgy „visszacsatolások” az adott kérdésterületi informáltságunk és problémalátásunk mennyiségi-minőségi szintjéről, mint egy hallgatói vizsgacsoport teljesítménye, amelyet értékelő gyakorlatunk summásan felerészt „ilyennek”, felerészt „amolyannak” szokott ítélni. Elnézést a vakmerő egybevetésért, de jelentéseink hasonlóan nyomnak a latban.

Pontosan 50%-uk a tárgy fontossága, problematikus volta és korszerűsítése szempontjából felelősséggel, körültekintéssel, részletesen elemző gonddal, gazdag tartalommal mélyült el a kérdés vizsgálatában és ésszerűsítést, jobbítást célzó elgondolásaiban. Van köztük egészen rendhagyó jelentés, amely nem „deskribál”, hanem elsősorban polemizál és bírál; konkrétan egy javaslatot sem fogalmaz meg, de teljes egészében a kor- és ésszerűsítés invenciózus, gondolatgazdag „javallathalmazata”. Mások a dolgok gyökeréig hatolva, az egész szempontjából igen lényeges részelemeket tárnak fel; a többi meg pontosan a nagyobb összefüggésekre tekint, progresszív elveket fejteget, szellemes okfejtéssel, pedagógiai-pszichológiai megalapozottsággal érvel, indokol. Gazdag tapasztalati anyagukban szinte adva van egy korszerű vizsgamódszertan elvi és gyakorlati nyerskészlete, amely csak rendező összegezésre vár.

Az „amolyannak” minősíthető másik 50%-ban sem hiányjelezhetjük az „ilyenek” értékes „motivációs bázisát”, azonban náluk a kérdések megválaszolása helyenként elnagyoltan szűkszavú, vagy feleslegesen bőbeszédű, de keveset mondó és sokszor közhelyszerű („felhívjuk a figyelmet, maximálisan gondoskodunk, a

tapasztalatokat igyekszünk maximálisan felhasználni, látogatunk, megbeszélünk, messzemenő támogatást nyújtunk, a lehetőség határáig figyelembe vesszük, optimálisan biztosítjuk, közös álláspontot alakítunk ki, perspektivikus megfontolásból közöljük, a gerincvonalát követeljük meg” stb.)

E beidegzettségén túli stílárís lazulásuk csupán azért figyelemre méltóak, mert az oktatói igények igen érzékenyen reagálnak a hallgatók ebbéli gyengéire. A tényközlés, problémafeltárás, kritikus elemzés, útkeresés, az invenció hézagait konkrétum nélküli, ismert didaktikai általánosítások töltik ki, és a tekintetek inkább a külső, felületi (szervezési, adminisztrációs) és nem a belső, lényegi kérdésekre irányulnak. Tehát hajszálnyira úgy, mint hallgatóink esetében vizsgák idején, amikor „oly sok a tárgy és létünk oly kevés”. (Jogos és természetes önvédelem a „felmérésdömping-el” szemben, ahogy a vizsgázónak is mindig vannak öngazoló érvei!)

A jelentések általában valami éteri „optimális övezetben” mozognak. Alig néhány önkritikus és kritikus, elégedetlen szubjektív irányban is; ezért útkereső, jobbratörő és ötletgazdag. A többség az „objektív nehézségekkel” szemben apellál (ez kockázatmentesebb); a problémák (vagyis a nehézségek, gondok, bajok) partjairól jelzés alig, vagy kevés érkezik. E pedagógiai optimizmus nyomán szinte olybá tűnik, hogy a kérdés napirendi tárgyalása nem is indokolt.

De a vizsga „bipoláris” dolog. Igen jelentős szemléleti és véleményeltérés adódik abból: ki ül az asztal egyik és másik felén. Legfelelősebb személyiségünk szerint: meg kell kérdezni és hallgatni az asztal túlsó felén ülőket is. Róluk-nélkülük nem lehet dönteni.

Megkíséreltük ezt is, számítva a KISZ rendeltetésszerű közreműködésére az oktató-nevelőmunka érdekében. A KISZ VB mozgósítására találkoztunk az alapszervezeti vezetőségek 58 tagjával, akik a négy évfolyam valamennyi szakcsoportját képviselték. Velük elbeszélgettünk, és ugyanazokat a kérdőíveket adtuk nekik, mint a tanszékeknek, persze értelemszerűen módosult igénnyel. Közösén megállapodtunk, hogy egy hét múlva adják meg a választ írásban, név, ill. nevek nélkül. A problémafelvetést helyeselték, a megoldási kísérletben való aktív részvételük kifejezését bizakodással nyugtáztuk. A kiosztott kérdőívekre azonban mindössze 16-an adtak írásbeli választ. Ez a tény önmagában rendkívül tanulságos, de belőle felelősséggel nem lehet következtetni. Mindenesetre sajnáljuk, hogy e gazdagnak remélt forrás majdnem egészen elapadt. Feltehető, hogy:

- nem mindig vesszük talán eléggé figyelembe a „felnőtt partnereként” kezelendő hallgatók véleményét, ezért nem szokták meg a véleménynyilvánítást;
- volt már rá példa, hogy a véleménynyilvánítás kellemetlen következményekkel járt, tehát: óvatosak vagy félnek;
- többször tapasztalhatták, hogy eredménytelen szólni, így meg sem kísérelték;
- a hozzáértés hiánya nem lehet ok, hiszen a kevesek közül is néhányan szakcszerűen, komolyan és felelősséggel nyilatkoztak;
- de mi is hibásak vagyunk, mert rosszul időzítettük a felmérést.

A beadott válaszok sem mennyiségileg (évfolyam és szakcsoportbeli számukat illetően), sem tartalmilag nem tekinthetők semmiképpen sem „reprezentatívnak”. De ahogy az erdő zúgásában benne van egyetlen falevél zizzenete, ezek a „hangocskák” is suttognak valamit a mi „erdőnkéről”. Mindenesetre odafigyeltünk rájuk, mert suttogva és néhány szóban is lehet figyelemre méltó és komoly dolgokat mondani.

Mondanivalójukat az egyes kérdéskörök záradékaként kommentár nélkül szó szerint közöljük a 16 jelentés sorszáma szerint. Összegezésükért Kiss Ferenc főiskolai adjunktusnak e helyt is őszinte köszönetet mondunk.

A) Tényfeltárás, helyzetelemzés

1. Formai kérdések

E címszó körébe a vizsgák *tervezési, szervezési és előkészületi* eljárásait, külső-belső tényezőit soroltuk, mint olyanokat, amelyek adott esetben objektíve és szubjektíve meghatározó szerepűek lehetnek a vizsgafelek eljárásait és teljesítményeit illetően. Bár ezek részletkérdéseknek tűnnek egy felsőoktatási intézmény széleskörű intézkedései között, mégsem szabad őket lebecsülnünk, mert hasonló részletkérdésekből tevődik össze az oktatás-nevelés meghatározott szerepe, és alakulnak ki a pedagógiai szempontból értékes szokások, hagyományok, amelyek elősegítik a feladatok eredményes megoldását. Ezek egy részét tételes szabályok kodifikálják (L. 165/1970./M. K. 22. sz. utasítást és e helyzetrajzzal egyidőben készült „házi” vizsgaszabályzatunkat, amely rendezi és megszünteti az alábbi problémákat), amelyek megtartását a hivatali kontroll éberén ügyeli, de ettől függetlenül is mindenki kötelességének tartja. Ezért e téren a jelentések egységről értesítenek.

A *vizsgák tervezése*, vizsgarend összeállítása a Tanulmányi Osztálytól indul ki, amely a tanulmányi csoportok vizsgabeosztási lapjait kiadja, az időpontokat nyilván tartja, ellenőrzi, a vizsgákat látogatja, a vizsgalapokat az osztályzatokkal begyűjti, ellenőrzi, a téves bejegyzéseket helyesbíteti stb. Mindent igyekszik időben, pontosan végezni. A tervezés további része már a csoportok dolga, amiben a vizsgáztató és csoportvezető tanárok segítségével mindig számíthatnak. Tanszékeink a hallgatók vizsgarendi igényeit, indokolt kéréseit általában honorálják. E tekintetben probléma nincs.

A *vizsgák szervezése* terén a tanszékek általában a *kötetlen és csoportos* vizsgarend hívei. De nem zárkoznak el az elől sem, hogy adott esetben egy-egy hallgató *egyéni*leg vagy más csoporthoz csatlakozva vizsgázzék (3, 4, 6, 9, 10, 11, 12). Persze van ellenzője az egyéni vizsgáztatásnak is (15). Találkozunk a *kötött* vizsgarend képviselőivel is (6, 13). Egyikük — helyes indoklással — a hallgatók érdekében tartja ezt. előnyösebbnek, mert sokan hajlamosak a halasztgatásra, s emiatt torlódások vagy tömeges lemaradások is előfordulnak (13). A *részben kötött, részben kötetlen* elgondolás is szerepel olyan formában, hogy a vizsgaidőpontot a vizsgáztató jelölje ki, de a jelentkezés legyen teljesen önkéntes, csoportoktól független (1).

Szervezési kérdés az is, hogy: *hányan, mikor, mennyi ideig, hol és milyen körülmények között* vizsgáznak, és *kik, s milyen terheléssel* vizsgáztatnak?

Mit válaszolnak jelentéseink e kérdésekre?

A *vizsgázók létszáma* általában csoportonként és naponként 10—15 fő, de ez a szám esetenként 20—25-re is emelkedik (8, 12), sőt kényszerült helyzetben jóval magasabbra (12). „Kis tanszékeknél” gyakori az 1—2 fős vizsgacsoport [17]. Optimálisnak az első esetet tartják, mert a vizsgáztató is jól tud ennyi időre összpontosítani, és a vizsgázókat sem meríti ki szellemileg a hosszú várakozás (7). Az alapítványi tanszékein az a helytelen hallgatói szokás, hogy vagy a vizsgaidőszak elejére vagy a végére kérik a vizsgát, ezért nem egyenletes a létszámmegoszlás, és esetenként nagy a torlódás. Jut a vizsgákból a nap minden szakára, ami elnagyoltságra vezet.

Egyszerre legalább 3 jelölt kerül sorra. Amíg egy felel, addig a többi felkészül a számadásra. Mindenki külön vizsgázik, de van eset, amikor 2—3 vagy több hallgató is ugyanabból a témakörből együttesen „elbeszélget” (12., 14., 19.), vagy csak egy felelő van benn, a soron következő nem mindig (3). A sorrendet a hallgatók maguk állapítják meg, a vizsgáztatók e téren megkötésekkel nem élnek. Pszichológiai megfontolásból az idegesebb alkatúakat előbb fogadják (10), a tömegpszichózis

elkerülése végett pedig a vizsgahelyiség előtt csak a sorra kerülő 1—2 hallgató várakozhatik.

A vizsgák a szabályzatban meghatározott időszakban folynak. Ettől eltérni csak egyes esetekben lehet (pl. külföldi ösztöndíjasok). Akik a vizsgát a nevelési-oktatási folyamat összefüggésrendjében nézik (1, 4, 7), helytelenítik (és jogosan) a vizsgaidőszak hangsúlyozását, illetve a tanulmányi rendből való kiemelését. Helyesen látják, hogy a vizsga beletartozik munkánk folyamatába, külön kezelését csupán adminisztratív (technikai) okok indokolhatják. Az egész tanévet a vizsgára való felkészülés kell, hogy jellemezze (1). A vizsga szervezését már a félév elején meg kell kezdeni azzal, hogy folyamatosan tájékoztatjuk hallgatóinkat mindarról, amit tudniuk kell (követelmények, vizsgaformák, a vizsga lefolyása, teendők, segítségünk módjai (1).

Észrevételezik az oktatásra és a vizsgákra fordított idő túlméretezett aránytalanságát (12). Tanévünk legjobb esetben 28 hétnek számítható. A legújabb szabályzat a téli vizsgaidőszakot 7, a nyárit 9 hétben állapítja meg, ami összesen 16 hét! Ha arra gondolunk, hogy van olyan tanszék, amely vizsgaidőszakban „csak” vizsgáztat (15), a hallgató pedig „frontálisan” csak a vizsgák felé fordul, minden számadatolás nélkül elképzelhető, hogy e „hipertrófikus vizsga-centrizmus” mennyi erőt-velőt-időt rabol el a tanárképzés értelmesebb funkcióitól, vizsgáztató és vizsgázó szempontjából egyaránt.

Az egyes vizsgaformák időtartamát tekintve az adatok általában egyezöek. A kollokviumra 10—20, a szigorlatra és államvizsgára átlagosan 25—30 percet fordítanak. Jól ismert, vagy jól szereplő, ill. gyengébb vizsgázók esetében ez az időtartam módosulhat. De bőven van példa arra is, hogy valaki 5—6 perc alatt elintézi egy vizsgát, mert siet, vagy egy óra hosszat faggatolódzik, mert „megrészegül saját szavaitól” (1); de az sem példa nélkül való, hogy a kitűzött időpontra nem jelenik meg, és pontatlanságával növeli az idegfeszültséget, kedvezőtlenül befolyásolja a teljesítményt.

A vizsgaidőszak periódusainak eltérő értékét nehéz tudatosítani a hallgatókban. Komoly problémaként jelentkezik, hogy a vizsgaformák időkorlátaiknál fogva nem alkalmasak arra, hogy reális képet nyújtsanak a vizsgázó tudásszintjéről.

A külső körülményeket: vizsgafelek és — helyek alkalomhoz illő és méltó „kül-sőségeit” minden tanszék lényegesnek minősíti. E téren a mértéktartó, szolid igény az általános, amelynek realizálása érdekében főiskolánkon azonban még sok a tenni-való (1). Amit megkövetelünk hallgatóinktól, abban elsősorban nekünk kell példát adnunk (kulturált megjelenés, modor, hangnem). Nagyon helyes szokás, hogy a vizsgáztatók mérsékelik a dohányzást, és csak a vizsgahelyiségen kívül feketéznek” (18) Az utóbbiak tekintetében különösen sok a panasz. Népes tanszékeink elhelyezése szűkös, és helyenként rendjük, tisztaságuk, fűtési viszonyaik is kifogásolhatók. Ki-ki ott vizsgáztat, ahol helyet talál (tanszéki szobák, előadótermek, szemináriumi helyiségek, tanári szoba, gyakorlati terem, laboratórium), persze többféle zavaró mozzanattal küzdve. Sok helyen mindent elkövetnek ezek kiküszöbölésére: a technikai dolgozók munkaidejét vizsgaidőszakra átszervezik, hogy helyet biztosíthassanak (11), s zárt folyosókat a tanulás céljaira fűtik, világítják (1, 4, 5, 13.). Hallgatóink viselkedése és magatartása kifogástalan, fegyelmi problémák nincsenek. Nem kizárólag ők marasztalandók el azért a látványért, amit vizsgák idején egy-egy „körlet” képe nyújt.

Lehetőség szerint — de nem mindig és mindenütt — az az *oktató vizsgáztató*, aki a vizsgatárgyat tanítja, vagy aki a szemináriumot vagy gyakorlatot vezeti (11, 12, 15). Az utóbbi eset akkor kedvezőtlen (és erre is van példa), amikor az előadó

és a szeminárium- vagy gyakorlatvezetők közt nincs együttműködő kapcsolat, nem ismerik egymás munkáját és követelményeit. Találkozunk a „vizsgáztatásra nevelés” tervszerű eljárásával is (3, 7). Egyik tanszéken a fiatal oktatók először a levelezőket vizsgáztató idősebb kartárs módszerét figyelik, a feleleteket ők is osztályozzák, jegyeiket egybevetik a vizsgáztatókéival, összehasonlítanak, majd a levelező csoportok önálló vizsgáztatásának „próbatétele” után vizsgáztatnak rendes hallgatókat (3). Másutt a fiatal oktatók egy hosszabb periódusban tanítják a fontosabb tárgyakat — legalább gyakorlat fomájában —, és azután vizsgáztatnak (7). A gyakorlatvezetők — még ha nem vizsgáztatnak is — főképp az előadók vizsgáit látogatják. Így követelményeiket egységes alapra hozzák, és ők is látják munkájuk eredményét (13). Persze a hajdan épült „empirikus bázis”-on is sokan állnak: úgy vizsgáztatnak, ahogy őket vizsgáztatták valamikor. Nyilvánvaló, hogy e bázis pedagógiai, pszichológiai tudatossága, korszerűsége nem a legszilárdabb. Erről árulkodik az a tény, hogy újszerű kísérletekről, modern eljárásokról kevés szót ejtünk. Ez pedig arról az országos érvényű megállapításról tanúskodik, hogy „a valóságban lényegesen több eredménye olvasható a felsőoktatás-pedagógiának, mint amennyire azt oktatóink egy jelentős része ismeri és alkalmazza”. [5] Egy önkritikus felismerés ezért tartja ésszerűnek pedagógiai továbbképzésünk megszervezését (19).

A vizsgalátogatás értékes tapasztalatszerzésének „okulási” lehetőségeivel nem élünk kellőképpen és egységesen. A „rendszeresen látogatjuk egymást”, „látogatunk, ha nem is rendszeresen”, „kölcsonösen tájékozódunk”, „elvétve látogatjuk egymást”, „csak alkalmyszerűen vagy hivatalból veszünk részt egymás vizsgáztatásain” jellegű nyilatkozatok fokozatai között tapasztalatunk szerint inkább az utóbbiaknak teljes az „epikai hitele”. Tizenegy év alatt vizsgáinkon pl. egyszer volt egy tisztí látogatónk, de őt is a véletlen sodorta oda. Arról pedig egyszer se hallottunk, hogy tanszék közti vizsgatapasztalatok szerzésére törekedtünk volna (most ezt is igénylik! (19), és ennek ellenére kölcsönös informáltságunk (helyesebben: dezinformáltságunk) mégis meglepően fejlettnak mondható.

A vizsgákon jelenleg a vizsgáztatók „túlzott egyeduralmat” élveznek, véleményük, javaslatuk döntő (11). A vizsgán csak a konkrét munkát végző bizottsági tagoknak vagy kérdezőknek van szerepe: az ún. „sima tag” főlösegesen tölti az idejét (19), a vizsgabizottsági tagok funkciója (főként az államvizsgán) csupán formális jelenléte, és ezzel a vizsga állami hitelesítése (7), és sokszor szakmai tekintetben nem mindig a legkompetensebbek a bizottságok tagjai (1).

A *tanárok vizsgai elfoglaltsága* arányosnak mondható. Félévenként és fejenként általában 70—80 vizsga esik egyre. Találkozunk a „minimalizmus” szerencsés képviselőivel (1—5 fős vizsgacsoportok), de az alaptárgyak oktatói esetében (főként a levelezők áradásakor) a „maximalizmus” tényével is (100—120 fő). Extrém határesetként említhető egy oktató, aki jelen félévben 289+90 főt vizsgáztatott „szakmában” egymaga. A maximalizmus itt már a minimalizmus veszélyét hordja magában.

„A tervezés—szervezés igen széles skálán mozog, e téren az egységes eljárás kialakítása időszerű feladatunk” — összegezi egyik tanszékünk (11).

A *vizsgaelőkészület* szerintünk a *vizsgáztató előkészítő (segítő)* és a *vizsgázó felkészülő tevékenységét* jelenti.

Az *előkészítés idejét, tartalmát, módjait, eszközeit* illetően sokféle az állásfoglalás és eljárás. Ahol a vizsgára való előkészület a *félév elején kezdődik, és egész féléven át tart*, ott a hallgató pontosan megismeri: mit várnak tőle, mit nyújtanak neki, mikor-mit kell tenni, hogyan s miben állnak az oktatók rendelkezésére ahhoz, hogy a vizsgára a félév folyamán felkészülhessen (1, 18). *Másutt a vizsgát megelőző hetekben* figyelmeztetnek a vizsgaanyagban rejlő esetleges nehézségekre, a felkészülés

módszerére, gyakran egy-egy hallgató figyelmét személy szerint is felhívják hiányaira, hibáira (4). Megint másutt pedig „*már az utolsó órán*” megkezdődik az előkészítés: ne vesszenek el a részleteikben (7). E háromféle eljárás az előkészítés időpontjára, tartamára és tartalmára nézve igen tanulságos (bár a két utóbbi esetben inkább elsiegett fogalmazásról lehet szó).

Tervszerű és helyeselhető az a gyakorlat, amelynek során először „tanszékvezetői szinten” megállapodnak az általános elvekben, amelyeket az évfolyamfelelős tanárok közvetítenek „évfolyam szintre”, végül a vizsgáztató szaktanár egyéni tájékoztatást ad a vizsgákra vonatkozó kérdésekről (19).

Az előkészítés (segítés) sokféle módjával, eszközével élnek:

- valamilyen alapvető eligazítást, tájékoztatást mindenütt adnak az általános vizsgai tudnivalókról, természetesen igen eltérő formában és módon;
- a csoportvezetőkkel megbeszélést tartanak;
- konzultálnak: évközben és főként vizsgaidőszakban, de kevés hallgató él ezzel a lehetőséggel, mert sokan valamilyen korrepetálásnak tartják; túlzás és megterhelő a naponkénti 3 órás konzultáció;
- évközben a gyengébbeket beszámoltatják, a jobbaknak kedvezményt adnak (8);
- lehet, hogy mindenütt szokás, de csak egy tanszék közli, hogy a fizikai dolgozók szorgalmas, tehetséges gyermekeit különös gonddal kezelik (18);
- a nagy anyagrészek után elemző dolgozatot íratnak (7), demonstráltatnak;
- vannak, akik (érthető okokból) a vizsgaanyag „súlypontozását” ellenzik, a tételeket előre nem közlik (1, 4, 5, 6, 7, 8); mások „súlypontoznak” (6, 8, 9, 11, 13) a tételeket már félév elején írásban vagy szóban közlik (2), az első vizsgán részletes tételt adnak (15), sőt szigorlatok alkalmával naponta változtatják a tételeket (?? 15);
- a tematikát részletező vagy nagyvonalú formában: sokszorosítva kézbeadják, kifüggesztik, ismertetik, lediktálják, a félévi anyag általános körvonalazásakor vázolják: megbeszélik az egyes kérdéskörök vizsgán tárgyalandó terjedelmét, mélységét, egy-egy téma nagyságát, kifejtésének menetét (8, 9, 11); különösen kiemelik az ált. iskolai oktatás és a népművelés szempontjából fontos anyagrészeket (13);
- van, aki a tételhez tartozó bő, súlypontozott vázlat megadásával, konzultációs és ellenőrző kérdések kiadásával kívánja hallgatói jobb felkészülését elősegíteni (11); van olyan gyakorlat is (amit a hallgatók szívesen fogadnak), amely a vizsgaidőszak előtti néhány szemináriumot a vizsgaanyag rendszerező összefoglalására használja fel (12);
- sok tanszéken a lehetőségekhez mérten biztosítják a tanulás kedvező külső feltételeit (tanulóhelyiség, gyakorlati és tanulmányi eszközök, olvasószoba, kézikönyvtár, folyóiratok, tanulótársak szervezése stb.), de e téren messze elmaradunk a korszerű követelményektől.

A vizsgázók felkészülésével és teljesítményeivel kapcsolatos oktatói tapasztalatok az alábbiakban összegezhetők:

Ahol az előző pontbeli mozzanatok folyamatosan, következetesen és tervszerűen érvényesülnek, ott a vizsgázók felkészülése szilárdabb alapokra épül, és teljesítményük értékesebb. Vagyis ott, ahol az oktatás folyamata, az egész tanév munkája a vizsgára való felkészülést (nem mint öncélt, hanem mint a szakemberképzés leglényegesebb követelményét) szolgálja. Egyes tanszékék „motiváló és mobilizáló” követelményrendszere és nevelőmunkája, valamint a fejlettebb hallgatói

személyiségek benső önfejlődése nyomán — mondjuk — „optimista hipotézissel”: 50%-ukban kialakul és fokozatosan erősödik az egyenletes évközi tanulmányi munka szabályozott ritmusa, a rendszeres napi tevékenység készsége, szokása, a „permanens készülés” (a „studieren und nicht biffeln”) szükségességének és értékének tudata.

Másik felük az örök diákszokás híveként a vizsgaidőszakra összpontosítja szellemi—fizikai erejét, amikor a gyors akkumuláció és laza kohézió törvénye érvényesül, amelynek terméketlenségét csak növeli a régről beidegzett tanulási technika és a szellemi munkavégzés sokszor infantilis módja. (De ki tanítja rá őket?)

Ilyen véleményeket olvashatunk:

- legjobban vizsgáznak a vizsgaidőszak középső „háromötödében” (?), mert az első vizsgázók rendszerint kevés felkészülési időt irányoznak elő, és még nem ismerik a vizsgáztató módszerét, követelményeit; a vizsgaidőszak végére már ismerik mindezt, de akkor meg már jelentkezik a fáradtság és ennek eredményeként a követelmény és teljesítmény dízsharmóniája; ehhez járul még az is, hogy az utolsó vizsgák jegyei sokaknál egzisztenciális jelentőségűekké nőnek, ezért az idegesség az átlagosnál magasabb: nem ritka a különböző rémhírek elterjedése egy-egy, főleg még az adott évfolyam számára vizsgáztatói szerepben új oktató „vérengző természetét” illetően, amit rendszerint a jól szereplők mellett „megeső” első bukások döbbenete vált ki legtöbbször a folyamatos felkészülés enyhébb formáitól is egész féléven át irtózók részéről (14);
- nem tudnak okosan gazdálkodni az idővel, nem alakították ki magukban a rendszeres napi munka készségeit és jó szokásait (9, 10, 13, 14, 18), felkészülésük legtöbbször kampányszerű a bennük rejlő és külső okok miatt (6); lazább felkészülést idéz elő a „potyatárgy” vagy a „potyavizsga” tudata (18);
- de a túlterhelés is akadályozza az évi folyamatos felkészülést, ezért a vizsgaidőszak mindig fokozott igénybevételt jelent, gyakran bizonyul kevésnek az egyes tárgy vizsgáira való felkészülési idő (10); a túlterhelés azonban a tanulástechnika és szellemi munkavégzés fejletlenségével is összefügg (8): magolás—kiborulás—rossz eredmény;
- a hallgatók tanulástechnikája kialakulatlan, ill. a középiskolás készülési metodikai szintjén áll, csak kis számban, kisebb mértékben találkozunk korszerű módszerekkel; a többség a félév során — előadásokon, ill. a jegyzetek, tankönyvek tanulatásakor — kialakított jegyzeteinek „továbbrezümését” végzi és a két vizsga közt maradó néhány napjában ennek a minimalizált minimumnak a görcsös ismétlésére korlátozódik (14); az értelmes jegyzetelés (vázlat, táblázat, grafikus ábrázolás, összegezés) helyett inkább „aláhuzigálással” operálnak, ami nem segíti a lényeglátást, kiemelést, szintézist — tudatukban ezért sok a megemésztetlen vagy csak félig feldolgozott és laza kötésű ismerethalmaz (6);
- szorosan ehhez tapad alacsony vizsgakultúrájuk is; húzott tétel kapcsán papírra vetett bő vázlat felidézésén túlmenően csak nagy erőfeszítéssel lehet általánosabb összefüggések felismerésére „közösén rájönni” velük (14); a vizsgakultúra ismérvei: a szaktárgyi terminológia, fogalomkészlet pontos ismerete, a szaknyelvi iskolázottság, a szóbeli közlés fejlettsége; e téren általában rengeteg a kívánnivaló; csak két tanszék elégedettebb, ahol a tanulástechnika és vizsgakultúra már az I. évfolyamon kialakul (2), ill. fejlődőben van (7);

- a szellemi munkavégzés higiénája ellen gyakran és sokan vétének: vizsgák idején a sorozatos éjszakázások, a kialvatlanság, a serkentő és nyugtató szerek, a cigaretta, a rendszertelen és hiányos táplálkozás (reggeli nélkül jönnek órára és a vizsgákra) többeket élettanilag alkalmatlanná tesz a vizsgai helytállásra (16, 13, 18);
- a szellemi teljesítmények terén a „tisztas középsszer” az uralkodó ifjaink körében; a fentebbi igazolásokat csak egy-két jellemzővel bővíthetjük: csak a legjobbaknál tudjuk többé-kevésbé elérni, hogy a beszámolás ne csak megéretten reproductív, hanem rendszerező-összefoglaló is legyen (3), leginkább a tananyagot recitálják jegyzetízűen, ezért különösen értékeljük, ha összefüggéseket lát, alkalmazni tudja az ismereteket, sőt érdeklődése is nyilvánvalóvá válik! (7).

A vizsgák „visszajelentések”! De nemcsak a vizsgázóról, hanem rólunk, a munkánkról is! Nyilatkozataink elgondolkodtatóak és sokféle teendőinkre eszméltetnek. Akárcsak az a néhány *hallgatói megnyilatkozás*, amely az eddigiek körébe vág:

- Mi összeállítottunk egy vizsgarendet, de sajnos ezt nem mindig tudjuk megvalósítani, mert egyes tanárok meghatározzák, hogy csak ekkor v. akkor hajlandók vizsgáztatni. Ez több tanszéknél is előfordul (13).
- A vizsgáztatók nem látogatják egymás vizsgáit, de jobb is, mert a látogatás általában zavaróan hat (1); kíváncsi lenne, hogy az vizsgáztasson, aki az anyagot előadja (11).
- Az előkészítés általában jó, de nagyon hiányoljuk a súlypontosítást, a tematikát és a tételek előre történő közlését, ami pl. megvan a fizikában. Kevés a tanulóhelyiség, még a kollégiumban is.
- A követelményekről általában kapunk tájékoztatást, legfeljebb nem a tanártól, hanem a felsőbb évesektől. (10)
- A tételek eltitkolásának úgy sincs eredménye... a tételek nem változnak, így az a csoport van előnyösebb helyzetben, amelyik... később vizsgázik; a többiektől össze lehet szedni a kérdéseket, ami nagyban segít a felkészülésben (16).
- A vizsgahelyiségek általában piszkosak, porosak. Jó lenne előre megjelölni a vizsga helyét, mivel nagyon kellemetlen a tanárral együtt keresgélni a termet.
- A tanár a vizsga idejét önkényesen ne változtassa meg. Tavaly az egyik alkalommal másfél órát vártunk a tanárra (16). A tanár ne ott reggelizzen és ne foglalkozzák mással (ne is telefonáljon közben — lehetőleg).
- Megfelelő vizsgalétkört kevés tanár tud teremteni... de aki ezt megteszi, nyugalmat tud teremteni... az ember a maximálisat tudja nyújtani (16). Nagyon sok függ attól, hogy a felsőbb évesek hogy festik le a vizsgáztató tanárt; Különösen fontos ez az I. évesek szempontjából (13) A tanár vegye emberszámba a vizsgázót és próbálja félretenni hangulatát. Azt próbálja megtudni, mit tud a diák, ne azt, mit nem tud (12). Egy IV. éves hallgató eddig csak egyszer találkozott olyan tanárral, aki jó vizsgalétkört tudott teremteni!

2. Tartalmi kérdések

Ebben a fejezetben a *vizsgaanyag* és a *vizsgakövetelmények* kérdéseit világítjuk meg.

A *vizsgaanyag* többtényezős fogalom. Foglalata a hivatalos *tanterv* (program):

az oktató és elsajátítandó ismeretek, jártasságok és készségek körének rögzített kerete. Lényegében ezt szokás tematikának nevezni. Az anyag forrásai: a jegyzetek, tankönyvek, előadások, szemináriumok, gyakorlatok és a kötelező irodalom. Az egyes tényezők szaktárgyanként mennyiségileg és minőségileg is eltérnek egymástól, de mindenütt ezek egysége jelenti a vizsgák standard „törzsanyag”-át, egyben a követelmények és az értékelés alapját.

Általános tapasztalatunk, hogy a hallgatók jelentős részének tudatában tanulási metodikájuk és igényeink eltérései következtében nem tisztázódott eléggé a fenti tényezők közti viszony. Leginkább azt nézik: melyiket kell megtanulni, mit követelnek elsősorban az oktatók? És nem azt: hogyan kapcsolódnak az alkotóelemek egységgé, amelyben feltárulnak a különböző anyagrészek belső összefüggései. Az alapozó tárgyaknál például, ahol a legnagyobb létszámú a hallgatóság, az előadó vagy az előadók a hallgatóknak csak töredék részét vizsgáztatják, vagy nem az előadó egyben a szeminárium- vagy gyakorlatvezető is. Ebben az esetben ők maguk sem fordítanak kellő figyelmet arra, hogy mint vizsgáztatók ismerjék az előadásokon, szemináriumokon, gyakorlatokon nagyobb súllyal kiemelt és megtárgyalt témákat. Ezért csak a jegyzet vagy tankönyv anyagát kérik számon, aminek az a következménye, hogy a vizsgázók csak ezekre „összpontosítanak”, készülségük köre általuk lezárt. Persze e téren igényeink eltérőek. Pl. anyag a hivatalos jegyzet, ennek kiegészítője a kötelezően előírt szakirodalom. Az előadás anyagát jó tudni, mert a vizsgáztató szívesen veszi és jobb jeggyel is nyugtázza, ha visszahallja szavait (8). A gyakorlatok és szeminárium anyaga szorosan összefügg a vizsgaanyaggal. (8, 11), Már évekkel ezelőtt komoly (és máig is megoldatlan) problémaként vetették fel ezen a helyen azt, hogy „az ismeretek egy része olyan, amelyről vizsgakész állapotban beszámolni felesleges megterhelést jelent. Igen jelentősek azok az ismeretek, amelyeket a szakirodalom segítségével bármikor el tudunk mélyíteni. Ilyenfajta ismeretek szerzésére nem készítjük fel a hallgatókat. Pedig az élet majd azt követeli, hogy rendelkezésükre álló irodalom felhasználásával önállóan felkészüljenek, óráikra is így kell készülniük.” [6].

A vizsgaanyag hozzávetőleges mennyisége a szaktárgyak és vizsgaformák szerint differenciálódik. A kollokvium a félévi anyag részletekbe menő, a szigorlat nagyobb időszak terjedelmesebb anyagának átfogó, koncepciózus ismeretét követeli. Számszerű becslések szerint esetenként és tantárgyanként: 70—80 és a 150—200—300—400 jegyzet-, illetve tankönyvoldal között mozog. (8—9—10—11—12—13), amihez hozzávehető az előadások, szemináriumok és gyakorlatok „jegyzetelt” anyaga és a kötelező olvasmányok, irodalom jelentős mennyisége. (Egy mostani negyedéves magyar irodalom szakos leány szigorlati anyagát 20 000 oldalra taksálta!)

Az új tanterv félévenként minimális számú vizsgát állapít meg, de van, aki úgy véli, hogy ezzel az egy vizsgára való anyagmennyiség megnőtt (4). Akárhogy vesszük is, egy hallgató egy félévi vizsgáira gondolva, teljesen megalapozott az az állásfoglalás, hogy azokra nem a vizsgaidőszak kampány-beidegzettségével, hanem csakis az évközi folyamatos „tanulmányozás”-sal lehet érdemlegesen felkészülni.

Maximalizmusról nem érkezik jelentés, csak maximalista tankönyvről (4); azért ismeretes néhány olyan szaktárgy, illetve tankönyv, jegyzet, amelyek terjedelme nem is maximális, hanem már egyenesen gigantikus méreteket ölt, de van „minimalista” tantárgy is, amely „vizsgarangra” emelkedett, pedig még alapvető törzsanyaga sem alakult ki, és nem rendeződött.

Több jegyzet 8—10 éves, anyaga elavult; néhány túlméretezett, „redundans” elemekben, átfedésekben bővelkedik (szakdidaktikák!), negyedrészükre csökkentve funkcióképesebbek lehetnének.

A vizsgaanyag konkrét formában a *vizsgatételekben*, azok kérdéseiben fogalmazódik meg. A tételrendszer szabályozza a vizsgák lefolyását, lehetővé téve, hogy előzetesen, megközelítőleg azonos nehézségű kérdéseket állítsunk össze, világosan és pontosan fogalmazzuk meg azokat, hogy elkerüljük az ismétlődéseket ugyanabban a csoportban. A tételek *terjedelmükben* felölelik a teljes tematika lényeges részeit (3). *Összeállításuk* a tartalom belső logikája alapján (összefüggések, tipikus jelenségek, hasonlóságok, eltérések stb.), másrészt a széleskörű ellenőrzés lehetőségeinek figyelembevételével történik (4., 11.). *Jellegük* a tantárgytól függően alakul, de mind-egyikre jellemző, hogy a kérdések szerint reprodukív, összefoglaló, rendszerező gyakorlati feladatmegoldó, elemző, véleményalkotó stb. tevékenységekre sarkallják a hallgatókat (10). Általában mindig a gyakorlathoz kapcsolódva igénylik az ismeretanyagok összefüggéseinek feltárását. (11, 14).

A tételek kérdéseinek száma változó (1,2,3 vagy 4 kérdés). Egy tételén általában 3 kérdés szerepel: az első az anyag elméleti jellegű, átfogóbb szintézisét, a második inkább részletező, analizáló tevékenységet és a harmadik valamilyen gyakorlati jellegű kérdés megválaszolását, esetenkénti feladat megoldását igényli (1, 4., 10, 12, 14). A többi kérdést azzal indokolják, hogy a tananyag több önálló, egymással laza kapcsolatban levő részből áll, s ennek következtében a tanszékek igyekeznek a hallgató felkészültségét minden anyagrészből ellenőrizni, „átpásztázzák” az egész területet.

Sok helyt a tételek kifejtése után még egy-két szóbeli kérdést is adnak ráadásul. A tételek kezeléséről fentebb már volt szó. E téren nincs egységes állásfoglalás és eljárás.

A *vizsgakövetelmények* kérdése szorosan összefügg az előzőkkel. A vizsgakövetelmények tárgyi foglalatja tulajdonképpen a fentebb említett források felől megközelíthető vizsgaanyag. Ha azonban a vizsga csupán a körülhatárolt matéria emlékezeti birtokbavételét és csak annak számonkérését jelentené, e téren nem volna különösebb probléma. De ebben az esetben megrekednének a didaktikai materializmus egyoldalú holtpontján és kizárnánk a „szakemberképzés” követelményrendszere globális teljesítésének számbavételét, amelynek a vizsgázó összes kvalitásaiból kell kiindulnia és nem egyszerűen tárgyi tudásának — egyébként szintén szükséges és fontos — terjedelméből, a vizsgai tételekre adandó (főként reprodukív) válaszaiból. A szocialista pedagógiában a kettő (a materiális és formális igény) ötvöződik. Oktatóink elvileg ez egységet követelő alapon állnak, a gyakorlatuk azonban a dolgok természetéből eredően eltérést mutat. Egyhelyt nyíltan a „tartalom a primárius tényező” (13), de be nem vallottan lehet, hogy másutt is.

Ahol egy tárgyból egy oktató vizsgáztat, ott a tárgyon belül adott az egységes követelés lehetősége (11); ahol többen vizsgáztatnak, ott az összhang még nem teljes (18), vagy nincs közös állásfoglalás (11), de egységes vizsgakövetelmény-rendszert kialakító törekvésekről (17) vagy azok megvalósulásáról is értesülünk (5). Többen, de nem egyöntetűen feltételekhez szabják a vizsgára bocsátás lehetőségét (11), és hallottunk „vizsgai belépő”-ről, vagy „technikai minimum”-ről is, amit mindenkinek el kell érnie, s amelyben a sokféle teljesítmény átlagértékének legalább elégségesnek kell lennie.

Materiális oldalról mindenütt követelmény: a mennyiségileg és minőségileg tartalmas, gazdag tényismeret, a pozitív tárgyú tudás; a kollokviumon részletekbe menően, szigorlaton átfogóbban: alapvető tájékozottság, kitekintés és koncentráció a tárgyon túli területekre, összefüggésekre; anyanyelvi és idegen nyelvű kötelező olvasmányok, szakirodalmi szöveg-részletek, teljes művek pontos, friss ismerete, elemzése stb.; az elsajátított ismeretek gyakorlati alkalmazása során: éneklés, vezénylés,

hangszerjáték, idegen nyelvű tolmácsolás és beszéd, feladatmegoldások (példák, számítások, munkadarabok, műveletek, írásbeli, szóbeli beszámolók stb.) jártassági és készségi szinten.

Formális oldalról egyaránt követelményként olvasható a pszichikai energiák, a szellemi erők teljes latbavetése (összefüggés és lényeglátás, logikus gondolkodás, tájékozódó, eligazodó és rendszerező készség, önálló ítéletalkotás, helyes következtetés, nyelvi kulturáltság stb.), az elmélet és gyakorlat összekapcsolása, önálló alkalmazása, és különösen a pedagógusi kvalitások gazdag kelléktára, főként az általános iskolai tanár képességei, óhajtott és szükséges személyiségjegyei tekintetében.

Mindezekre a vizsga nevelési funkciója szempontjából minden tanszéken gondot fordítanak. Hogy azután érdemben mennyire realizálódnak, arra a vizsgázók létszáma, az anyag mennyisége és a vizsgaidő aránya alapján a konkrét tényközlések hiányában csak gyanítható következtetéseink lehetnek.

A követelmények tanszéki és egyéni arányaiban az eltérések nem „manifesztálhatók”; nem lehet megállapítani a követelményeket megszabó feltételeket sem, mint hogy erre alkalmas jelzőrendszerünk nincs. Végző megállapításként: egységes vizsgakövetelmény-rendszerről nem beszélhetünk. Ezzel függ össze szorosan értékelési eljárásaink nagy szórása.

Idevonatkozóan igen kevés a hallgatói nyilatkozat. Vizsgaanyagként általában a jegyzet, az előadás és a kiegészítő irodalom anyagát kezelik. Az utóbbi ellen tiltakoznak: az irodalom külön tétel ne legyen! A szaktárgyak vizsgaanyaga általában reális, a többi tárgyaké maximalista. A kollokviumi mennyiséget 2—400, a szigorlatot 400—1000 lapnyira becsülik. A két vizsgaforma között csak a terjedelemben látnak különbséget, minőségben nem. A tételek többnyire reprodukтивak, terjedelmük néhol hatalmas. Az anyag nem serkent az önálló gondolkodásra. Semmi kapcsolatuk sincs a tantárgyaknak egymással. Nem támaszkodhatnak az előző ismeretekre, kivéve a matematikát. A módszertani felkészítést hiányolják. Az egyes tantárgyon belüli gyakorlati vezetők követelése és értékelése nem egységes, nem összehangolt.

3. Módszertani kérdések

Itt a *vizsgaformák*, a *vizsgavezetés* és az *osztályozás — értékelés* problémáit elemezzük.

A *vizsgaformákat*, s azok tartalmi differenciáltságát, követelményeit meghatározza a szabályzat. Gyakorlatunk mindenütt — mindenben ahhoz alkalmazkodik. Vizsgálunk túlnyomóan *szóbeliek*, de adott esetben kiegészítésként az *írásos formát* (lejegyzés, példamegoldás, levezetés, egyenletek, rajzok) is alkalmazzák (2, 4, 5, 9, 10, 14, 15). Az évközi ellenőrzés, önellenőrzés, a folyamatos tanulás, a gyakorlati alkalmazás és a „visszacsatolás” érdekében sok helyen szerepel az írásos és gyakorlati beszámoló, demonstráció, felmérés, röpdolgozat, fordítás, elemzés, példák megoldása, műveletek végzése, megfigyelések. Ezek nem vizsgán alkalmazott eszközök, de eredményeik a vizsgai teljesítmény minősítésébe legtöbb helyt beszámítanak.

Kritikai megjegyzéssel illetik tanszékeink az *államvizsgát* (1, 4, 7, 12, 14), amelynek sem tartalma, sem végrehajtási módja nem szolgálja kellőképpen alapvető rendeltetését. Szóvá teszik a *szakdolgozatok* kérdését is, amely mint az államvizsgára bocsátás egyik fő feltétele, mai formájában csupán „funkcióképtelen formális járulékelem” az oklevélszerzésnek.

A *vizsgavezetésben* táruul fel lényegében a vizsgáztató metodikája, egyénisége. Ezért ahányan vagyunk, annyiféleképpen folyik kezünk alatt a vizsga. A bevezetők-

ben említett egyik tanácsülési referátum tipológiája e tekintetben megkülönböztet „kegyetlen — hivatalnok — akadémuskodó — ingerült — kielégíthetetlen — humanista — korrepetáló — marathoni — bosszúálló és mérlegelő” vizsgáztató tanárt. Valamennyien vizsgavezetői eljárásuk keresztségében nyerték nevüket. Megnyugvással (egyben mindenfajta értékelés szubjektív kíséretjeként) könyvelhetjük el, hogy e téren a legteljesebb egység a jellemzőnk. Jelentéseink alapján a kívülálló ui. kizárólag a „humanista” kategóriába sorolhat bennünket, mert: a vizsgák légköre általában nyugodt (2, 4, 13); a vizsgáztató emberséges, türelmes magatartásával igyekszik a mértéken felüli vizsgadrukkot feloldani (3); mindenkor az embert és a leendő pedagógust látja a vizsgázóban, aki még elégtelen teljesítmény esetén is csak határozott figyelmeztetést, bírálatot és elmarasztalást érdemel, de sértést sohasem (4); a vizsgázó pszichés állapotát tekintetbe veszi (7); általában: a felelőt közbevetett kérdésekkel nem zavarja, a megakadót segíti, türelemmel igyekszik elérni a maximális teljesítmény kifejtését, pótkérdést ad, ha ennek ellenére a feleletre szánt 20—30 perc sem hozza meg a kívánt eredményt, még néhány rövidebb kérdéssel igyekszik meggyőződni, hogy a hallgató valóban tájékozatlan-e, nem azt firtatja, mit nem tud, hanem azt, hogy mit ért el stb. Ezek szerint a vizsgaklíma kedvezőtlen alakulásának meteorológiai tényezője elsősorban a hallgatóban, ill. annak készületlenségében jelölhető meg.

A vizsgavezetés stílusában feltáruló „egység” már sokféleséggé bomlik, ha a vizsgafolyamat olyan technikai részleteit, legapróbb (de mégis meghatározó) elemeit nézzük, mint azt, hogy: hányat „fogad” egyszerre egy vizsgáztató, hagy-e és mennyi időt a gondolkodásra, felkészülésre és mennyit a felelésre; húzzák a tételt vagy ő adja, hány és milyen nehézségű kérdés van egy tételben: lehet-e vázlatot készíteni és használni, felolvasni, folyamatosan közölni, vagy bele-beleszólnak, ha igen: mikor és mikor nem, lehet-e nála mellébeszélteni, unja-e a vizsgát: milyen a tanár kérdezői technikája, milyenek kérdéstípusai, tartalmi-alaki igényeinek és követelményeinek mértéke, határai; viselkedésének és magatartásának serkentő v. gátló tényezői stb.

A folyamat szerteágazó, bonyolult, de egymással mégis szoros összefonódottságban ható tényezői terén, ha nem beszélhetünk is egységről, de viszonylagos egymáshoz közelítésükre, valamivel „egységesebbé” tételükre mégis gondolnunk kell.

Osztályozás és értékelés

A közkézen forgó didaktikák szerint ez „a pedagógia egyik legnehezebb módszertani problematikája”. A nehézség ott kezdődik, hogy a két fogalom közt sehol se található éles elhatárolás. A szakkönyvek éppúgy összekeverik és azonosként kezelik, mint a köznapi szóhasználat. Nyilván az alapon, hogy amikor osztályozunk, akkor tulajdonképpen értékelünk, a „tanulók értékelése pedig az osztályozás útján történik”, holott amikor értékelünk, nem feltétlenül osztályozunk (pl. a tanárok minősítése értékelés osztályozás nélkül). Korántsem a filológiai vagy terminológiai szörszálhasogatás, csupán a továbbiak folyamán azonos fogalmakban való szólás érdekében a következőkben különböztetjük meg a két fogalmat:

Osztályozás: a teljesítmény számszerű minősítésére használt eljárás, eredménye az *osztályzat*: a tanulók teljesítményeinek numerikus értékmérője.

Értékelés: a tanulmányi munkában elért eredmény meghatározása, kritikai észrevétel rövid, lényeges elemzési formában, amely megmutatja a siker, az előrehaladás, a fejlődés fokát vagy a lemaradás mértékét.

Vagyis, ha „a vizsga rendeltetése az, hogy az egyént próbáknak vessék alá egy hivatás betöltéséhez szükséges ismeretek és képességek megítélése céljából”, [8]

akkor a megítélés az osztályozás útján az osztályzatban (az érdemjegyen), az ezt kísérő rövid, lényeges elemzés, értelmezés pedig az értékelésben jut kifejezésre, ami mindig a személyiség fejlesztése érdekében történik. Bár ezt a kérdést tanszékeink világosan látják, tisztázása azért volt szükséges, mert a legtöbb hibaforrás és eltérés az osztályozásban van és nem az értékelésben; sokkal nehezebb az osztályzat objektív megállapítása, mint annak indokoló értékelése.

Ezért esetünkben is az az elsődleges kérdés: *milyen problémák mutatkoznak osztályzási eljárásainkban?*

Itt általánosságban segítségül hívhatjuk a bevezetőben említett főiskolai adatszolgáltatás eredményeit, amelyek szerint „a legnagyobb szórást, a legmeghökkenőbb válaszokat az osztályozás motiválására vonatkozó kérdéscsoport adatai szolgáltatják. Elgondolkodtató, hogy egyes oktatók mi mindent beszámítanak az osztályzatba a vizsgán nyújtott hallgatói teljesítményen kívül.” [3]

Az összegezés szerint a következőket (a %-okban a „-tól-ig”-ok a 4 főiskola közötti eltérés mutatói:

I. A hallgató vizsgán nyújtott teljesítményén kívül beszámítják:

1. Az eddigi tanulmányi előmenetelt	10—22 %-ig
2. a magatartásmódot	10—70 %-ig
3. a származást	15—20 %-ig
4. a szociális helyzetet	10—25 %-ig
5. a társadalmi munkát (KISZ, párt)	20—50 %-ig
6. az aktivitást (szemináriumokon, gyakorlatokon, stb.)	80—90 %-ig
7. a kötelező irodalom jegyzetelését	20—50 %-ig
8. a megjelenést (pl. öltözködés, stb.)	10—12 %-ig

II. A kollokvium osztályzatának megállapítása:

1. Csak írásbeli alapján	10—75 %-ig
önálló feladatmegoldással	0—20 %-ig
tesztel	8—10 %-ig
egyéb eszközökkel (?)	
2. Csak szóbeli alapján	9—30 %-ig
tételt húzhat	15—50 %-ig
tételt ad	0—2 %-ig
csak a tételt kérdezi	26—80 %-ig
mást is kérdez	10—75 %-ig
elbeszélget	
3. Írásbeli és szóbeli átlaga alapján	
igen	20—30 %-ig
nem	0—5 %-ig

III. A gyakorlati jegyek megállapítása:

1. Csak megfigyelés alapján	1—8 %-ig
alkalmi megfigyeléssel	30—60 %-ig
folyamatos megfigyeléssel	1—8 %-ig
nem közli az értékelést	20—50 %-ig
közli az értékelést	28—30 %-ig
javítási lehetőséget ad	
2. Csak zárt-helyi alapján, mégpedig:	
1-et írat	5—15 %-ig
2-öt írat	11—30 %-ig
3-at írat	5—25 %-ig
4-et írat	6—15 %-ig
5—7-et írat	3—5 %-ig
3. A zárthelyit beszámítja:	
25—50 %-ig	30—60 %-ig
4. Egyéb feltételeket is szabnak:	

Pl. munkaterv, megfigyelés, gyakorlati munka, műveletek, családlátogatás, írásbeli feljegyzések, kötelező irodalom, referátum, házi dolgozat, tudományos diákköri ténykedés, rajzok, mérések, kísérletek, tanszéki aktivitás stb.

A skálamutató erős kilengései a jólismert tényt igazolják, hogy pedagógiai gyakorlatunkban nem nagy a lehetősége annak, hogy a tanulók teljesítményét objektív mércéhez viszonyítva legyen képes valaki megállapítani. Pl. ha csak az I. kérdés-csoportot elemezzük, szembetűnik az osztályozás többféle hibaforrása. A hallgató előismerete lehet pontatlan, nem kielégítő, téves információn alapuló. Az emberi magatartásmód 70%-os túlértékelése a szubjektivizmus melegágyát jelenti, mert a tanár sem kivétel a pszichológiai törvényszerűségek alól. Az emocionálítás (ellenszenv, rokonszenv), a perszeveráció, a „haloeffektus” benne is munkál; azután a vizsgázó egyénisége (lassú, ideges, gátlásos, „folyton nyüzsgő”, „bevágódott”) akarva, akaratlan hathat az osztályozásra. A származás és a szociális helyzet az előbbiekhöz viszonyítva igen alacsony hatásfokú tényezőként szerepel a minősítésben, pedig ennek figyelembevétele, a fizikai dolgozók gyermekeiről való fokozottabb gondoskodás formájában napjaink megnőtt pedagógiai és társadalmi feladata. Nyilvánvaló, hogy egyik sem lehet menlevél a tudatlanság számára, de szerepük jelentős a teljesítményben, és legalább annyira figyelembe veendő (ha nem jobban), mint a társadalmi munka beszámítása, amelyet indokolatlanul magasabb arányban (100—110%-kal) respektálnak az értéktételek. A társadalmi munka haszna, becse, szükségessége nyilvánvaló, de mértékegysége semmiképp sem lehet az osztályzat. Értékelésének lehetőségei másutt adóttak (segély, ösztöndíj, jutalom, utazás, kitüntetés); motiváltságában pedig nem mindig pozitívan értékelendő elemek is közrejártsanak (érvényesülvágy, előnyszerzés). A tanulmányi téren való aktivitás tekintetbe vételének aránya (80—90%) teljesen indokolt, hiszen e tényezők jelentik a viszonylag lehetséges objektív osztályozás alapját. A kötelező irodalom „jegyzetelését” nem minősíteném külön osztályozási kritériumnak: nem az a fontos, hogy a füzetben szép takarosan „le legyen jegyzetelve”, hanem az, hogy a fejben legyen. A megjelenés nem az osztályozásba beszámítandó, hanem szükség esetén az értékelés során szóváteendő motívum. Helyette sokkal fontosabb mércének tekintenénk a pedagógusi kvalitások beszámítását, ami nyilvánvalóan mindenütt megtörténik, csak a kérdőív megfeledezett róluk.

Az országos tájékozódás összegezésében „inszondábilisan” a mi adataink is benne foglaltatnak. De a számokon túl semmit sem mondanak. Beszédesebben szólnak tanszéki jelentéseink, amelyek szerint:

— Minősítő eljárásunk komplex. Az adott osztályzatban elsősorban mindenütt a vizsgai teljesítmény a döntő, de ebbe sok minden beleszámítódik. Az ismételések elhagyásával a következők: félévi teljesítmény, részeredmények, szorgalom, fejlődés vagy hanyatlás (2); előzetes teljesítmény ismertetett kulcs alapján pontozással (3), ismeretek alkalmazási készsége (4), a felelet logikai felépítése, a beszéd stílusa, táblai munka (5), tárgy iránti szeretet, elhivatottság érzése (6), megjelenés, lényeglátás, önálló gondolatvezetés (7), az anyagismeretnél szinte jelentősebb mértékben a gondolkodásmód, ahogy a szaktárgyi fogalmakról, tételekről és azok bizonyításairól beszél a jelölt, kevésbé lényeges kérdésekre való nem emlékezés nem tekintendő olyan hiányosságnak, mint a logikai kapcsolatok, összefüggések és következtetések felismerésének a hiánya, alapvető mérce az, ami az általános iskolai anyag tanításához szükséges (9), legfontosabb az ismeretanyag reprodukciója (10), rendszerezés, áttekintés, terminológiai biztonság (12), munkaviszony, szorgalom, erő kifejtés, pedagógusi kvalitások (13), megállapított szaktárgyi minimum és maximum (14), a vizsgázó ember, a nyújtott teljesítmény és a mögötte rejlő munka (15), olvasott-

ság, óralátogatás, gyakorlatokon való szereplés, emberi magatartás (17), évközi szorgalom, törekvés és megbízhatóság, állandóan fokozódó teljesítmény, a versenyeken és mérkőzéseken elért eredmény kollektív teljesítménynek számít. (18)!

Az osztályozás *problémáiként* a következők szerepelnek:

- az azonos érdemjegyek nagy egyéni különbségeket takarnak, különösen a közepes jegy esetében (4);
- nehéz eldönteni a „feles jegy”-re szerepeltek igazi értékét (2, 14), ilyenkor szokás a tanulmányi előzmények beszámítása;
- a vizsgaformák időkorlátaiknál fogva nem alkalmasak arra, hogy reálisan mérjék a hallgatók tudás-szintjét (12);
- egy—egy hallgatóról való információszerzés lehetősége igen korlátozott, ezért nehéz 15—20 perc alatt minősíteni; ezért felvetődik sok helyt a folyamatos és rendszeres ellenőrzés kérdése;
- különleges teljesítmények (pl. tudományos diákköri munka) beszámítása az osztályzatba;
- az osztályozás nagyon nehezen függetleníthető a szubjektív megítéléstől, ezért különbségek mindig lesznek, amíg a gépi vizsgáztatás nem válik általánossá (7);
- tanszéken belül is, de az egyes tanszékek között különösen nagy eltérések mutatkoznak (7);
- a vizsgára bocsátás feltételekhez kötésének problematikus volta (11);
- le nem irt, de sokszor hangoztatott vélemény szerint egyes tanszékeken liberális osztályozás folyik;
- nem ritka az érdemjegyekért történő hajsza, az osztályzat fetisizálása, amelynek következtében a hallgatók elvesztik tárgyilagos ítélőképességüket és így az osztályzatukkal szemben elégedetlenek (11);
- a korszerű osztályozási kísérletek, modern eljárások kialakításának nehézségei, e téren mutatkozó kételyek és aggályok.

Az utóbbiakkal kapcsolatban a tantárgytest (1), a „feleletválogató és problémázós” (?) eljárás (13), írásbeli minimum (ez a vizsgai belépő) (11) alkalmazásáról és valami „újabb forma” kísérletezéséről történik említés (11). Gyakrabban foglalkoznak a feladatlapos számonkérés gondolatával is, azonban ennek a kidolgozása rendkívül nagy feladatot jelent (10). Részben ez magyarázza a modern eljárások viszonylagos kevés előfordulását, meg azt is, hogy megbízhatóságukat illetően még kétely él bennünk. Helyesen állapítják meg többen, hogy csak a komplex minősítés egyik eszközeként jöhet számításba akármelyik is.

Az egész vizsga és az osztályozás nevelési funkcióját, személyiségformáló hatását a tanszékek egységesen és helyesen értelmezik. Túlnyomóan értékelik a vizsgázók teljesítményét és önmaguk vizsgai munkáját. Persze az értékelés formája, tartalma, mértéke, helye és nevelőértéke igen eltérő. Tudunk konkrét, objektív, határozott önelemzésre, önértékelésre serkentő, mozgósító erejű stb. értékelésekről. Van, aki 1—2 szóban vagy részletezően minden egyes felelet vagy a csoport vizsgálja után ott helyben vagy az egész évfolyam előtt (pl. a következő félév első óráin, általában gyakorlati órákon egyénre, típushibákra bontva) közli kritikai véleményét, de van példa az ellenkező előjelű értékelésre vagy annak teljes mellőzésére is.

Mivel a vizsga a tanszéki munka állapotának mutatója és a továbbiakra is meghatározó, feladatmegjelölő információkat nyújt, ezért a tanszéki értekezletek az idevágó kérdéseket rendszerint napirendre tűzik. Ez csak olyan esetekben gyümölcsöző, mint pl. ha a vizsgaeredményeket minden tárgyból összesítik, és megvitatják

az azokból következő legfőbb konklúziókat (13, 15) vagy ha a hallgatók teljesítményének elemzését valóban „önkritikus munkaértékelés” is kíséri (14).

A *hallgatók* általában ellenzik az egyéni vizsgáztatást, mert kellemetlen és félelmetes. Szerintük az a legjobb, ha hárman—négyen vannak bent, egy felel, a többi felkészül. Észrevételezik, hogy több helyen nincs felkészülési idő, és nem engedélyezik feljegyzéseik használatát. Az írásbeli vizsgáztatásnak nem látják értelmét, hiszen úgylát a szóbeli vizsga dönt. Húzni kelljen a tételt, mert ez nagyon sok kellemetlenséget kizárhat. Ne legyen beugrató kérdés vagy feladat.

A tanár ne szóljon bele a feleletbe, várja meg a befejezést. Esetleges különleges igényeit már a tétel kihúzása után azonnal közölje a vizsgázóval, és kérdezze meg: értjük-e a tételt, tudjuk-e mi tartozik hozzá? Általában rossz hatással van az, ha a vizsgáztató nem figyel a feleletre, vagy láthatóan unatkozik. Zavaró a feltűnő arcjáték, taglejtés, türelmetlenség, esetleges kiabálás. Általában csak a feleletet értékeli. Kíváncsiabb lenne az évközi munka fokozottab figyelembevételére is. Az érdemjegy a legtöbb esetben nem a tényleges tudást tükrözi. Az értékelés evvel nevelői célzatosságát elveszti. Negatív hatással van, ha a tanár közben lapozgatja az indexet, és a korábbi jegyek felől tájékozódik. Az osztályozásnak, a minősítésnek nevelői célzatossága nem sok van, nem gyakorol különösebb nevelői hatást. Legtöbb tanár nem indokolja meg az adott érdemjegyet. Az osztályozásban a szubjektivitást nem szüntették meg meg. Semmi előnye nincs az osztályzatnak, jobb lenne az „elfogadható”, ill. „nem elfogadható” minősítés. Legyen egységesebb az értékelés. Egy 60 fős I. éves előadási csoport válaszai arról értesítenek, hogy december 5-ig egy tárgyból kaptak vizsgai eligazítást. „Tematikát még semmilyen tárgyból sem kaptunk, úgyszintén felvilágosítást sem a vizsgákkal kapcsolatban. Jó lenne a tételek előzetes közlése. A felsőbb évesek adnak segítséget és tanácsot. Hogy milyen formában bonyolódik le a vizsga, azt nem tudjuk”.

Az asztal túlsó felén ülők így látják a dolgokat, és nincs okunk kételkedni bennük. Ha ezt tesszük, magunkban kételkedünk, mert mi sem láttunk másként annak idején. És a vizsgáztató egyik legfőbb erénye lehet, ha nem feleli, hogy ő is vizsgázott valamikor.

4. Következtetés-oknyomozás

A tényfeltárás és helyzetelemzés igyekezett rámutatni tárgyunk problematikájára. Ezek után az lenne a logikus lépés, ha a „kritikus pontokat” — mint levonandó következtetésünk premisszáit — most kiemelve összegeznénk. Mivel ez felesleges ismétlésekhez vezetne, és növelné dolgozatunk amúgy is szokatlan terjedelmét, ettől eltekintünk. Hisszük, hogy az elemzés feltárt annyi tényt, amennyi alapján kimondható a „quod erat demonstrandum” a bevezetőnkben idézett és helyzetünkre is érvényes végkövetkeztetéshez.

Ha valaki észrevételezi e helyzetrajz hiperkritikus vonásait, a címre kell gondolnia, amely problémákat említ. A probléma megoldandó kérdést, gondot, nehézséget jelent. A helyzetrajz egyben diagnózis is, amely az okokat is keresi, mielőtt javallana valamit.

Mik lehetnek okai vizsgáztatási eljárásaink „nagy szórásainak”, egysége hiányának? Talán a következők:

1. A *főiskola benső struktúrája*

A főiskola „mammutintézmény”, szervezetileg, szerkezetileg tagolt, tág körű, laza struktúrájú, amely önmagában is szeparál. A vezetés elgondolt egységes

szellemét, irányát a bonyolult mechanizmus egyes szervei akarva-akaratlan módosítják, többféle irányba terelik személyi hatással, kialakult munkarendjükkel, szokásaikkal, követelményeikkel, légkörükkel, pedagógiai elgondolásaikkal és gyakorlatukkal — sokféleképp érvényesítve autonóm, öntörvényű tendenciákat. Ebből következik;

2. *A tanszékek egymás közti kapcsolatának, pedagógiai együttműködésének, egységes szemléletmódjának fogyatkozásai vagy hiányai:* egymás munkájának, eljárásainak megismerése, az azonos cél felé haladás eltérő útjainak, követelményeinek egyeztetése, kölcsönös tapasztalatszerzés (más főiskolákkal is), közös kutató-tevékenység és kísérletezés korszerű vizsgáztatási módszerek kialakítására, szervezett formájú felsőoktatáspedagógiai információszerzés, továbbképzés, a tanárképző főiskola, a tanárképzés és bennük a vizsga funkciójának egységes értelmezése stb.

3. *A vizsgáztatók személyiségéből eredő tényezők:* 20 tanszék közel 200 oktatóját tekintve: az életkor, képzettség, pedagógiai-pszichológiai iskolázottság, nevelőigondolkodás, vizsgatapszalat, vizsgakultúra, a tárgyhoz és a hallgatóhoz való viszony, az utóbbiak ismerete, segítése, követelményszint, osztályozási, értékelési mérce stb. terén adott alkati és helyzeti eltérések.

4. *A vizsgázók személyiségéből eredő tényezők:* informáltság, szellemi kapacitás, munkamódszer, a követelmény és teljesítmény összhangja és diszharmóniája (a hallgatók gondolkodási alkata, szellemi szerkezete nem minden esetben egyezik a főiskolai tanterv szellemi szerkezetével és kvalitatív követelményeivel, tehetségük sem felel meg egyenlőképpen a tanterv követelményeinek), szociális helyzet, tárgyszeretet, pályaválasztás motivációja stb.

5. *A főiskolai vizsgáztatási „rendszer” elvi kidolgozatlansága:* a vizsgáztatás gyakorlatát legalább körvonalaiban irányító, általános érvényű alapelvek és normák hiánya főiskolai-tanszéki és tantárgyi relációban. És végül;

6. *A vizsga ellentmondásai:* a vizsgaformák és anyagmennyiség, az időkorlátok és terhelés, a követelmény és teljesítőképeség, az objektivitás és szubjektivitás, vizsgafetisizmus és a vizsga valódi funkciója stb.

Ez okhálózat bonyolult szövművében rengeteg feloldhatatlan ellentét, külső-belső ellentmondás lappang, ami nem csupán a főiskola, hanem minden rendűrangú intézmény mindenkor vizsgáztatására nézve jellemző. Ezért „dúl ádáz harc” e téren, ezért van igazuk azoknak, akik szerint „tökéletes vizsga nincs”, „egységes vizsgáztatási rendszer csak alapelvető, általános elvi tekintetben lehetséges.”

De hogyan lehetséges?

Erre a nagyon nehéz kérdésre próbálunk még válaszolni „optimista hipotézisből” fakadó javaslatnak összegezésével az okok sorrendjében.

5. Javaslatok

1. *A főiskola szerkezetét* nem áll módunkban megváltoztatni, de szeparatív, divergens elemei még témánk területén is közelíthetők egymáshoz. Ezért alapvetően fontosnak tartjuk *a vizsga (ellenőrzés) funkciójának egyértelmű felfogását, az egységes vizsgaszemléletet.*

Ezen a következőket értjük.

A vizsga nem időszakonként ismétlődő, elkülönült munkafázis, hanem az oktatási—nevelési folyamat szerves része, annak egészében kell szemlélnünk. Nem választható el a folyamat céljától, feladataitól, tartalmától, szervezeti formáitól és egyéb módszereitől. Fő funkciója az ellenőrzés és nem a minősítés. Az ellenőrzés

mint a hivatás betöltéséhez szükséges ismeretek és képességek megítélése: eszköz és nem cél. Főként a hallgatói tudatban válik közvetlen céllá, mert a tanulást ennek szolgálatába állítják. Ezt a szemléletet nyomon követi az a magatartás, amely az egész félév tanulásra rendelt időszakát céltalanul lepergő időnek tekinti, és minden erőfeszítést a vizsgaidőszakra koncentrálni. Oda kell hatnunk, hogy e helytelen szemlélet és magatartás megváltozzék. Nem verbális ráhatás, hanem egységes felfogásunk és gyakorlatunk következtében folyamatosan tapasztalják meg hallgatóink, hogy nem a „vizsgaképes”, hanem az „életképes” tudást tartjuk többre, és bennünket a vizsgán nem a „tananyagban”, hanem a „szakemberben” való gondolkodás vezérel, ezért a vizsgát nemcsak az ellenőrzés, hanem a személyiségformálás fontos eszközének is tekintjük.

„A vizsgák általában ne elsősorban a tananyag recitáló alkalmi legyenek, hanem a szakemberré válás, a hivatásra való felkészülés mércéi és erőpróbái. Jelentse a vizsgák sora az önigényesség kialakulását, amely a már működő tanárt további önnevelő és önművelő munkára sarkallja” (13). Természetesen mindez a vizsgáztatóra nézve is érvényes.

2. *A tanszékek egységesebb eljárásainak kialakítása érdekében javasoljuk, hogy:*

- dolgozzák ki a tanszékek és szaktárgyak sajátos jellegének *megfelelően követelmény-rendszerüket és értékelési normáikat*;
- a rokonszakok és alapozó tárgyak oktatói vegyék figyelembe a *koncentráció lehetőségeit*, amelyek a sokféle eltérést csökkenthetik, és általában ismerjék és lehetőség szerint kölcsönösen respektálják egymás megállapodásait, elveit, eljárásait és azokat a hallgatósággal írásos formában kellő időben közölik;
- tegyék lehetővé és szorgalmazzák általában, de főként a fiatalabb oktatók körében a tanszéken belüli és más tanszékeken való intenzívebb *vizsgálatogatást*, tapasztalatmegbeszélést, saját módszereik kritikus elemzését, azok negatívumainak feltárását és lehető megszüntetését;
- szorgalmazzák a szaktárgyak természetének megfelelő *új vizsgáztatási módszerekkel, eszközökkel való kísérletezést*, mások sikeres eljárásainak kipróbálását és esetleges alkalmazását;
- fokozott figyelemmel forduljanak a *vizsgák tanulságainak*, s a belőlük következő feladatoknak megállapításához és megvalósításához;
- az oktató—nevelő és a tudományos kutatómunka helyes arányában juttassanak megfelelő részt a *felsőoktatáspedagógia legújabb eredményeinek tanulmányozására*;
- mivel a hallgatók általános tudásszintjének reális és objektív ellenőrzésére és minősítésére egy-egy vizsgaforma nem alkalmas, közvéleménnyé kell erősíteni azt a szemléletet, hogy a reális és objektív ellenőrzés—minősítés csakis sokoldalú információszerzéssel lehetséges, ennek alapja pedig a különböző oktatási formákra (előadás, szeminárium, gyakorlat) való *folyamatos felkészülés és a rendszeres ellenőrzés*, amelynek részeredményei a végső osztályzatot jelentősen meghatározzák; ezzel megszüntethető a hallgatók félévi passzivitása, ill. csak a „vizsgaidőszakra időzített” aktivitása;

3. *A vizsgáztatók a fentiek figyelembevételével személy szerint is törekedjenek vizsgatapasztalataik, vizsgamethodikájuk és — kultúrájuk gyarapítására, elmélyítésére, aminek a feltételei:*

- *a követelmények jobb tagolása, pontos körülhatárolása* annak az általános elvnek alapján, hogy a vizsgán annyit és olyan színvonalon követelhetünk,

amennyit és amilyen szinten a hallgatóknak adtunk vagy hozzásegítettük őket, hogy önálló munkával azt elsajátítsák:

- a *pedagógiai-pszichológiai ismeretek állandó „frissen tartása”, gyarapítása*;
- a tárgy természetének megfelelő *objektív mérések beiktatása*, a szubjektivitás hibaforrásainak kiküszöbölése;
- a *hallgatók életkori sajátosságainak, személyiségének, életkörülményeinek és viszonyainak elmélyültebb ismerete*, ez alapon tanulmányi munkájuk segítése különös tekintettel a fizikai dolgozók gyermekeire. (Kitűnő útmutató Dr. Balázs Béla: A kommunista nevelőtanár tevékenysége a hallgatók tanulmányi munkájának segítése területén c. tanulmánya. Megjelent Az oktató-nevelő munka tapasztalatai és problémái a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen c. kötetben 56—111. o. FPK. Bp. 1968.)
- állandó figyelése annak, hogy a vizsgák mint „visszajelentések” mit jelentenek vissza saját munkájukról, és megfigyeléseikből kellő önkritikával vonják le következtetéseiket, állapítsák meg tennivalóikat.

4. A vizsgázókban az oktatók egységes hatásrendszere nyomán a KISZ közreműködésével *közvéleménnyé kell válnia* mindannak, amit a vizsga rendeltetésével, a folyamatos tanulás szükségességével, a felkészülés munkamódszerével kapcsolatban megállapítottunk.

Itt különösen hangsúlyozzuk, hogy a hallgatók tanulták és tudják a vizsgáztatás didaktikáját és metodikáját. Kritikusan szemlélnék bennünket: vajon aszerint cselekszünk-e, ahogy tanítottuk? Adott esetben a pedagógia hitelét is veszélyeztethetjük. Ezért a vizsgáztatás fokozott felelősséggel jár, mert eljárásaink a hallgatók szemléletét is formálják, és bizonyos mértékig jó vagy rossz példák lesznek életpályájukon.

5—6. A vizsgáztatási „rendszer” és a vizsga problematikájának rendezése érdekében a) általában:

- kívánatos egy olyan szerv létesítése, mint a NDK-beli főiskolák „központi vizsgabizottsága”, amely „irányítja a vizsgáztató bizottságok és az egyéni vizsgáztatók munkáját, őrködik a vizsgarend megtartásán, ellenőrzi a vizsgák beosztását, lefolyását” és közben tartja, összefogja, elvileg egybehangolja a vizsgáztatás bonyolult folyamatát. (Prüfungsordnungen für Institute der Lehrerbildung der DDR). Nincs szükség a bizottságok számának szaporítására; e feladatot Nevelési Bizottságunk egy létesítendő szekciója elvégezheti.
- E bizottság első munkája a *főiskolai vizsgáztatás alapelveinek kidolgozása*. Az alapelvekben kell megfogalmaznunk mindazokat az elveket, szempontokat, követelményeket, szabályokat, amelyek a vizsgafelek viselkedését, magatartását, tennivalóit és eljárásait *általánosan* (azaz: a vizsgáztatás folyamatában mindenütt, minden esetben és mindenre kiterjedően) előírják, meghatározzák és irányítják. Csakis ez úton, azaz „alapvető, általános elvi tekintetben biztosítható az egységes vizsgáztatási rendszer”. Mindaddig, amíg a vizsgáztatás általános tendenciáit, szellemét illetően nincs kialakult alapelvrendszerünk, erről nem beszélhetünk.
- Hasonló rendeltetést tölt be (természetesen más műfajban) a hallgatók kezébe adandó *tanulmányi tájékoztató, vizsgakalauz*, amely informálja őket a főiskolai élet és munka minden tudni- és tennivalóiról, így a vizsgákról is. Például vehető a FPK 1969-ben kiadott Bevezetés az egyetemi tanulmányokba c. kiadványa.

- A szokásos félév utáni tanulmányi értékelő megbeszélések mai formájukban nem funkcióképesek. Helyettük célszerűbb lenne főiskolai *iskolagyűlés* (helyhiány miatt humán-, reálszakos megosztásban), ahol az összes oktatók jelenlétében az igazgatóság értékelné a vizsgaeredményeket az ezt követő tanár—diák „párbeszéd” kíséretében.

b) részleteiben:

- az új munkaterv szerint többször zárunk le félévet vizsga nélkül, aláírással. Javasoljuk, hogy minden félévet, de különösen az aláírással záródót valami józan, az általános követelményrendszerbe beilleszthető, a következő félévben esedékes vizsgát előkészítő követelmény alapján zárjuk le (1);
- a jelenlegi államvizsgarendszerünket és a szakdolgozatok ügyét alaposan felül kell vizsgálni, és ki kell dolgozni egy, a célnak jobban megfelelő rendszert (1); az államvizsga foglalja magában az iskolai munkára való felkészültség próbája mellett a közéleti, társadalmi, kulturális munkára való felkészültség próbáját is (13);
- addig is az államvizsgáztató tanszékek dolgozzák ki, és hangolják egybe az államvizsgai tematikát, kerülve a rengeteg ismétlődést, keresve a koncentráció lehetőségét, hogy a vizsgázó készségét komplex módon lehessen megítélni (1);
- célszerűnek látszik az 5 eredményjegy követelményszintjének kellően pontos megfogalmazása (4); a szakcsoportok munka- és teljesítménynormáinak megállapítása (pl. a humán szakok közös, általános normáinak rögzítése), amelyet azután az egyes tanszékeknek az általánoshoz igazodó egyedi normamegállapítása követne (7);
- indokolt esetben javasoljuk az elővizsga lehetőségének bevezetését (5), a vizsgaidőszak merev korlátainak feloldását; valamint okosabb, célszerűbb értékesítést;
- módot kell találni a legjobban vizsgázó csoportok munkájának, teljesítményének elemző vizsgálatára; fel kell tártani: hogyan érték el a jó eredményt, milyen munkaszervezéssel dolgoztak stb? Az így szerzett tapasztalatok más csoportok munkájának javításában és eljárásaink közelítésében is értékesíthetők. A legjobb csoportok jutalmazhatók (7). (Jutalom már az is, ha az iskolagyűlésen kiemelten méltatjuk az adott csoportot és munkáját.)
- a vizsgára való felkészülés tárgyi feltételeit (helyiségek, szakkönyvek, könyvtár, folyóirat stb.) maximálisan kell biztosítani, mert némely tanszéken még a minimális feltételek is hiányoznak;
- az érdemjegyekhez vezető szorgalom dokumentálására célszerű lenne bevezetni a „szorgalmi jegyek” adását is (igen szorgalmas, szorgalmas) (13);
- a vizsgáztatás jó megszervezése indokolja, hogy először a minden szakcsoportot vizsgáztató általános tanszékek vizsgaidőpontjait rögzítsék a csoportvezetők és csak azután a lényegesen kevesebb hallgatót vizsgáztató szak-tanszékek időpontjait (15);
- a vizsgákról való távolmaradás ne jelentsen elégtelent, csupán egy vizsgalehetőség megvonását (15);
- a hallgatók egyenletes megterhelése megköveteli, hogy az egy hallgatóra eső félévközi munkák (demonstráció, referátum, beszámoló, megfigyelés stb.) számát és időpontját vegyék tekintetbe az érdekelt szemináriumvezetők (15);
- kívánatosnak tartjuk évenként legalább egyszer más—más nagyobb szakcsoportot oktatók vizsgatapasztalatainak megbeszélését (19).

JEGYZETEK*

- [1] KELEMEN LÁSZLÓ, A pedagógiai pszichológia alapkérdései. Bp. 1967. 291.
- [2] BALOGH LÁSZLÓ, Az iskolai értékelés-osztályozás magyarországi történetéből. Ped. Szemle XX. 1008.
- [3] VÖRÖS G.—DOBÓ Á., Osztályozás és értékelés a főiskolákon. Pécs, 1970. (Kézirat).
- [4] Pedagógusképző Osztály Körlevele 1970.
- [5] A főiskolai hallgatók tanulmányi teljesítményének megállapításával és értékelésével kapcsolatos problémák. (A Neveléstudományi Tanszék tanácsülési referátuma.) Szeged, 1967. (Kézirat)
A vizsgázás és vizsgáztatás néhány lélektani kérdése. (A Pszichológiai Tanszék tanácsülési referátuma.) Szeged, 1967. (Kézirat).
- [6] SZENDREI JÁNOS, A tanárképzés közvetlen feladatai és problémái. (Tanácsülési referátum.) Szeged, 1966. (Kézirat).
- [7] PÁLMAI KÁLMÁN, A nevelőmunka helyzete és feladatai, pedagógusképző intézményeinkben. (Előadás) 1968.
- [8] KISS ÁRPÁD, Docimológia, osztályozás, mérés. Pszichológiai Tanulmányok III. 1961. 253—66.

ПРОБЛЕМЫ ПРИЁМА ЭКЗАМЕНОВ В ИНСТИТУТЕ

М. Нанаши

Одним из наиболее спорных вопросов в нашей педагогической практике является приём экзаменов, который из-за отсутствия принципиальной позиции и сравнительно единой системы методов служит причиной возникновения множества проблем.

Автор статьи занимается исследованием этих проблем, анализирует формально-организационные способы, методы приёма экзаменов, делает прагматические выводы и в заключение выдвигает предложения по улучшению приёма экзаменов.

PROBLEME DER PRÜFUNG AN DER HOCHSCHULE

Von M. Nánási

Eine der am öftesten diskutierten Fragen unserer pädagogischen Praxis ist die Prüfung, die infolge des Mangels an einem verhältnismässig einheitlichen System der prinzipiellen Stellungnahme und des Verfahrens viele Probleme verursacht.

Die Abhandlung unternimmt die Untersuchung dieser Probleme, sie befasst sich mit der objekterschliessenden Analyse der formellen-organisatorischen, inhaltlichen und methodischen Lage unserer Prüfungsverfahren, mit pragmatischen Folgerungen und mit der Zusammenfassung der Vorschläge, die auf eine Besserung abzielen.

* Időközben a referátum felhasználásával MM. elkészítette a pedagógusképző intézetek egységes vizsgáztatási irányelveit. (Szerk.)

A FŐISKOLAI ÉS EGYETEMI KOLLÉGIUMI ÉLET ÉRTÉKELÉSE A HALLGATÓI MEGNYILATKOZÁSOK TÜKRÉBEN

Írta: SZÖRÉNYI JÓZSEF

A Csongrád megyei és Szeged mj. Városi Népi Ellenőrzési Bizottság a KISZ. Csongrád megyei Bizottságával karöltve az 1970/71. tanév I. felében tervbe vette az egyetemi és főiskolai hallgatók kollégiumi férőhely ellátottsága, valamint az ezzel kapcsolatos nevelési tényezők megvizsgálását. Ennek a munkának az előkészítésében, lebonyolításában és a vizsgálati eredmények elemzésében e sorok írója is részt vett. A többretű vizsgálati anyagból a hallgatói megnyilatkozások feldolgozását végeztük.

A felsőoktatási intézmények mellett működő kollégiumok a közösségi, közeleti ember formálásának jelentős tényezői. Lehetővé teszik, hogy a jövő szakemberei nyugodt körülmények között készülhessenek fel élethivatásukra. Miután a kollégiumi ellátás ingyenes, ez a szociális funkció önmagában is ébresztője a kollektív gondolkodásnak. A közösségi élet megszervezésével és irányításával azonban a közeleti ember formálását a kollégiumok tudatosan is vállalják. Ezt a nevelő tevékenységet a szakemberképzés szerves részének tartjuk. Kétségtelen: a szakemberképzés során értékes nevelő hatások érik a hallgatókat, azonban az oktatási intézményen kívül eltöltött idő hasznosításának nevelési szempontból legelőnyösebb feltételeit mégiscsak a kollégiumok biztosítják. Nevelési eljárásainkat a siker érdekében mindig a meglevő feltételekhez kell igazítanunk. A kollégiumi nevelési rendszer megtervezésénél is a valóságos helyzet pontos felméréséből kell kiindulnunk.

A vizsgálat módszere

Az adatok feltárása többféle módon történt. Részletes információkat már a vizsgálati jegyzőkönyvek is bőven szolgáltatnak. A vizsgálat céljából következően tehát azt is meg kellett állapítanunk, hogy a jegyzőkönyvekben rögzített adatok és körülmények miként tükröződnek a kollégiumi közvéleményben. Ezért alkalmaztuk a kérdőíves kikérdezés módszerét, és igyekeztünk olyan zárt-felelet rendszerű kérdőívet összeállítani, amelynek önkéntesen vállalt kitöltése viszonylag rövid idő alatt biztosítja a gépi feldolgozásra alkalmas és a vizsgálati szempontoknak megfelelő adatokat. A 23 kérdés körültekintő megfogalmazásával a valóságos helyzet minél több elemének felszínre hozását, a válaszlehetőségek megadásával pedig a differenciált véleménynyilvánítást kívántuk elérni. Négy kérdésre több választ, ezek közül egyre százalékos megjelölést is kértünk. A kérdőívek kitöltését az egyes felsőoktatási intézmények tanulmányi osztályai szervezték meg, azok kiosztását és összegyűjtését pedig a KISZ alapszervezetek vállalták. A számszerű feldolgozást — az általunk összeállított terv és a Máté Eörs tud. munkatárs által készített program szerint — a József Attila Tudományegyetem Kibernetikai Laboratóriuma végezte. A feldolgozás eredményeképpen a kollégiumokra vonatkozó adatok intézményenként külön-külön és ezen felül szegedi viszonylatban a négy felsőoktatási intézmény kollégiumainak összesített adatai is rendelkezésünkre állnak.

Az egyes kollégiumok műszaki színvonala, anyagi ellátottsága erősen eltérő. Ez a megállapítás a fiú- és leánykollégiumokra különösképpen vonatkozik. Az adatok feldolgozását éppen ezért a két nem szerint bontottuk. A kimutatások feltűntetik a kapott információknak nemcsak számát, hanem százalékát is. Elemzésünkben első-sorban százalékos kimutatásokra támaszkodtunk. Ilyen módon az is lehetővé vált, hogy egy-egy kérdéssel kapcsolatban a különféle intézmények hallgatóitól nyert információkat összevethessük.

A vizsgált felsőoktatási intézmények hallgatóinak összlétszámát, a kollégiumban lakók számát, valamint a százalékos arányt a következő táblázat tünteti fel:

Az intézet	A hallgatók száma			Kollégiumban lakók			A kollégiumban lakók az összes hallg. %-ában		
	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.	férfi	nő	össz.
Tanárképző F.	210	894	1104	81	445	526	38,57	49,77	47,64
JATE	705	1254	1959	377	732	1109	53,47	58,37	56,61
SZOTE	660	955	1615	279	474	753	42,27	49,63	46,62
Élm. ip. F.	124	118	242	40	37	77	32,25	31,35	31,81

A kérdőíveket az egyes felsőoktatási intézmények kollégiumi hallgatói az alábbi arányban töltötték ki:

Tanárképző F.	526 hallg. közül 380, vagyis 72,24%
JATE	1109 hallg. közül 780, vagyis 70,33%
SZOTE	753 hallg. közül 495, vagyis 65,74%
Élm. ip. F.	77 hallg. közül 77, vagyis 100,00%
	2465 hallg. közül 1732, vagyis 70,26%

A fenti adatok alapján azt kell mondanunk, hogy egy-egy kollégium közvéleményéről demonstratív tájékoztatást kaptunk, hiszen a kollégiumban lakók 2/3-a véleményt nyilvánított. Az egyes kérdésekkel kapcsolatos megnyilatkozások arról is tájékoztatnak, hogy a *közvélemény* milyen irányban fejt ki hatását az egyén közösségi szemléletére, illetőleg magatartására. A közvélemény is egyike azoknak a felteteleknek, amelyeket a kollégiumi nevelés sikere érdekében meg kell ismernünk.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogyan tükröződik a kollégiumi közvéleményben

1. a hallgatók felfogása az élethivatással és hazával kapcsolatban;
2. a nagyobb kollektíva (makrokörnyezet) és
3. a kollégiumi szobaközösség (mikrokörnyezet) hatása,
4. a szabad idő eltöltésének lehetősége,
5. a kollégiumi élet vállalásának igénye.
6. Végül az elemzés eredményének rövid összegezését adjuk.

1.1. Öröndetes, hogy a megkérdezett hallgatók egyértelműen vállalják azokat a követelményeket, amelyeket a társadalom az értelmiségi szakemberekkel szemben támaszt. Ez jut kifejezésre a tulajdonságoknak abból a rangsorolásából, amelyet a kollégisták a következő kérdés alapján készítettek: „*Véleményed szerint élethivatásod betöltéséhez mely tulajdonságokkal kell feltétlenül rendelkezned az alábbiak közül*” A véleménynyilvánításokból a tanintézetek értékes nevelőhatása is lemérhető. Bizony-

nyal nem véletlen, hogy pl. mind a Tanárképző Főiskola, mind a SZOTE hallgatói a rangsorolást csaknem egyöntetűen az „*emberszeretet*”-tel kezdik. A Tanárképző Főiskola hallgatói közül a férfiak 100%-ban, a nők 96,7%-ban, a SZOTE kollégistái közül a férfiak 98,1%-ban, a nők 97,9%-ban ennek a tulajdonságnak adják az első-séget. Ez a válaszlehetőség a JATE kollégistáinál már az 5., illetőleg 6. helyre kerül. Ez érthető is, mert a tanintézet hallgatóinak nagy többsége nem tanári pályára készül. Természetesnek tűnik, hogy a JATE kollégiumaiban az „*elméleti szaktudás*”-ra adták le a legtöbb szavazatot. (A férfiak 96,7, a nők 96,8%-a.) Az „*emberszeretet*” az Élelmiszeripari Főisk. hallgatóinál is az 5., illetőleg 7. helyen szerepel, viszont a „*gyakorlati készség, rutin*” (férfiak: 97,5%, nők: 97,2%) és a „*szakmai érdeklődés*” (férfiak: 92,5%, nők: 100%) kerül az 1., illetőleg 2. helyre. A tanári pályára készülő főiskolai hallgatók válasz rangsorolásából az is kitűnik, hogy az élethivatás betöltéséhez a *politikai meggyőződést*, illetve a *politikai tájékozottságot* feltétlenül szükségesnek tartják. A megkérdezett férfiak 78,5, a nők 72,6%-ának ez a véleménye. A JATE hallgatói közül a férfiak 54,9, a nők 64,8%-a vallja, hogy *kell a politikai meggyőződés* az élethivatás betöltéséhez. A SZOTE és az Élelmiszeripari Főisk. kollégistái a *szakmai műveltségnek*, a *gyakorlati készségnek* adják az elsőbbséget, és a megnyilatkozásoknak csak 36,4, illetőleg 47%-a jelzi a *politikai tájékozottság* szükségességét.

Bár egy-egy tanintézet kollégistáinak rangsorolása mutat eltérést, mégis azok a tulajdonságok, amelyeket élethivatásukkal kapcsolatban olyan kiemelten értékelnek (emberszeretet, elméleti szaktudás, hivatástudat, politikai meggyőződés stb.), határozottan a szocialista értelmiségi szakember személyiségjegyeinek igenlésére utalnak. A kollégistáknak az a nyilvánvaló törekvése pedig, hogy kialakítsák az élethivatásukhoz nélkülözhetetlen személyiségjegyeket, egybeesik a kollégiumi nevelés célkitűzéseivel.

1.2. Az „*Egyénileg felelősséget érz-e azért, hogy hazánkban a szocializmus minél tökéletesebben megvalósuljon*” kérdéssel kapcsolatban (az alábbi táblázat szerint) a hallgatók tiszteletet keltő többsége az első három válaszlehetőségre szavazott.

Feleletek	Tanárképző F.		JATE		SZOTE		Élelmiszerip. F.	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1. Teljes mértékben	46,2	25,3	42,2	27,3	32,2	24,1	25,—	18,9
2. Úgy gondolom, igen	46,2	40,4	31,5	45,9	34,8	38,3	30,—	45,9
3. Igen, de ez inkább a politikai vezetők dolga	7,6	16,8	11,4	16,2	19,6	25,—	27,5	29,7
6. Ez a kérdés nem érdekel	100,— %	82,5 %	85,1 %	89,4 %	86,6 %	87,4 %	82,5 %	94,5 %
	0,— %	2,1 %	2,4 %	0,7 %	2,5 %	1,1 %	2,5 %	0,— %

A pozitív megnyilatkozásoknak ez a magas száma azt igazolja, hogy a hallgatók a nagyobb kollektívával, a szocialista hazával szemben elkötelezetteknek érzik magukat. Készek vállalni a közösségi életből reájuk háruló feladatokat. Tiszteletre méltó állásfoglalás ez, hiszen a közösséghez való viszonyunk meggyőződésen, a társadalmi célkitűzések elfogadásán múlik. A táblázat 6. kérdése szerint elzárkózás alig tapasztalható. Az adatok alapján tehát azt is megállapíthatjuk, hogy a kollek-

tivitás, a *közösségi tudat* a többség személyiségének tényleges alkotóeleme, s ez nyilvánvalóan a közösségi kérdések, a nevelő hatások iránti fogékonyságot is jelenti.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy a *stabilnak* (a külső rend, a nevelési légkör, a kollégium mint az emberformálás intézménye), illetőleg *dinamikusnak* tekinthető *tényezők* (a belső élet szervezettsége, önkormányzat, a vezetőkkel való kapcsolat) miként tükröződnek a kollégisták tudatában.

2.1. Arra a kérdésre, hogy „*A kollégium rendje, külső körülményei a tanulás lehetőségét hogyan biztosítják*”, a legkevesebb szavazatot az első válaszlehetőség kapta. (L. a táblázatot!) Ezzel a kérdéssel kapcsolatban a fiú- és leánykollégiumban lakók álláspontja egyes tanintézeteken belül is erősen eltér. Ez érthető, hiszen a JATE Móra Ferenc Leánykollégiuma a legkorszerűbb intézmények közé tartozik. Nem véletlen tehát, hogy a leányok 10,5%-a szerint a kollégiumi külső körülmények „*maradéktalanul*” biztosítják a tanulás lehetőségét, a férfiak közül viszont csupán 3,7% nyilatkozik így. Az Élelmiszeripari Főisk. kollégiumi helyzete átmeneti jellegű. Ezért van az, hogy a kollégiumi körülményeket a tanulás szempontjából egyetlen egy hallgató sem tartja „*maradéktalanul*” alkalmasoknak. A „*sok a kívánnivaló*” válaszlehetőség viszonylag sok szavazatot is kapott. A JATE megkérdezett férfi kollégistái 47,4%-ban, az Élelmiszerip. Főisk. férfi kollégistái pedig 57,5%-ban így látják a helyzetet. A „*sok kívánnivaló*” elsősorban a kollégiumok műszaki és anyagi ellátottságára vonatkozik.

A kollégium rendje, külső körülményei miként biztosítják a tanulás lehetőségét

	Tanárképző F.		JATE		SZOTE		Élelmiszerip. F.	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1. maradéktalanul	7,2	7,7	3,7	10,5	8,8	3,8	0,—	0,—
2. elég jól	28,5	54,2	25,5	53,1	46,5	46,7	12,5	35,2
3. nem mindenben	28,6	24,6	23,4	21,7	26,4	29,5	30,—	54,—
4. sok a kívánnivaló	35,7	13,5	47,4	14,7	18,3	20,—	57,5	10,8

Már itt megjegyezzük: kétségtelen, hogy egyes kollégiumok műszaki—anyagi ellátottsága korántsem kielégítő, mégis a kollégisták többsége az együttélés lehetőségeit a tanulmányi munka szempontjából nagyon jelentősnek minősíti.

2.2. A nevelés légkörével kapcsolatban az alábbi válaszokat kaptuk:

	Tanárképző F.		JATE		SZOTE		Élelmiszerip. F.	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
teljesen kielégítő	0,—	9,2	7,9	8,6	26,2	12,6	0,—	8,2
általában jó	35,7	40,6	15,4	38,4	26,2	27,—	12,5	48,6
közepes	35,7	37,4	35,8	35,5	31,3	44,2	52,5	40,5
alig kielégítő	0,—	5,5	11,3	6,6	7,2	7,8	20,—	2,7
nem megfelelő	28,6	7,3	29,6	10,9	9,1	8,4	15,—	0,—

Az adatokból arra lehet következtetni, hogy a kollégiumokban még nem hatnak eléggé tudatosan és tervszerűen azok a személyiségformáló tényezők, amelyek előmozdítják a nagyobb közösségbe történő beilleszkedést, a kollégium feladataival,

célkitűzéseivel való azonosulást. Tehát mindaz, ami a kollégiumokban történik, még nem kapcsolódik kellőképpen a hallgatók egyéni problémáihoz, érdeklődési köréhez. A közvélemény világnézeti, politikai és erkölcsi vonatkozású fejlesztése során feltételezhetően nem valósult meg következetesen az egyén és közösség viszonyának reális figyelembevétele. Bár a nevelés légkörének tartalmi jegyei nehezen megragadhatók, a válaszok mégis jelzik a kollégisták általános közérzetét, a többféle tényezőre (pl. a kollégium műszaki-anyagi ellátottságára, a kiszolgáló helyiségek számára, minőségére stb.) visszavezethető hiányérzetet. Kétségtelen, hogy a kollégiumok nevelési légkörével kapcsolatos, sok vonatkozásban negatív állásfoglalás kialakulásában a szobaközösségeknek alig van szerepük. A későbbiekben majd arra is rámutatunk, hogy a kollégisták döntő többsége még a kevés kényelmet nyújtó kollégiumokban is „feltétlenül jónak”, „elég jónak” vagy legalábbis „elfogadhatónak” tartja a szobaközösség szellemét.

2.3. Mivelhogy a nevelési légkör egyöntetű értelmezésével már eleve sem számoltunk, egy, a sorrendben később következő kérdéssel („*Úgy értékeled-e a kollégiumot, mint a szocialista emberformálás egyik fontos intézményét*”) arra készítettük a kollégistákat, hogy valóságélményeik alapján mondjanak véleményt a kollégiumról, mint az emberformálás intézményéről.

Bár a válaszok elméleti jellegűek is lehetnek, mégis nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a hallgatók saját tapasztalataik és az ezeknek megfelelő tevékenységük, állásfoglalásuk elemzése alapján rögzítették ítéletüket. Hogy a megkérdezettek a kollégium szocialista emberformálással kapcsolatos rendeltetését és a nevelési légkört megközelítőleg azonos módon ítélik meg, az a kétféle kérdésre adott válaszok alábbi összevetéséből mutatkozik meg:

	Tanárképző F.		JATE		SZOTE		Élelmiszerip. F.	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1. A kollégium nevelési légkörét jónak tartja	35,7	49,8	23,3	46,9	52,2	39,6	12,5	56,4 %
2. A kollégiumot határozottan az emberformálás intézményének tekinti	42,8	50,1	23,9	39,8	41,3	46,2	25,—	40,5 %

Ebből az összehasonlításból az is kitűnik, hogy a leánykollégisták (a SZOTE hallgatóit kivéve) pozitív megnyilatkozásának száma jóval magasabb a fiúkénál. A fiú- és leánykollégiumok műszaki—anyagi ellátottságának különbségére korábban (2.1.) már utaltunk. Az összehasonlított adatokban is ez a különbség tükröződik. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a kollégiumok nevelési légkörére vonatkozó és eléggé jelentős számú negatív állásfoglalásért elsősorban a kollégiumi külső körülmények „felelősek”.

2.4. Az önkormányzatot olyan *dinamikus* kollégiumi tényezőnek tekintjük, amely alkalmas a hallgatók közéleti tevékenységének előkészítésére. Ha működésének feltételei biztosítottak, akkor az egyes szervek fokozottabb hallgatói igények kielégítésére is vállalkozhatnak. Az önkormányzat elsődleges feladata, hogy gazdag tartalmi munkával megnyerje a hallgatók pozitív állásfoglalását. A legkisebb szervezeti egységnek is feladata, hogy időközönként ellenőrizze, értékelje tagjai tanul-

mányi kötelességteljesítését, a kölcsönös segítségnyújtást és az állandó jellegű önképzést. Különösen fontos, hogy gondját viselje a tagok politikai, erkölcsi fejlődésének. Viszont egy-egy hallgató öntevékenyen csak akkor vesz részt a kollégium önkormányzatában, és csak akkor fog abba javaslataival, kezdeményezésével bekapcsolódni, esetleg időt és energiát is áldozni, ha azt vonzóknak tartja, munkáját értékeli. Tehát csak az az önkormányzati szerv lesz képes színvonalas igények kielégítésére, amely a közösség tagjait maga mellé tudja állítani. A hallgatói megnyilatkozások szerint az egyes kollégiumi önkormányzati szervek ilyen irányú tevékenysége eddig még nem járt kellő eredménnyel. Jelentős ugyanis azoknak a hallgatóknak a száma, akik az önkormányzattal kapcsolatban negatív álláspontot képviselnek.

A Tanárképző F.	férfi hallgatói 16,6, nőhallgatói 17,9%-ának,
a JATE	férfi hallgatói 36,8, nőhallgatói 17,1%-ának,
a SZOTE	férfi hallgatói 17,4, nőhallgatói 16,— %-ának,
az Élelmiszerip. F.	férfi hallgatói 45,—, nőhallgatói 13,5%-ának,
negatív az álláspontja.	

Ha arra gondolunk, hogy az önkormányzatnak át kell fognia a hallgatók mindennapi életét, akkor különösképpen elgondolkodtató pl. a JATE férfi kollégistáinak viszonylagosan magas százalékban kifejezésre jutó negatív véleménye. Itt ugyanis a 244 hallgató közül 110 (36,8%) kifejezetten elégedetlen a kollégiumi önkormányzat színvonalával. További 42 hallgató (17,2%) sokban megváltoztatná a kollégiumi önkormányzatot. Valójában tehát a kollégisták 54%-a, vagyis minden második hallgató elégedetlen az önkormányzat helyzetével.

A SZOTE és a Tanárképző Főisk. kollégistái viszonylag magas százalékban nyilvánítottak pozitív véleményt.

A SZOTE	férfi hallgatóinak 67,9, nőhallgatóinak 68,1%-a,
Tanárk. F.	férfi hallgatóinak 57,1, nőhallgatóinak 68,6%-a

tartja a kollégiumi önkormányzatot színvonalasnak, illetőleg elfogadhatónak. (Meg kell jegyeznünk, hogy a Tanárképző Főisk. kollégiumban lakó 81 férfi hallgatója közül mindössze 14 (a hallgatók 17,2%-a) nyilvánította véleményét.)

2.5. *A kollégium belső életének szervezettségére* vonatkozó vélemények elemzése alapján azt kell megállapítanunk, hogy azok nagyrészt pozitív jellegűek. Bár az önkormányzattal kapcsolatos megnyilatkozások jelentős száma teljesen negatív, mégis a kollégiumok belső élete általában kielégíti a hallgatók igényét. A kollégisták többsége ugyanis (az alábbi táblázat szerint) az első három válaszlehetőségre adta le szavazatát.

A kollégium belső életének szervezettsége

	Tanárképző F.		JATE		SZOTE		Élelmiszerip. F.	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1. teljesen kielégítő	0,—	8,3	4,5	10,8	14,4	6,4	0,—	0,—
2. általában jó	38,4	53,6	21,3	47,1	44,—	39,5	10,—	24,3
3. közepes	38,4	31,9	42,6	35,9	32,—	45,4	47,5	67,5
	76,8%	93,8%	68,4%	73,8%	90,4%	91,3%	57,5%	91,8%

A fenti adatokból az is kitűnik, hogy a kollégium belső élete az életpályára felkészülést az önkormányzat hiánya, avagy csupán kezdetleges állapota ellenére is elősegíti, jóllehet nincs tekintettel az együttélés adottságainak a szocialista nevelés érdekében történő felhasználására.

A kollégiumok fentiekben vázolt helyzetének reális felmérését tükrözi a *Művelődésügyi Minisztériumnak a kollégiumok szervezeti és működési szabályzatára vonatkozó utasítása* (141/1970. MM. sz.). A kollégiumi önkormányzat kibontakoztatására kiadott „*Irányelvek*” ugyanis éppen a spontaneitás, az esetlegesség kiküszöbölését sürgetik. Az önkormányzatnak az „*Irányelvek*” szerint elsődleges feladata, hogy megállapítsa a kollégium átfogó nevelési programját és munkatervét, vagyis tervszerűvé tegye az együttélésből fakadó nevelési hatásrendszert.

2.6. A kollégium belső életét több, egymással összefüggő tényező határozza meg. Ezek sorában — a külső rend, az önkormányzat mellett — természetesen eldöntően jelentős szerepe van a *kollégium vezetőségének* is. A megkérdezett kollégisták a vezetőkhez fűződő kapcsolatukat az alábbi módon ítélik meg:

A vezetőkkel való kapcsolat

	Tanárképző F.		JATE		SZOTE		Élelmiszerip. F.	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1. teljesen kielégítő	14,3	13,5	11,8	14,9	25,8	19,5	7,5	16,3
2. általában jó	35,7	47,5	34,1	45,7	42,8	48,6	40,—	48,6
3. közepes	35,7	31,2	28,7	29,9	22,1	23,1	47,5	29,7
4. alig kielégítő	7,2	2,5	9,—	4,8	3,7	4,4	2,5	5,4
5. nem megfelelő	7,1	5,3	16,4	4,7	5,6	4,4	2,5	0,—

A hallgatók és vezetők kapcsolatát az egyes kollégiumok külső körülményei nagymértékben befolyásolják. Megítélésünk szerint a JATE férfi kollégistáinak állásfoglalása (a hallgatók 16,4%-a a kapcsolatot nem tartja megfelelőnek) feltétlenül az egyes kollégiumok anyagi ellátottságának alacsonyabb színvonalával is magyarázható. A JATE leánykollégiumai általában fokozottabb igényeket is kielégítő felszereltségűek. Itt már 60,6%-ban pozitív a hallgatók véleménye. Ugyancsak pozitív a SZOTE férfi és nőhallgatóinak, továbbá a Tanárképző Főiskola, valamint az Élelmiszeripari Főiskola leánykollégistáinak a megnyilatkozása. Ezek az adatok híven tükrözik a fiú- és leánykollégiumok felszereltségében mutatkozó különbségeket.

Az a tény, hogy a hallgatók jelentékeny (30—40) százaléka *közepesnek, nem kielégítőnek, avagy éppen nem megfelelőnek* minősíti a vezetők és a tagok közti érintkezést, arra enged következtetni, hogy ez a kapcsolat még nem eléggé közvetlen és tartalmas. Fejlődés, javulás ezen a téren is — az adatok közti összefüggésből megítélve — elsősorban az önkormányzat kibontakozásától várható. Az önkormányzati szervek ugyanis minden egyes kollégiumi hallgatónak megadják a lehetőséget, hogy a vezetőkkel való kapcsolat tartalmasabbá tétele, avagy a mindennapi egyéni és közösségi problémák megoldása érdekében javaslatokkal élhessen.

3.1. *Szobaközösségen* belül a hallgatók közti kapcsolatok igen kedvező lehetőséget teremtenek közös feladatok megoldására és egymás gondolkodásának, maga-

tartásának kölcsönös befolyásolására. A kollégisták *mikrokörnyezetükkel* kapcsolatos megnyilatkozását éppen ezért jelentősnek tartjuk. Az alábbi vélemények arról tanúskodnak, hogy a szobaközösség hatása még a korszerűtlen külső körülmények ellenére is minden kollégiumban erőteljesen pozitív.

Ez a hatás jut kifejezésre azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy „*Szobatársaid tanulmányaid szempontjából mennyiben jelentenek előnyt számodra*”. A hallgatók többsége ugyanis a felelet lehetőségekből az első hármat (1. *jelentős mértékben*, 2. *előnyösebb együtt lakni*, 3. *kölcsönösen segítjük egymást*) választotta az alábbi százalékok szerint:

	férfi	nő
Tanárképző F.	51,1	81,2
JATE	84,5	76,8
SZOTE	64,—	81,1
Élm. ip. F.	60,—	75,6

3.2. A kollégiumok életén belül is elsődleges feladatot jelent a *megfelelő mikrokörnyezet kialakítása*, mert a kollégiumi közösség fejlettségét az alapközösségek határozzák meg. Ezt azért hangsúlyozzuk, mert a hallgatók kollégiumi élete elsősorban ezekben a kis szobaközösségekben zajlik. Ha tehát a kollégiumi közösség életéről kívánunk tájékozódni, akkor a kisebb kollektívákkal kapcsolatos hallgatói megnyilatkozásokat kell elemeznünk. Ezért vizsgáltuk a szobaközösségekben folyó *beszélések általános témáját*, ezek őszinteségét, nyíltságát és a hallgatóknak a szobaközösség szelleméről kialakított véleményét.

Arra a kérdésre, hogy „*A szobatársaidal folytatott beszélgetéseidnek mi a témája*”, a hallgatók úgy válaszoltak, hogy megjelölték mindazokat a témákat, amelyeket szobatársaikkal rendszeresen megvitatnak. A válaszok közül a 2. (*közömbös napi ügyek*”) és a 8. (*„egyéb”*) számút kivéve, valamennyit lényegesnek tartottuk. A 2. sz. választ szükségszerűen iktattuk be, mert napi ügyekről elkerülhetetlenül beszélnek a hallgatók. A megadott hét zárt válasz tartalmilag teljesen egyértelmű. A 8. téma (egyéb) mindazt magában foglalja, ami nem fér bele az előző hét válaszbába. Jelentősnek tartjuk azt a körülményt, hogy a hallgatók sokféle témáról beszélnek. Ebből kommunikációra törekvés, kölcsönös információadás és — várás állapítható meg szobaközösségen belül. Öröndetes, hogy a tanulmányi kérdések valamennyi hallgatónál központi helyet foglalnak el. Magas százalékkal jelentkeznek az „*egyéb*” gyűjtő szó alatt szereplő témák. Ezek skálája minden bizonnyal nagyon széles. A politika, művészet és irodalom mint beszédtema megközelítően azonos arányban szerepel. Az adatok arra utalnak, hogy a férfiak általában többet foglalkoznak külső és belpolitikai kérdésekkel, mint a nőhallgatók.

3.3. *A beszélgetések őszintesége* a szobaközösség légkörére és a közösség tagjainak egymáshoz való kapcsolatára nézve ad támpontot. Az őszinte megnyilatkozást, a kölcsönös véleménycserét minden közösség alapvető követelményének kell tekintenünk. E nélkül igazi közösség el sem képzelhető. Mindaddig, amíg ez a feltétel hiányzik, valójában a közösség megszervezéséhez sem kezdhetünk hozzá. Csak a közösség tagjainak egymás iránti bizalma hozhatja magával a kölcsönös őszinteséget. Az alábbi hallgatói megnyilatkozások az alapközösségi tagok őszinte emberi kapcsolatára utalnak.

A beszélgetések jellemzője

	Tanárképző F.		JATE		SZOTE		Élelmiszerip. F.	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1. teljes nyíltság, őszinteség	7,8	28,9	40,6	30,4	47,8	41,8	25,—	24,4
2. jobbra az őszinteség	76,9	56,8	48,—	58,2	39,—	45,9	55,—	48,6
3. bizonyos tartózkodás	15,3	13,3	8,2	10,3	11,4	10,3	17,5	27,—
4. alig mondhatók őszintéknek	0,—	1,—	3,2	1,1	1,8	2,—	2,5	0,—

A pozitív megnyilatkozások bizonyos vonatkozásban azt is tükrözik, hogy a mikrocsoportok közösségekké fejlődtek, hiszen szobaközösségen belül egymás segítése és megismerése, a közös élmény, a közlési vágy és az egymás iránt érzett felelősség szükségszerűen elvezet a problémák nyílt és őszinte feltárásához. Ez a személyiségformáló erő határozza meg a szobaközösség jelentőségét és szerepét a szocialista nevelésben.

3.4. Az egymás közti megnyilatkozások őszinte avagy tartózkodó jellege feltétlenül összefügg a szobaközösség szellemével. A beszélgetések jellemzésére kapott válaszok és az alapközösség szellemére vonatkozó alábbi adatok összevetése meggyőzően igazolja, hogy az egészséges mikrokörnyezet és az őszinte emberi kapcsolat feltételezi egymást.

A szobaközösség szellemének értékelése

	Tanárképző F.		JATE		SZOTE		Élelmiszerip. F.	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
1. feltétlenül jó	7,1	15,5	23,8	18,4	35,4	35,2	5,—	13,5
2. elég jó	28,5	43,5	38,6	46,9	39,2	44,2	22,5	29,7
3. elfogadható	50,—	29,9	20,5	25,7	19,6	15,—	25,—	32,4
	85,6%	88,9%	82,9%	91,0%	94,2%	94,4%	52,5%	75,6%

Vitathatatlanul megnyugtató, hogy a válaszok magas százalékban pozitív értékelésre utalnak. A részben vagy teljesen negatív állásfoglalások (4. *kifogásolható*, 5. *sokban kifogásolható*, 6. *rossz*, 7. *nagyon rossz*) száma igen csekély. A legkedvezőtlenebb véleménynyilvánítás az Élelmiszerip. Főisk. kollégistáinál figyelhető meg, akik 25%-ban „*kifogásolható*”-nak minősítik a szobaközösség szellemét. Ebben a kollégiumban még a „*nagyon rossz*” válaszlehetőség is kapott (2,5%-os) szavazatot.

A hallgatók pozitív állásfoglalásából arra lehet következtetnünk, hogy a szobaközösségek tagjai elfogadják a kollektíva életéből rájuk háruló feladatokat, és a közösségben jól is érzik magukat. Nyilvánvaló, hogy alapközösségen belül a mikroklima annál inkább válik elfogadhatóvá, minél inkább megvalósul a személyes és társadalmi érdekek egyeztetése és az őszinte, kulturált érintkezési formák elfogadtatása. A szobaközösség közvéleményének ez a személyiségformáló hatása arra utal, hogy a kollégiumi együttélés értékes nevelési lehetőségeket rejt magában.

4.1. A kollégiumi hallgatók többsége arra a kérdésre, hogy „*Tanulmányaid milyen mértékben befolyásolják szabad idődet*” a négyféle válaszlehetőség közül (1. *elég sok szabad időm van*, 2. *elegendő szabad időm van*, 3. *kevés a szabad időm*, 4. *gyakorlatilag nincs szabad időm*) az alábbi kettőre adta le szavazatát:

	kevés a szabad ideje		gyakorlatilag nincs szabad ideje	
	f.	n.	f.	n.
Tanárk. F.	64,2	65,1	21,4	14,2
JATE	40,1	52,8	12,2	15,2
SZOTE	50,3	61,7	15,2	17,6
Élm. ip. F.	65,—	62,1	10,—	18,9

Kollégistáink esetében a kötelező óraszámot és a tanulásra fordított időt is munkaidőnek kell tekintenünk. A felmérésből arra lehet következtetnünk, hogy az alváson, órarend szerinti elfoglaltságon és a szükséges regenerálódási időn kívül naponta általában 2 órát fordítanak tanulásra és kb. 1 órát kimondottan szórakozásra. Az önnevelést (olvasás, sportolás, rádióhallgatás, tv-nézés stb.) nem tekintik szórakozásnak.

4.2. A *politikai tájékozódást* is önművelésnek minősítjük. Az ezzel kapcsolatos kérdésre 9 válaszlehetőség alapján a kollégisták csaknem egyöntetűen az alábbi sorrendet alakították ki:

Politikai tájékozódásuk forrása

	Tanárképző F.		JATE		SZOTE		Élelmiszerip. F.	
	f.	n.	f.	n.	f.	n.	f.	n.
napi sajtó	92,8	89,5	95,4	94,6	87,4	82,6	95,—	97,2
rádió, tv, hír- anyag	85,7	89,3	86,8	83,7	89,9	93,2	95,—	97,2
folyóirat	35,7	59,6	72,5	64,0	64,7	61,7	67,5	83,7
a társak tájé- koztatása	21,4	36,8	36,8	39,4	37,7	41,4	47,5	54,—
tanári vélemény	42,8	40,0	25,0	20,8	18,8	19,1	37,5	37,8

Minden bizonnyal nem véletlen, hogy a Tanárképző Főisk. kollégistái szerint politikai tájékozottságuk megszerzésében az oktatók véleménye igen jelentős tényező. Ezekben a hallgatói megnyilatkozásokban a leendő szocialista nevelők tudatos és eredményes befolyásolása jut kifejezésre.

4.3. Jogosnak kell tekintenünk a hallgatóknak azt az igényét, hogy a kollégium biztosítsa megfelelő feltételeket a *szabad idő kulturált eltöltéséhez*. Olyan kulturális igényekről van szó, amelyeket egyénileg nem vagy csak nehezen tudnának kielégíteni. A hallgatói megnyilatkozások szerint ezen a téren még elég sok hiányosság mutatkozik. A kollégiumi szórakozási lehetőségekre vonatkozó véleményeket %-osan az alábbi számok fejezik ki:

A szórakozás lehetősége

	„alig kielégítő”		„nem megfelelő”	
	férfi	nő	férfi	nő
Tanárk. F.	28,5	12,9	21,4	14,2
JATE	23,8	14,—	34,9	14,—
SZOTE	14,5	18,5	6,3	12,3
Élm. ip. F.	30,—	16,2	17,5	0,—

A szabad idővel való helyes gazdálkodás csak akkor valósulhat meg, ha kollégiumon belül adottak a szórakozás lehetőségei. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy kollégistáinkat elvonjuk pl. a mozi- vagy színházlátogatástól. Az is nyilvánvaló, hogy szórakozás és önművelés között nehéz határt vonni. Ha azonban arra gondolunk, hogy a jövőben az értelmiség továbbképzése nem előadások és tanfolyamok, hanem egyre inkább önművelés jellegű elfoglaltság keretében valósulhat meg, akkor a hallgatók önművelésének irányítását is kollégiumi nevelési feladatnak kell tekintenünk.

4.4. A szabad idő kulturált felhasználásához jelentősen hozzájárulhat a *klubélet*. A kollégisták az alábbi százalékok szerint nyilatkoztak úgy, hogy a klubélet „teljesen hiányzik”:

	férfi	nő
Tanárképző F.	38,4	25,6
JATE	60,9	59,9
SZOTE	36,4	39,5
Élelmiszeripari F.	51,2	21,6

Ezek a számok egynéhány problémát is felvetnek. A klubéletnek tárgyi feltételei is vannak, s ezeket a legtöbb esetben nem lehet pusztán szervezéssel megoldani. Ilyen pl. a klubélethez szükséges helyiség, berendezés, sőt felszerelés. Viszont ezek pusztán meglelte sem biztosítéka a színvonalas klubéletnek. Múlhatatlanul szükséges, hogy a hallgatók igénye, óhaja összhangban legyen a tárgyi feltételekkel és a szervezéssel. Bármelyik tényező hiánya vagy jelentős fogyatékosága döntően kihat a klubélet színvonalára. Az alábbi százalékok szerint azoknak a hallgatóknak a száma is jelentékeny, akik szerint van ugyan klubélet, de az „nem kielégítő”:

	férfi	nő
Tanárképző F.	7,6	10,1
JATE	17,2	9,6
SZOTE	7,5	10,1
Élelmiszeripari F.	20,5	16,2

A kollégiumoknak a szórakozást és önnevelést biztosító feltételeivel kapcsolatban a hiányosságokat azért kell jelentőseknek tekinteni, mert a megkérdezettek 54,3%-a munkás—paraszt származású. Ezeknek a kollégistáknak az anyagi helyzetet rendszerint csak erősen korlátozott egyéni szórakozást enged meg, tehát elsődlegesen a kollégiumi adottságokra kell hagyatkozniuk. Hátrányos helyzetüket leginkább a kollégium tudatos nevelő hatásrendszere ellensúlyozhatja. A *fizikai dolgozók* kollégista gyermekeinek a kollégiumban lakók létszámához viszonyított aránya a következő:

Tanárképző F.	73,0 %
JATE	47,3 %
SZOTE	41,1 %
Élelmiszerip. F.	77,9 %

5.1. Viszonylag nem nagy azoknak a hallgatóknak a száma, akik erre a kérdésre: „Milyen mértékben segítenek a kollégiumi közösség és a kollégium körülményei a hivatásodra való felkészülésben” — negatív válaszokat adtak. Azonban a férfi kollégiumokban lakók jelentős százaléka szerint a kollégiumi közösség és a kollégium körülményei nem nyújtják a hivatásra felkészülés szempontjából azt, amit várhatnának. Pozitív véleményt az alábbi százalékok szerint nyilvánítottak a kollégisták:

	férfi	nő
Tanárképző F.	46,0	85,9
JATE	66,8	83,9
SZOTE	84,7	75,2
Élelmiszerip. F.	48,6	70,2

Az adatok összevetéséből arra következtethetünk, hogy elsősorban a férfi kollégiumok körülményeit kell nagyobb mértékben fejlesztenünk ahhoz, hogy legalább a leánykollégiumok színvonalát elérhessék.

5.2. A kollégiumi élettel kapcsolatban határozott állásfoglalásra készítette a hallgatókat a következő kérdés: „*Ha a kollégiumban is ugyanannyit kellene fizetni, mint az albérletért, akkor is a kollégiumban maradnál?*” Ha a hallgatók többsége a kollégiumtól csupán a szociális juttatást várná el, és nem igényelné annak nevelő hatását, a közösségi életből fakadó többletű előnyét, akkor feltételezhetően egyöntetűen az albérlet mellett foglalnának állást, vagy legalábbis nem nyilatkoznának pozitív módon a kollégiumról. Az alábbi adatok azonban azt igazolják, hogy a hallgatók jelentős %-ban ragaszkodnak a kollégium közösségi életéhez.

A kollégium melletti állásfoglalás százalékos aránya:

	férfi	nő
Tanárképző F.	38,3	71,1
JATE	40,2	68,4
SZOTE	64,4	67,7
Élelmiszerip. F.	20,—	40,5

A számsorok összevetéséből azonnal kitűnik, hogy a férfi hallgatók jóval kisebb százalékban foglalnak állást a kollégium mellett, mint a nőhallgatók.

Különösen szembeötlő ez a JATE, Tanárképző Főiskola és az Élelmiszeripari Főiskola kollégistáinak esetében. Ez a nagyfokú eltérés pontosan jelzi azt a különbséget, amely az említett intézmények fiú- és leánykollégiumainak felszereltsége között fennáll. Még határozottabban kifejezésre jut ez a különbség akkor, ha a teljesen negatív állásponton levő férfi és nőhallgatók megnyilatkozásait összevetjük.

Nem maradna kollégiumban

	férfi	nő	
Tanárk. F.	38,3	12,3	(3:1 arányban)
JATE	33,6	10,9	(3:1 arányban)
SZOTE	12,5	12,8	(1:1 arányban)
Élm. ip. F.	55,—	8,1	(csaknem 7:1 arányban)

A hallgatói megnyilatkozásokkal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy ezek megfelelnek azoknak a mutatóknak, amelyek a fiú-, ill. leánykollégiumok műszaki-anyagi helyzetét jellemzik. Mindezt azért kívánjuk hangsúlyozni, mert a „komfortfokozat”, a külső rend, hangulatosság, kényelem „színvonala” döntő tényező a kollégium otthonossá tételében, a hallgatói közérzet befolyásolásában.

6. *A felmérések alapján és összegezésképpen megállapítható, hogy*

Szeged felsőoktatási intézményeinek kollégiumi ellátottsága nem kielégítő. Ez részben a férőhelyek hiányában, részben a korszerűtlen műszaki — anyagi feltételekben jut kifejezésre;

a hallgatóknak csupán 46%-a minősíti a kollégiumot a tanulás szempontjából kedvezően, 20%-a szerint a külső körülmények zavarják a tanulást;

a nevelés légkörét a megkérdezettek 10%-a tartja igen jónak, 37%-a csak közepesnek, és csaknem 20%-a ennél is rosszabbnak;

a hallgatók többsége a szórakozás lehetőségét kollégiumon belül nem tartja kielégítőnek;

a klubéletről lesújtó vélemény alakult ki. A hallgatók 45,5%-a szerint nincs is ilyen;

azoknak a hallgatóknak a száma is jelentős, akik elégedetlenek a kollégiumi önkormányzat színvonalával;

— a vezetőkkel való kapcsolat a megkérdezettek 30—40%-a szerint nem kielégítő.

A közéleti, közösségi személyiség formálásához a kollégiumi együttélés gazdag lehetőséget kínál. A felmérés adatai szerint ugyanis

a hallgatók nagy többsége igényli a közösségi életet;

élethivatásuk betöltéséhez azokat a tulajdonságokat tekintik feltétlenül szükségeseknek, amelyeket a közösségi élet, a személyes kommunikáció formál;

az alapközösségekben otthonosan, jól érzik magukat. Azok szellemével elégedettek. A tágabb közösséghez, a szocialista hazához ezeken a kisebb közösségeken keresztül vezet az út;

a szobatársak kölcsönösen segítik egymást, a közös célokért felelősséget éreznek;

az egymással folytatott beszélgetések fő témáját tanulmányi kérdések alkotják;

a szobatársak beszélgetését teljes nyíltság, őszinteség jellemzi. Ez az őszinte szellemi atmoszféra a szocialista meggyőződés, ill. magatartás kialakításának elengedhetetlen feltétele;

a szocializmus megvalósulásáért egyénileg is felelősséget éreznek, teljes mértékben vállalva hazájuk sorsát és gondját.

Miután szocialista államunk a felsőoktatási kollégiumok fenntartásával, vagyis az értelmiségi szakemberképzés szociális és nevelési feltételeinek biztosításával súlyos anyagi terheket vállal, az adatok feldolgozása során arra is feleletet kerestünk: hogyan lehetne a kollégiumi együttélés adottságait hatékonyabbá tenni. *A kapott információk elemzése annak a felismeréséhez vezetett, hogy*

a kollégiumi külső körülmények fejlesztése, a tanulás lehetőségeinek optimális biztosítása tekinthető a legfontosabb és legsürgősebb tennivalónak. Az életpályára felkészülés csak ott minősíthető zavartalannak, ahol a tanulás, pihenés, mozgalmi élet és általános művelődés objektív feltételei (tanulászoba, társalgó, könyvtárszoba stb.) is adottak;

fel kell használnunk minden olyan szervezési lehetőséget, amely alkalmas a kollektív meggyőződés kialakítására. A kollektív magatartást — a belső feltételek megszabta mértékben ugyan-, de mégiscsak a személyiségnek szervezett, valóságos környezeti feltételekkel való kommunikációja határozza meg;

a hallgatók kezdeményezésének értékesítése, a szervezett klubélet, minden kulturális és sportrendezvény nagymértékben hozzájárulhat a szabad idő hasznos eltöltéséhez;

az egyéni és közösségi érdekeket az alapközösségeken belül és az egész kollégium életében nagy körültekintéssel és állandóan úgy kell egyeztetnünk, hogy kialakulhasson az a közvélemény, amely a hallgatókat öntevékenységre és az önkormányzatban való részvételre készíteti;

az önkormányzati szerveknek — a hallgatók által elfogadott normák, a kollégium házirendje, működési és fegyelmi szabályzata alapján — olyan életstílust kell

kialakítaniuk, amely mindig a közösség javát szolgálja, hiszen a közösség tagjait objektíve azonos érdekek fűzik össze;

a vezetőknek messzemenően képviselniük kell egyrészt a kollegisták egyéni érdekeit, másrészt érvényt kell szerezniük azoknak a követelményeknek, amelyeket a tanintézet és a kollégium nevelési programja meghatároz. A vezetői kollektíva folyamatos működése a vezetői utánpótlásról történő tervszerű gondoskodást is feltételezi.

IRODALOM

- [1] A párt ifjúságpolitikájának néhány kérdése. (Az MSZMP Központi Bizottságának 1970. február 18—19-i ülésén hozott határozata.) Budapest, 1970.
- [2] A hallgató szabad ideje. Az Orsz. Felsőoktatási Nevelési Munkaközösség Tájékoztatója, Budapest, 1970/1.
- [3] Időszerű kérdések a hazai felsőoktatásban. Az Orsz. Felsőoktatási Nevelési Munkaközösség Tájékoztatója, Budapest, 1970/2.
- [4] FRIEDRICH, WALTER, Methoden der marxistisch-leninischen Sozialforschung. Berlin, 1970.
- [5] HAVAS OTTÓ, Pályaválasztás és ifjúságkutatás. Ped. Szemle 1971/1.
- [6] ROGER, GERHARD, Közösségi nevelés a felsőoktatásban. Felsőoktatási Kutatóközpont, Budapest, 1969.

ОЦЕНКА СТУДЕНТАМИ ЖИЗНИ В ОБЩЕЖИТИЯХ УНИВЕРСИТЕТОВ И ПЕДИНСТИТУТА

Й. Сёренс

О жизни в общежитиях нами опрошены 1732 студента, пединститута, мединститута и университета города Сегеда. Обработанные вычислительными машинами данные опроса позволяют сделать многосторонний анализ отношения студентов к жизни в общежитии. В процессе анкетирования были получены ответы на следующие вопросы: отношение к своему призванию, к родине; влияние микро- и макросреды на общественное мнение; мероприятия по улучшению жизни в общежитии; возможности для культурного отдыха в общежитии. Полученные результаты свидетельствуют о том, что большинство студентов чувствует личную ответственность за построение социализма, предпочитает жить в коллективе. Для повышения эффективности воспитательной работы в общежитиях необходимо улучшение бытовых условий и расширение самоуправления.

WERTUNG DES LEBENS IN HOCHSCHUL- UND UNIVERSITÄTSSTUDENTENHEIMEN IM SPIEGEL DER ÄUSSERUNGEN DER STUDENTEN

Von J. Szörényi

Auf Grund einer Befragung durch Fragebogen haben 1732 Universitäts- und Hochschulstudenten ihre Meinung über das Leben im Studentenheim geäußert. Die mit Hilfe von Maschinen aufgearbeiteten Daten ermöglichen die vielseitige Analyse der wahrhaftigen Situation. Die Untersuchung sucht die Antwort auf die Fragen, was für eine Auffassung die Studentenheimbewohner im Zusammenhang mit dem Lebensberuf und Vaterland haben, wie sich die Wirkung der Mikro- und Makroumgebung in der öffentlichen Meinung des Studentenheims spiegelt, was für Ansprüche im Zusammenhang mit der Verpflichtung des Lebens im Studentenheim erhoben werden, und wie die Studenten die Unterhaltungsmöglichkeiten innerhalb des Studentenheims beurteilen. Die Ergebnisse bezeugen davon, dass die Mehrheit der Studenten das gemeinschaftliche Leben verlangt, und für die Verwirklichung des Sozialismus auch persönlich Verantwortung fühlt. Besonders die Entwicklung der äusseren Umstände und die Entfaltung der Selbstverwaltung können die Gegebenheiten des Zusammenlebens im Interesse der sozialistischen Erziehung wirksamer machen.

A SZEGEDI FŐISKOLAI ÉS EGYETEMI HALLGATÓK ALBÉRLETI KÖRÜLMÉNYEINEK SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI ÉS PEDAGÓGIAI VIZSGÁLATA

Írta: ZENTAI KÁROLY

Minthogy egyetlen irányító munkakörben sem nélkülözhető a vezetettekkel való folyamatos kommunikáció, a kölcsönös jóindulat és bizalom, az egymás és a nagyobb közösség érdekeinek következetes tiszteletben tartása, sőt szolgálása, nem válhat igazi közösségi, még kevésbé *közéleti* emberré, aki nem képes egyéni tudatát a társadalmi tudat objektív tartalmával és az ebből eredő aktuális folyamatokkal következetesen egyeztetni, azonosítani.

1. Annak megítéléséhez, hogy a személyiség fejlődését az adott *konkrét társadalmi feltételek* milyen módon, milyen hatásrendszerben befolyásolják, csakis ezeknek a feltételeknek *több szempontból végzett elemzése* útján nyerhetünk támpontot. Napjainkban a szociológia és a pszichológia közös aspektusával, a szociálpszichológia szemléletével közelíthetjük meg legjobban a problémát. Tehát a felsőoktatási intézményeknek a nevelési, a személyiséget alakító funkciója sem tervezhető és irányítható kellő tudatossággal, ha nem ismereteseek a hallgatókat érő konkrét hatások, illetőleg ezek összetevői. A szociálpszichológiai kutatások éppen ezért a felsőoktatásban ma már nélkülözhetetlenek. Egyébként ez Marx megállapításából is következik, miszerint „minden ember pszichikuma azoknak a konkrét társadalmi feltételeknek szüleménye, amelyek között kialakult személyisége, e személyiség lényege pedig a társadalmi viszonyok összessége.” [12] A szociálpszichológiai kutatásnak tehát tárgya minden olyan tényező, amely e *társadalmi feltételek* között szerepel és a személyiségben a „*társadalmi viszonyok összességének*” alkotó elemévé válik.

1.1. E tanulmány keretében azt a feladatot vállaltuk, hogy a szegedi felsőoktatási intézmények albérletben lakó hallgatói körében végzett felmérés adatait elemezzük, képet fessünk arról az átlagos mikrokörnyezetről, amelyet a szegedi albérleti viszonyok meghatároznak, majd ennek alapján következtetéseket vonjunk le a környezeti viszonyok pedagógiai szerepét illetően.

1.2. A fejtegetéseink alapjául szolgáló adatok forrása az a *vizsgálat*, amelyet e sorok írója a Csongrád megyei és Szeged mj. Városi Népi Ellenőrzési Bizottság megbízásából szervezett és irányított. Ennek célja az *albérletben lakó* hallgatók mikrokörnyezetének *szociálpszichológiai szempontú minőségi jellemzése* volt.

A vizsgálat előkészítésében részt vettek az érdekelt felsőoktatási intézmények vezetői, tanulmányi osztálya és KISZ-szervezetei, a megyei és városi KISZ bizottság, valamint a Tanárképző Főiskola Neveléstudományi Tanszékének oktatói is.

1.2.1. Az adatfelvételnél alkalmazott kérdőívek összeállításában arra törekedtünk, hogy lehetőleg az albérlet minden lényeges vonatkozására adatokat kapjunk, s ezek számszerű összesíthetőségét is biztosítsuk.

Kérdőívünk összesen 47 kérdést tartalmazott. A kérdések válaszait zárt rendszerben kellett megadni.

A kérdőív kitöltése önkéntes volt a kitöltő nevének feltüntetése nélkül.

Az adatok feldolgozását a József Attila Tudományegyetem Kibernetikai Laboratóriuma végezte, amelynek programját Máté Eörs tudományos munkatárs készítette.

1.2.2. Ebben a tanulmányban az adatoknak olyan jellegű elemzését végezzük, amely meghaladta az összefoglaló jelentés kereteit, azonban hallgatóink személyiségének tudatos nevelését célzó hatásrendszer megtervezéséhez hasznos adalékul szolgálhat.

1.2.3. A vizsgálat arányait a következő adatokkal jellemezhetjük:

Az intézmény megnevezése	Az összes hallgatók száma	Az albérletben lakó hallgatók		A kérdőívet kitöltötték	
		száma	a 2. %-ában	száma	a 3. %-ában
1.	2.	3.	4.	5.	6.
JATE	1959	488	25 %	279	57 %
SZOTE	1615	499	36 %	256	51 %
Tanárképző F.	1104	476	43 %	338	71 %
Élelmiszerip. F.	242	125	52 %	122	98 %
A 4 intézet összesen:	4920	1588	31 %	995	62 %

Ilyen nagyszámú kérdőív kitöltésénél természetesen előfordultak hibák, hiányosságok. A hibaszázalék azonban a kérdőíves módszer átlagos hibaszázalékán belül marad. Egyes kérdésekre nem minden hallgató adott választ. Ezért a válaszok száma kérdésenként eltérő lehet. Ez az eltérés azonban olyan jelentéktelen, hogy az elemzések végső következtetéseit semmiképpen sem befolyásolja.

2. A vizsgálat során nyert adatok főleg *szociológiai* következtetésekre látszanak alkalmasaknak. Fejtegetésünk célja azonban szociálpszichológiai megállapításokra épített *pedagógiai következmények* megfogalmazása. A vizsgálatot megelőzőleg sok tapasztalati tény utalt arra, hogy az albérleti viszonyok között nem érvényesül a hallgatók személyiségének fejlődése szempontjából pozitív értékű olyan makrostrukturális társadalmi tényezők és jelenségek hatása, amelyek a kollégium pedagógiailag jól kiaknázható mikrokörnyezetében jó megerősítést kapnak. (pl. politikai események, kulturális, gazdasági hírek, mindennapi események stb.)

2.1. A környezet *anyag-tárgyi feltételei* folyamatosan ható, tudatformáló tényezők. Ezek (pl. a lakószobák kényelme, lakályossága, tisztasága, rendje, a tanulás külső feltételei stb.) az albérleti szobáknál nagyon szélsőséges határok között mozognak. A rendelkezésünkre álló adatok jobbra azt a megállapítást támasztják alá, hogy az albérletek tárgyi-dologi tényezői önmagukban is sok negatív hatás forrásai lehetnek.

2.2. Még nagyobb jelentőséggel bírnak azok a tényezők, amelyek a bérbeadók megítélésének kiinduló pontjai. Az albérlet személyi körülményei a mikrokörnyezet hatásmechanizmusában alig ellenőrizhetők, pedig a hallgatók napi aktuális élményeiben nagy súllyal jelentkezhettek. Szerepük éppen úgy lehet teljesen pozitív, mint szélsőségesen negatív értékű.

2.3. Az előző bekezdésben kifejtettek miatt arról is szeretnénk tájékozódni, hogyan jellemzik a hallgatók e mikrokörnyezeten belül megvalósuló kommunikációs és információs módokat és ezek tartalmát.

2.4. Végezetül a hallgatóknak a kollégium és az albérlet körülményei összevetésére épülő állásfoglalásait elemezzük.

Vizsgálatunk adatainak ilyen csoportosításban történő elemzését az is indokolja, hogy a tárgyi és személyi feltételek összefüggésének tisztázása szükségszerű feltétele a szociálpszichológiai hatásrendszer jellemzőinek megállapításához.

2.4.1. A kollégiumi felvételnél a munkás—parasztszármazású hallgatók azonos jövedelmi kategória és tanulmányi előmenetel esetén kedvezőbb helyzetben vannak. Ezért az összes albérletben lakóknak (adataink mindig csak a kérdőívet kitöltött hallgatók viszonylatában érvényesek) csupán 30,6%-a munkás—parasztszármazású, 55,4%-a értelmiségi, a többi „egyéb” csoportba tartozik. Ennek ellenére az 1. és 2. kategóriás albérletek között legnagyobb százalékos aránnyal a munkás—paraszt származásúak szerepelnek.

Az albérletesek jövedelem-kategória szerinti százalékos megoszlása (kerekítések nélkül) a következő:

	1. kat.	2. kat.	3. kat.	4. kat.	5. kat.
A 4 int. összesen:	3,3 %	14,0 %	21,2 %	28,3 %	32,9 %
Csak a Tanárképző Főisk.	3,0 %	14,5 %	27,1 %	32,6 %	22,6 %

2.4.2. Szoros összefüggés áll fenn a hallgatók jövedelmi kategóriája (vagyis a család egy főre eső jövedelmének átlaga) és az albérletért fizetett összegek között: Csupán 21,3% fizetett 300 Ft-ot vagy ennél kevesebbet, 300—400 Ft-ot fizetett 50,5%, míg 28,2% ennél is magasabb összeget. Amíg tehát a 4—5 kategóriába tartozó hallgatók együtt csak 61,2%-ot tesznek ki, addig 300 Ft-ot meghaladó bérleti díjat 78,7% fizet. Főiskolánk esetében az arányok hasonlóak (55,2%:73,2%). A hallgatók 14,7%-a 450 Ft-nál többet fizet.

2.4.3. Az albérletben élvezett szolgáltatások mértéke, illetőleg ezek külön díja nagyon eltérő.

Milyen anyagi értékű szolgáltatást kapnak a hallgatók az albérleti díjért? Zárójelben a főiskolánk hallgatóira vonatkozó adatokat tüntettük fel.

ágyneműt	5,3 %, (5,9)	fürdőszobát	68,5 %, (59,2)	világítást	91,8 % (92,8)
mosást	8,6 %, (9,8)	fűtést	64,5 %, (69,5)	takarítást	61,8 % (57,7)
mosási lehetőséget	87,8 %, (88,8)	fűtést a hallg. tüzelőjével	15,7 % (13,6)		

A legkirívóbb adatok: a hallgatók mintegy 30%-ának nincs fürdőszobája (amikor az albérlek 66,2%-a nő), csaknem 20% maga fűt, megközelítően minden harmadik hallgató maga takarítja szobáját.

2.4.4. Az albérleti szobák leglényegesebb tárgyi feltételeit a következő adatok jellemzik:

Az 1970. évi népszámlálás Szeged lakónépességét 122 700 főben állapította meg. Ebből 11 600 fő a máshonnan ideiglenesen (legtöbbjük huzamosabb időre) van bejelentve. Ha figyelembe vesszük, hogy Szegeden mindössze 3909 három-, vagy ennél többszobás lakás van, sőt a kétszobás lakások száma is csupán 15 136, akkor magyarázatot kapunk a következő táblázat adataira: (Az adatok %-ban.)

	1	2	3	Egyedül	Kettesben	Hármasban	Háromnál többben
	szobás lakásban lakik a hallgatók közül			ugyanabban a szobában			
A 4 intézmény összesen	6,9	52,5	40,6	21,3	71,—	17,4	0,3
Tanárképz. F.	9,—	54,—	37,—	17,—	63,1	19,7	0,2

Meggondolásra késztet az a körülmény is, hogy a bérbeadóknak 52%-a a főbérleti (vagy társbérleti) lakásból ad ki szobát, nyilvánvalóan a jövedelemszerzés szándékával. A főbérletők által kiadott albérleti szobák 58,6%-a (a főisk.-nál 60,— %-a) kétszobás lakásban van. Ez aligha mondható ideálisnak.

Nem hanyagolható el az sem, hogy a hallgató hogyan közelítheti meg a lakószobáját. Különbejárátú, illetve előszobából nyílik az albérleti szobák 70,6%-a, viszont lakott szobán át közlekedik a hallgatók 12,7%-a. Főiskolánk esetében az első adat 63,2%, a második 17,6%.

2.4.5. Az iskolai év nagyobbik hányada és a fűtési időszak egybeesik. Ha a fűtéssel a hallgatónak magának kell törődnie, akkor ez sok időt vesz igénybe, illetőleg nincs kellően fűthető szobája. A fűtés feltételei meglehetősen sokfélék. Csak néhányat említünk: a fűtőberendezés műszaki színvonala, a tüzelő jellege, mennyisége, tüzelő behordása, kályhatisztítás, a begyújtás időpontja stb. Statisztikánk szerint központi fűtésű szobában 8% (4,9%), gázfűtésű szobában 22,3% (20,3%) lakik, szilárd tüzelő anyaggal cserépkályhában 27,1% (31,8%), vaskályhával a hallgatók 22,8%-ának (26,— %) szobájában fűtenek. A hallgatók 56,— %-ának (60,6%) szobáját a bérbeadó fűti, illetve központi fűtés van. (A zárójelben levő adatok főiskolánk hallgatóira vonatkoznak.)

Valamennyi adat a hallgatók rendkívül hátrányos helyzetét jelzi. Főiskolánk hallgatói csaknem minden vonatkozásban rosszabb helyzetben vannak, mint a 4 intézmény hallgatóinak átlaga. A hallgatóinkkal folytatott közvetlen beszélgetés alapján az a nézetünk látszik megalapozottnak, hogy a tüzeléssel naponként legalább egy órát, a vizsgaidőszakban pedig ennél lényegesen több időt töltenek el.

2.4.6. A tisztálkodás alapfeltételeit elsősorban a lakásban biztosítja a korszerű építkezés. Sajnos, a szegedi lakások jelentős része ebből a szempontból nem mondható korszerűnek. A leendő új szocialista értelmiségnek az egyetemi, főiskolai évek alatt olyan mikrokörnyezetben kellene nevelődnie, ahol a testápolásnak, a tisztálkodásnak tárgyi feltételei elfogadható módon biztosítva vannak. A szűkre szabott lehetőségek nagyon megnehezítik a tisztálkodással összefüggő sokféle igény kielégítését, aminek következtében természetessé válik a lemondás és az egészségesnek nem mondható tisztálkodási normák elfogadása, megszokása.

Megfigyelhető, hogy a tisztálkodás lehetőségei szempontjából az alacsonyabb keresetű munkás—parasztzármazású hallgatók kedvezőtlenebb helyzetben vannak társaiknál. A táblázat adatai százalékos megoszlást mutatnak a hallgatók származása szerint.

Azt a körülményt, hogy a hallgatóknak mintegy ötöde részére a fürdőszoba használatát semmilyen formában sincs biztosítva, tovább súlyosbítja az a tény, hogy a hallgatóknak csaknem 80%-a többedmagával lakik ugyanabban a szobában.

	Fürdőszoba-használat			<i>A lakószobában</i>		A lakószobán kívül mosdik
	meleg	hideg	a hallg. fűti	folyó víz	mosdó	
	vízzel					
Munk.—par. összesen	39,4	22,0	9,0	4,3	11,7	13,3
Tanárképző F.	29,6	30,5	8,4	4,2	11,8	15,2
Értelmiségi össz.	53,4	17,9	14,5	0,9	6,8	6,8
Tanárképző F.	49,0	21,2	9,6	1,8	7,8	10,3
Egyéb kat. össz. hall.	54,7	8,7	14,5	2,1	8,7	10,9
Tanárképző F.	42,5	12,7	14,8	2,1	14,8	12,7

2.4.7. Azt is meg kell említeni, hogy az albérlésben lakóknak külön problémát és nagyobb költséget jelent az étkezésről történő gondoskodás is. Ezért a hallgatók 23,4%-a rendszeresen nem, 27,6%-a pedig gyakran nem reggelizik, legfeljebb délelőtt eszik valami szárazat (kiflit, kenyeret, gyümölcsöt). Csupán 80%-uk ebédel a menzán. Különösen a magasabb jövedelmi kategóriába tartozók maguk gondoskodnak ebédjükéről. A vacsora megoldása különböző, 15,7% a kollégistáktól (kialakult „egység-áron”) vesz vacsorajegyet, 71,3% hideg élelmet vásárol vacsorára, 11,3% pedig legtöbbször nem vacsorázik. Ezek a számok sem megnyugtatók. Főiskolánk hallgatóinál megközelítően hasonló helyzetet találunk.

Ha tehát az albérlési szobák tárgyi, dologi körülményeinek minősítése szempontjából leglényegesebb tényeket (a szobák elkülönítettsége, megközelíthetősége, takarítása, az együttlakók száma, fűtés, világítás, mosás, tisztálkodás és az albérlés díja) elemezzük, vitathatatlanul kedvezőtlenebb helyzetben van a hallgatók legtöbbje, mint akár a legalacsonyabb műszaki—anyagi feltételek között működő kollégiumban ingyen lakó hallgatók 85—90%-a.

2.4.8. *Hogyan felelnek meg az albérlési szobák azoknak a feltételeknek, amelyek a nyugodt tanuláshoz szükségesek?*

Az albérlési szobáknak az is természetes rendeltetése, hogy lehetőséget teremtsenek a hallgatók számára a tanulásra, az órákra, a vizsgákra való felkészülésre. Az albérlések valamennyi tárgyi és személyi tényezője sok tekintetben meghatározója annak, hogy az albérlési szoba hogyan felel meg az előbbi követelménynek. Valamennyi összefüggés elemzésére nincs lehetőség. Mégis két körülmény vizsgálatát fontosnak tartjuk.

Lényeges kérdésnek tekintettük, milyen mértékben biztosítottak a tanulás külső feltételei az albérlésben. Ennek megítélésére a hallgatók hat minőségi fokozat között választhattak. Azután arra nézve kellett nyilatkozniuk, hogy az albérlés körülményei mennyiben befolyásolják tanulmányi eredményüket. Erre a kérdésre négyféle választ adhattak. A két kérdés válaszait (991 hallgató) egymáshoz viszonyítva a következő táblázatot kapjuk:

A tanulás külső feltételei milyen mértékben vannak biztosítva az albérlésben? (1. kifogástalanul, 2. néha kifogásolható, 3. erősen kifogásolható, 4. a szállásadó erre nincs tekintettel, 5. nincs mód jobb feltételek biztosítására, 6. határozottan rosszul.)

Amíg az albérlésben lakók 50,2%-a a külső körülményeket a tanulás szempontjából kifogástalannak mondja, addig a kollégiumban lakók 53,1%-a minősíti a kollé-

giumi feltételeket ebből a szempontból nagyon jónak vagy elég jónak. A hallgatók a tanulás külső körülményei és saját tanulmányi eredményük között nem látnak feltétlen összefüggést (amit ti. nem lehetne áthidalni), hiszen további 48,1% úgy nyilatkozik, hogy az albérlet körülményei alig befolyásolják a tanulmányi eredményt. Így az összkép a kollégisták és az albérletesek összehasonlításával az albérletesek kedvezőbb állásfoglalását tükrözi.

Az albérlet körülményei hogyan befolyásolják a tanulmányi eredményt?	Ha a tanulás külső feltételei különböző mértékben biztosítottak (a rovatok a válaszok sorszámát jelentik)						
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	Össz.:
kedvezően	26,8	4,8	0,0	0,0	0,2	0,0	31,8
kevésbé	22,5	23,4	0,5	0,1	1,5	0,1	48,1
kedvezőtlenül	0,9	10,6	2,5	1,1	1,4	0,1	16,6
károsan	0,0	0,3	1,1	0,8	0,6	0,5	3,3
összesen:	50,2	39,1	4,1	2,0	3,7	0,7	99,8

2.5. Különösen jelentős a mikrokörnyezet *pedagógiai értékelése szempontjából az együtt élő személyek egymásra gyakorolt kölcsönhatása.*

Az albérletek esetében a környezet személyi összetétele olyan sokféle lehet, hogy a hallgatók nyilatkozatai alapján ezek rendszerezése csaknem megoldhatatlan. Viszont az általánosan jellemző adatok elemzése megalapozott következtetést tesz lehetővé. Ebből a szempontból a legtöbb támpontot a hallgatók bérbeadókkal folytatott *beszélgetésének gyakorisága, ezek tartalma, őszintesége*, a bérbeadók politikai—világnézeti szemléletmdja, kulturáltsága, erkölcsi normái szolgáltatják a környezet jellemzéséhez.

2.5.1. Az albérleti környezetben együttélők között legtöbb esetben tartós jelleggel kialakul a kommunikáció, az információcsere módja. Ebben a tekintetben feltétlenül központi helyet foglal el a *beszélgetés*. Ezért a probléma elemzésénél lényegesnek tartjuk, hogy a hallgató *milyen gyakran* szokott a háziakkal beszélgetni. E tekintetben a válaszadásnál 4 fokozat között választhatott a hallgató: a beszélgetés: 1. rendszeres, 2. gyakori, 3. elég ritka, 4. csak a szükségességre korlátozódik.

2.5.2. Hogy a 4 variáció körül melyik jellemzi a tényleges helyzetet, abban fontos szerepet tölt be a hallgató és a háziak között kialakult kapcsolat. Ebben a tekintetben 7 fokozatot különböztettünk meg a „családias, nagyon jó” és a „kifejezetten rossz” kapcsolat határai között. A két válaszcsoport jól kimutatható függésben áll egymással. Minél jobb a kapcsolat, annál gyakoribbak (sokrétűbbek, őszintébbek stb.) a beszélgetések, s annál nagyobb a „*kijelentések*” hitele is. Ezért ezt az összefüggést is vizsgálnunk kell.

A táblázat egyes rovataiban a felső sor a beszélgetés *gyakoriságának* megoszlását jelenti az egyes kapcsolatminőségeken belül (tehát vízszintes sorban olvasható). Az alsó sorok egyes gyakorisági fokon belül a *kapcsolatok minősége* szerinti megoszlást mutatják (tehát függőlegesen haladva olvasandók).

A százalékok jobb érzékelhetősége érdekében csupán néhány adatra mutatunk rá: összesen 959 hallgató adott mindkét kérdésre értékelhető választ. A kapcsolatot 344 hallgató *nagyon jónak*, 301 *elég jónak*, s csak 10 mondja *nagyon rossznak* (tehát alig 1%).

A szállásadóval való kapcsolat és a családtagokkal való beszélgetés összefüggése:

A kapcsolat minősítése	A beszélgetés gyakorisága				
	rendszeres	gyakori	ritka	csak szükség esetén	Össz.
nagyon jó	71,2 25,5	22,9 8,2	4,6 1,6	1,1 0,4	35,8
elég jó	30,2 9,4	53,8 16,8	12,9 4,0	2,9 0,9	31,3
nem elég jó	41,0 3,1	35,6 2,7	20,5 1,5	2,7 0,2	7,6
udvarias	8,1 1,1	22,9 3,2	37,0 5,2	31,8 4,4	14,0
kisebb problémák vannak	9,2 0,5	25,9 1,4	44,4 2,5	20,3 1,1	5,6
elég rossz	4,7 0,2	11,9 0,5	38,0 1,6	45,2 1,9	4,3
nagyon rossz	10,0 0,1	30,0 0,3	30,0 0,3	30,0 0,3	1,0
összesen %-ban	40,1	33,3	16,9	9,4	959 fő

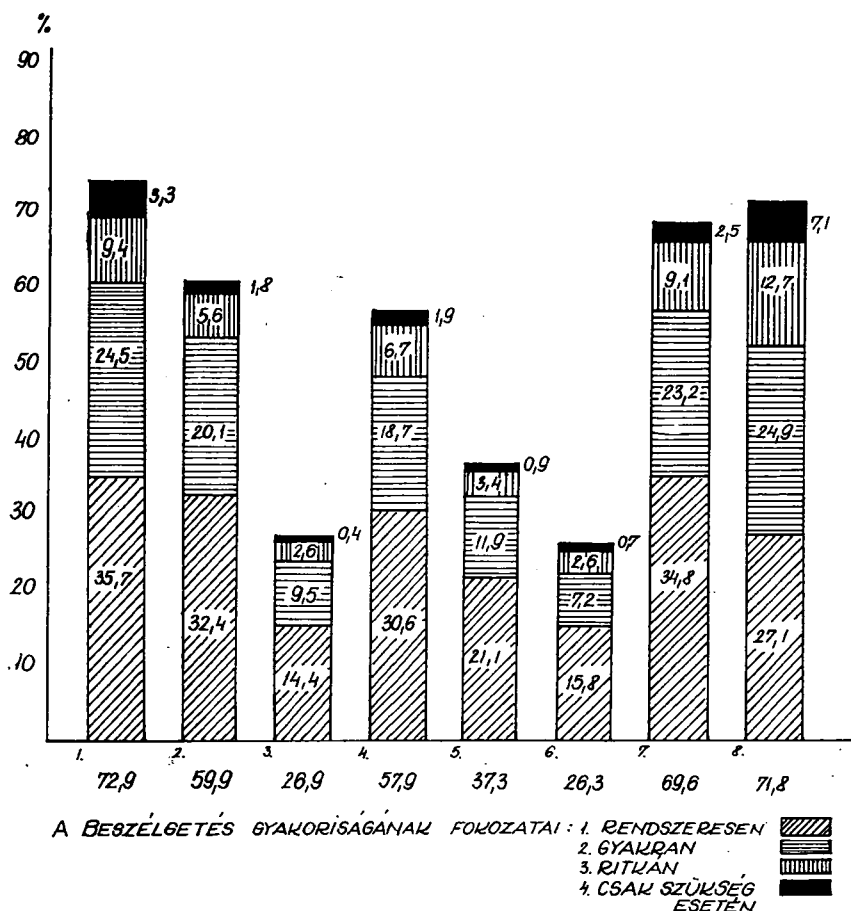
2.5.3. A kölcsönös kommunikáció volumene jelentős, 73,4%-ban rendszeres, (illetőleg gyakori), a kapcsolatok minősítése valamivel gyengébb (67,1%-ban nagyon jó, illetőleg elég jó.) A kép formailag kedvező, és igazolja a táblázat által szemléltetni kívánt összefüggést.

Főiskolánk hallgatóinál lényegében ezzel azonos a helyzet.

2.6. A következőkben azt kell vizsgálnunk, hogy milyen témákról folyik a beszélgetés, s az egyes témák milyen arányban szerepelnek. A témákat 8 csoportba soroltuk: 1. a család napi problémái, 2. tréfák, epizódok, 3. sport, 4. színház, film, 5. irodalom, művészet, 6. ideológia, politika, 7. tanulmányi kérdések, 8. vegyes, jelleg nélküli témák. Az adatokat férfi és nőhallgatók szerint és a beszélgetés gyakorisága szerint csoportosítva számszerűen és százalékosan dolgoztuk fel. A férfiak és a nők adatai lényegesen nem térnek el egymástól. Tehát csak az összesített adatokat mutatjuk be. Az egymással összefüggésbe hozott két kérdésre kapott értékelhető válaszok száma összesen 991.

A beszélgetés témájaként a család napi problémái, a vegyes tárgyú és a tanulmányi kérdésekkel összefüggő problémák a leggyakoribbak. A sport mellett az *ideológiai és politikai* témák a legkisebb arányban fordulnak elő. A hallgatók 26,4%-a képezi ezt az alacsony arányt. Az irodalom és művészetek sem szerepelnek jelentőségüknek megfelelő mértékben (37,4%). A beszélgetés témaválasztását természetesen első helyen az időszzerű problémák befolyásolják. (1., 8., 7.). A társalgásszerű beszélgetés témáját viszont a társalgó felek érdeklődése, életszemlélete, kultúráltsága, tájékozottsága vagy éppen tájékozódási igénye stb. határozza meg. A témaválasztás

szempontjából tehát először is a bérbeadó családja (a mikrokörnyezet) kulturáltságának színvonala, tájékozottsága, politikai és erkölcsi állásfoglalása és a beszélgetésnél tanúsított aktivitása érdekelt bennünket.

1. ábra. A hallgatók és a szállásadó családtagjai között folyó beszélgetések témáinak előfordulása százalékban, valamint a beszélgetések gyakoriságának összefüggése. Az egyes oszlopok a témák előfordulási százalékát jelzik.

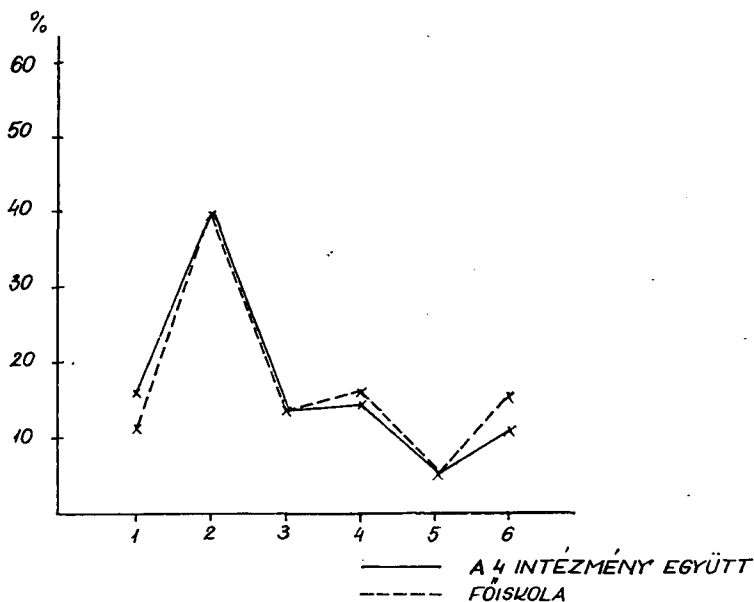
Az egyes szempontokat külön és egymással relációban hozva kell vizsgálnunk.

2.6.1. *Hogyan vélekednek általában a 4 intézmény és külön főiskolánk hallgatói a bérbeadó családjának kulturális igényéről, színvonaláról?* E kérdésre 300 férfi és 601 nőhallgató adott értékelhető választ (közülük 47+215 főiskolánk hallgatója).

A válasz a következő kategóriák megjelölésével történt: 1. magas színvonalú, 2. fejlődőképes, haladó, 3. szűkkörű, 4. felszínes, 5. csupán külsőséges, 6. alacsony. A grafikon az egyes csoportok százalékos arányát mutatja.

A grafikon jól szemlélteti, hogy magas színvonalúnak viszonylag kevés család kulturáltságát minősítik a hallgatók. A „haladó”, „fejlődőképes” megjelölés nem teljesen egyértelmű. A 3. és 4. csoport megjelölése (főleg az utóbbi) „leértékelést”

fejez ki. Ha tehát az 1. csoportot teljesen pozitívnek (16,8%), a 2. csoportot némi fenntartással inkább pozitív értékűnek fogadjuk el, akkor is alig minden második albérlési hely kulturális színvonalának minősítése megnyugtató.

2. ábra. Hogyan vélekednek a hallgatók a szállásadó családjának kulturáltságáról, ennek színvonaláról? A 4 intézmény együttes átlaga mellett a Tanárképző Főiskola hallgatóinak adatai külön szerepelnek. Az eltérés nem jelentős.

2.6.2. Ugyanezt a megállapítást támasztja alá a berbeadó könyvvállományának vizsgálata. Az olvasó ember szereti a könyvet, s maga is vásárol könyvet. Ez azonban több tényezőtől függ. (Ezek között nem hanyagolható el a család jövedelme sem.)

A szállásadók csoportosítása a könyvvállományuk száma szerint

	20-nál	50-nél	100-nál	200-nál	200-nál több
	kevesebb				
	könyvvvel rendelkezők százalékban				
A 4 int. hallg. szerint	15,4	21,5	24,5	22,1	16,5
Tanárképző hallg. szerint	19,7	27,4	16,3	23,1	13,5

A könyvek számánál beszédesebb eredményekhez vezet a könyvek tartalmának vizsgálata. A hallgatók általános becslése szerint ennek a viszonylag kevés könyvnek tekintélyes része, 43,5%-a szépirodalmi, 19,6%-a népszerű ismeretterjesztő, 11,4%-a tudományos és alig 5,5%-a politikai és ideológiai jellegű.

A családi könyvtárban található könyvek többségét alapul véve 15,2%-ban polgári szelleműnek, 15,9%-ban modernnek és nagyobb részt vegyes összetételűnek

tekintik, amelyben a haladó felfogású könyvek mellett bizonyos bõven akadtak haladásellenes vagy legalábbis maradi szellemet árasztó könyvek.

Mindezek alapján nem csodálkozhatunk, ha a hallgatók csak szórványosan veszik igénybe a szállásadó könyveit. Valószínű, hogy a gazdagabb és modern könyvekből álló házikönyvtárakat használja „rendszeresen” néhány hallgató (4,5%). A szállásadó könyveit „elég sokat” használja 9,4%. Érdemes figyelemre méltatni, hogy ebből 6,1% (tehát a nagyobb rész) a könyvek irányzatát tekintve a „vegyes” könyvtárakat veszi viszonylag nagyobb arányban igénybe, míg a kifejezetten *modernnek* mondott összetételű könyveket csupán 2,8% olvassa „elég sokat”. Hasonló a helyzet azoknál a hallgatóknál is, akik csupán ritkán használják a szállásadó könyveit. Ebben a csoportban a hallgatók 23,7%-a tartozik, amelyből 18,4% a „vegyes” összetételű könyvekből olvasgat, 3,8% esetében *modern* könyvek állnak rendelkezésre, és csak 1,5% vallja, hogy kifejezetten polgári, nem haladó szellemű könyveket forgat.

A szállásadók 69,1%-ának van tv-je, 92,5%-ának rádiója. A televízió műsorait a háziakkal közösen nézi a hallgatók 48,7%-a, a rádiót használja 31,0%-a. Mivel azonban nincs adatunk arra nézve, hogy a szállásadók és a hallgatók milyen műsorokat néznek, illetve hallgatnak, ez az adat jobbra csak arra nézve nyújt tájékoztatást, hogy a hallgatók — a tv és a rádió műsorválasztékán belül — milyen arányban biztósíthatnak a maguk számára valamilyen szórakozási lehetőséget szállásadójuknál. A család kulturális igényére és színvonalára ezek az adatok nem derítenek fényt.

2.6.3. A mikrokörnyezet tagjainak a politikai tájékozottságára és közvetetten a politikai nézetére, esetleg állásfoglalására is némi támpontot nyújt, hogy milyen mértékben értesülnek a kimondottan politikai vagy a politikai vélemény alakítása szempontjából jelentős eseményekről. A rádió és a televízió esemény- és hírközlő szerepe egyre nő, azonban az újságolvasás sem csökkenő, sőt inkább fokozódó arányokat mutat. Így érthető, hogy — a hallgatók szerint — a szállásadóknak mintegy 80%-a rendszeresen járát napilapot.

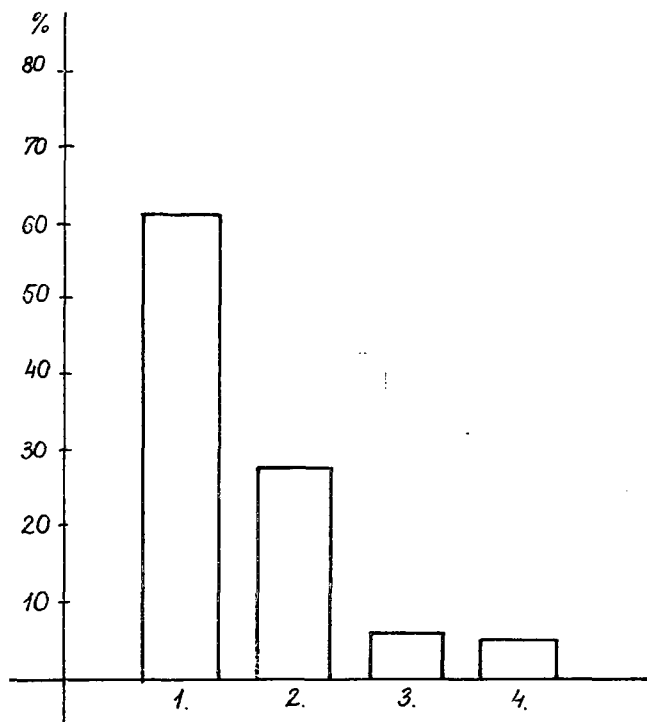
A szállásadók politikai tájékozottságára és felfogására nézve a hallgatók legtöbbször nyilatkozik. Ezért a — hallgatók szubjektív megítélésére támaszkodó — jellemzést elfogadhatjuk általános érvényűnek. A kapott adatokat több vonatkozásban is feldolgoztuk. Ezek közül csupán az általunk leglényegesebbeknek ítélt összefüggésekre utalunk.

2.6.3.1. Hallgatóink közül a férfiak szerint a szállásadók 23,3%-a, a nők szerint 15,9%-a nem ismeri kormányunk *külpolitikáját*. Akik a háziakkal rendszeresen vagy gyakran szoktak beszélgetni, úgy vélik, hogy a mikrokörnyezet tagjai 29,3%-a helyesli (akik csak ritkán beszélgetnek, további 6,7%-ot említene) a kormány *külpolitikáját*. Kifejezetten nem helyesli 2,4%, míg a legnagyobb hányad (mintegy 43,1 %) *nem foglal állást*. Bárhogyan is értékeljük a tartozkodók arányszámát, ez semmiképpen sem megnyugtató. Főiskolánk hallgatói esetében az adatok szintén nem biztatóbbak. (Az adatok eltérése jelentéktelen.)

2.6.3.2. A másik alapkérdés, miként vélekednek a család felnőtt tagjai az MSZMP és a magyar kormány *gazdaságpolitikájáról*. Grafikonunkon jól látható, hogy a hallgatók és a szállásadó családtagjai között folytatott beszélgetés gyakorisága, valamint a párt és a kormány gazdaságpolitikájával kapcsolatos állásfoglalás milyen párhuzamot mutat.

A határozottan egyetértők (60,6%) aránya nem rossz, hiszen akik több „bírálatot hangoztatnak”, azoknak zöme sem foglalkozik (feltehetően) legtöbb esetben rosszindulatúan a lényeges kérdésekkel. Inkább a 3—4. válaszcsoporthoz mintegy 12%-os

súlya tekinthető figyelmeztetőnek. Ehhez az összefüggéshez tartozik az is, hogy a beszélgetési témák között a legkisebb százalékban (26,4%) a politikai-ideológiai kérdések szerepelnek.

3. ábra. A szállásadó családja hogyan vélekedik a párt és a kormány gazdaságpolitikájáról? 1. azzal teljesen egyetért, 2. többször bírálja azt, 3. inkább nem helyesli, mint igen, 4. más véleményen van.

2.6.3.3. A szállásadó mikrokörnyezetének politikai véleményformáló hatása jelentős mértékben függ attól, hogy a hallgató miként vélekedik a szállásadó és környezetének politikai tájékozottságáról. Ezt a kérdést három vonatkozásban vizsgáltuk: 1. hogyan vélekednek külpolitikánkról (899 válasz), 2. milyen mértékben értenek egyet gazdaságpolitikánkkal (835 válasz) és 3. mennyiben kezdeményezők, illetve aktívak a háziak a beszélgetések alkalmával (944 válasz). A válaszok százalékos megoszlását vizsgáltuk. A háromféle összefüggésben összeállított adatok (l. alább) az egyes táblázatok függőleges oszlopaiban nem adnak teljesen egyező végösszeget, mert — amint erre utalunk —, a három vonatkozásban a feldolgozott válaszok száma eltér. (Ennek az az oka, hogy egyes kérdésekre nem minden hallgató adott számszerűen feldolgozható választ, tehát a százalékos megoszlás elméletileg igen, de esetünkben gyakorlatilag nem lehet egyező.)

Az A) táblázat 1. és 2. oszlopában található adatok (a kettő mindössze 4,2%) ellentmondanak az oldalrovat 2. sorában található feltételnek. Ezeket tehát el kell hanyagolni.

Az A) táblázat 1. sor 1. és 2. oszlop összege 33,2%. Tehát ezt a pozitív értékű jellemzést csak minden harmadik hallgató adja. Valamivel jobb az adatok gazdaság-

*A család tagjainak — akikkel a hallgató beszélgetni szokott —
politikai tájékozottsága a hallgató véleménye szerint*

	Nagyon jó	Elfogad- ható	Hiányos	Sokrétű, de téves	A hallg. tájéko- zottabb	Nagyon mini- mális
A) Ha külpolitikánkat:						
1. helyeslik	13,6	19,6	1,3	0,0	1,0	0,4
2. nem ismerik	0,2	4,0	6,6	0,1	0,3	7,7
3. nem helyeslik	0,3	0,7	0,4	0,6	0,1	0,1
4. nem nyilatkoznak	2,4	21,8	8,0	1,3	2,4	6,2
B) Ha gazdaságpolitikánkat:						
1. helyeslik	15,5	30,6	6,9	0,0	2,8	4,4
2. bírálják	2,0	12,4	6,7	1,0	1,1	3,9
3. nem helyeslik	0,2	1,7	1,7	0,4	0,0	2,2
4. ellenzik	0,2	1,6	1,1	0,5	0,0	1,9
C) Ha a beszélgetésnél a háziak:						
1. kezdeményezők	8,8	23,0	8,1	1,1	2,0	6,4
2. elég aktívak	6,8	20,5	7,0	0,7	1,8	5,8
3. inkább hallgatnak	1,0	2,4	1,0	0,1	0,3	2,3

politikánkkal kapcsolatban a *B)* táblázat 1. sor 1. és 2. oszlopában (46,1%), azonban ez így is kedvezőtlen. A *C)* táblázat 2. oszlopában található értékek 43,5%-ot, ugyan-ezek az 1. oszlopban 15,6%-ot jelentenek. Ez együttesen 59,1%. E szerint a kormány politikáját *rosszul ismerő* és azt *ennek ellenére is bíráló* szállásadók a beszélgetésben magas százalékban *kezdeményezők*, illetve aktívak. Ebből az is következik, hogy adott esetben egyesek hallgatóinkat is *igyekeznek helytelen politikai nézetük* elfogadására bírni.

Pedagógiai szempontból súlyponti kérdés a hallgatókat érő ideológiai-erkölcsi hatások jellege.

Ezért az elmondottak figyelembevételével összegezzük, hogy a szállásadó családjában uralkodó *életszemlélet* hogyan egyeztethető össze a *szocialista ideológiai-erkölcsi elvekkel*. A hallgatók 7 minősítés körül választhattak.

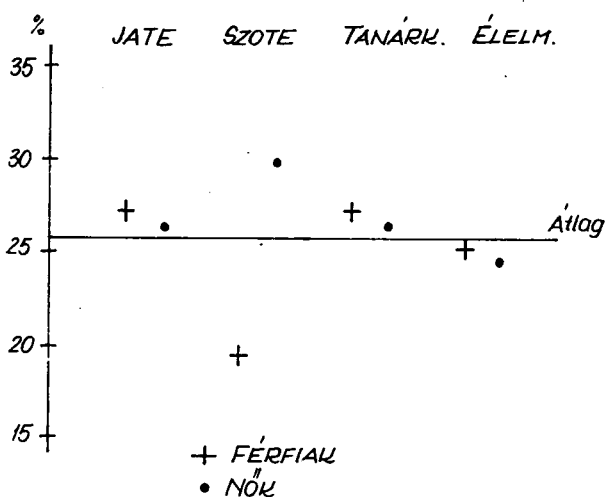
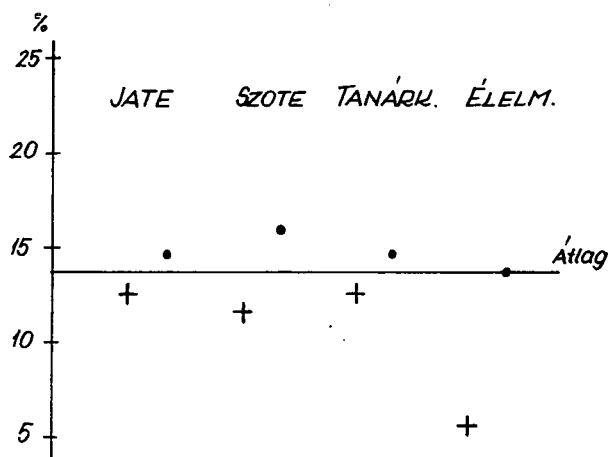
A válaszok a következő százalékos megoszlást tükrözték:

1. ezzel mindenben megegyező	13,7%	} 39,5%
2. lényegében helyeselhető	25,8%	
3. részben kifogásolható	7,6%	} 10,2%
4. erősen kifogásolható	2,6%	
5. nem tudja megítélni	18,2%	
6. ezt a kérdést nem vizsgálta	16,2%	
7. ez a hallgató számára közömbös	10,5%	

A válaszokat intézményenként és férfiak—nők csoportosításában is feldolgoztuk. A válaszok ilyen átlaga nagy szórást mutat.

Figyeljük meg a *pozitív* minősítést jelentő 1. és 2. válaszcsoport, valamint a negatív minősítésnek számító 3. és 4. válaszcsoport szórását!

Az 1. számú válaszok esetében valamennyi intézménynél a férfiak az átlag alatti százalékban döntenek e minősítés mellett, míg a nők az átlagszázalék felett, illetve egy esetben azzal egyezően. A 2. számú válasznál egészen más a helyzet.

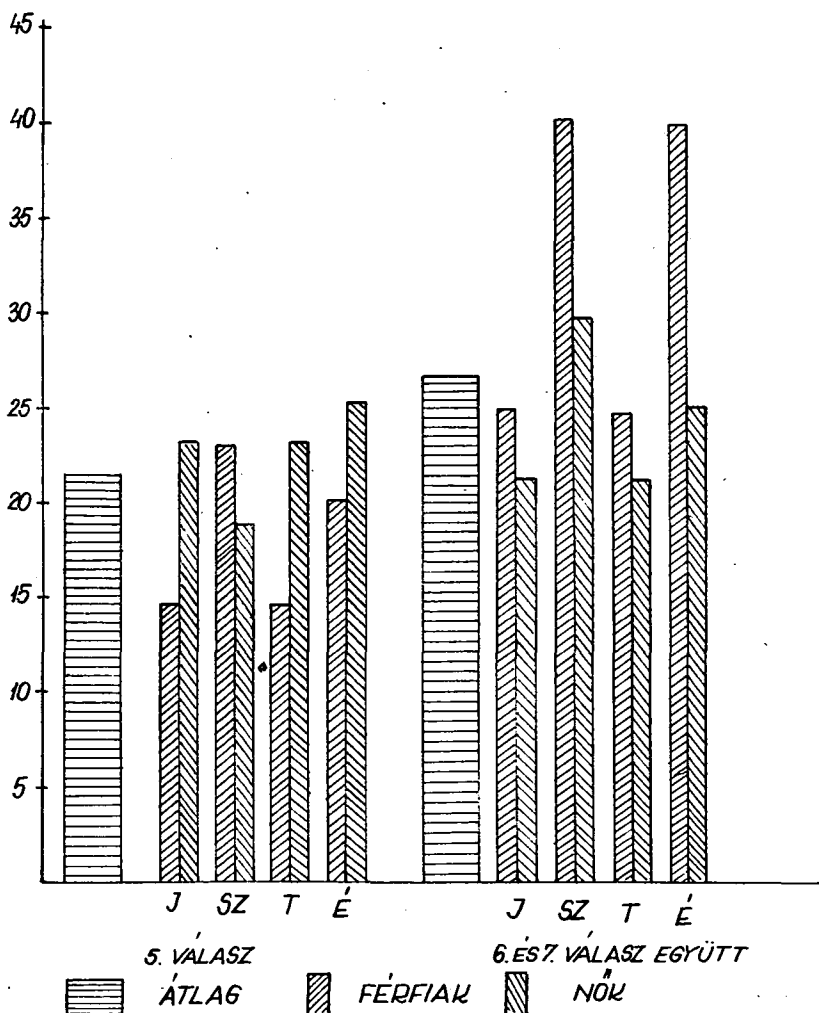
4. ábra. Hogyan ítélik meg a hallgatók a szállásadó családjában uralkodó életszemléletet? A felső ábra az 1 + 2. válaszok, az alsó ábra a 3 + 4 válaszok szórását mutatja a négy intézmény hallgatóinál, a férfiak és nők szerint bontva az intézmények átlagos válaszszerelékához viszonyítva.

A SZOTE nőhallgatói mintegy 10%-kal nagyobb arányban döntöttek e válasz mellett, mint a férfiak. A többi három intézménynél a férfiak szerepelnek magasabb százalékkal, és az intézmények átlagai a 4 intézmény átlaga körül helyezkednek el.

Ezt az érdekesnek mondható észrevételt jól egészítik ki a negatív minősítést jelentő 3. és 4. számú válaszok arányai az egyes intézmények vonatkozásában. Ha az

összefüggéseket tovább vizsgáljuk, és a három utolsó válaszcsoport adatait is viszonyítjuk az előbbiekhöz, akkor indokoltnak látszik az a feltevés, hogy a hallgatóknak a kérdéssel kapcsolatos „érzékenysége” jelentős mértékben befolyásolja válaszukat. A válaszokban tükröződő ideológiai—erkölcsi szemléletre nézve is adatokat nyerünk az 5-ös válaszokból és a két utolsó válaszcsoport összesített eredményeiből, amelyek az előbbiekkal összevetve nagy valószínűségi értékkel bíró következtetésre jogosítanak.

Az 5. sz. válasz csak részben fedi a tényleges helyzetet. Sok esetben a hallgató bizonytalansága vagy éppen a *határozott vélemény-elhallgatása* bújik meg a válasz mögött. Ez a válasz ugyanis a legkevésbé elkötelező. Főiskolánkat kivéve inkább a

5. ábra. Hogyan ítélik meg a hallgatók a szállásadó családjában uralkodó életszemléletet? Az ábra első része mutatja, hogy az egyes intézmények hallgatóinak 5. sz. válasza (férfiak és nők külön-külön) hogyan viszonyulnak a négy intézmény hallgatóinak átlagválaszához, az ábra jobb oldalán pedig a 6. és 7. válaszok összevont adatait vetjük össze ugyanilyen szempontból.

nők élnek ezzel a lehetőséggel. Az 5. és 6. válaszcsoporthoz szintén lehetőséget ad a határozott állásfoglalás mellőzésére, azonban, ha a válaszban nem az igazi vélemény elhallgatása rejtőzik, hanem a válasz szövege a tényleges helyzetet fejezi ki, akkor a hallgatók arról nyilatkoznak, mennyire érdekli őket a szocializmus ideológiai—erkölcsi rendszere. Nézetünk szerint ez nem kizárólag elméleti kérdés, hanem gyakran gondolkodásunk, gyakorlati ítéleteink és tényleges magatartásunk normáiról van szó. A kialakuló új értelmiség nagyobbik hányadát alkotó fiataloktól ezekben a kérdésekben megalapozott *tudatosságot* várunk.

A 6—7. válaszcsoporthoz oszlopdiagramja teljesen egyértelmű képet mutat. Mind a négy intézménynél a nők kisebb arányban jelölték meg ezeket a válaszokat, mint a férfiak. A nők százalékos részvétele a 4 intézménynél nagyon közel áll egymáshoz, és minden esetben az összes hallgatók átlaga alatt marad. Az is figyelemre méltó, hogy mind a nők, mind a férfiak esetében a JATE és a Tanárképző Főiskola adatai jobbakként mutatkoznak, mint a másik két intézményé. Különösen érvényes ez a férfiaknál.

2.7. Az albérletben lakó hallgatók az előbbiekből már kifejtettek szerint elég kevés szabad idővel rendelkeznek. Mintegy 30,4%-uk állítja, hogy elég a szabad ideje. 2,3% szerint kevés a szabad idő, és 17,1% úgy véli, hogy gyakorlatilag nincs szabad ideje. Az átlag kialakításában főiskolánk a legmagasabb (24,4%) százalékkal vesz részt.

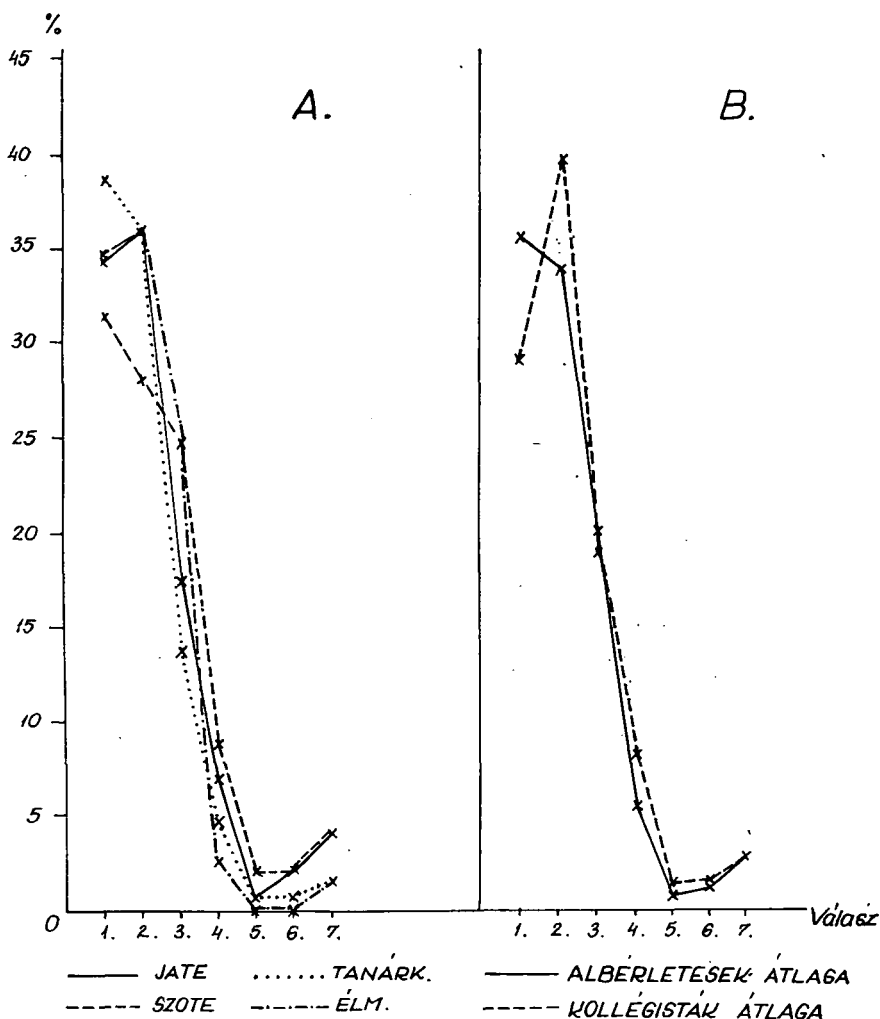
— Az órarendi elfoglaltságon kívüli idő jelentős részét a hallgatók tanulmányi munkával töltik (41,7%). Legkevesebb időt fordítanak a sportra (3,8%) és a mozgalmi munkára (4,3%). Az olvasás és a különféle szórakozás egyaránt 13—13%-kal szerepel. Ha ezeket az adatokat összevetjük a szabad idő mennyiségére vonatkozó véleménynyilvánításokkal, akkor főleg azt kell figyelembe venni, hogy az egyes intézményeken belül, karonként és szakonként, a hallgatók képességétől és külső körülményeitől, a tanulmányi eredményre való törekvés fokától stb. függően nagyon eltérő az az időkeret, amellyel a hallgató valóban *szabadon* rendelkezik, mert semmiféle kötelessége, halaszthatatlan teendője nincs. További szempont az is, hogy az egyes hallgatók *miféle „igényeiket” is szeretnék a jelenleginél nagyobb mértékben kielégíteni.*

Függvénye-e a szabad idő mértéke az albérlet körülményeinek? Erre a kérdésre csak a kollégiumi hallgatók adataival való összehasonlítás nyújt némi támpontot.

2.8. A leendő értelmiséghez tartozó fiatalság személyiségjegyeihez szorosan hozzá tartozik a szocialista hazához való viszony milyensége. Ezért mind a kollégiumban, mind az albérletben lakó hallgatóknak feltettük ezt a kérdést: Egyénileg felelősséget érez-e azért, hogy hazánkban a szocializmus minél tökéletesebben megvalósuljon? A hallgatók hét válaszlehetőséget kaptak. Ezek: 1. teljes mértékben, 2. úgy gondolom, 3. igen, de ez inkább a politikai vezetők dolga, 4. én alig tehetek valamit, 5. nem az én feladatom, 6. ez a kérdés nem érdekel, 7. nincs véleményem.

A válaszokat két grafikonon szemléltettük. Az első (A) az egyes intézmények albérletes hallgatóinak válaszát viszonyítja intézményenként egymáshoz. A legpozitívabb 1. válasz az átlagban a legmagasabb, de ez sem éri el a 37%-ot. A kissé határozatlanok aránya átlagosan 35%, ez a JATE-nél és az Élelmiszerip. F.-nál az átlag felett van. Az első két válaszcsoporthoz százalékos aránya legalacsonyabb a SZOTE-nél, így érthető, hogy a negatív értékű 4—7. válaszok is a SZOTE-nél fordulnak elő a legmagasabb százalékban. Véleményünk szerint az első két válaszcsoporthoz aránya (összesen 70,5%) egyúttá sem megnyugtató, hiszen tulajdonképpen csak az 1. választ (36,6%) tekinthetjük határozott állásfoglalásnak.

A B. ábra az albérletben lakók válaszainak átlagát a kollégisták válaszainak átlagához: százalékaival hasonlítja össze.

6. ábra. A hallgatók válaszainak megoszlása arra a kérdésre: egyénileg felelősséget érzel-e, hogy hazánkban a szocializmus minél előbb megvalósuljon. A. ábra: a 4 intézmény hallgatói válaszainak százalékos megoszlása egymáshoz viszonyítva, B. ábra: a 4 intézmény hallgatóinak átlagos válaszszaázaléka és a Tanárképző Főisk. hallg. összehasonlítva.

2.9. Az albérlet egyik elég jelentős hátránya, hogy a különböző körülmények miatt a hallgató szállását cserél. 334 első éves hallgató közül decemberig 74 már legalább egyszer költözött új albérletbe. A másodévesek 38,8%-a második, 15,1%-a pedig már 3—5. helyen lakik. A harmadéveseknek már csupán 32,0%-a lakik első helyén. A nőhallgatók általában többször változtatják az albérletet, mint a férfiak.

2.9.1. A 925 megkérdezett hallgató közül 223 (24,1%) már lakott kollégiumban. Figyelmet érdemel, hogy azok közül, akik eddig kollégiumban még nem laktak 33,1% III—IV. éves, 28,3% munkás—paraszt származású, nagyobb arányban nő.

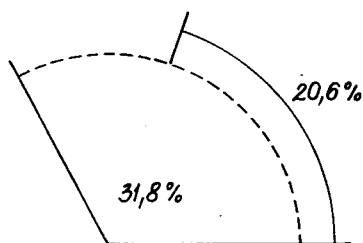
Igen érdekes az is, hogy akik eddig még nem laktak kollégiumban, 45,2%-ban magas jöv. kategóriájukra, 31,1%-ban a kollégiumi helyhiányra hivatkoznak, 7,9%-

nál rossz a tanulmányi átlag, 24,4% nem akar kollégiumba kerülni (a többi egyéb okra hivatkozik).

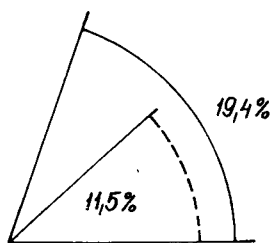
2.9.2. Akik már laktak kollégiumban, azok saját szubjektív élményük, akik pedig még nem laktak, az albérlési tapasztalatok alapján foglalnak állást, vajon bemennének-e kollégiumba lakni, ha erre lehetőség nyílnék.

Kördiagramból kiemelt körcikkekkel szemléltetjük, milyen arányban és milyen általános megjegyzés mellett mennének kollégiumba lakni a volt kollégisták, s azok, akik eddig még nem laktak kollégiumban.

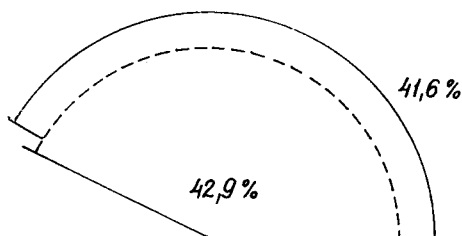
1. FELTÉTLENÜL

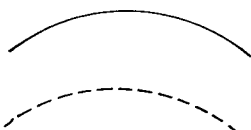
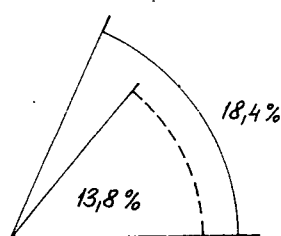
2. BIZONYNÁL JOBB LÉNNE

3. CSAK BIZONYOS FELTÉTELEK KÖZÖTT

4. HATÁROZOTTAN NEM

MÉG NEM LAKTAK KOLLÉGIUMBAN

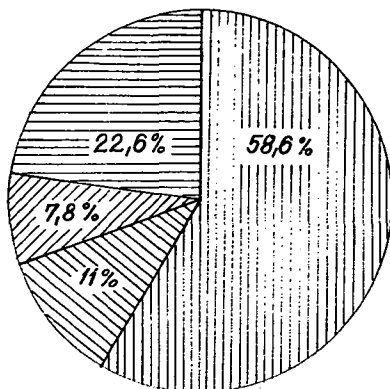
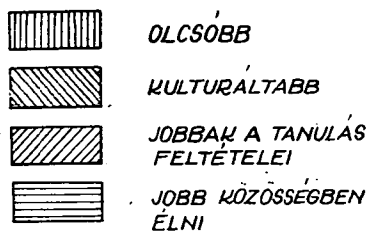
MÁR LAKTAK KOLLÉGIUMBAN

7. ábra. Az albérlésben lakó hallgatók válaszainak százalékos megoszlása arra a kérdésre, hogy szívesen laktának-e kollégiumban.

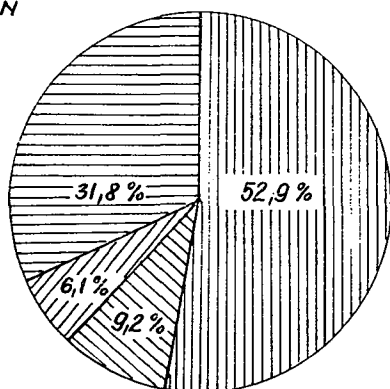
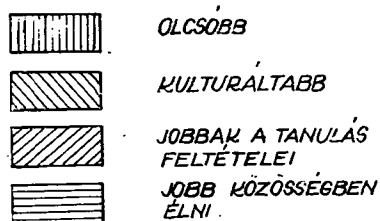
Legnagyobb számban azok vannak, akik bizonyos feltételtől függően választanák inkább a kollégiumot, mint az albérlést. Ez az arány mindkét csoportnál 40% felett van. Legnagyobb különbség az 1. sz. válasz arányában van.

2.9.3. Elég nehéz annak tisztázása, milyen motívumok alapján foglalnak állást a hallgatók ebben a kérdésben. Ennek főleg az az oka, hogy a motívumok között szerepel az albérleti díj, illetve a kollégium díjtalansága. Ezért az általunk megadott 4 motívum közül mindkét csoportnál az *anyagi vonatkozás* szerepel a legnagyobb súllyal. (A motívumokat a kollégium előnyei szolgáltatták. Ezek mindegyike egészen más jellemzőre utalt.)

MÁR LAKOTT KOLLÉGIUMBAN

MÉG NEM LAKOTT KOLLÉGIUMBAN

8. ábra. A kollégiumnak melyik előnyét tartják a legfontosabbnak az albérletben lakó hallgatók? (A megadott válaszlehetőségek közül csak egyet választhatott a hallgató.)

2.9.4. A két kördiagram jó összehasonlítási lehetőséget ad az anyagi jellegű motívumok túlsúlyának érzékeltetésére, egyben arra is, hogy ez a szempont megközelítően azonos arányban szerepel mindkét csoportnál. Nagyobb jelentőséget tulajdonítunk viszont annak a körülménynek, hogy a közösséget, a közösségben való életet jobban értékelik, akik még nem laktak kollégiumban, mint akik éltek már közösségben. Ez jelentheti azt is, hogy a kollégiumi közösség valóban kíváncsabb azok számára, akik az esetleges fogyatékoságokat még nem tapasztalták, mint azok részére, akiknek kedvezőtlen élményeik vannak e téren. De kétségtelenül pozitív jelentés a közösség motiváló szerepének százalékos aránya.

2.9.5. E gondolat kiegészítéseként vessünk egy pillantást az albérletben lakók és a kollégisták hasonló értelmű kérdésekre adott válaszainak százalékos megoszlására!

938 albérletben lakó hallgató válasza %-ban erre a kérdésre: szívesen laknál-e kollégiumban?
1744 kollégista válasza %-ban erre a kérdésre: ha a kollégiumban is ugyanannyit kellene fizetni, mint albérletben, akkor is a kollégiumban maradnál?

1. feltétlenül	22,5 %	} 40,1 %	62,9 %	1. feltétlenül	39,5 %
2. jobb lenne	17,6 %			2. inkább igen, mint nem	23,4 %
3. bizonyos feltételekkel	41,9 %	} 21,1 %	}	3. esetleg	10,3 %
4. határozottan nem	18,0 %			4. bizonyos feltételekkel	10,8 %
				5. aligha	5,9 %
				6. bizonytalán nem	10,1 %

A kollégistáknak a kérdésre adott 1. és 2. számú válasza mintegy kétszeresen jobb arányt mutat, mint azoknak az albérletben lakóknak az állásfoglalása, akik már laktak kollégiumban. Egyharmaddal jobb az albérletesek mindkét csoportjának összevont átlagánál. Azonban a kollégisták közül is sokan tennék függővé kollégiumban való maradásukat *bizonyos feltételektől*. E feltételek tekintetében nem kívánunk találgatásokba bocsátkozni. Megbízható adatok hiányában inkább arra utalunk, hogy nagyon hasznos lenne, ha pontosabban megismernénk a hallgatóknak a kollégiumok belső életével kapcsolatos, pedagógiaiilag is megokolható óhajait.

Amikor a szegedi felsőoktatási intézmények hallgatói kollégiumi elhelyezésének és albérleti körülményeinek vizsgálatába bekapcsolódtam, az a meggyőződés vezetett, hogy a hallgatók mindennapi életének ezt az alapproblémáját komplex kapcsolataiban kell megközelítenünk. A vizsgálat adatainak elemzése sürgető következtetések levonására ad indítékot. Ezek így összegezhetők:

- a hallgatók albérleti körülményei messze alatta maradnak a szocialista egészségügy, lakáskultúra, lakásesztétika normáinak;
- az albérleti körülmények sem a pihenés, sem a tanulás feltételeit nem biztosítják megfelelően;
- az albérletben a mikrokörnyezet tényezői nem szolgálják kellő hatékonysággal a hallgatók világnézetének, politikai meggyőződésének fejlődését, közéleti személyiségük kialakulását;
- az albérletben lakó hallgatók anyagilag is hátrányosabb helyzetben vannak; ez sok esetben indokolatlan megkülönböztetést jelent a hallgatók között;
- mindezek a feltételek azt az igényt támasztják, hogy az albérletben lakók problémáival tervszerűbben foglalkozzunk, és a tények megállapításán túl találjunk módot a jelenleg fenálló kedvezőtlen helyzet megváltoztatására.

IRODALOM

A párt ifjúságpolitikájának néhány kérdése. (A MSZMP KB 1970. február 18—19-i ülésén hozott határozat.) Budapest, 1970.

BENCE LÁSZLÓ, A szabad idő fogalma és a szabad idő elmélete. Valóság. 1966. 9. sz. 10—21.

FRIEDRICH, W., Die Befragungsmethode, ein notwendiges Arbeitsmittel der marxistischen Jugendforschung. — Deutsche Zeitschrift für Philosophie. 1963.

FRIEDRICH, W., Jugend heute, theoretische Probleme, empirische Daten; pädagogische Konsequenzen. Berlin, 1966.

GOMBÁR CSABA, Az egyetemi ifjúság sajátosságairól. Tájékoztató, 1968. 2. 119—31. sz.

A hallgató szabad ideje. Szerk. JÁKI LÁSZLÓ (Felsőokt. Ped. Kutatóközpont) Bp. 1970.

KOMLÓSI SÁNDOR—KOMLÓSI SÁNDORNÉ, Egyes családok szociológiai alaptényezőinek felderítése és pedagógiai hatásuk elemzése. Tanulmányok a neveléstudomány köréből, Bp. 1964.
 PROHASKA, L., Mensch und Freizeit als pädagogisches Problem. Wien—München, 1962.
 SZÁSZ JÁNOS, Ifjúságszociológia és társadalmi gyakorlat. Valóság, 1970/9.
 SZENTIRMAI LÁSZLÓ, Egyetemi hallgatók olvasási szokásainak felmérése. Felsőokt. Szemle, 1966/7—8: 441—7.
 VARGA KÁROLY, Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása. Bp. 1968.
 KISS TIHAMÉR, Bevezetés a szociálpszichológiai kutatásba. (Kézirat gyanánt.) Bp. 1971.

СОЦИАЛ-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ УСЛОВИЙ ЖИЗНИ СТУДЕНТОВ Г. СЕГЕДА НА ЧАСТНЫХ КВАРТИРАХ

К. Зентаи

Большинство сегедских студентов живет на частных квартирах. Нами обследовано 60 процентов этих студентов. Полученные данные свидетельствуют о том, что условия жизни на частных квартирах значительно хуже, чем в общежитии. Студенты живут изолированно, что затрудняет идеологическое и политическое воздействие на них. Нет достаточных условий для формирования мировоззрения и личности студентов. Отсутствуют те влияния, которые возникают в группах в общежитии и вместо них мы часто встречаемся с возникновением неидеальных идеологических и политических взглядов. С точки зрения формирования личности условия жизни студентов на частных квартирах безусловно невыгодны. Данные исследования дают возможность для многостороннего анализа.

SOZIALPSYCHOLOGISCHE UND PÄDAGOGISCHE UNTERSUCHUNG DER VERHÄLTNISSE DER UNTERMieten VON HOCHSCHUL- UND UNIVERSITÄTSSTUDENTEN

Von K. Zentai

Ein grosser Teil der Studenten der Szegeder Hochschulen und Universitäten wohnen zur Untermiete. Etwa 60% dieser Studenten wurden nach den Zuständen der Mikroumgebung ihrer Untermiete gefragt. Die statistisch bearbeiteten Daten geben ein ungünstiges Bild über die sachlichen und persönlichen Bedingungen der Untermieten. Die Möglichkeiten des Lernens und der Selbstbildung sind wesentlich schlechter als im Studentenheim. Es fehlen besonders die Wirkungen, die in der Gemeinschaft des Studentenheims zustandekommen, statt deren finden wir oft Äusserungen der nicht idealen ideologisch-politischen Ansichten. Aus dem Gesichtspunkt der Formierung der öffentlichen Persönlichkeit betrachtet bedeuten die Umstände der Untermiete unbedingt einen pädagogischen Nachteil. Die Daten der vom Autor durchgeführten Untersuchung erboten für eine vielfältige Analyse Möglichkeit.

IV. MŰVÉSZET

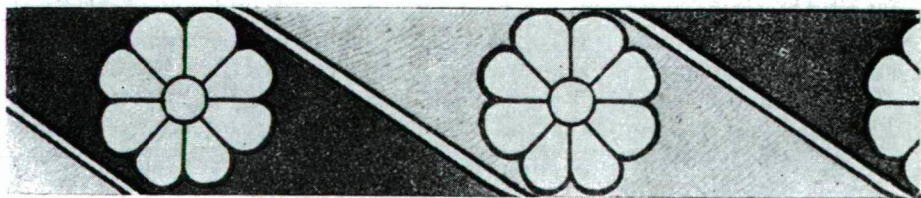
AZ ORNAMENTUMOK ÉS AZ ALGEBRAI CSOPORTOK

Írta: BODA KRISZTINA — SZENDREI JÁNOS

Az ember ősidőktől fogva díszíti használati tárgyait, majd később szinte minden alkotását. Bármerre fordulunk, épületeken, képzőművészeti alkotásokon, környezetünk használati tárgyain megtalálható a díszítőelemek bizonyos együttese. Ezek a természet jelenségeinek leegyszerűsítésével, absztrakciójával születtek. Már az ősközösség idején létrejöttek úgynevezett elemi ornamensek, különféle varázsjelek, később megjelent a fonat vagy kötélminta, és a díszítőelemek népenként és koronként egyre gazdagodtak, a természettől elszakadva helyet adtak a képzelet által szült díszítőműveknek.

A díszítőmű egy elemét *ornamensnek* nevezzük, az ebből kialakuló mintát *ornamentumnak*. Az *ornamentika* első közelítésében valamely kor, nép vagy egy tárgy ornamentumainak összessége. Zádor Mihály szerint „ornamentikának nevezzük azt a művészi produktumot, mely a maga sajátos eszközeivel szervesen kapcsolódik egy képzőművészeti alkotás, illetve egy használati tárgy művészi feladatának, a társadalom valóságának minél tökéletesebb kifejezéséhez. Az ornamentika a feladatát a legősibb időben már jórészt kialakult és az egyes korokban bővülő ornamensekből (éktárgyakból) alkotott ornamentumok (díszítőművek), részben közvetlenül ábrázoló, részben absztrakt jellegű dialektikus ellentéteken át kibontakozó kompozíciói útján tölti be. Az ornamentum alkalmazkodik a díszített mű anyagához, technikájához, konstrukciójához és formájához, de nem azonos ezek elemeivel. A díszített objektum és az ornamentumok kapcsolata kölcsönös, együtt kell keletkeznie, és egyik sem tölti be feladatát a másik nélkül.” [1]

Az ornamenseket mindig valamilyen elv szerint helyezték el. Ugyanazon ornamenset sokszor egymás mellé téve egyenlő távolságra egy szalagszerű mintát nyer-

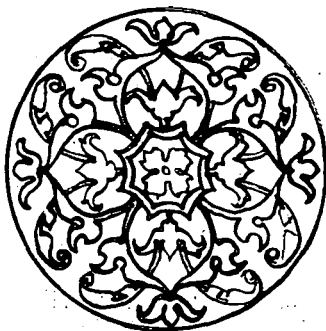

1. ábra

tek, hasonló a kisiskolások füzeteiben megtalálható „sordíszhez”. Az így létrejött ornamentumokat nevezzük *szalagornamentumoknak*. Az 1. ábrán látható szalagornamentum pl. virágokból mint ornamensekből épül fel.

Az ornamenseket gyakran egy középpont körül koncentrikus körök mentén helyezték el. Így keletkeztek az ún. *centrikus ornamentumok*. A 2. ábrán látható tál díszítése is ilyen. Ezen is megfigyelhető a centrikus ornamentumok jellegzetessége: ha valaki titokban 180° -kal elfordítaná, nem vennénk észre semmilyen változást, minden a helyén maradt.

Az egész síkot, pl. a falat vagy mennyezetet is beboríthatjuk úgy, ha az ornamenseket a tekintett síkban nemcsak egymás mellé, hanem egymás fölé is tesszük. Így kapjuk a *terülő ornamentumokat* (3—10. ábra) [2].

2. ábra

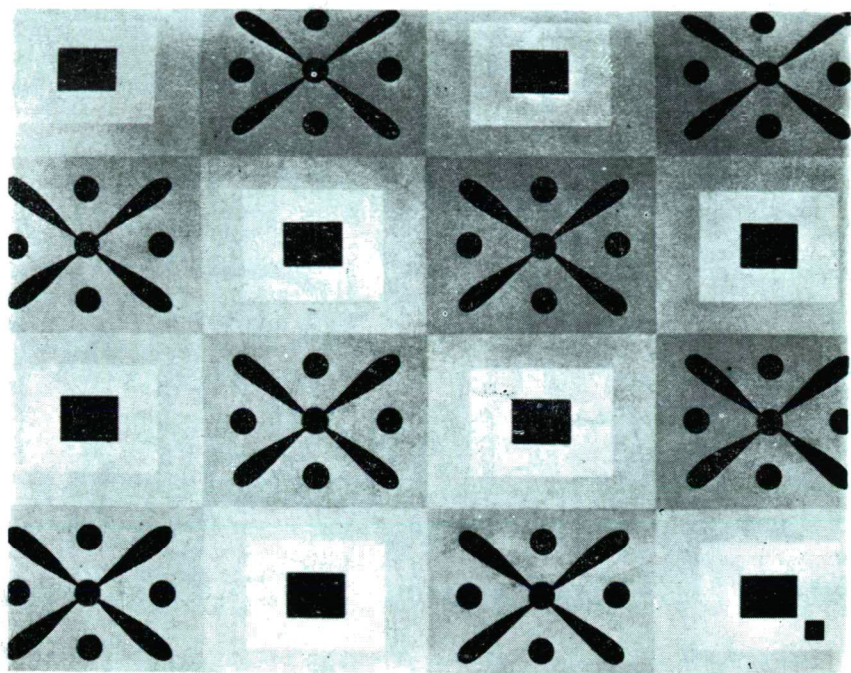
Nagyon sok ornamentumot megvizsgálva észrevehetjük, hogy valamennyiben van egy közös vonás: a díszítőelemek rendezetten, szabályosan helyezkednek el. Ha most eltekintünk attól, hogy mit ábrázolnak ezek az elemek, előttünk marad a váz, amely éppen azt mutatja meg, hogy milyen elv szerint helyezte el az alkotó az egyes díszítőmennyeket. Például a 4. ábra felépítése a következő: a köröket egymás mellé, majd egymás fölé rajzolta az alkotója. A körök középpontjait összekötve négyzeteket kapunk. A váz tehát egy négyzetrács. A rácspontokba pedig olyan ornamentum került, amely maga is szimmetrikus, így az ábrán több szimmetriatengelyt is találunk. Több, egymástól különböző ornamentumnak is lehet ugyanolyan a váza. Például a 7/a és 7/b ábrán található ornamentumok stílusa, kora és eredete különböző, de az ornamentum — az egyiken egy repülő madár, a másikon egy virág — ugyanúgy helyezkedik el. Így merült fel a kérdés, vajon lehet-e az ornamentumokat aszerint osztályozni, hogy milyen elv szerint lettek elhelyezve, milyen a vázuk.

Ettől a ponttól kezdve a matematika segítségével tudunk továbbhaladni. Az ornamentumokon, illetve ezek vázán olyan leképezéseket, transzformációkat hajtunk végre, amelyek eredményeképpen az ornamentum önmagával fedésbe kerül. Ezek a transzformációk egy algebrai struktúrát alkotnak, amit *csoportnak* neveznek.

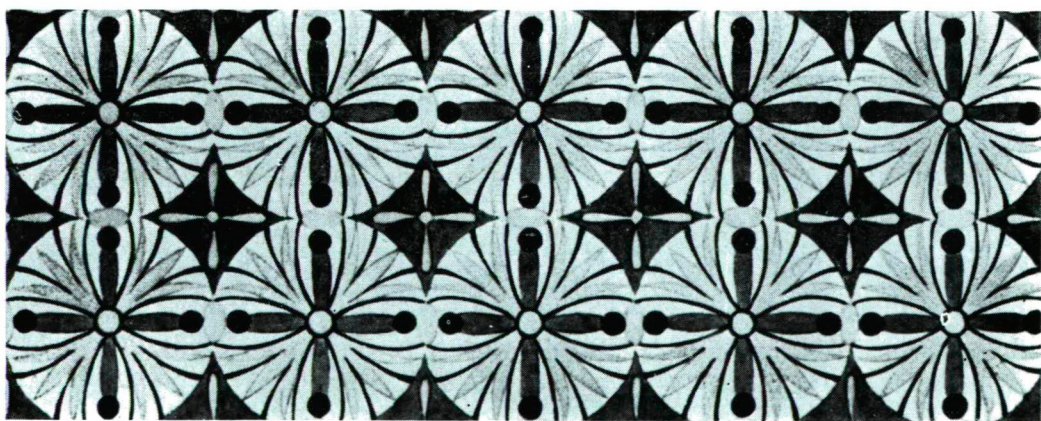
A csoportelmélet segítségével az ornamentumoknak egy új osztályozása valószínűsíthető meg; függetlenül attól, hogy mit ábrázol, vagy melyik korban készült a díszítés, szemben az eddigi ókori, román, gótikus stb. korok szerinti vagy — a mértani, növényi, figurális — alak szerinti osztályozással.

Ez pedig annak a következménye, hogy a legtöbb ornamentum egy vagy több elem szabályos, szimmetrikus elrendezése.

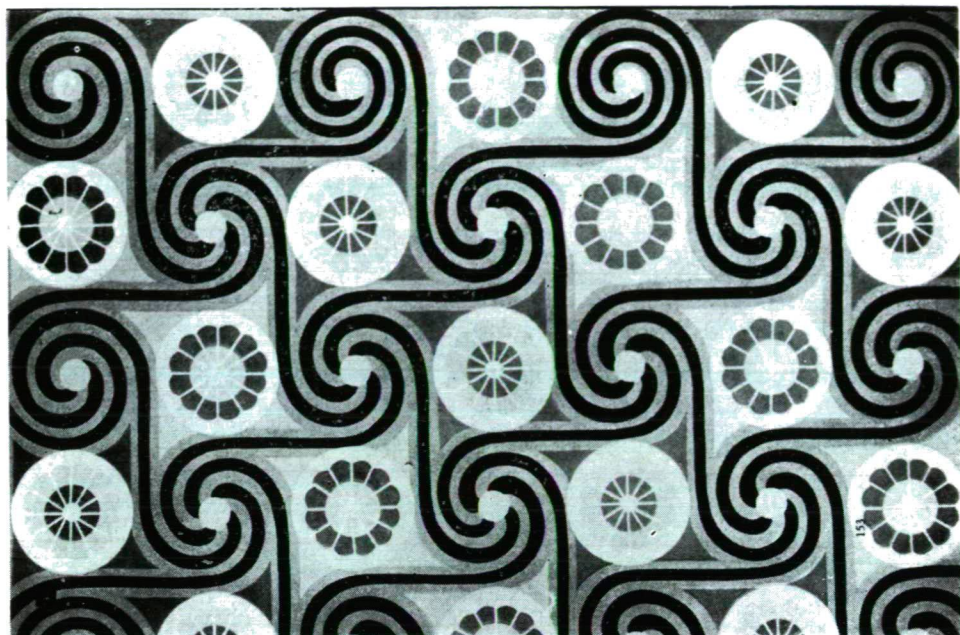

3. ábra

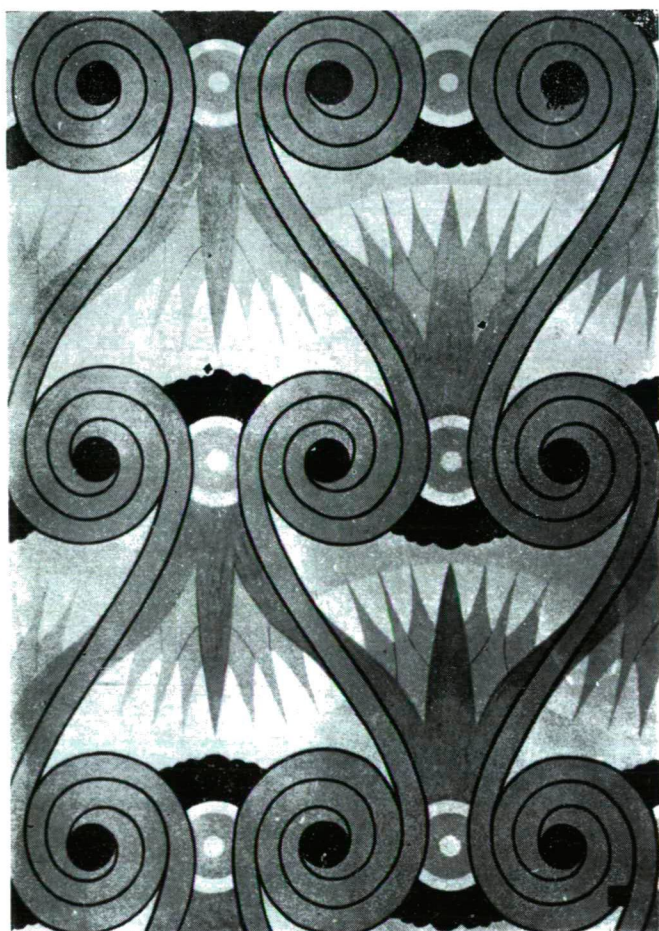

4. ábra

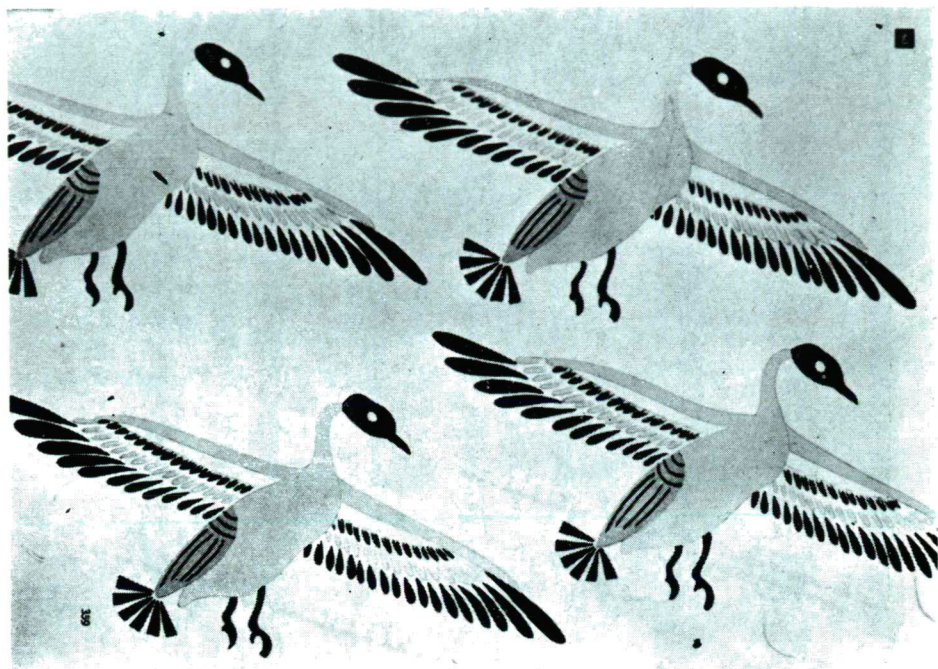

5. ábra

6. ábra

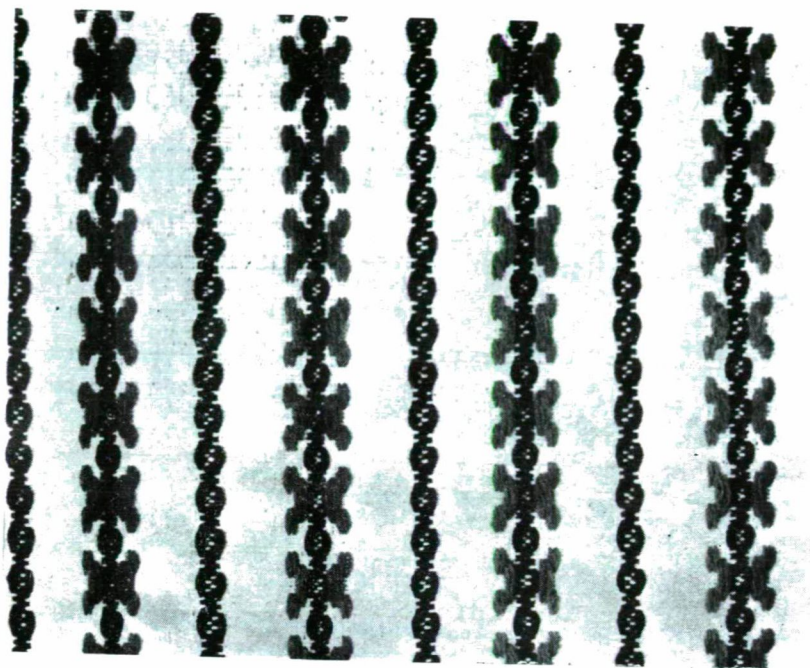

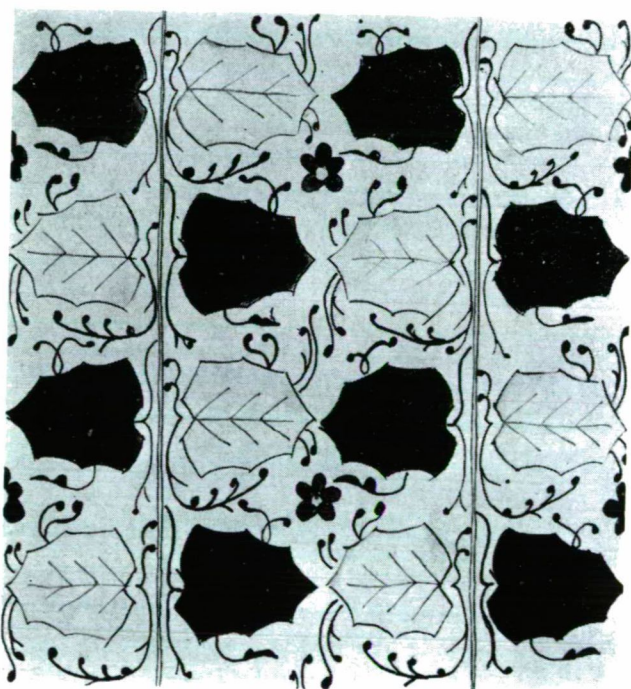
7a. ábra

7b. ábra

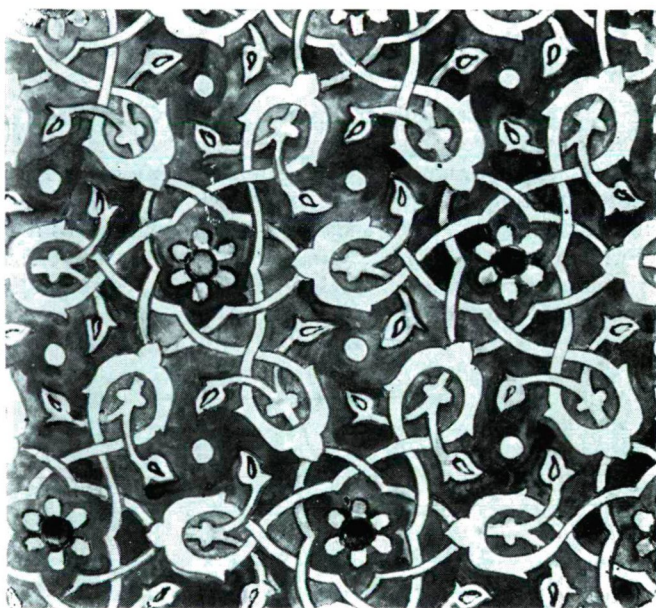

8. ábra

9. ábra

10. ábra

1. A síkrácsok

Jelöljön Φ egy transzformációt, s azt, hogy a Φ transzformáció az egyik alakzat P pontjának a másik alakzat P' pontját felelteti meg, így jelöljük:

$$\Phi(P) = P'.$$

Két alakzat között nagyon sok ilyen transzformáció létesíthető, ezek közül most csak azokról beszélünk, amelyeknél bármely két pont távolsága megegyezik a képpontok távolságával, azaz

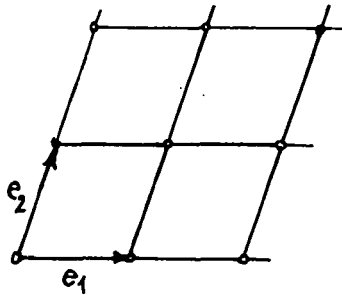
$$PQ = \Phi(P)\Phi(Q).$$

Ezek a transzformációk az egybevágóságok. Az egybevágósági transzformációk közül az alábbiakra lesz szükségünk:

1. Az eltolás
2. Az elforgatás
3. A pontra való tükrözés vagy centrális szimmetria
4. Egyenesre való tükrözés vagy tengelyes szimmetria.

A transzformációk ismeretében térjünk rá az egyes váz típusok ismertetésére.

A legegyszerűbb váz az egy egyenes mentén egymástól egyenlő távolságra elhelyezkedő pontok összessége: a pontsor. Két (egymást metsző egyenesen levő) pontsorból ún. síkrácsot hozhatunk létre a következő módon: a két pontsor egyenesét úgy helyezzük el a síkon, hogy bizonyos szögben vessék egymást, és a metszéspontjuk mindkét pontsornak egy eleme legyen. Mindkét pontsor további elemein át a másik egyenessel párhuzamosokat húzunk. Az így kapott metszéspontok összességét síkrácsnak nevezzük. (11. ábra.)

11. ábra

A vektorok nyelvén a pontsor egy tetszőleges e_1 vektor egész számú többszöröseiből áll:

$$xe_1 \quad (x \text{ egész szám}).$$

A síkrácsot pedig az $e_1 \neq e_2$ vektorok

$$x_1e_1 + x_2e_2 \quad (x_1, x_2 \text{ egész szám})$$

lineáris kombinációi határozzák meg. [3]

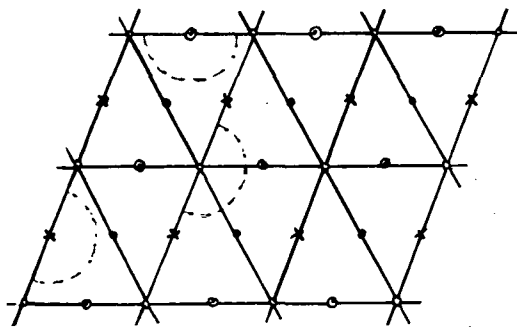
Vannak a síkrácsnak olyan transzformációi, amelyek a síkrácsot önmagára képezik le. Az ilyen tulajdonságú egybevágósági transzformációkat a síkrács szimmetriáinak nevezzük. Például a 11. ábrán eltolással elérhető, hogy a síkrács önmagával fedésbe kerül.

Tekintsük a síkrács szimmetriái közül azokat, amelyek a sík mozgásai. A sík minden mozgása egy eltolás vagy egy forgás által származtatható. A következő esetek lehetségesek:

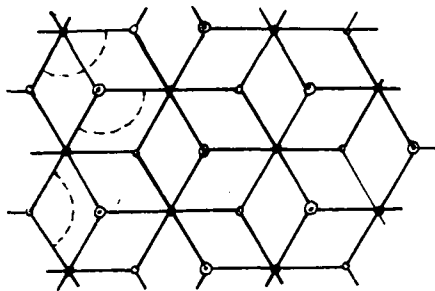
1. Forgatás nincs megengedve, és kétféle irányban végezhetünk eltolást. Nyilvánvaló, hogy akár az egyik, akár a másik pontsor egyenese irányában eltolhatjuk az egész síkrácsot úgy, hogy az ismét önmagával fedésbe kerüljön (11. ábra.)

2. Ha a síkrácson nemcsak eltolást végezhetünk, hanem forgatást is, akkor nem mindegy, hogyan helyezkednek el a rácspontok, és nem lehet akármilyen szöggel elforgatni. Igaz az, hogy csak olyan $\frac{2\pi}{n}$ szögű forgatások lehetségesek, melyre $n=2, 3, 4, 6$ és 2π szög egy teljes körforgulásnak, azaz 360° -nak felel meg.

a) Így ha az $n=2$ esetben a forgásszög $\frac{2\pi}{2} = 180^\circ$, és a rács a 12. ábra szerint alakul.

12. ábra

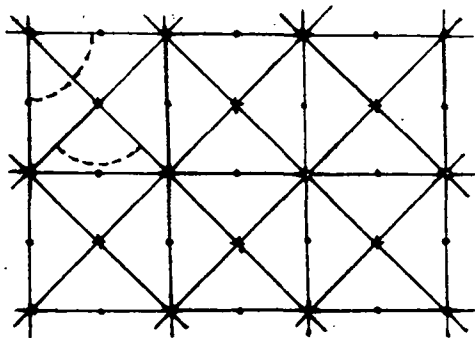

13. ábra

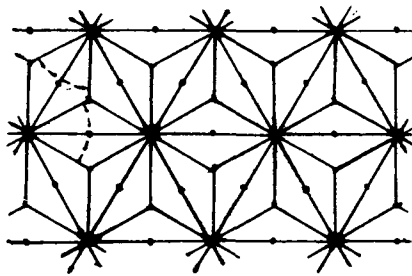
b) $n=3$ esetén a forgásszög $\frac{2\pi}{3} = 120^\circ$ és a rács alakját a 13. ábra mutatja.

c) $n=4$ esetén a forgásszög $\frac{2\pi}{4} = 90^\circ$ (14. ábra.)

d) $n=6$ esetén a forgásszög $\frac{2\pi}{6} = 60^\circ$ (15. ábra).

14. ábra

15. ábra

2. Az ornamentumok szimmetriái és a csoportok

Egy ornamentum szimmetriájának nevezzük az ornamentum önmagára való egybevágó leképezését. Ez szoros kapcsolatban van az eddig tárgyalt síkrácsok szimmetriáival.

Ha a tükrözéseket is hozzávesszük az eddig tárgyalt leképezésekhez, újabb csoportokat kapunk. Így a síkban ötféle mozgást, illetve szimmetriacsoportot különböztettünk meg; ha ehhez a tengelyes tükrözést is hozzávesszük, 12 újabb csoportot nyerünk, összesen tehát 17-et. (A síkornamentumok tárgyalásánál ezeket fel fogjuk sorolni.)

A bevezetésben már szó volt róla, hogy az ornamentumok új osztályozása a csoportelmélet segítségével történik. [4]

Az algebraiban *csoport*nak nevezünk egy olyan G halmazt,

a) amelynek elemei között értelmezve van egy művelet, amit $+$ jellel jelölünk, azaz ha $a, b \in G$, akkor $a+b = c \in G$.

b) ez a művelet asszociatív, azaz

$$(a+b)+c = a+(b+c)$$

c) létezik a csoportnak neutrális eleme, azaz olyan 0 eleme, amely bármely csoportelemhez hozzáadva magát az elemet adja eredményül:

$$a+0 = 0+a = a$$

d) létezik minden a elemnek inverze, azaz olyan bármely a elemhez van olyan a' elem, amelyre

$$a+a' = a'+a = 0$$

Az ilyen a' elemet így jelöljük: $-a$.

Tekintsük most az ornamentum szimmetriáinak a halmazát. A művelet pedig legyen ezen egybevágósági transzformációk egymás utáni végrehajtása. Az ornamentum (és így a síkrács) szimmetriáinak halmaza erre a műveletre nézve csoportot alkot. Ennek bizonyításához azt kell belátni, hogy teljesülnek-e az előbb említett követelmények.

3. Terülő ornamentumok

A terülő ornamentum olyan alakzat az euklideszi síkban, amely egy síkrács eltolásai által keletkezik egy elemi alakzataból (ornamensből) kiindulva. A sík azon egybevágóságainak csoportja, mely az ornamentumot önmagára képezi le, az ornamentum szimmetriacsoportja.

Az említett 17 különböző ornamentális szimmetria úgy jön létre, hogy az eddig ismertetett síkrácsok pontjainak helyébe egy pontra, illetve egy vagy több egyenesre szimmetrikus ornamenseket helyezünk. Induljunk ki egy teljesen aszimmetrikus alakzataból:

1. A tekintett alakzatot a 11. ábrán található síkrács rácspontjaiba téve egy olyan típusú ornamentumot kapunk, mint a 7a., 7b. ábrán levő. Egyetlen végrehajtható egybevágósági transzformáció az eltolás (16. ábra).

Ha a szimmetriacsoportnak egy eleme az e_1 vektorral való eltolás, akkor nyilván eleme az e_1+e_1 , azaz a $2e_1$ vektorral való eltolás is.

Egyszerűen belátható, hogy

$$\dots, -2e_1 - e_1, 0e_1e_1, 2e_1, 3e_1, \dots, ne_1, \dots$$

a szimmetriacsoport elemei. Ez a halmaz az egész szimmetriacsoportnak egy ciklikus részcsoportha. Az e_2 irányban való eltolásnál ugyanígy létrejön egy ciklikus részcsoportha.

2. Tükrözzük a tekintett aszimmetrikus alakzatot a csúcspontjára, és tekintsük ezt az elemi ornamént.

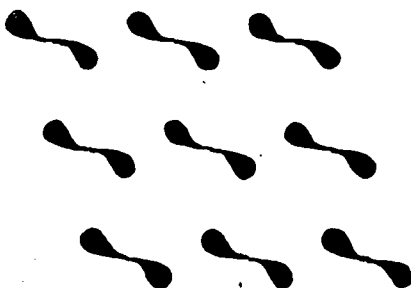
A kapott alakzat már centrálszimmetrikus. Ezt az ornamént az előbbi síkrácsba helyezve egy új típusú ornamentumot kapunk, ugyanis bármely pontja körül 180° -kal elforgatható úgy, hogy önmagával ismét fedésbe kerül. (17. ábra.)

Az ornamentum szimmetriacsoportjának elemei tehát az eltolások és a 180° -os forgatások, valamint ezek egymásutánja.

Az eredeti aszimmetrikus alakzathoz úgy is szimmetrikus formák hozhatók létre, ha őt egy, a csúcspontján áthaladó tengelyre tükrözzük.

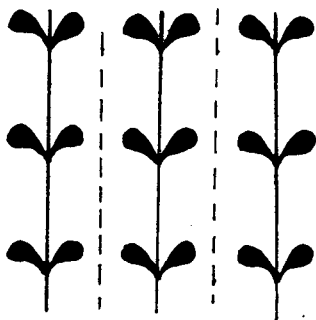

16. ábra

17. ábra

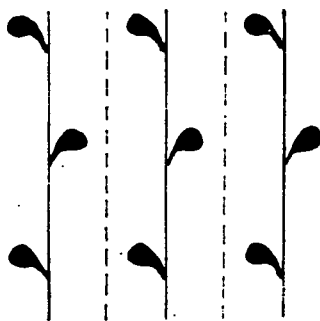
3. Egy derékszögű síkrácsba helyezve ezt az ornamént, egy olyan ornamentumot kapunk, amelynek végtelen sok egymással párhuzamos tükrötengelyek van. (18. ábra.)

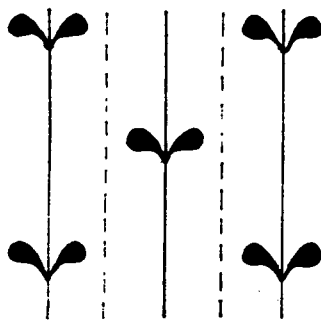
18. ábra

4. Az eredeti alakzatot most a 19. ábra szerint helyezzük el egy derékszögű sírácsba. Az ábra bizonyos szabályosságot mutat, itt úgynevezett csúszótükörtengelyek lépnek fel (a tengelyre való tükrözés után fél egységni távolságra eltolást is végzünk.)

5. A rács olyan derékszögű rács, amelyhez az egyes négyzetek átlóinak a metszéspontjai is hozzátartoznak rácspontokként (kárórács). Ebbe a 3. pont előtt konstruált alakzatot elhelyezve olyan ornamentumot kapok, ahol a tengely és csúszótükörtengelyek váltakoznak. (20. ábra.)

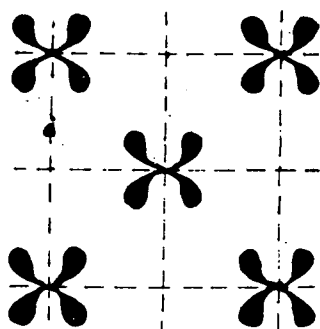
19. ábra

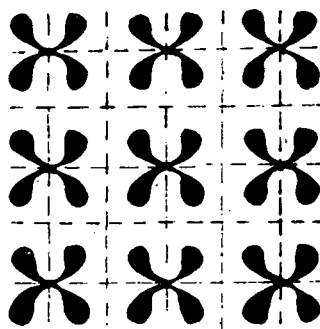
20. ábra

6. Ha az aszimmetrikus alakzatot két, egymással merőleges tengelyre is tükrözzük, akkor az így keletkezett ornemens centrumán két egymással merőleges tengely halad át. A kárórácsba helyezve ugyanezek lesznek az egész ornamentum szimmetria-tengelyei (21. ábra).

7. Ugyanezt az ornamenst derékszögű rácsba helyezve olyan ornamentumot kapunk, ahol a rácspontok között is haladnak tükörtengelyek. (22. ábra.)

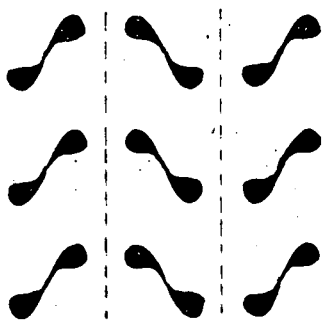
21. ábra

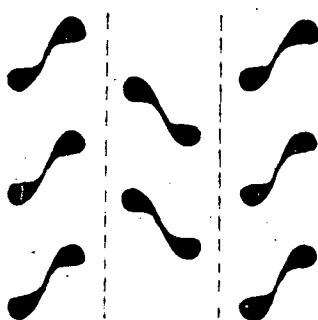
22. ábra

8. Tekintsük ismét a 2. pontbeli ornamenst. Helyezzük egy derékszögű rácsba a 23. ábra szerint. Ekkor a rácspontok között tükörtengelyek vannak, és minden második egy csúszótükörtengelynek is felfogható. (23. ábra.)

9. Az előbbi ábra minden második oszlopát egy fél egységgel eltolva minden egyes tengely csúszótükörtengellyé válik. (24. ábra.)

23. ábra

24. ábra

10. Az eredeti alakzatot forgassuk most el 90° -kal, majd 180° -kal, majd 270° -kal. Az így kapott ornamens forgásszimmetrikus, azaz egy 90° -os elforgatás során önmagába megy át. A derékszögű rács pontjaiba helyezve az ornamentumnak a következő szimmetriái lesznek:

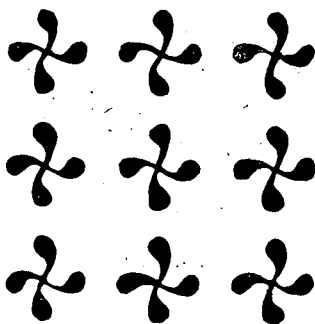
- eltolás;
- bármely rácspont körüli 90° -os forgatás;
- s ezek tetszőleges sorrendben történő egyszeri vagy többszöri végrehajtása.

(25. ábra.)

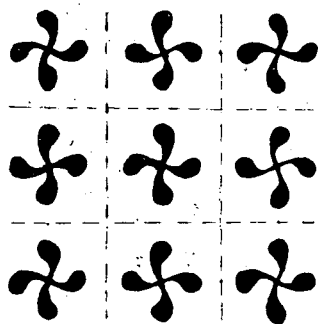
11. Helyezzük el az előbbi ornamens a derékszögű rácsba a következőképpen:

- elhelyezzük az elsőt tetszőlegesen,
- a következő helyre az ornamens tükörképét tesszük.

Az egész ornamentumban így a rácspontok között haladó egyenesek lesznek az egyedüli tükörtengelyek. (26. ábra.)

25. ábra

26. ábra

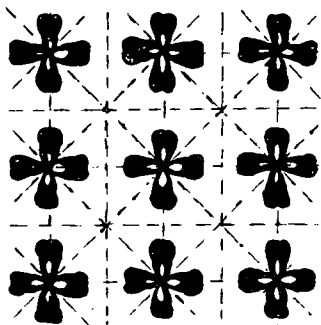
12. Ha a 7. csoportban az összes alakzatot a rácspontokat összekötő egyenesekre mint tengelyekre tükrözzük, az elemi ornamens egy érdekes alakzat lesz (olyan, melynek 4 szimmetriatengelye van, és az egész ornamentum tükörtengelyeihez az előzőkön kívül még a 45° -os szögben haladó egyenesek is csatlakoznak. (27. ábra). 45° -kal elforgatva a rács rákórács.

13. Az eredeti aszimmetrikus alakzatot 120° -kal, majd 240° -kal elforgatva az így nyert alakzatot egy hatszögű rácsba helyezve (13. ábra szerint) olyan ornamentumot kapunk, amelyben az összes lehetséges szimmetriák a következők:

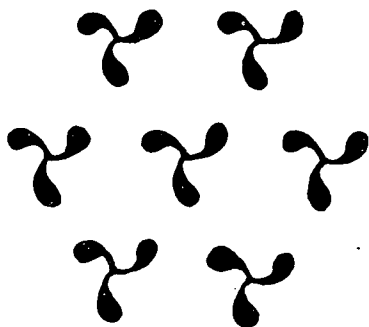
- a) eltolás;
- b) 120° -os forgatás;
- c) ezek tetszőleges sorrendben történő egyszeri vagy többszöri végrehajtása. (28. ábra.)

14. Az előbbi ornamensekből a 8. pontban látott módon új ornamenst kapunk. A rácsba téve ezeket a rádspontokon áthaladó egyenesek tükrötengelyek lesznek, az ezekkel párhuzamosan haladók pedig csúszótükrötengelyek. (29. ábra.)

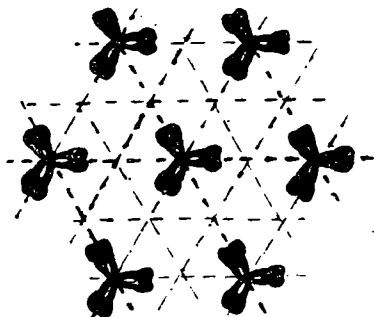
15. A 11. pontban kialakult ornamenst más helyzetben tesszük a rácsba. Így a tükrötengelyek a rácsot alkotó szabályos háromszögek magasságvonalai. (30. ábra.)

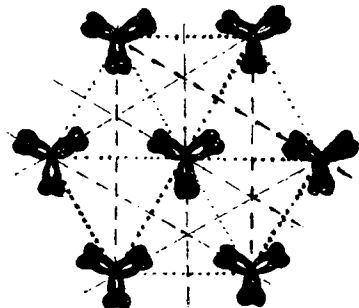
27. ábra

28. ábra

29. ábra

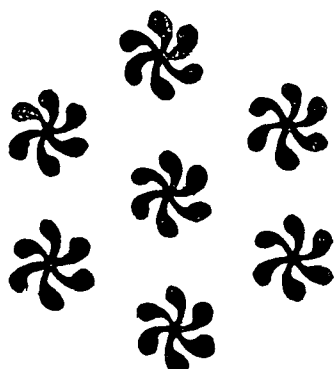

30. ábra

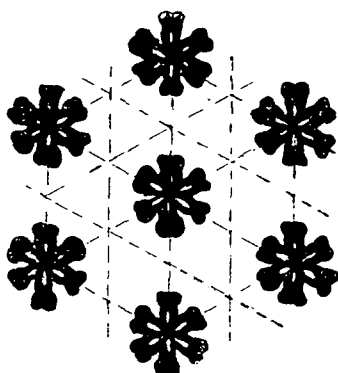
16. Az eredeti alakzaton most 60° -os forgatásokat végzünk. Ha ezt a hatszögű rácsba helyezzük, az ornamentum szimmetriái:

- a) eltolás;
- b) 60° -os forgatás;
- c) ezek tetszőleges sorrendben történő egyszeri vagy többszöri végrehajtása.. (31. ábra.)

17. Ismét a 8. pontban látott módszert alkalmazva az új ornamentumban 6 tengelysereget kapok, melyek mindegyike tükr- és csúszótükrötengely. Ebben a csoportban tehát az előbbi forgatásokon kívül még hatféle tükrözés is végezhető. (32. ábra.)

31. ábra

32. ábra

Látható, hogy egyetlen alakzattól kiindulva tükrözések, forgatások, eltolások segítségével az ornamentumoknak 17 elrendezési lehetősége van. A valóságban megtalálható ornamentumok végtelen sokasága abból ered, hogy a kiindulás, amely a mi aszimmetrikus alakzatunknak felel meg, végtelen sokféle lehet. Matematikai szempontból azonban mindegyik az előbb felsorolt esetek valamelyike.

Könnyen ráismerhetünk pl. a 7/a, 7/b ábrákon az első csoportra. A 3. ábrán látható ornamentum szimmetriacsoportja megegyezik a 6. esettel. (A kárórács-pontok az X alakú ábrák középpontjai.) A 4. ábra a 12. esetnek, az 5. ábra a 10. esetnek, a 6. ábra a 8. esetnek, a 10. ábra a 13. esetnek felel meg. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha az egyes csoportokban előírt egybevágósági transzformációkat végrehajtjuk az egyes ornamentumokon. Hasonló módon lehet bármilyen területű ornamentumot a fent említett 17 eset valamelyikébe (de csak egybe!) besorolni.

A lehetséges területű ornamentumoknak egy új osztályozása mellett ezen az úton arra is rámutattunk, hogy egy alakzattól hogyan készíthető el az összes lehetséges területű ornamentum.

JEGYZETEK

- [1] ZÁDOR MIHÁLY, Az ornamentika és az épületornamentika néhány elméleti kérdése. Budapest, 1956, Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei 2. köt. 3. sz. 26.
- [2] FORTOVÁ—SAMALOVÁ, P., Das ägyptische Ornament. Text. v. Vilínková. Praha, 1963.
- [3] HILBERT, D.—COHN—VOSSEN, S., Anschauliche Geometrie. Berlin, 1932.
- [4] SPEISER, A., Die Theorie der Gruppen von endlicher Ordnung. Berlin, 1927.

ОРНАМЕНТЫ И АЛГЕБРАИЧЕСКИЕ ГРУППЫ

К. Бода—Я. Сендреи

Орнаменты можно классифицировать с учётом эпохи и формы. Большинство орнаментов состоит из регулярно повторяющихся, расположенных в определённом порядке, элементов — орнаментаций. Мы можем рассматривать только порядок расположения орнаментаций, не обращая внимания на орнамент в целом. Опираясь на теорию группы, можно наметить 17 возможных разновидностей расположения орнаментаций в плоскости. Таким образом, возможна ещё одна классификация орнаментов. Зная одну разновидность орнаментаций предсказать другие.

ORNAMENTE UND ALGEBRAISCHE GRUPPEN

Von *K. Boda—J. Szendrei*

Die Ornamente (Verzierungen der Gegenstände) können nach Epochen und nach ihrer Form klassifiziert werden. Da aber die meisten Ornamente als ordnungsgemässe Verteilungen der Verzierungselemente erscheinen, so können wir von den einzelnen Verzierungen absehen und bloss die Anordnung untersuchen. Mit Hilfe der Gruppentheorie kann man zeigen, dass die Verzierungselemente auf der Ebene genau 17 Möglichkeiten der Anordnung haben. So ist es durchzuführen, die Ornamente auf einem neuen Grund zu gruppieren. Weiterhin — diesen Anordnung folgend — können alle mögliche Ornamente auf der Ebene, die aus einer gegebenen Formation zu bilden sind, gegeben werden.

AKTUÁLIS KÉPZŐMŰVÉSZETI PROBLÉMÁK A DIFFERENCIÁCIÓ ÉS INTEGRÁCIÓ ASPEKTUSÁBAN

Írta: VINKLER LÁSZLÓ

A differenciáció és integráció fogalmának tartalma sok területet ölel át. Egyaránt idézhet matematikai műveleteket és gazdaságpolitikai tendenciákat.

Tanulmányom ezeknek a kategóriának aspektusában a képzőművészet aktuális fejlődési problémáit kívánja vizsgálni. Művészetelméleti vonatkozásban a differenciáció és integráció problémája a művészettörténeti fejlődés belső mozgásának törvényszerűségeit érinti. A művészet strukturális változásai diakronikus szövedéket alkotnak, amely sokszoros kölcsönösségben alakul az élet egészével. Ezúttal különös hangsúllyal szeretném kiemelni a stíláriis struktúráknak a munkamegosztás; a munkaszervezés szerkezeti formáival való összefüggéseit. A társadalmi—emberi viszonyok strukturális sajátosságai tehát meghatároznak valami lényegeset a „felépítmény” egészének, ezen belül sajátos módon a művészetnek mind általános, mind különös stíláriis organizmusából. Természetesen nincs szó itt egyszerű leképezésről, hanem olyan visszatükrözési módról, amelynek nemcsak kauzális, hanem analógiás értelmezhetősége is van. Különös jelentősége van ennek a ténynek a képalkotó művészetek esetében, hiszen képi nyelvezettel élnek. A munkamegosztás történeti formáiról jól kimutatható, hogy bizonyos analógiás megfelelésben is állnak a körstílus legáltalánosabb szerkezeti formáival. Ez a tanulmány nem célozhatja ennek az analógiás láncolatnak kifejtését, azt többé-kevésbé ismertnek veszi, s csak annyiban utal rá, amennyiben az hozzásegít aktuális problémáink megoldási kísérletéhez.

Az elmondottak után nem lehet meglepő, ha ezt a művészetelméleti tanulmányt néhány, a gazdaságtörténetet érintő gondolattal vezetem be.

Gazdasági integrációról tulajdonképpen úgyszólván minden nap szó esik a sajtóban, s nem is véletlenül. A XX. század olyan átstrukturálódását mutatja a gazdasági életnek, amelyet nem lehet összetéveszteni semmilyen már ismert történelmi korszakéval. A nemzeti autarchia lehetetlenné vált, a gyarmatbirodalmak összeomlottak. A differenciáció és integráció aktuális erői a munkamegosztás régi formái ellen hatnak, a nemzeti formák megszüntetve való megőrzésének vajdó korát éljük. E tekintetben mindegy, hogy az európai közös piacról beszélünk vagy a szocialista országok gazdaságának integrációs törekvéseiről. A nemzeti hagyományok megtartása egy nemzetfeletti egységben, legyen szó gazdaságról vagy kultúráról, csak a heterogenitás elvének elfogadása alapján lehetséges. Olyan differenciáció ez, amelynek integrálása nyilvánvalóan csak sajátos módon mehet végbe. Akár gazdaságpolitikai oldaláról vizsgáljuk a szemeink előtt kibontakozó kort, akár a művészeti nézetekéről, egyaránt a rész és egész feszültségével kell számolnunk. Minél metafizikusabban fogjuk fel az egység fogalmát, annál inkább egymás ellen feszül a két tendencia. Ha azonban az egységet differenciáltan fogjuk fel, az ellentmondás dialektikussá válik, belső feszültsége termékeny, munkát lehet vele végeztetni. Ha tehát a nemzeti gazdaságnak használ egy nemzetfeletti szövetkezés, azaz a differenciáltabb munka-

megosztás, értékesebb termelő munkát tesz lehetővé számára az integráción belül, mint önmagában véve, ha az integrált egység minden heterogenitása mellett is kedvezőbb az emberek számára, bármelyik résznek legyenek is tartozékai, akkor a munkaszervezésnek olyan új formájáról beszélhetünk, amely magasabb szervezetségű a korábbiaknál. Kétségtelenül méreteken átfogóbb és tartalmában bonyolultabb struktúra az ilyen, mint amilyenek a történeti formák lehettek. Nem célom, hogy most összevetéseket tegyek akár ókori, akár feudális gazdasági alakulatokkal, noha a nemzeti autarchia kibontakozása ellen ható tényezőkre volna példa, bár ellenkező történelmi előjellel, ott is, itt is. Célul azt tűztem ki, hogy keressem azokat a művészetelméleti összefüggéseket, amelyek a gazdasági és politikai alakulatok fent érintett sajátosságaival modellszerű szerkezeti rokonságban vannak.

A differenciáció kategóriájában jól vizsgálhatók azok a művészettörténeti jelenségek is, amelyeket a művész individualizálódó, specializálódó társadalmi helyzetének és szemléletmódjának kialakulásával együtt szoktunk tárgyalni. A műfajok differenciálódásától az érzékelési mód differenciálódásáig vezet ez az út, sőt a divizionizmusban atomizált képen túl az objektív külsőnek a szubjektív bensőhöz való viszonyában is messzemenő következményekre kell utalnunk majd. Valamikor a szellemi fejlődés is szinte a természet lassúságával dolgozta ki formáit, legalábbis így tűnik, ha a tudományos—technikai fejlődés ütemének gyorsaságára, formáinak differenciálhatóságára gondolunk. A művészetben is van valami az új jelenségek teremtésére irányuló kísérleti tudományos magatartásból. Az évszázadokig is olykor változatlan műhelyhagyományokkal szemben a modern művészet a modern élet változékony információinak hatása alatt van. A személyiség, amely évezredek alatt sem változtatta meg alapvető strukturális felépítését, ostrom alatt áll. Közismert probléma a humán hagyománnyá sűrített, emberiként átélte régi, és az „embertelen”-ként megjelenő, „elidegenült” új művészet ellentmondása. Ebben az elidegenültségben szerepet kap a sokszerűség is, az ún. izmusok gyors váltakozása, párhuzamos és egymás ellen ható jelentkezése. Ha sorra vesszük mindazt, ami művészeti törekvésekben egyszerre van jelen a világon — márpedig mindarról tudunk is valamit, ami van — olyan heterogenitást kell megemésztünk, amire még nem volt példa a művésztörténelemben.

És mégsem kiismerhetetlen ez a „káosz”, mégis van benne rend, csak új koordinátákat kell elfogadnunk a tájékozódáshoz. Ilyen koordinátákat keres a szakember, ilyenekért küzdök magam is, ezért íródik most ez a dolgozat.

A fejlődés sohasem lehet a semmiből kiemelkedő idegen formák vagy tartalmak jelentkezése, egy belső szükségyszerűségek ritmusában kibomló élet objektív dialektikája működik benne. Ennek a dialektikus mozgásszövedéknek vizsgálatával foglalkoztam „Évszázadunk stílári metamorfózisai” c. tanulmányomban. [1] Ebben kísérletet tettem arra, hogy kimutassam a XIX. és a XX. század stílusalakulatainak egymásutánjában érvényesülő analógiákat. A zárt és nyílt, a geometrikus és organikus, az objektív és szubjektív tendenciák dialektikája mind a két periódusban megfigyelhetők, sőt párhuzamosságuk feltevése sem látszik alaptalannak. Olyan általános szellemi mozgástörvények hathatnak, amelyeket nem vizsgáltunk még eléggé, holott nemcsak művészettörténeti méreteken sejlenek fel, hanem tapasztaljuk azokat alkotáspszichológiai vonatkozásban, egészen rövid időhatárok között is.

A differenciáció és integráció mint történeti síkon lezajló mozgásszövedék nem statikus meghatározottság, hanem a részekre tagolódásnak és az összerendeződésnek konkrét folyamata. Rész és egész viszonya vizsgálható természetesen, és gyakorlatilag nem is lehet elkerülni az ilyen vizsgálódást — egyidejű metszetben, állapotszerű-

séggé absztraháltan is. Ha ezt tesszük, mindig tudatában leszünk annak, hogy leszűkített feltételeket szabtunk, amelyeket azután ki kell tágítanunk majd. Azért kell történeti példákat elemeznünk, hogy az általánosításnak tágabb köreit járassuk be. A ma, ha a tegnaptól következik, megköveteli a tegnapi kutatását a holnap érdekében. Ezért fogok az alábbiakban történeti korokhoz is folyamodni. Vizsgálódásaim egyik sarkpontját a klasszikus forma, másikat a klasszikus forma ellen ható antiklasszikus tendenciák adják.

A klasszikus szerkezet centrális érzéki—optikai rendszer, amelyben a személyiség önmagát egy kontrapoztós szerkezetben, azaz a környezettel való küzdelemben sorának uraként kívánja megvalósítani. A szituáció görög értelemben vett drámai megfogalmazódása ez. Vezető művészete a szobrászat, elsősorban a görög szobrászat, másodsorban a reneszánsz szobrászat. A nyugat-európai drámai élményben több a festői elem, a kontrapozt kiterjed a személyiség és közösség viszonyának, ellentéteinek egyedibb vonatkozásaira is, az isteni renddel való küzdelem a szubjektivitás egyedibb síkján folyik. Úgy is mondhatnám, kétszeres kontrapozt, barokk szerkezet, amelyben több a kételynek a szerepe. Hamlet aligha képzelhető el egy sophoklészi tragédiában. Az antik ellentmondás-rendszer akkor is plasztikus kontrasztokban jut kifejezésre, ha a kérdés olyan fedett mint pl. az Oidipus-trilógiában. Shakespeare tele van burkoltsággal, a lélek egyaránt érzi az anyagban és a szellemben való feloldódás veszélyét, kínját, Megindul tehát egy olyan folyamat, amely a differenciálódásnak nagyobb lehetőségeit, az integrációnak nagyobb nehézségeit fogja előidézni. Éppen erről szólnak fejtegetéseim, arról tehát, hogy az integrációnak a ma elért differenciáció fokán milyen lehetőségei, milyen formái és eredményei ismeretesek, főként pedig arról, mi a szükségszerű modellje a képzőművészetnek a differenciáció és integráció mai és magyar viszonylatai között.

Az az érzéki-optikai világbé, amelyet a művészettörténetben a reneszánsz alakított ki, az impresszionizmusban végkifejletéhez ért el. Ezen a fokán a differenciálódásnak a világ az „Én” konkrét képzeteként mint atomizálódó töredék jelentkezik. A töredék jellegét az expresszionizmus fokról fokra leküzdötte, előbb vissza akarta hódítani az *egészet* mint Cézanne a klasszikusokra való visszatámaszkodásban vagy Gauguin az ösegyiséghez, az östípusokhoz való menekülésében. A töredék jelleg leküzdése azonban nem jelentette náluk sem az atomizáltság leküzdését. A divizionizmus, amely Monet öregkori képeiben olyan oldott formákban jelentkezik, nem marad hatástalan a továbbiakban sem, az atomizálódás olyan struktúrák keletkezését vonja maga után, amelyek nem illenek rá többé az érzéki szemlélet világára, az érzékelhető méreteknél vagy nagyobbakra vagy kisebbekre vonatkoznak. A kubizmus is, az absztrakt expresszionizmus is ezt bizonyítja. Mind a differenciáció, amely atomi nagyságrendekig finomította a szemlélődés zónáit, mind az integráció, amely akár atomi, akár csillagászati nagyságrendekben kényszerült továbbhaladásra, mind nehezebben ölelte fel az egykor önmagát mértéknek ismerő emberit. Az ember mértékei a XX. században felfedezhető világ törvényszerűségei lettek. Nyilvánvaló, hogy a törvények határainak messzire tolódása nem tette értelmetlenné az emberi lépték, az emberi szem, az emberi tapintás valóságát, csak éppen a frontokat helyezte kívüle.

Az expresszionizmusban elért integrációs eredmények tarthatalanoknak bizonyultak, a töredékszerűségnek minden eddiginél drasztikusabb formái jelentkeznek a futurizmusban, a kubizmusban. A differenciáció és integráció határainak messzire tolódása az emberi értékek valóságmegismerő funkcióit közvetetebb eszközökkel és módszerekkel toldotta meg. Nem marad hatástalan a szemléletmód kérdéseire, hogy mit tart az emberiség vizsgálódásai határának, hol érzi a szellemi frontkérdések

vonulatát. A régi igazság ezen belül, bizonyos feltételek mellett továbbra is igazság marad, de körülhatároltsága más megismerő szenvedélyeknek kedvez, más a határon túlnak tartalma. Hegel és Goethe már 120 évvel ezelőtt tudták, hogy ez a történelmi tendencia. Mi legyen tehát az optikai — antropomorf művészettel ezután? Mondjuk-e ki, hogy idejét múlta mint probléma, mondjunk-e le a vele való foglalkozásról, illetve engedjük-e át azt a filmnek, mint erre ezentúl alkalmasabb, bár gépiesebb művészetnek? Ismeretesek azok az erőfeszítések, amelyeket a képzőművészet egy, a fizikainál, a kémiaiánál, sőt a biológiaiánál is magasabb mozgásforma, a társadalmi mozgásforma asszimilálása érdekében tett. Ismeretes, hogy a szovjet művészet, annak ellenére, hogy az avantgarde Oroszországban vezető mesterekkel rendelkezett, a szocialista művészet határait az emberi érzéklés hagyományos keretei közt vonta meg. Ez kétségtelen visszavonulás a modern formai törekvések frontjáról ebben a tekintetben, mégis nyilvánvaló, hogy a társadalmi mozgásforma asszimilálása előretörekvés a képzőművészetben is, bár eleinte úgy látszott, csak a hagyományos határok között mehet végbe. A realizmus kritikai hagyományaihoz kötődő természet-szemléletet ismerte el önmagára nézve kötelezőnek. Ennek okát nemcsak abban kell keresni, hogy a szovjet művészek és esztéták a tömegekre gyakorolt hatásnak azt az eszközt választották, amely közérthető, és megfelelően propagatív, hanem abban is, hogy a széles tömegeket előbb arra a fejlődési fokra kellett emelni, amelyet az elmaradott polgári—demokratikus iskolázás hiányában nem érhetett el, amelynek hiányában egy messze továbbélő középkori szemléletmódnak, az ikonfestészetnek hagyományai váltak vérükké. A természethez és a társadalomhoz való fordulás itt olyan egyidejűséggel és olyan ötvözetben jelentkezett, amely eltért az európai fejlődés karakterétől. Nyugat-Európában ugyanis a polgári fejlődés általánosabb érvényű és korábban végbemenő folyamatként a kritikai realizmust mint egy több évszázados szerves fejlődés eredményét hozta létre, míg Oroszországban szinte egyszerre, robbanásszerű változásként jelentkezett a kritikai realizmus a nagyban-egészben bizantinus kultúrával szemben. Mintha Giotto, Brueghel, Caravaggio és Courbet eredményei egyidejűleg törték volna át azokat a feudális szemléleti formákat, amelyeket nyugaton annyi hullámban, az érlelődésnek annyi fázisán át dolgoztak fel a képzőművészetben is. Talán ez is magyarázza azt az erőt, amellyel az orosz realizmus, különösen a regényirodalomban jelentkezett, mintha csak pótolnia kellett volna mindazt, amit nyugaton Boccacciótól Balzacig fokként elértek. (Nálunk Arany és Madách ilyen nagyfeszültségű, mindent pótló jelenségek; hogy ez a pótlás nálunk nem mint regényirodalom jelentkezik, hanem mint műeposz és filozofikus dráma, figyelemre méltó különbség.) Az egyenlőtlen fejlődés kérdése igen jelentős kérdés. Igaz, hogy pl. nálunk Magyarországon az európaival szinte egyidejű fejlődésről lehet beszélni Mátyásig, viszont a török hódoltság következtében sok mindent újra kellett kezdeni, a nemzeti művészet kialakulása a XIX. század elején szűkösebb, szorongóbb kezdeteket mutat, mint mutathatna, ha a magyar barokk szervezettebben folytathatta volna a reneszánsz és gótika előzményeit, ha a klasszicizmusnak és a romantikának több pozitív történelmi támasztéka lett volna hazai földön is, ha nem bukott forradalomra tekinthet. Így alakul ki az a kettős tudat, amely a történetileg viszonylagosan elmaradott országok kultúrájára jellemző: a vezető országok eredményein alapuló össz-európai tudatnak és a saját nemzeti fejlődéstől meghatározott specifikus tudatnak szövedéke. Ezt a kettős tudatot szenvedte Munkácsy is Párizsban sikereinek csúcán az előretörő impresszionizmus támadásainak súlya alatt, vagy Szinyey a hazai sőt, a középeurópai akadémizmus súlya alatt, amely éppen azt a szemléletet igenelte, amelyet Párizs már kezdett megtagadni. Ez a kettős tudat mégsem egészen negatív történelmi jelenség, hiszen az új eszmék benne nyerik el nemzetközi szintű visszajelentésüket. Egyben azt az össz-

emberi társadalmi gyakorlatot is jelentik, amelynek az emberiség haladása szempontjából nézve óriási jelentősége van. Olyan művészettörténeti differenciálódási folyamat ez, amelynek sajátos esztétikai vetülete van. Nemzetközi integrációs folyamat ez, amely egészen más síkon folyik le, mint a műfajokra való differenciálódás, vagy a stílári differenciálódás következtében kibontakozó integrációs törekvések.

A specializálódás a műfajok területén már a XVII. században megindul, ekkor alakul ki az önálló táj, csendélet és életkép festészet. A XX. században a specializálódás átcsap a stilsztikára is, egymást követik, egymással párhuzamosan futnak, sőt fonadékokat alkotnak az ún. „izmusok”. Ha vannak is gyökerei a múltban ennek a folyamatnak — pl. a barokk és a klasszicizmus paralel jelenségei, igazán manifesztte ez a differenciálódási folyamat a mi évszázadunkban válik. Az integrációnak ilyen körülmények között nyilvánvalóan mások lesznek a feltételei. Nem is várhatunk a régi stílári értelemben vett egységes modellt. Ebben a bonyolult szisztémában fontos kritériuma az egyéniségnek, hogy hol és hogyan helyezkedik el a differenciáció és integráció vonatkozásrendszerében.

Ha pl. Vasarelyt Tottal összehasonlítjuk, rögtön nyilvánvaló a különbség a specialista Vasarely „alapkutatásai” és az egyetemesebb, mert a magyar sorsot is hordozó Tot között. A társadalmi gyakorlathoz való viszonyuk is más. Vasarely, a nemzetközi specialista lényegében egyetlen képletre igyekszik visszavezetni a világot; Tot a struktúrák láncolatain megy végig, s az életmű egészében fogalmazódik meg a világhoz való viszonyának teljessége. Tot nyilvánvalóan pluralista a fenti értelemben. Barcsayról ugyanezt mondhatjuk. És e helyütt mindjárt fel kell vetnünk az eklektika problémáját. A specialisták nyilván eklektikusnak fogják tartani a „többletkű” művészetet. Igen ám, csak hogy az eklektika a múlt századi eklekticizmus óta megtanulta visszajára fordítani negatívumait. Ami egykor akadémikus önkény volt a stílusokkal való rendelkezésben, most kísérleti feltételekké változott az alkotás teljességének igénye folytán. A mi korunk legnagyobb „eklektikusa” Picasso. Miről van itt szó valójában, új akadémizmusról, vagy éppen új szabadságról, olyan szabadságról, amely az életmű vonatkozásában az emberi teljességnek elkötelezettje? Olyan szabadságról, amely a stílust nem külső keretként, hanem belső funkcióként éppen az adott alkotó szituációt megoldó és nem megkötő kódrendszerképpen kezeli. Picasso képes arra, hogy a társadalmi helyzetek motiváló hatását stilsztikailag adekvát módon felvegye.

A hagyományok teljessége a civilizáció jóvoltából történelmileg felhalmozódott tömegével vesz körül bennünket. A szocialista művészetelmélet vallja is, hogy a művészetnek a múlt minden értéket magába kell fogadnia.

A stílári pluralitás egyik megoldási lehetősége korunk totalitás-igényének. Már Rippl Rónai és Vaszary is előfutárai ennek a megoldási kísérletnek. Valójában az mindenki, aki e stílári ellentétek dialektikájában fogalmazza meg életműve modelljét. A nyolcak közül ide sorolhatók Pór, Uitz, Kassák, a szentendreiek, Vajda, Korniss és Barcsay.

Van egy másik, a szintézishez közelebb járó integrációs formula is. Ide sorolhatók Chagall, Salvador Dali, a magyar Derkovits és Aba Novák. Ezekről a mesterekről azért kell szólnom, mert bennük a hagyományhoz való viszony másként rendeződik, mint a stílári pulralizmus képviselőinél.

Az avantgarde megtagadta a középkort, Kandinszky-nál, Duchamp-nál, Boccioninál nem sok értelme volna a középkori hagyaték konzerválási tendenciáiról beszélni. Más a helyzet a plurális formulát képviselőknél. Picasso nemcsak a néger művészetből merített, hanem a katalán román-koriból is. Vajda Lajosnak ismert kapcsolata van egy periódusában az ikonfestészethez. Derkovits fametszetei a régi

kinaiakra támaszkodnak, Chagall köztudomásúan mélyen gyökerezik a régi orosz festészet hagyományaiban, az ikonfestészetben, Aba Novákról tudjuk, hogy az olasz középkor művészete volt rá döntő hatással. Chagallt, Derkovitsot vagy Aba Novákot mégsem lehet olyan értelemben pluralisztikus felfogású mesternek nevezni, mint Picassot vagy Totot. Chagall, Derkovits vagy Ámos a teret mintegy a tudat síkjával azonosítja, egyetlen vásznon hozza létre azt a többrétűséget, amit Picasso egyes vásznain nem mindig, de szériáinak dialektikájában viszont mindig létrehoz.

Mindebből máris nyilvánvaló, hogy a teljesség igényének más—más megvalósulási lehetőségei előtt állunk. A teljességi igény, úgy látszik, összefügg a hagyományhoz való viszony kérdésével. Úgyszólván minden hagyomány szerepel ebben a válogatásban, a szocialista realizmus elsősorban a kritikai realizmust tekinti hagyománynak, a mexikóiak az expresszionizmust, a szürrealizmust ötvözik az ősi amerikai hagyománnyal, Dali a németalföldi művészetet, Delftet szereti, ezt szereti a pop art némelyik képviselője is. A művészettudomány azt is kimutatta, hogy a manierizmus-hoz nyúlnak vissza a modernizmus gyökerei. Ma már nemcsak a Rafael tanítvány Giulio Romano, nemcsak a pármai Parmigianino, nemcsak a firenzei klasszicizmus és antiklasszicizmus képviselői, Bronzino, Pontormo vagy Rosso sorolandók ide, de ide sorolható a paraszt Brueghel, sőt részben Michelangelo és az expresszionizmus ősei, Tintoretto és Greco is.

Ha azt mondjuk, hogy a szabad stílusválasztás káosz, hogy jobb volna mit sem tudva primitív egyszerűségben élni, ismét a mai művészet egyik lehetőségét érintettük. Ez azonban nem ad egyetemes feloldást kérdéseinkre. Gondolkodjunk tehát másképp. Kétségtelen, hogy az európai fejlődés differenciáltsága az ontogenezis ritmusrendjét követi, más szóval a fejlődés dialektikája az egyéni élettartam rövid léptékének fluktuációját követi, és mindinkább azt követi. Viszont a keleti kultúrák ritmikai rendje filogenetikus bázisú, hosszú, a faj életének ritmusára épülő lépték-rendben halad, magyarán szólva lassan változik. Mi sem természetesebb annál, hogy a maga lehetőségeit maximálisan megvalósító európai ütem olyan differenciáltságot érjen el, ami csak önmaga ellentétébe csaphat át, ha integrálódni kíván. Márpedig a történelem dialektikája követeli az integrációt. Volt integráció az antik fejlődés nyomában is. A bizánci kultúra az antik szemléletmódnak és a keletinek egybeötvöződése. A keletnek európaivá, Európának keletibbé kell válnia ma is. A japán hatás Manetnél, Van Goghnál, a csendes-óceáni nosztalgia Gauguinnél, a hindu rokonság Matisse-nél olyan kezdetek, amelyeknek természetes folytatásai Picassónál a néger és középkori, Aba Novák ducento, Vajda és Chagall bizantinus vonzalmai. Nem is olyan heterogén ez a tendencia, amilyennek látszik, nagyon is közös áramlatban jár. Arról van szó mindössze, hogy egyénileg is differenciált módon érvényesül. Olyan misztikusokban, mint Csontváry vagy Gulácsy a lélek teljes odafordulásában nyilatkozik meg az a vonzalom, amely skolasztikus elmék esetében ellentmondásosabb formákat ölt. Az egész montázs-probléma vívódás, az egymás ellen feszülő elemek heterogenitásának fenntartása mellett való integrációkeresés. Csontvárynak nem volt szüksége montázsra, benne az ellentétek egyetlen álomszerűségben oldódtak fel. Aba Novák viszont egész „ikonosztázokat” hozott össze a maga módján. Az intim festészetnek, gyakran úgy látszott, közösségi szerepe állami szinten aligha lehet.

A fő kérdés az, hogy nemzeti művészetünk lehetőségei hol akkumulálódnak a szocializmus körülményei között. Láttuk, hogy az integrációs törekvéseknek közös, nemzetfeletti erővonalakra van szükségük. Úgy látszik, mind a modern művészet absztrakt vonásai, mind a természetelvűség egyetemessége ilyen törekvéseket takar. Az integrációs formulák kihangsúlyozása szükségképpen ebben a két irányban tendál. A differenciáció és integráció ellentmondásos egységét fejezik ki a decentralizációt

hangsúlyozó törekvések az integráció fenntartása, sőt fokozása mellett. Az a törekvés amely a nemzeti hagyományokat érvényesíteni akarja azoknak népi formáiban, a specializálódás ellen hat, olyan kísérlet, amelyben a „visszajelentés” egyik lehetősége fogalmazódik meg. Olyan totalitás-igény, amely az absztrakt vonásokat és a realisztikusakat egyként érvényesíteni kívánja. Ezért kell „ikonosztázokat” létrehozni, bár magasabb történelmi szinten. Ezért van helye nálunk ma képegyütteseknek, akár szárnyas oltárok formájában is. A képegyüttesek lehetősége egyébként a centralisztikus szerkezetek idején sem ment teljesen feledésbe. A Brancacci kápolnától a sixtuszi kápolna mennyezetén át a Rubens-féle Medici ciklusig vagy Monet katedrális sorozatáig, a bronzkapuk történetében Ghibertitől Manzuig ott lappangott. A grafika mindég is őrizte a sorozatok szellemét.

Jogosan merül fel az a kérdés, a szériáknak, montázsoknak milyen formáiban mit fejezünk ki magunkból. És ezen a ponton formai kérdés merül fel ismét: mit mond a szériák esetében a humán hagyományokhoz való ragaszkodás, mint pl. Manzu kapu-kompozícióin, mit a humán és non-figuratív elemek feszültsége mint pl. Totnál. Mit mond a naív-figuratív, így is mondhatnám népi-szimbolisztikus tendencia ötvözése a konstruktivizmus eredményeivel, mint pl. Czinke Ferencnél vagy Stefániay Editnél?

Hogy ilyen problémákat megközelítsünk, nem az a feltétele, hogy a például vett mesterek egyéni varázsával foglalkozzunk, hanem az, hogy koncepciójuknak általános jelentését vizsgáljuk. Tesszük ezt abban a tudatban, hogy műveik egyedi értékét nem dönthetik el az általánosságok, hanem a műalkotás egyszerűségének minősége. A kettő azonban áthatja és feltételezi egymást.

A képsorok vagy képegyüttesek reneszánsz változata a sorozat egyes darabjait önálló, saját középponttal bíró organizmusnak tekinti. Jó példa erre Ghiberti díszes kapuja a firenzei battisteron, a dómmal szemközi oldalon. A szép keretek, a kapu-félfák ornamentumai összetartják ugyan az egészet, de hiányzik az alá-fölé rendeltség gondolata, a képmezők nemcsak önálló egészek, de nem is tartoznak egy fő kép vonzó körébe, mint ahogyan gótikus szárnyas oltárok vagy az ikonok teszik. Manzu ugyancsak atmoszferikus mintázású bronzlapokat rak fel a kapukra, ezek azonban kevésbé mellérendeltek, mert van fő kép, és mert van még egy tulajdonsága, amely túlmutat a műfaj eredeti természetén: a mintázás egyenetlen, hol finom, atmoszferikus plasztikával kidolgozott, hogy elnagyolt, hol éppen a száguldó vonal rajzolata karcolódik csak a felületbe. Az embernek Tiepolo sebes ecsetjárása vagy az automatikus absztrakt expresszionizmus jut eszébe. Azt lehetne mondani, befecsegtettségnek és kidolgozottságnak raffinált változataival eltérő formák között csapong, lebeg anélkül hogy lezuhanna; hiszen témája is a lebegés és a halál, a zuhanás és mozdulatlan kontempláció ellentmondása korunkban, vallási illúziókkal kifejezve. Ha irodalmi asszociációt kellene keresnem, talán Thomas Mann jutna eszembe. Ghibertitől Manzuig tehát az építészeti környezet perspektív-illuzionisztikus ábrázolásától eljutunk az atmoszferikus és űrt kifejező érzékeny felületen megjelenített figurákig, amelyek az előadás szubjektív fokozataiban objektív plasztikai tárgyak keletkezésének fázisaira utalnak. Igen, van valami feszültség itt az öröklétbe mumifikálódott dolgok és a szédületes folyamatszerűség között. Manzu kapujáról könnyű elhinni, hogy lengve kinyílik, Ghibertiét szentségtörés lenne megmozgatni. A nyitás—csukás lengő mozgása sejlik fel a szárnyas oltárok esetében is. Ne feledjük, hogy a mobilok korát éljük: ha hagyományos formákkal álcázni akarjuk vagy ötvözni az újfajta fizikai mozgásműveket új motívumait, akkor nagyon is logikus, ha mozgatható felületekkel kombinált műtárgyakat hozunk létre, vagy éppen hordozható

tárgyakat díszítünk művészi munkával. Innét is az iparművészetnek és a képzőművészetnek új egymásbamosódása.

Nem állíthatjuk azonban, hogy a tárgyak mozgatása, mozgathatósága lenne a fő vagy az egyetlen probléma, azt sem, hogy ez lenne az egyetlen megoldási lehetősége annak a többszörösen egyenletnek, amelyet korunk képzőművészetéről felírhatunk. Minden mozgásformának megvannak a relációi a nem mozgáshoz. A mozdulatlanság ugyan fikció, de a mozgások egyensúlya, a holtpont kérdése mindig is izgalmas kérdése volt a képzőművészetnek. A jellemző mozzanat, amelyet a mozgás helyett alkotunk meg a mozgásábrázolás első nagy mestereinek, a görögöknek volt központi problémája. Tulajdonképpen a folyamat redukciójáról van szó, olyan redukcióról azonban, amely több a mozzanatok bármelyikénél, sűrített, tipizált mozzanat. Köztudomású, hogy egyetlen filmkocka, mint hiteles darabja a mozgásfolyamatsnak, nem meggyőző a folyamat egészére vonatkozólag, azaz nem tipikus, nem általánosított. Viszont egy alakított mozzanat képes arra, hogy a folyamat egészére utaljon. Hogyan viselkedik ez az elv, ha képsorról van szó: van-e egyáltalán egy széria esetében sűrítésre szükség vagy lehetőség? A széria esetében az egyes tagok kétféleképpen viszonyulhatnak egymáshoz: vagy át akarnak hatolni egymásba, mintegy a diskontinuumot kontinuummá akarják változtatni, mintha egyetlen képet vágtunk volna darabokra, s most az egység újra szervülni kívánna, s ez a kívánság visszahatna a darabok szervezetre; vagy éppen ellenkezőleg: az egyes darabok elrugaszkodnak egymástól, mintegy egymás ellen feszülnek, mintha közelségük éppen egy folyamat konfliktusos szerkezetét volna hivatva kifejezni. Folytatásos elbeszélésnek hat pl. Giotto szt. Ferenc életét elmondó képszeriája, de konfliktusos szerkezetű pl. Michelangelo mennyezetfreskója a Sistinában, a genezis képsoraival kontrasztálnak a kereteken ülő fiúk, ezekkel pedig a próféták és szibillák; a teremtéstörténettel az emberfaj története, egyetlen népe, egyetlen családé, s az egész mégis a keletkezés és pusztulás, a bűnbeesés és megváltás gondolatának összefüggő rendszerét alkotja, amelyben feltartóztathatatlan erők működése jut kifejezésre. Azt lehet mondani teljes világkép ez, Michelangelo ezért haladja meg Ghibertit, Ghiberti a képek egymásutánjában lényegében mellérendelő, egyaránt fontos nála a történet minden szakasza. Michelangelonál már a méreteknél is lüktetés mozog; a képek kisebb és nagyobb keretek váltakozásában sorjázódnak, a figurák is a soktól a nagyméretű egyig növekednek. Az életkorok mindenikét felhasználja az élet dinamikus kifejlésének érzetetésére. A lélek nála testi erőkben működik és legnagyobb kifejléséhez ér el, ami ezen túlmegy, az már szenvedélynek és fegyelemnek sohasem mutathatja fel többé ezt a harmóniáját. Manzu az erők elhanyaglását juttatja kifejezésre. Ami mégis magasra emeli, az a lélekjelenlét szépsége a halál pillanatában. A halál itt éppolyan feladat a harmónia számára, mint Michelangelonál a megváltásra való egyetemes emberi törekvés. Mindezeknek a megoldási formáknak modellje mégis az autonóm személyiség. Michelangelo a genezist mintegy önnönmagában hordja ki, Manzu talán óvéinek halálára készül fel a halál különféle új formáinak felidézésében. Ezzel szemben egy ikon képrendszere sohasem személyes, különösen nem egy meghatározott személyiséghez kötődő koncepció. A világszituáció megoldása egy ikonon személyfeletti. Tudjuk jól, hogy a bizánci művészet figuráinak eredetét az antik művészetben kell keresni. Megérteni azonban akkor fogjuk, ha mint az antik kontraoszt-elvnek regresszióját és ebben a regrediáló folyamatban való elidőtlenedését szemléljük. Nem kontrasztmentesnek, hanem fénnel átlényegítettnek és a romlandóságtól elidegenültnek látjuk akkor. Egyszóval egy fiktív örökkévalóság részesévé testetlenedett egykori atlétát kell felfedeznünk az ornátusok csillogása, az arany fénye és a szemek messzerévedése mögött. Giotttól Michelangeloig ez az atléta kél életre, és

nyeri vissza testi erőit. Michelangelotól Manzuig talaját vesztí, és szívesen megfogózna. A mi kérdésünk: miért kellene megfogóznia és miben? Vissza Michelangelóhoz vagy előre egy új középkor felé? Vajon indokolt-e egyáltalán a kérdés ilyen felvetése, hiszen a történelem még akkor is előremegy, ha eszmeileg visszatámaszkodik, vagy bizonyos vonásaiban megismétli önmagát. Kérdésfelvetésünk nem absztrakt spekuláció. A klasszikus formának az antiklasszikussal való szembehelyezkedése, a kettő ellentétes megjelenése és áthatásai nagyon jól megfigyelhetők Picassónál, Barcsay-nál vagy Totnál. A magam példáján is ezt tudom átélt és elkerülhetetlen megoldási módként bizonyítani. Nosztalgia az európai művészet legjobb teljesítményei iránt és ugyanennek önmaga ellentétébe való átcsapása. Madách Imre-i vívódás ez a történelemmel.

Talán nem tévedünk nagyot, ha úgy gondoljuk, hogy a történelem új szakaszai két megelőző ellentétes történelmi tendenciának mint tézisnek és antitézisnek szintéziseként jönnek létre, nagyrészt kiszámíthatatlanul, mint minden, ami még nem létezett. Mégsem teljes az előre nem láthatóság. Visszatekintve vitathatatlan, hogy a nyugat-európai művészet az antiknak és keresztény kora-középkorinak szintéziseként szemlélhető. Persze nem akadt senki, aki a Parthenont a Hagia Sophiával egybevetve megjósolta volna a Szent Péter templomot. Ma viszont a futurologia kezd komoly tudománnyá nőni, miután sok a történelmi tapasztalat, annyi, amennyire még soha nem volt a múltban példa. Nem hat az sem csodálatosnak, ha pl. a görög művészetet a krétainak és az egyiptominak gyökereiből próbáljuk származtatni. Kétségtelen, hogy a dialektikának ilyen kissé absztrakt és nagyvonalú kezelése óvatosságot igényel, mert a kauzalitás biztos fogódzóiban ebben a léptéktrendben már nem állnak rendelkezésre. Ami persze nem jelenti, hogy ezeknek a nagy áramlatoknak észlelt összecsapódásoknak ne lennének meg az okai. Nos, ha megengedjük magunknak azt a merész következtetést, hogy a jövőt a múlt gyökérzetéből következtessük, úgy, ilyen ezredéves léptéktrendben nekünk az aquincumi művészetet a Szent István-kori románnal kellene szintézisbe hoznunk oly módon, hogy az ne legyen egyik sem, több legyen a kettő összegénél. (A Szent István-korinál még pontosabb lenne Géza fejedelemről beszélni, ez azonban, ha csábító is műtörténeti szempontból, szörzálhasogatás lenne). Mindenesetre a virágénekek kipusztításával szemben nálunk ma a népi múltnak megmentése van soron. A korai román művészetet mégsem nem lehet egyetlen hagyományforrásnak tekinteni; a mi szabadsághoz szokott strandoló ifjúságunk láttán a pompéji festészet legalább annyira közel áll hozzánk: A pompéji festészet viszont maga is olyan képkonglomerátumokat mutat fel, hogy ezen az alapon közös nevezőre is hozható a román-bizánci hagyományokkal. A jövő építésében nem látszik reálisnak az egy tényezőre való visszatámaszkodás. A reneszánsz nosztalgia ennek az okfejtésnek tükrében romantikus pótlásnak látszik a jobb tézist jelentő antik tényező helyett. A jövőnek az antikkal való ötvözésre nagyobb szüksége lehet. A totalitásért folytatott küzdelemben nekünk az antik filozófia *egészben* látó szemére is szükségünk van, a reneszánsz empiria nem kielégítő ellensúly a középkori skolaszticizmussal szemben. Ez az a történelmi olló, amely a kezünk ügyében van, ezzel kell a jövőt magunk elé szabnunk.

Megvallom őszintén, Manzut is akkor értettem meg igazán, amikor Rómában a termákban berendezett múzeumban megtaláltam az Augusztusz-kori finom gipszstukkókat, amelyek ugyancsak dombormű együttesek voltak, akár a pompéji házak falfestményei, architektúrájának és illuzionisztikus domborműveknek egybeépített konstrukciói. Érthető, ha az olasz Manzu oda húz. De nemcsak az olasz—római hagyományról van itt szó, hanem a mi korunk általános tendenciáiról is, amelyek a klasszicizáló Manzut is antiklasszikus érintkezésekre bírják.

Amint azt egy előző cikkemben érintettem, [2] a művészeti stílusok dialektikus mozgására nézve az évezredekben mozgó hullámmozgást vettem fel, mint absztrakt triádokat alkotó idődarabokat. Ez a választás természetesen nem egészen külsődleges megközelítés, hanem inkább praktikus általánosítása egész sor konkrét megfigyelésnek. Erős általánosítás, a történelmi folyamat mozgásának tipizálásává azonban csak a konkrét összefüggésekkel való viszonyosságában lehet. Ennek a viszonyosságnak megrajzolása ugyancsak konkrét, függ a fejlődés dialektikájának poliritmikus folyamatához való vizsgálati viszonyunktól, attól, hogy éppen melyik az a „szólam”, amelyet ebből a diakronikus „polifóniából” kiemel.

Ebben az általam használt évezredek mozgás-sémában Augusztusz kora, mint történelmi-ritmikai csomópont diakronikus ellenpontjához az ezredik év közelében ér, dialektikus összegeződésükre pedig korunkban kerül sor. Ezért indokolt, ha különös figyelmet szentelünk a Géza—István-kori magyar művészetnek, s mögötte az aquincuminak, mint olyannak, amely számunkra felidézheti a kétezer esztendő európai kulturális hagyományok távlatait. Ezek körül az absztrakt csomópontok körül sok olyan konkrét alkotó-tendencia mozog, amelyek szerepüket öntudatlanul játsszák, elmosódottá teszik. Hiszen maguk a mesterek nem helyezkednek el ebben a koordináta-rendszerben tudatos betájoltsággal, hanem szabadon járnak képzeletük szárnyain a történelmi mozgásrendszer pályái között. Ez a szabadság azonban nem jelenti reális helyzetük valóságos feloldhatóságát. A történelem olyan hajó, amelyből nem lehet akárhol és akármikor kiszállni. Persze lehet kiszállásokról álmodni, lehet róluk beszélni, lehet a menetirányról rosszul tájékozottan is utazni. Lehet egy mai művésznek akármilyen nosztalgiája, „kiszállhat” képzeletben a trecentónál vagy a quattrocentónál, képzelheti magát új Danténak vagy sehová nem tartozó jelenségnek, ez nem változtat azon, hogy képzelgése nem biztosít számára más történelmi pozíciót, mint azt, amelyben realiter létezik. Reális helyzete fogja tehát képzeletének minőségét is meghatározni.

Fülep Lajos Cézannet új Giottonak minősítette. [3] Bizonyára igaza volt abban, hogy mindketten egy antiklasszikus irányzatnak (a síkszerű bizáncinak, illetve a mozaikszerű impresszionistának) egy klasszikus, tehát térszerű és centrumra vonatkoztatott ellentétét hozták. Csakhogy Cézanneból, azaz az „új Giotto”-ból nem fakadt új reneszánsz, hanem inkább egy új középkor felé ment a XX. század története. A „barbár” művészet győzött a klasszikuson, a síkszerűség a térszerűségen, a mozaikszerűség az egyközpontúságon. A mai propagatív szükségleteket kielégítő művészet a római császárkorban sok előlegezett formára találhat – így a portré is. A befeléfordulás szükségleteinek viszont a középkor expresszív eredményei adnak tápot. Ezen nem változtat az sem, hogy valóban van ellenáramlat is párhuzamosan a fő áramlattal: Picasso nemcsak antiklasszikus-barbár, hanem a klasszikus szemléletmódnak antik tisztaságú felelevenítője is. Éppen ez az is vár feloldásra.

A nyugat-európai művészet az antiknak és a kereszténynek szintézise. Az már a román stílus is, még a neve is erre mutat, a gótikus katedrálisokat nem véletlenül hasonlították a klasszikus görög templomokhoz, a reneszánszról mindenki tanítja, hogy az antiknak a keresztény újkorban való újraképződését jelenti, vagy ki ne vette volna észre a keresztény barokknak a hellénizmussal, az európai klasszicizmusnak a római művészettel való rokonságát?

Ha pedig igaz két kultúrának az együttthatása, joggal merül fel a kérdés, hogy ebben az együttthatásban, ebben a *szintézisben* van-e valami olyan rendszer, amely részletekben is megragadható összefüggéseket mutat? Ha igen, valójában a múlt dialektikájának olyan megértéséhez juthatunk el egy területen, amilyenből futurologiai értékek is származhatnak.

A „többség” karakterére nézve e helyütt csak elvi általánosságban tehetek utalást. Bővebb kifejtése külön tanulmányt igényel.

Bizonyosra vehető, hogy a szintézisben manifesztált, alapvetővé annak a tézisben, illetve antitézisben közös látens vonásnak kell lennie, amely a tézist az antitézissel mint vele azonos ellentétét köti össze. Annyit azonban befejezésül mégis mondanék, hogy véleményem szerint a történelmi dialektika Picasso oeuvre-jéhez mint „supermodellhez” fut. Munkássága annak a heterogén stílári megoldásokat az oeuvre-ben integráló folyamatnak fő példája, amelyben a specializálódásnak is megvan a maga úttörő vonulata, egyben azonban a társadalmi gyakorlatnak, a „nemzetközi visszajelítésnek” is megvannak a folyton visszatérő megoldási kísérletei. Picassóban a nemzeti és nemzetközi tudatelemek haladó mozgásban vívják küzdelmüket. Nem vállalja az öncélú differenciációt, de nem vállalja az integrációnak egyoldalú megvalósítási szándékait sem. Munkássága olyan elemek szövetsége, amelyeknek ugyan különféle eredetére nézve nem lehet kétség, de amelyeknek érvényesülését egy decentralizált egészen belül képes biztosítani.

Befejezésül csak az előláróban elmondottakra szeretnék visszautalni, hogy a fentiek ne tűnjének pusztá konstrukciónak. Fejtegetéseim alighanem magukon viselik személyes pozícióim nézőpontjait, mégis abban reménykedem, hogy éppen ebből a pozícióból lehetett talán az igazságnak éppen ezt az aspektusát megragadni.

JEGYZETEK

- [1] VINKLER LÁSZLÓ, Évszázadunk stílári metamorfózisai. SzF Tudományos Közleményei. Szeged, 1969.
- [2] VINKLER LÁSZLÓ, A művészetszemlélet taníthatóságának és módszerének problémái. SzTF Tud. Közl. Szeged, 1971.
- [3] FÜLEP LAJOS, Magyar Művészet. Bp. 1923.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В АСПЕКТЕ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ И ИНТЕГРАЦИИ

Л. Винклер

В статье рассматривается роль дифференциации и интеграции в процессе исторического развития общественного разделения труда. Автор стремится провести аналогии между структурой исторических форм разделения труда и наиболее общими свойствами стилистической структуры произведений изобразительного искусства. Анализируются принципы классического и антиклассического, гуманистического и модернистского искусства с точки зрения дифференциации и интеграции. Автор пытается найти теоретический подход к проблемам венгерского искусства на основе данной точки зрения. В статье говорится об отношении между ведущими центрами искусства и искусством позднее развивающихся стран. Автор останавливается также на проблеме отношения между специализацией и универсальностью. В рассмотрении стилистической множественности и многочастного изображения (серий и монтаж) он видит претензию на универсальность. В статье рассматривается и вопрос диалектики истории и говорится о её аспекте в будущем. Автором намечаются синтетические тенденции в процессе истории. Он считает, что в XX-ом веке творчество Пикассо является супермоделью, которая решает проблему дифференциации в исторической перспективе.

AKTUELLE PROBLEME DER BILDENDEN KÜNSTE IM ASPEKT DER DIFFERENTIATION UND INTEGRATION

Von L. Vinkler

Die Abhandlung betrachtet die Rolle der Differentiation und Integration im historischen Bewegungsprozess der gesellschaftlichen Arbeitsteilung. Sie sucht nach Analogien, die zwischen der Struktur der geschichtlichen Formen der Arbeitsteilung und den allgemeinsten Eigenheiten der

stilistischen Struktur von Werken der bildenden Künste aufzudecken sind. Sie unterwirft die Prinzipien der klassischen und anticlassischen, der humanen und modernen Kunst aus dem Gesichtspunkt der Differentiation und Integration einer Prüfung. Der Verfasser versucht auf Grund des gegebenen Blickpunkt aus an die Probleme der ungarischen Kunst theoretisch heranzukommen. Er beschäftigt sich mit der Beziehung der führenden Kunstzentren zu der Kunst der sich später entwickelnden Staaten. Er geht auf das Problem der Beziehung zwischen Spezialisierung und Universalität ein.

Er sieht einen Universalitätsanspruch in der Verbreitung der stilistischen Pluralität bzw. der Bildanhäufung (Serien, Montagen). Er beschäftigt sich mit der Frage der Dialektik der Geschichte und deutet auf deren futurologische Projektion hin. Er wirft die Frage der synthetischen Tendenzen, die im Bewegungsprozess der Geschichte zu beobachten sind, auf. Er meint, das Oeuvre von Picasso sei das Supermodell, das die Probleme der Differentiation und Integration im 20. Jh. auf eine Weise löst, die historische Perspektiven eröffnen kann.

Tanulmányok a társadalomtudományok köréből

TARTALOMJEGYZÉK

I. Marxizmus—leninizmus, történelem

Kováts Zoltán: A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig (II.)	3
Rózsa Klára—Nagy Antal: A Szegedi Tanárképző Főiskolán oktató nők helyzetének, élet- és munkakörülményeinek néhány jellemzője	27

II. Nyelv és irodalom

Benkő László: Az értelmezés az írói szótárban	41
Hegedűs András: Móra Ferenc az „Egyetemi Kör”-ben	61
Inczei Géza: A földrajzi nevek eliziójáról	77
Palásti László: Adatok Szeged francia nyelvű bibliográfiájához	91
Rozgonyi Miklósné: Szólásszótár Csokonai költői nyelvéből	103
Török Gábor: A lírai kicsinyítés stilisztikája	123
Vaszilcsenko Sz. M.: Képzős növénynevek a mai orosz irodalmi nyelvben	135

III. Pedagógia és lélektan

Bereczki Sándor: A gyakorlati kiképzés fejlődése a Tanárképző Főiskolán	149
Geréb György: Eljárásmód az éberségi szint vizsgálatára ált. isk. tanulóknál	167
Geréb György: Alkoholfogyasztó körzethez tartozó ált. isk. tanulók néhány mentális funkciójának vizsgálatához	181
Keszthelyi György: A tudományos és iskolai műelemzés problémái	189
K. Laczkó Irén—Kisvárdai Károly: A mondatfonetikai eszközök és az orosz intonációs modellek tanítása	201
Nánási Miklós: A főiskolai vizsgáztatás problémái	217
Szörényi József: A főiskolai és egyetemi kollégiumi élet értékelése a hallgatói megnyilatkozások tükrében	239
Zentai Károly: A szegedi főiskolai és egyetemi hallgatók albérlési körülményeinek szociálpszichológiai és pedagógiai vizsgálata	253

IV. Művészet

Boda Krisztina—Szendrei János: Az ornamentumok és az algebrai csoportok	273
Vinkler László: Aktuális képzőművészeti problémák a differenciáció és integráció aspektusában	289

Статьи по общественным наукам

СОДЕРЖАНИЕ

I. Марксизм—ленинизм, история

<i>Ковач, З.</i> : Развитие венгерского народонаселения от завоевания отечества до 1879 г. (II.)	3
<i>Рожс, К.—Надь, А.</i> : Некоторые проблемы исследования условий работы и быта женщин, преподающих в Сегедском Педагогическом Институте	27

II. Язык и литература

<i>Бенкё, Л.</i> : Толкование в словаре писателя	41
<i>Хегедюш, А.</i> : Ференц Мора в „Университетском Кружке“	61
<i>Инцефи, Г.</i> : Об элизии в географических названиях	77
<i>Палашти, Л.</i> : Дополнения к библиографии о Сегеде, написанной на французском языке	91
<i>Розгони, М.из</i> : Словарь поговорок на материале произведений Чоконаи	103
<i>Тёрёк, Г.</i> : Об использовании уменьшительности в лирике	123
<i>Васильченко, С. М.</i> : Суффиксальные названия растений в современном русском литературном языке	135

III. Педагогика и психология

<i>Берецки, Ш.</i> : Развитие постановки педагогической практики студентов в педагогическом институте (1873—1971)	149
<i>Герёб, Д.</i> : Метод исследования уровня внимательности у учащихся восьмилетних школ	167
<i>Герёб, Д.</i> : Исследование умственных способностей учащихся восьмилетних школ в винодельских районах	181
<i>Кестхейи, Д.</i> : Проблемы отношения научного и школьного анализа	189
<i>Кишвардаинэ Лацко, И.—Кишвардаи, К.</i> : Фонетические средства речи и преподавание русских интонационных моделей	201
<i>Нанаши, М.</i> : Проблемы приёма экзаменов в институте	217
<i>Сёрени, Й.</i> : Оценка студентами жизни в общежитиях университета и пединститута	237
<i>Зентаи, К.</i> : Социал-психологическое и педагогическое исследование условий жизни студентов г. Сегеда на частных квартирах	253

IV. Искусство

<i>Бода, К.—Сендреи, Я.</i> : Орнаменты и алгебраические группы	273
<i>Викклер, Л.</i> : Актуальные проблемы изобразительного искусства в аспекте дифференциации и интеграции	289

INHALTSVERZEICHNIS

(Res.)

I. Marxismus—Leninismus, Geschichte

<i>Kováts, Z.</i> : Die ungarische Bevölkerungsentwicklung von der Zeit der Landnahme bis 1870 (II.)	3
<i>Rózsa, K.—Nsgy, A.</i> : Einige Charakteristiken der Lage der Lebens- und Arbeitsverhältnisse der Frauen an der Pädagogischen Hochschule zu Szeged	27

II. Sprache und Literatur

<i>Benkő, L.</i> : Über die Erläuterung der Stichwörter im Autorenwörterbuch	41
<i>Hegedűs, A.</i> : Ferenc Móra im „Universitätsverein“	61
<i>Inczefi, G.</i> : Über die Elision der ON	77
<i>Palásti, L.</i> : Daten zur Bibliographie von Szeged in französischer Sprache	91
<i>Rozgonyi, M.</i> : Wörterbuch der Redensarten aus Csokonais Dichtersprache	103
<i>Török, G.</i> : Zur Stilistik der lyrischen Verkleinerung	123
<i>Vaszilcsenko, Sz. M.</i> : Mit Suffix versehene Pflanzennamen in der heutigen russischen Literatursprache	135

III. Pädagogik und Psychologie

<i>Bereczki, S.</i> : Entwicklung der praktischen Ausbildung an der Pädagogischen Hochschule	149
<i>Geréb, Gy.</i> : Verfahrensweise zur Untersuchung des Wachsamkeitsniveaus bei Grundschulern	167
<i>Geréb, Gy.</i> : Untersuchung einiger mentalen Funktionen der zu alkoholgenussendem Bezirk gehörenden Grundschüler	181
<i>Keszthelyi, Gy.</i> : Probleme des Zusammenhanges zwischen wissenschaftlicher und schulischer Werkanalyse	189
<i>K. Laczkó, I.—Kisvárdai, K.</i> : Unterricht satzphonetischer Mittel und russischer Intonationsmodelle	201
<i>Nánási, M.</i> : Probleme der Prüfung an der Hochschule	217
<i>Szörényi, J.</i> : Wertung des Lebens in Hochschul- und Universitätsstudentenheimen im Spiegel der Äusserungen der Studenten	239
<i>Zentai, K.</i> : Sozialpsychologische und pädagogische Untersuchung der Verhältnisse der Untermieten von Hochschul- und Universitätsstudenten	253

IV. Kunst

<i>Boda, K.—Szendrei, J.</i> : Ornamente und algebraische Gruppen	273
<i>Vinkler, L.</i> : Aktuelle Probleme der bildenden Künste im Aspekt der Differentiation und Integration	289

Felelős kiadó a Szegedi Tanárképző Főiskola igazgatója. Megjelent 500 példányban 26,5 (A/5) ív terjedelemben. A kézirat nyomdába érkezett: 1972. június 6. Készült monószedéssel, íves magasnyomással az MSZ 5601-59 és az MSZ 5603-55 szabványok szerint. 73-2633—Szegedi Nyomda